TÉNYEK ÉS TANÚK

Mécs Imre

Hiszem, mert képtelenség

70

Mécs Imre 23 éves mérnökhallgató volt, amikor az 1956-os forradalom után bebörtönözték, s előbb halálra, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult, ezután villamosmérnökként dolgozott. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd a Szabad Demokraták Szövetsége alapító tagja, 1990 és 2010 között országgyűlési képviselő volt. A 2010–2011-ben, Nóvé Bélával folytatott hosszú beszélgetés a 19. század végi családi gyökerektől a rendszerváltásig terjedő majd 90 évet öleli fel. Egy mélyen vallásos katolikus, középosztálybeli értelmiségi családban született ember életútja tárul elénk elbeszélésében. Iskolái, az egyetemi évek, részvétele a forradalomban, a börtön, a halálsor, az életfogytiglan, az amnesztia; újító találmányai, a demokratikus ellenzék, a rendszerváltás, a több évtizedes küzdelem a forradalom emlékének és történetének ébren tartásáért, ellenállás az autokratikus hatalmaknak – egy gazdag élet megrázó, drámai, felemelő és hétköznapi eseményei rajzolódnak ki a könyvben, amelyet bőséges dokumentum- és fényképmelléklet kísér.

Mécs Imre

HISZEM, MERT KÉPTELENSÉG

Életútinterjú,
készítette Nóvé Béla

MAGVETŐ KIADÓ 70

2
SOMOGYI KÖNYVTÁR 1015377 17 1881 26 SZEGED
323
450
Somogyi-könyvtár, Szeged
S000849008

A kiadás alapja
az 1956-os Intézet Oral History Archívuma
részére 2010–2011 folyamán készült életútinterjú

A szöveget gondozta
MAGYAR FRUZSINA és MÉCS ANNA

A címlapon Nagy Piroska fotója. Készült a Hősök terén
Nagy Imre és társai temetésén 1989. június 16-án

© Mécs Imre örökösei, 2025
© Nóvé Béla, 2025

Szabadság nélkül nem lehet élni.

Mécs Imre

ELŐSZÓ

A Hősök terén áll, négy mikrofon előtte. Sötét öltönyben, 56-os karszalaggal a karján. Szakáll, vastag keretes szemüveg. Ebben a képben mi látjuk őt: Mécs Imrét, életének és a magyar történelemnek egy emlékezetes pillanatában.

Beszédet mond az 56-os mártírok újratemetésén. Szimbolikus esemény, egy nap, amikor a névtelen sírokban elföldelt halottak méltó, tisztes temetést kapnak, amikor a mélyen bújó és elnyomott gyász, több tízezer ember gyásza törhetett elő és kaphatott vigaszt, amikor 1956 méltó helyét foglalhatta el a történelemben – több mint harminc év elteltével.

Ez a kép számunkra azért szimbolizálja az ő életét és küzdelmeit, mert konok optimizmussal, kérlelhetetlen szelídséggel állt a pulpituson. Megjárta a halálsort, közel száz kivégzettel együtt készült a halálra a Kisfogházban. Minden későbbi tettét átjárta ez a sorsközösség, és egész későbbi életében 1956 szellemiségében járt el.

Hiszem, mert képtelenség – ezt a Tertullianusnak tulajdonított szállóigét választottuk életútinterjú-kötete címéül, mely akár a borítón szereplő kép címe is lehetne. Számára ez a szállóige 56-ot szimbolizálja. Azt mondta pár évvel halála előtt, hogy ha sikerül megírnia

a forradalom leverését követő titkos szervezkedésük és az azt követő megtorlás történetét, akkor ezt a címet adja majd a könyvének. A könyv sajnos nem született meg. Mégis, ez a szállóige nemcsak a végsőkig menő küzdelmüket és hitüket írja le pontosan, hanem az ő egész életét is.

Ahogy olvastuk a 2010–2011-ben felvett beszélgetéseket édesanyámmal, sok pillanatban éreztük úgy: hiszszük, mert képtelenség. Annyi szívfájdítóan gyönyörű momentum, apró csoda vagy éppen elképesztő igazságtalanság szegélyezte útját, amelyeket csak ezzel a hittel és derűvel lehetett átvészelni, és gyarapodni általuk.

Ezek a beszélgetések ez idáig nem kerültek nyilvánosságra. Még hiányzott az a végső nekiveselkedés, a szöveg átnézése és csiszolása, amelyre halála előtt ő már nem tudott sort keríteni. Hallottuk a hangját, miközben több száz oldalon át mesélt nekünk történelemről, családról, Trianonról, a villamosságtan gyönyörűségéről, a digitális forradalomról éppúgy, mint az 56-os forradalomról, megtorlásról, börtönévekről, halálos ítéletről, a börtön utáni vákuumról, besúgókról, perekről, találmányokról, demokratikus ellenzékről. Születésétől az 1989-es rendszerváltásig ötvenhat évet, de kitekintéseivel több száz évet felölelve.

Elképesztett minket – amit eddig is tudtunk, de most újra megbizonyosodhattunk róla –, milyen hatalmas tudással osztja meg ezeket a történeteket, több évtized távlatából is hihetetlenül részletgazdag leírásokat és szó szerinti párbeszédeket idézve fel.

Az ő nagy tálentuma volt ez (is): úgy mesélni, hogy az pontos és szabatos legyen, ugyanakkor zamatos és mindenki által átélhető és befogadható.

Már élőben nem hallgathatjuk őt; hangja, hanglejtése, szavainak utánozhatatlan sorrendje és ritmusa mindennap hiányzik nekünk. De ha vele akarunk lenni, felnyitjuk ezt a kötetet, és újra mesél nekünk.

Kívánjuk, hogy sokan nyissák fel ugyanígy ezt a könyvet, és éljék végig a magyar történelmet, a 20. századot Mécs Imre jellegzetes szemüvegén keresztül. Máshogy fognak utána erre az országra nézni. Reméljük.

Mécs Anna

ELSŐ BESZÉLGETÉS

Hadd kezdjem egy személyes emlékemmel. Első találkozásunkra közel harminc évvel ezelőtt került sor. A 80-as évek elején, amikor magam is a pesti bölcsészkarnak a demokratikus ellenzékhez közel álló, szamizdatozó köréhez tartoztam, egy október 23-ára meghívtunk téged és Rácz Sándort, hogy egy konspirált lakástalálkozón mondjátok el 56-os élményeiteket. Ha tetszik, ez volt az első, még nem rögzített életútinterjúnk, amikor kérdezhettelek. A lengyel Szolidaritás mozgalom betiltása[1] után egy-két évvel lehettünk, a legsötétebb időkben, amikor igencsak szükségünk volt e reményteljes emlékekre és buzdításokra, hogy valahonnan folytatni lehessen.

Nekem mint „született 56-osnak" nagy élmény volt ez a találkozás. Te akkor még egy kevésbé ismert, civil mérnökember voltál, a mainál jóval fiatalabb, és élénken, nagy hévvel tudtál beszélni. Rácz Sándor a munkástanácsokról szólt, te főleg a műegyetemi évekről, a forradalomról, az ellen-

[1] 1981 decemberében az egyre erősödő ellenzéki szakszervezeti mozgalom, a Szolidaritás megfékezésére Lengyelországban bevezették a hadiállapotot (a magyar köznyelv a kor hivatalos, eufemisztikus megfogalmazása szerint szükségállapotként emlegette).

állásról és a börtönről. Ez volt az első találkozásunk, a másik pedig már jóval frissebb. Pár hónappal ezelőtt történt, a 89:56 – Ötvenhatosok a rendszerváltásról című interjúkötet[2] bemutatóján, ahol az interjúalanyok maguk is jelen voltak. Feltűnt nekem, hogy te valamiért kimaradtál ebből az emlékkötetből, és egy kissé derűs jelenet játszódott le, amikor Rainer M. János, az 1956-os Intézet igazgatója ott mindjárt meg is ígérte, hogy most aztán te jössz az életútinterjúddal. Ekkor ajánlottam neked, hogy „egyeztessük óráinkat", szívesen kérdeznélek.

Nagyon sokszor kellett számot adni a múltról. Politikai beszédeimben is nagyon gyakran hangsúlyoztam azt, hogy a magyar társadalom egyik legfőbb baja és a bajainak a forrása az, hogy nem tette rendbe a saját múltját. Illyést idéztem, aki azt mondta, hogy „a múlt nincsen magától, a múltat újra meg újra, minden generációnak újra kell alkotnia". Ezen azt kell érteni, hogy nem megmásítani, hanem a maga számára világossá kell tenni a folyamatokat, az eseményeket tisztázni kell. Azt tapasztalhattuk, hogy a nálunk szerencsésebb sorsú nyugati országokban ez 1945 után mindenütt többé-kevésbé megtörtént, tehát a társadalom jobbító szereplőinek, rétegének segítségével még a legsúlyosabb helyzetben lévő német társadalom is harminc év alatt rendbe tudta rakni a szénáját. Nekünk ez nem adatott meg. 1914-től kezdve a magyar társadalom – szándékosan mondom így, nem magyarságról beszélek, hanem Magyarország

[2] *89:56. Ötvenhatosok a rendszerváltásról. Az Oral History Archívum életútinterjúiból Nagy Piroska 1988–89-es fényképeivel*, szerk. Molnár Adrienne, Budapest, 1956-os Intézet, 2009.

társadalmáról, így talán még pontosabb – nem tudott szembenézni, nem tudta földolgozni, nem tudta helyre tenni a múltját, ami nem múltba révedezést jelent, hanem azt, hogy rend legyen a fejekben, tudjuk, mi az, amit rosszul csináltak eleink és mi magunk, és mi az, amit jól csináltunk, amire építeni lehet. Ez elmaradt. 1945 után volt egy rövid időszak, amikor megint aktuális lett, 45 és 47 között; utána 56-ban, akkor nagy alkalom volt erre, és utána legfeljebb a börtönben foglalkozhattunk ezzel. A rendszerváltás után jött el igazán az ideje annak, hogy ezt az óriási adósságot megkezdjük valahogy törleszteni. Ez iszonyatos teher volt, mert önmagában a rendszerváltás nagyon nagy energiákat igényelt – fiatal, felnövő generációk hátára olyan batyukat raktunk, amelyet cipelni lehetetlen. És ezt kell most nekünk elősegíteni, és megkezdeni ezt a munkát. 1998-ban a győri egyetemen egy féléves kurzust tartottam „56 és kora" címmel. Először ötvenen jelentkeztek, és menet közben fölnőtt a létszám hatvanháromra. Nagyon tanulságos volt számomra, mert a rendszerváltás előtt született generáció volt, másodéves hallgatók, tizennyolc-tizenkilenc évesek, és fantasztikus volt, ahogy a teljes értetlenségből eljutottunk oda, hogy benne éltek az eseményekben. De ehhez az kellett, hogy az alapoktól kezdve a definíciókig mindent elmagyarázzak. És ezt kellene tennünk országosan, széles körben, más történelmi eseményekkel is. Történelemtanárok számára tartottunk tanfolyamokat, és elláttuk őket szakirodalommal. Kiderült, hogy a történelemtanároknak nagyon kevés eszköz áll rendelkezésükre, hogy hiteles képet alkossanak maguknak. Nem volt elég pénzük, hogy az értékes szakkönyveket megvegyék, és nem voltak megfelelő előadók korábban, és

mi ezeket össze tudtuk hozni például a Manfred Wörner Alapítványnál. Nagy éhség van arra, hogy korrekt tudásanyagot kapjanak a történelmi múltunkról, hogy el tudjanak igazodni a jelenben. Lelkesen vettek részt ebben. Hihetetlen fontos, hogy a múltunkat tisztába tegyük, és hogyha ezt valamilyen mértékben elő lehet segíteni, akkor azt meg kell tenni.

Igen, ezzel mélyen egyetértek: minden nemzedék felelős azért, amit maga után hagy. Mégis, szólnál pár szót a személyes motivációidról is? Kezdjük a családtörténettel, a te életed kezdeteivel, sőt jó lenne, ha azt is felidéznéd, mi az, ami a családi dokumentumokból vagy legendákból tudható.

Nagyon szívesen. Bár a filoszok ugye a magyar irodalom anekdotikus részét Mikszáthtól Jókain keresztül végig kicsit megvetik, én nem tudok szabadulni ettől. A nagybátyámmal kezdeném, Mécs Lászlóval, aki 1969–70-ben, hetvenöt évesen, úgy érezte, hogy meg kell írnia az élete történetét. Rendkívül mozgékony ember volt, nagyon színes egyéniség. Mindig nagyon szívesen találkozott emberekkel, szavalt nekik, kvaterkázott fehér asztalnál. Pannonhalmán a bencések vendégeként határozta el, hogy megírja élete történetét, és ennek érdekében a szép hullámos haját kopaszra lenyíratta, hogy akkor így tényleg elkezdi írni, és nem fog kimozdulni Pannonhalmáról. Fél év múlva megjelent a szüleim lakásán. Elmondta: „Kinőtt a hajam, hatszáz oldalt írtam, és eljutottam hatéves koromig."[3] De azt mondja, „ebben a hatszáz oldalban benne

[3] Mécs László: Életem regénye. Gyermekkor. Kézirat, MTA KIK Kt Ms 10.585/2.

van a millenniumi Magyarország, Felvidék, Sáros megye és az egész világ" – az ő szemszögéből, az ő látóterében, az ő stílusában.

Úgyhogy ez jutott eszembe, és hát kezdjük akkor ott, hogy én 1933. szeptember 4-én születtem. Édesapám orvos volt, dr. Mécs Imre. A családi neve Mártoncsik Imre volt, mint ahogy Mécs Lászlónak is Mártoncsik József volt a neve. Édesanyám, Lengyel Irén Klára Királyhelmecről származott. Királyhelmecen volt ügyvéd az édesapja, dr. Lengyel László. Nemesi családból származott, az anyai nagyanyám Csécsy Irén volt. Az unokatestvére volt az a Csécsy Imre, aki ennek a vármegyei alispánokat, vármegyei tisztviselőket adó Csécsy családnak a fekete báránya volt. Liberális volt, gyerekkoromból emlékszem rá, föl is keltette az érdeklődésemet.

Az apai ágon nagyapám Mártoncsik Endre, ő római katolikus kántortanító volt egy Kassától északra, hét kilométerre fekvő Hernádszentistván nevű kis bájos községben, ahol a lakosság óriási többsége szlovák volt. Öt család volt magyar, többek között a vasútállomás főnöke, az orvos és apámék – vagyis nagyapámék, a kántortanító. A nagyapám osztatlan iskolában tanította a gyerekeket, és mivel azok csak szlovákul tudtak, az első egy-két osztályban szlovákul beszélt hozzájuk, de negyedik végére megtanította őket magyarul írni-olvasni-számolni, ami óriási teljesítmény volt akkoriban. Hat gyermekük volt, akik közül a legnagyobb meghalt himlőben, és az életben maradt gyerekek öten voltak: három lány volt, és utána jött két fiú. Édesapám volt a legkisebb fiú, az ő bátyja volt Mécs László, ő volt a családnak – hogy úgy mondjam – a siker-személyisége. Szegény nagyszüleim hihetetlen erőfeszítéssel mind az

öt gyereket taníttatták. A kor normái szerint a három lány tanítónőképzőt végzett Kassán – Kassa már akkor is nagy kultuszváros volt, a kassai premontrei gimnáziumba jártak. Apámék is oda jártak. Apám elbeszéléséből tudom, hogy nagyapámnak két „luxustevékenysége" volt: az egyik, hogy vasárnap kapott fél liter bort az ebédhez – apám szerint valami rettenetes bort –, a másik pedig, hogy méhészkedett. Egy kis dombtetőn van ma is a templom, és a templom mögött volt az ő méhészete. Egy bájos, ma természetvédelmi területen. Tehát itt növekedtek.

Apám legidősebb nővére férjhez ment, a férje középiskolai tanár volt, és mindkettejüket Dorozsmára helyezték, Szeged mellé, az Alföldre. Aztán valamikor 1913 körül mindketten állásba kerültek Eperjesen. Ez azután meghatározta az ő sorsukat, mert Trianon után Eperjes ugye elég erősen megcsappant magyar lakosságú, bár magyar történelmi múlttal rendelkező település volt. Mariska, mikor az új minisztérium létrejött, észrevette, hogy hihetetlen hiány van szlovákul írni tudó emberekből, ezért elkezdett írni mesekönyveket, majd később ifjúsági könyveket, fordított angolból szlovákra, és végül ismert szlovák írónő lett belőle.

Milyen néven?

Ő Mártoncsik Mária volt, Kočan volt a férje, és Mária Kočanová néven publikált. Hernádszentistvánban az iskola falán két relief van kitéve. Az egyik Mécs Lászlóé, a másik pedig Mária írónőé, aki onnan származott. Ez egy kicsit az ottani magyar sorsot is jellemezte. Az ő gyerekei még kitűnően beszéltek magyarul, az unokái már szlovák iskolákba járván nem nagyon tudtak

magyarul. Tehát az unokatestvéreimnek több mint a fele magyar, a másik részük pedig integrálódott a szlovák társadalomba. A nagyapám sorsa ez volt, amikor bejöttek a csehek – szüleim mindig így mondták, nem beszéltek tótokról, szlovákokról, hanem csehekről beszéltek –, hihetetlenül sok tisztviselő jött át Csehországból és a Monarchiából. Rendkívül színes kép volt. A szüleim mindig azt mondták, hogy „amikor a csehek bejöttek". Az ő szlovák rokonaik vagy barátaik nevesítve voltak, azok nem szlovákok, tótok voltak, hanem Janó bácsi volt, és így tovább. Tehát Királyhelmec, ami közel van Sátoraljaújhelyhez, a határhoz, az egy színmagyar környék volt, míg a Kassa fölötti régió az már erősen szlovák – ezt a nagybátyám is leírta az emlékeiben, meg az apám is. Sáros megyének egy egészen sajátos légköre volt, ahol egyaránt beszéltek németül, magyarul, szlovákul. Mindegyiket akcentussal egyébként, ahogy a gyerekkoromból visszaemlékszem.

Sőt, a zsidóság is jelentős volt azon a környéken, századokon át, egész a holokausztig.

A zsidóság is, igen. Nagy szimbiózisban éltek. A mentalitás is olyan volt, hogy például a koldusokat megvendégelték abban a kis faluban. A koldusban Jézust, Jézus küldöttét látták. Karácsonykor a szokásos ételek közé tartozott a bobajka – mákos guba volt tulajdonképpen. Mindenki kapott belőle. Ha koldus jött, az is kapott belőle. Utána kimentek az istállóba, és a nagyobb állatoknak is adtak. Amikor találkoztam a magyarországi lengyel önkormányzat vezetőjével, és neki ezt elmeséltem, akkor fölszisszent, hogy a hegyi góraloknál ugyanezek a szokások voltak. A Tátra másik oldalán. Hihetetlenül

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

sok hatás érte a sárosiakat. Ott éltek ruténok, ruszinok, szászok is.

Később miként alakult a felmenőid sorsa?

Kicsit menjünk visszafelé az apai nagyapám vonalán. Nagyapám síremléke ott van a templom előtt. A falubeliek végig gondozták. Most már senki nem él a tanítványai közül. A családi legendárium azt tartja, hogy amikor Trianon után bejöttek a csehek, és a cseh tanfelügyelő megjelent, és meglátta az angyalos címert – két angyal tartja a magyar címert –, fölháborodott, hogy ez még itt van? Akkor a nagyapám azt mondta: dehát olyan szép! Azonnal kirúgták, kényszernyugdíjazták, és két évre rá meghalt szegény, hatvankét éves volt. Apám és a nagybátyám a 70-es évek elején meglátogatták ezt a falut, és akkor az öreg nénikkel, akikkel együtt jártak még elemibe, ott nosztalgiáztak. A szláv hatás az együttélésből nagyon erősen érződött rajtuk. A nagybátyám sok versét szlovák népdalok dallamára énekelte. Sokszor maga se tudta, csak utána jött rá. Például a *Bakonyi látomás* című híres versét. Egyébként is ez a szlávos, szlovák lágyság átlebegte a verseit. Nagyon tudtak haragudni, és nagyon szerettek megbocsátani. A nagybátyám egyik első versébe is berobbant a Trianon utáni megbékélés. Ebben a híres versében írta, hogy „Tánc feszüljön a harangban: hajnalember szirom-tánca, / mely magyar lányt, tót fiúcskát testvér-táncra pöndörít, / gyermekkezet gyermekkézbe, lelket fűzzön tavasz-láncba! / Gyűlöltünk már Káin óta vérivásig, csömörig! / Átkozott, ki most sem áll a testvér-csókos hajnal-táncba! / Átkozott, ki székelyt gyilkol Szent Istvánkor, zsidót gúnyol szombaton." Ez az ő

költői világában így jelent meg, és ez akkor nagyon releváns volt.

Az apai nagyanyám Dobránszky Anna volt. Az ő családja lengyel gyökerekre vezethető vissza, a családi legendárium szerint Kosciuszko Tádéval volt rokonságban – amikor ő átmenekült Lengyelországból, akkor jöttek át a Dobránszkyak is. Több neves Dobránszky volt. Tele van ilyen mítoszokkal az egész családi történetünk. A nagybátyám ebben a hatszáz oldalban ezeket nagyon részletesen leírta érzelmileg is és történelmileg is.

Tehát ebben a világban nőttek föl, és jött az első világháború. Apám akkor érettségizett, és érettségi után, tizennyolc éves gyerekként, behívták egy három hónapos tanfolyamra. Nem sokkal a frontra küldése után az egyik nagy áttörésnél óriási veszteséget szenvedett a századuk, egyetlen volt, aki életben maradt, és fogságba esett Krasznodar környékén. Fogolytáborba került, és onnan – eléggé liberális volt a helyzet – kijártak a város élőkelő családjaihoz vendégségbe. Egy fiatal orosz hercegnő, Taisza, szerelmes lett apámba. Elgondoltam, amikor tizennyolc-tizenkilenc éves voltam, hogy ebben a korban apám mi mindenen ment keresztül. Utána, amikor kezdődtek Oroszországban a fölfordulások, megszökött, és hazajött. A Dobránszky nagyanyám, nehogy még egyszer kivigyék a frontra, gyorsan beadta kispapnak a premontreiekhez, ahol a bátyja, aki később a Mécs László nevet vette fel, már másodéves novícius volt. Jászóváron volt a noviciátus, később csehszlovák terület lett. A papa egy évig bírta a noviciátust, utána jött az összeomlás, akkor följött Pestre, és hihetetlen nehéz körülmények között orvostanhallgató lett. Úgy végezte el az egyetemet, hogy sokat dolgozott mellette, és a szülők, szegények, támogatták,

ahogy tudták. A nagybátyám közben ugye a premontrei rendben növekedett, pappá szentelték, és fölküldték Pestre a Pázmány Egyetemre magyar tanári szakra. Mindent kettévágott Trianon, nem csak a határokat. A Csehszlovák Köztársaság kezdetben rendkívül durva nemzetiségellenes politikát folytatott. Az a Csehszlovák Köztársaság, amelyik később valamelyest konszolidálódott, és a Horthy-rendszerrel szemben bizonyos fokig demokratikusabb is volt. De kezdetben nagyon agresszív volt, erről a szüleim sokat beszéltek. Többek között betiltották a magyar egyházi iskolákat. Akkor nagybátyám visszakerült már mint kész magyartanár. Horváth János irodalomtudósnak volt a tanítványa, jeles diplomát szerzett; mondogatta is, hogy ha nem jön Trianon, akkor ő tudós tanár lett volna a kassai gimnáziumban, és nem lett volna belőle költő. Na most, mivel megszűnt a kassai gimnázium, a rend felügyelete alá tartozó plébániákra helyezték el a tanárokat. Így került Mécs László Nagykaposra, Ungvártól nem messze, a határ közelében – akkor ugye Kárpátalja is Csehszlovákiához tartozott. 1920 és 29 között volt ott plébános, éppen ott futott föl az ő költői pályafutása. Utána áthelyezték a nagyobb Királyhelmecre, ami járási központ volt. Ott lett plébános,[4] és akkoriban már országos híre volt. Na most, Mártoncsik Józsefből hogy lett Mécs László: a rendben, ahogy ez szokásos Szent Benedek óta, kapnak rendi nevet. A rendi neve lett László, és a Mécs az ő költői neve, így publikált.

Édesapád is a bátyja nyomán változtatott a családnevén?

[4] 1929 és 1944 között.

Édesapám a 30-as évek derekán változtatott nevet, mert ő intézte Budapesten a bátyja ügyeit. Mécs László hihetetlenül népszerű lett, az egész országban ismerték. Járta a történelmi Magyarország városait, ahol nagyszabású szavalóesteket tartott, és elbűvölte a közönséget.

Ezt családi hagyományból magam is meg tudom erősíteni. Apám, aki nálad öt évvel volt idősebb, egykor a békési református gimnázium diákjaként szintén jelen volt egy ilyen esten, majd több híres, ott hallott Mécs-verset is élete végéig nagy lelkesen skandált. Így azt, amelynek refrénje így szólt: „E fiúkért valaki felelős!" A diákközönségtől nagy tapsot kapott. Ez valamikor a 40-es évek elején volt.

A 20-as évek végétől először Ungváron, majd Prágában szavalt. 1935-36-ban meghívták két alkalommal a Sorbonne-ra. Ott a francia irodalom kiválóságai előtt szavalt magyarul, Paul Valéry is ott volt, akit a legjobban megragadott.

Ez tehát azt jelenti, hogy ekkor már fordították is a verseit?

Igen, számtalan nyelvre. Kiosztották fordításban a verseit, de akkor is fantasztikus teljesítmény volt: ő ott magyarul elszavalta, elgesztikulálta a verseit, és felállva tapsoltak. Aztán 1944-ben megjelent Párizsban franciául a verseskötete.[5] Az előszót Paul Valéry írta, akinek

[5] Ladislas Mécs: *Poèmes choisis, Paris, Émile-Paul Frères, 1938.*

a verseit már itthon is ismerték. Többek között ezt írta: „Néhány évvel ezelőtt abban a meglepetésben volt részem, hogy saját szemeimmel láttam egy költőt... megismerkedhettem egy költővel... Azt akarom mondani, hogy láttam valakit és beszéltem valakivel, akinek első látása megragadott és belém sugallta egy léleknek a képét, amely mintha különösképpen a költészet számára lett volna teremtve, ha ugyan nem az alkotta ilyenné." Ezt a magyar irodalom művelői nagyon rossz néven vették: egy vidéki, ráadásul szlovákiai papocska kikerül Párizsba, és ott elbűvöli őket.

Kikre gondolsz közelebbről? Illyésékre, a második Nyugat-nemzedékre?

Illyés keményen megtámadta, hogyne. Többen voltak. Illyésnek nagy baja volt, hogy ő, a kor költőideálja csak makogva tudta előadni a verseit a rádióban, a felolvasóesteken, és akkor jön egy jó kiállású költő, ráadásul elszakított területről, aki meglehetősen közérthetően, lelkesítően szaval, akinek a hatása alá kerül a közönség. Veres Péterre emlékszem még, de jóval később mások is feleleventették ezeket a sikereit és elég keserű szájízzel. Riválist láttak benne, és tulajdonképpen mindenki haragudott rá. A baloldal úgy gondolta, hogy ez nem egy papnak a területe, és milyen alapon mer ő itt sikerekre szert tenni. József Attila is neheztelt rá, meg mások is. Idegen volt, ráadásul nem is ismerte ezeket a köröket, nem is törődött velük. Ott van például a *Vád- és védőbeszéd* című, nagyon kemény verse: bírálta a rendszert, és abban szerepelt az „E fiúkért valaki felelős" sor. Hihetetlen népszerű volt, a verseskönyveit tízezerszámra adták el. Az Athenaeum adta ki

először. Ez a népszerűség bizonyos fokig káros is volt, mert a gyenge verseit is elő tudta adni. Egyszer viccesen mondtam neki, hogy a telefonkönyvet is el tudnád szavalni. Nagyon jó kapcsolatteremtő készsége volt, és egyszerűen el tudta bűvölni az embereket. Most nagyot ugrok: 58 után, a börtönévek után ismét az óbudai templomban prédikált, a vasárnapi nagymisét ő tartotta. Ezekre mindig hatalmas tömegek gyűltek össze, mert ő egy jó órát prédikált, ha nem többet. Aki jár katolikus misékre, az tudja, hogy ezek a prédikációk iszonyatosan unalmasak, ő viszont felvillanyozta a társaságot. Hihetetlenül színesen adott elő, és ugyanakkor igazán hitte is, amit mondott. Ő olyan pap volt, aki hitt is abban, amit prédikált.

De ez már egy másik történet, 45 utáni. Most a születésem környékén vagyunk, a magyarlakta Királyhelmec járási székhelyen Zemplén megyében, közel a határhoz, és ott a magyarok egyik vezéralakja volt Mécs László, a másik pedig anyai nagyapám, Lengyel László, a nemesi származású református ügyvéd, ráadásul járásbíróság volt ott, hat ügyvéd működött, akik közül öt zsidó volt, és a nagyapám volt a református egyházkerületi főgondnok. A felesége, Csécsy Irén, vármegyei nemesi család sarja, így az ő révén rokonom a „hírhedett" Csécsy Imre a radikális baloldalról. Anyám a háború előtti liberális törvények szerint katolikus volt, öccse pedig református. Plébános papköltő nagybátyám és nagyapám jó barátok voltak, az elszakított magyarság szószólói. A nagybátyám is jó viszonyt ápolt a zsidó közösséggel – elég jelentős zsidó közösség volt Királyhelmecen, és majdnem az egészét elpusztították a holokauszt ideje alatt. Szóval, a református egyházkerületi főgondnok és a katolikus

plébános lettek a legjobb barátok. Nagyanyám akkor már ott élt, vezette a plébánia háztartását, és aggódtak a bűnös városba szakadt orvos fiuk miatt, és a nagybátyám pedig kiszemelte számára Lengyel László lányát, aki az én édesanyám lett később. Ő egy rajongó típus volt, és a református nagyapám a századelő liberális szokásai szerint reverzálist adott a katolikus nagyanyámnak, így lett édesanyám katolikus és a testvére, ifjú Lengyel László meg református. Ez akkor így volt rendjén.

Nagyszüleim hihetetlen szeretetben és békében éltek egymással. Ez a kor volt az, amikor bigott katolikus körökben járta az a szöveg, hogy a reformáció az az ördög keresztténysége. De Királyhelmecen ez a két oldal teljes mértékben összefonódott, tehát mai nyelven szólva nagyapám egy liberális mentalitású, de azért konzervatív indíttatású, sikeres ügyvéd volt. Anyámék mesélték, hogy amikor például a brnói Legfelsőbb Bíróságon tárgyalt, magyarul beszélhetett. Tehát azért voltak ott a liberális jogállamnak, ha nem is körvonalai, de nyomai. Korán, 1932-ben meghalt, az én születésem előtt egy évvel, szívrohamot kapott, összeesett és meghalt rögtön. Még el kell mondani azt, hogy a református nagyapám anyámat Svájcban egy apácaiskolában helyezte el, ahol német és francia nyelvet tanult, tanár szeretett volna lenni. Egy lelkes svájci katolikus misszionárius pap belelkesítette őt, hogy apáca legyen, és a Fidzsi-szigetekre menjen lepratelepekre apácának. Ezt ő szívvel-lélekkel vállalta, egy nagy rajongó lélek volt, és egy abszolút idealista. A nagyapámnak ő volt az egyetlen lánya, kétségbeesett ettől. Anyám 1912-ben született. Tizennyolc éves korában hazajött, az egri angolkisasszonyoknál folytatta a tanulmányait, és leérettségizett.

Rendkívül éles eszű volt. Neki egyetemre kellett volna mennie, de ez a bizonyos fokig liberális és toleráns nagyapám azt mondta, hogy úrilányoknak nem való az egyetem. Az szegény lányoknak és zsidó lányoknak való. Ez volt a korabeli mentalitás. Anyámnak hihetetlenül nagy esze volt, fantasztikus tehetség volt, és itt elakadt. Ekkor került a képbe apám, aki Pesten élte a maga vidám, színes orvosi életét hadifogsággal, mindennel a háta mögött. A budapesti „fertőből" akarták az apámat kiemelni, aki akkor már az orvosi karrier útján járt. Az egyetem elvégzése után – hihetetlenül sok orvos volt Magyarországon – gondtalan gyakornokként az akkor nyílott János kórházi tüdőosztályra került. Életének egyik legszebb időszaka volt, mert bár rendkívül vékony gyerekként került oda, de immunizált volt a tébécével szemben. Nem kapott fizetést, cigarettát a betegektől kapott, szállást kapott, és ételt. Nagyon jó tüdőgyógyász lett belőle, később a MÁV-kórházba került a Podmaniczky utcába, ahol aztán főorvos lett, és az OTI (Országos Társadalombiztosító Intézet) rendelőintézetében is dolgozott. A kor nehéz körülményei között egészen jól felfutott orvosként, és tehetséges orvos volt, de a nagyanyám meg a nagybátyám Királyhelmecen aggódtak miatta, hogy a bűnös fővárosban mi lesz vele. Akkor elhatározták, hogy összehozzák anyámmal, ami sikerült is. Szegény anyám nem akart férjhez menni, mert ő azért nem tett le a Fidzsi-szigetekről, és mielőtt összeházasodtak volna, megeskette apámat, hogy ha egy éven belül nem születik gyerekük, mert a házasság a gyerekért van, akkor ő megy apácának a Fidzsi-szigetekre, és a papa azt mondta, hogy ő pedig akkor belép a ferences rendbe. Ez 1932-ben, a nagyapám halála előtt volt.

válasza is közbotrányt okozott.[7] Volt, hogy a rádióban lekeverték a szavalatát, mert szociális ostorozás volt – többek között „e fiúkért valaki felelős", a *Vád- és védőbeszéd* versének refrénje, meg mások is. Sok rendkívül szociális tartalmú verse van. Nem tudták őt hova beskatulyázni, nem tudták elhelyezni, és ráadásul megfizette annak az árát, hogy ő nem *poeta doctus*, hanem *poeta natus;* elődjének Tinódi Lantos Sebestyént tartotta, hogy ő is megy, és a képzeletbeli lantjával az emberekhez szól. Miskolcon az IGE, az Írók Gazdasági Egyesülete rendezett egy pénzgyűjtő estet, és ott Mécs László volt a fő vendég, ő behozta a közönséget. Többen szerepeltek az esten, de Mécs Lászlóval kezdtek, és órákig nem engedték le a színpadról. Kiabálták, hogy „Mécs bácsi még, Mécs bácsi még!" Veres Péter leírja, hogy borzasztó, már elmúlt éjfél, és ez a – nem emlékszem pontosan a kifejezésre, hogy milyen pap – csinos pap, vagy valami önmaga-mutogató pap nem megy le a színpadról. Ugye ők is el akarták mondani a magukét. Akkor én mondtam neki, hogy mit írnak rólad, fölhánytorgatják ezeket a zajos nagy sikereket. Elmosolyodott, megvonta a vállát, és az mondta: „Tudod, eszembe jut egy régi anekdota, hogy az amerikás magyar hazajött, és a főtéren a Fekete templom előtt volt egy étterem a Fehér Ökörhöz. És az amerikás magyar a másik oldalon nyitott szintén egy éttermet, és azt is Fehér Ökörnek nevezte el. Vasárnap, mikor a miséről jöttek ki az emberek a templomból, akkor a két kocsmáros kiállt, és verték a mellüket, hogy én vagyok az igazi Fehér Ökör! Hát – azt mondja – verjék csak a mellüket." Ilyen derűs

[7] Az 1938 novemberében röpiratként megjelent vers válasz Sztranyavszky Sándor képviselő parlamenti beszédére, amelyben a visszatért felvidékieket „Beneš-magyaroknak" nevezte.

lélek volt. Pedig nagyon sok sérelem érte őt. Ami szintén nincs feltárva. De itt még a 30-as években vagyunk, amikor összehozták a szüleim házasságát.

1933 őszén megszülettél te is. Utánad hányan még?

Még két gyerek születik, 1935 decemberében Bernadett nevű húgom. Szüleim előtte jártak Lourdes-ban, és akkor elhatározták, hogy ha lányuk születik, Bernadett lesz. Mélyen vallásosak voltak apai és anyai ágon is. A mama ugye rajongó típus volt. A papa gyakorló orvosként rengeteg szörnyűséget látott. Nagyon jó orvos volt, a barátai és orvos barátai között ott voltak a kor hírességei, és a nagybátyám révén a keresztény-katolikus értelmiségnek vagy kurzusnak a vezető rétegével is voltak kapcsolatai. Ennek következtében – ugye mindig megkérdezték, hogy milyen alapon lép ő fel Mécs László érdekében, ezért – a nevét Mécs-Mártoncsik Imrére változtatta. A Mártoncsikot megtartotta, mert mint orvost, így ismerték őt, akkor már ő egy ismert orvos volt. 1937 után pedig elhagyta a Mártoncsikot, és dr. Mécs Imreként működött tovább.

1940-ben született Klára húgom. A szüleim között a kapcsolat romlott, ezért nem született több gyerek. Mindkét szülőmet nagyon szerettem, és nagyon becsültem az értékeiket, ugyanakkor már gyerekkoromban éreztem, hogy nem összevalók. Anyám rajongó volt, hitt az ideálokban, Kantot olvasott, és németül citálta, a papa meg egy hús-vér orvos volt, aki benne élt a pesti életben, és a kórházakban a legszegényebb emberekkel találkozott. A József körút volt akkor a Józsefvárosban a két civilizáció határa, és a József körút másik oldalán,

a belvárossal szemközti oldalán, ott bizony megjelent már a mélyszegénység. Apa mint orvos hozzájuk járt. Megint egy anekdotikus dolog: a papa nagyon szórakozott volt, és mikor ment a betegeihez, akkor az orvosi táskán kívül szinte mindent otthagyott: kalapját, sálját, kalucsniját, boternyőjét. A táskát nem, azt soha. És én a rendelés után nemegyszer végigjártam a helyeket, ahol járt (később körzeti orvosként is működött), és ezeket összeszedegettem. Ott találkoztam a betegeivel, akiket ellátott. Már a halála után a Körúton sétáltam, és odajött egy fiatalember, és mondta, mennyire sajnálja, hogy apám meghalt, merthogy amikor az édesanyja tüdőgyulladásban egy picike lakásban a Kisfaludy utcában betegeskedett, és apám tyúklevest írt elő neki, az édesanyja odavolt, hogy hát honnan vegyen tyúklevest? És akkor apám kirakta oda a pénzt, ami a zsebében volt. És ezt sem mondta el, otthon ezt nem tudtuk.

Szóval a két embert külön-külön szerettük, de ők sokszor nem értették meg egymást. 45 után aztán a viszontagságok és a nehézségek, meg az 56 utáni események összehozták őket, és a végén már valóságos Philemon és Baucisként éltek. Anyám élete végéig érezni lehetett, hogy fáj neki, hogy nem mehetett egyetemre, és nem volt elég erős, hogy ezt kiharcolja. Rengeteget olvasott, a könyvekből éleseszűen, pontosan idézett, németül, franciául, magyarul, és ugyanakkor foglalkoztak Mécs László pályájával is. Sokszor összevitatkoztunk otthon, mert én József Attilát jobban kedveltem, és akkor ezen a mamával rettenetesen összeugrottunk. Idősebb koromban kezdtem szeretettel gondolni nagybátyám költészetére. Ez a rendkívül nagy siker érdekes módon engem, a közeli családtagot óvatosságra intett. Ráadásul tízéves koromtól kezdve

megindultam természettudományos irányba. Engem az elektromosság lenyűgözött. Tizenegy éves koromban már rádióamatőr voltam, és ez egy csoda volt. Az egész szakma egy csoda, de ez egy másik kérdés.

Akkor hát beszéljünk erről: szeretném, ha felidéznéd a kisgyerekkori emlékeidet. Az otthon légkörét a nálad két évvel fiatalabb húgoddal, majd jóval később születik a második.

Emlékszem, hogy a tüllfüggöny mögül kinéztem a Körútra. A Körúton a legnagyobb zajt a villamos jelentette, a hatos villamos csörömpölése, ami akkor az út szélén ment.

Hányadik emeleti volt a lakásotok?

Második emeleti. A ház lakóit az ostrom alatt ismertük meg igazán, a pincében, 1944 végén. Egy ilyen előkelősködés volt addig ott, az első emeletig vörös szőnyeg volt, rézrudakkal leszorítva. A második emeletig is még kényelmes volt a lépcső, utána már rosszabb.

Lift volt a házban?

Volt, de a cselédek nem használhatták.

És cselédlépcső?

Nem volt cselédlépcső, de a főúri házakban általában volt. Én például egész fiatal koromban felháborodtam ezen, hogy a cselédek dolgoznak, ők cipelik a holmikat, a bevásárlókosarakat, az egész cselédlét ellen lázadtam,

hogy micsoda dolog ez. Két „személyzetünk" volt, és egy fräulein, akit a családon belül örököltünk. Egy apró termetű bécsi hölgy, akinek Elizabeth volt a neve, de én ezt nem tudtam kimondani, és Lalinak neveztem.

Veletek is lakott?

Velünk is lakott, nagy lakás volt. Volt egy gardrób, ott aludt a domestic, a Rozálka nevű hölgy Tokajból. Tehát ketten voltak, és volt még egy asszisztensnő is, mert a papa rendelt otthon is minden második nap. Ez egy úri középosztálybeli, vagy ahogy mondták, keresztény úri középosztálybeli élet volt. Amikor megszülettem, és már eszmélni kezdtem, bizonyos jómódban éltünk, de korábban voltak olyan időszakok, amikor a papa albérletekben lakott, meg egyéb helyeken. Egyetemista korában a Práter utcában volt egy nagy lakás, ahol a tulajdonosnak rengeteg betegsége volt, és hat-nyolc orvostanhallgatónak adott szállást annak fejében, hogy őt gyógykezelik. Itt lehet látni a két szülő neveltetése közötti különbséget. A mama ugyan Csehszlovákiából, mégis sokkal jobb társadalmi szituációból jött, míg a papa itt a saját erejéből lett kiváló orvos egy olyan területen, ami tele volt nyomorúsággal, szerencsétlenséggel. Az orvostudomány akkor sok mindent nem tudott meggyógyítani. Ő a *morbus hungaricus*nak, a tüdőbetegségnek volt a specialistája. Igazán jól a MÁV-kórházban érezte magát, mikor odakerült, ott is a belgyógyászaton dolgozott, főorvos lett. Tehát két különböző világból jöttek – ami összekötötte őket, az a mély vallásosság volt.

A Jézus Szíve-templomba jártunk, az ott volt a közelünkben, a Mária utca és a József utca sarkánál. Akkoriban még ugye általában gyalog jártunk, meg villamossal. Az autóbusz luxus volt, még nekünk is. Külön jegy volt az autóbuszra, és nagy élmény volt, mikor busszal mentünk. És akkor még működtek a kávéházak. A Baross utca és a Körút mind a négy sarkán kávéház volt, és az Üllői út és a Körút minden sarkán is kávéház volt. És ha kicsit továbbmentünk a József utcához, ott is volt egy kávéház. Mai ésszel ezt nem lehet elképzelni, amikor alig van étterem például a Körúton. Bezártak, és bankok lettek a helyükben, meg mások, lottózók például. Az Oktogonon is étterem volt valamennyi sarkon. A Bodó kávéházat Bodó Adolf alapította, és alapított egy mozit, és saját magáról Bodográfnak nevezte el. Ez a Bodográf közvetlenül mellettünk volt. A ház pillérei miatt nem lehetett nagyobb termet csinálni, két kis terem volt, és volt egy étterem is. Oda jártunk titokban a húgommal, a Bodográfba. Az első sorba vettünk jegyet, mert az volt a legolcsóbb, és a cowboyfilmeknél majdnem kifordult a nyakunk, ahogy néztük a filmet. A Bodográf mozi névváltozásai a korokat is leírják.[8]

Más kisgyerekkori élmények, barátságok még iskola előtt vagy kisiskolai éveidben?

Óvodába nem jártunk, mert volt fräulein, a Lali. A Lali osztrák származású volt, nagybátyám egyik versében említ engem és őt. Rendkívül szigorú fegyelmet tartott. A Lali tizenegy évig volt nálunk, a papa minden hónapban kirúgta. Este nyolckor lámpaoltás volt a gyerekszobában. A papa hazajött a rendelésből vagy a bete-

[8] VIII., József körút 63., 1910-től Bodográf, 1942–1944-ig Baross mozi; 1945-től 1951 végéig a Győrffy Kollégium mozijaként ismét Bodográf, majd 1988 augusztusáig Bányász mozi. 1989 tavaszán Graffiti mozi néven nyitott újra. 1999-ben végleg bezárt.

gektől, és negyed kilenckor be akart menni megpuszilni minket. A Lali odaállt, és mondta, „csak a testemen keresztül". Akkor kirúgta a Lalit a papa, de nem tartott sokáig a haragja. Viszont rend volt. Derék nő volt a Lali.

Ő hova tűnt később a nagy a háborús forgatagban, 1943 táján, ha jól számítom?

Férjhez ment egy Stanberger Károly nevű, sváb származású sofőrhöz, és kiköltöztek Máriaremetére. 1945 után nehéz anyagi helyzetben voltunk, és akkor a mama a Lalival német nyelvű óvodát nyitott. A belvárosi plébános adott helyet, tehát tulajdonképpen egy kicsit katolikus is volt ez az óvoda.

Volt rá ekkor igény 1945 után? Hiszen menekült minden német, majd jöttek a kitelepítések.

Hogyne. Mélyen megdöbbentett, mikor Wekler Ferenc képviselőtársam elmesélte, hogy otthon a nagymama nem tudott magyarul, süketnémának tettették, nehogy elvigyék. Borzasztó, hogy egy világnyelvet sem lehetett beszélni. Nálunk nem ez volt, a német meg a francia ment – a francia kevésbé, az inkább az arisztokráciának volt a nyelve, de a középosztály idegen nyelve a német volt. Akkor még a tudomány-technika nyelve is a német volt. Száz évvel korábban a francia volt a tudományos nyelv. Ez egy érdekes dolog. Amikor én már gimnáziumba jártam, akkor kezdett az angol előbukkanni, de azért egyetemista koromban német szakkönyveket tudtam olvasni. Ma már angol nélkül nem lehet meglenni az elektronikában sem.

Természeted szerint virgonc, rakoncátlan gyerkőc voltál, vagy nyugodtabb?

Szelíd voltam. A szüleim elemibe a közeli Sacré Coeur leánygimnáziumba adtak be, ez a Mikszáth Kálmán téren volt, ahova később a piaristákat költöztették. Külön lány- és fiúiskolák voltak, a Bárczy István főpolgármestersége alatt épített iskoláknak külön bejáratai voltak lányoknak és fiúknak. Az apácáknak azért engedték meg, hogy osztályonként felvegyenek öt fiút az alsó tagozatba, elemi iskolába, hogy ministránsok legyenek. Mert akkor még a katolikus egyház dogmatikusan nem engedte meg a lányoknak még ezt az oltárszolgálatot sem. Ma ugye vannak kislány ministránsok is. Tehát öt fiú, hogy legyen ministráns. Mi ott a szelíd lánykák között tényleg túl élénkek voltunk. Akkor még ilyen merev rendszer volt, hogy hátratett kézzel kellett ülni, és hátul be kellett kulcsolni a kezünket. Vagy a térdünkre kellett tenni a kezünket, így kellett ülni. És zsinórírást tanultunk. A mai napig jellemző az én írásomra, kiverhetetlen. Szemben a nagy modern szemléletekkel, amiben mi is neveljük a gyerekeinket.

Említetted, hogy elég nagy házat vittetek. Ki mindenki járt hozzátok?

A nagybátyám révén rendkívül sok ismert ember járt nálunk. Költők, írók, főleg a *Vigilia* holdudvara – Just Bélára meg egy Végh György nevű, rendkívül szegény író-költőre emlékszem, aki sakkozott a papával, és a végén papa mindig adott neki egy húszpengőst. Nagyon nagy nyomorban élt. Papa rengeteg embert kezelt ingyen, sokan jártak hozzá. Jezsuitákat is kezelt,

akik a közelünkben laktak, de például a szaléziánusokat is, akik szegény és csavargó gyerekekkel foglalkoztak, meg javítóintézetet tartottak fenn. A rákospalotai javítóintézetből is jártak hozzá. Nem is szólva a nagybátyám rendtársairól, a premontreiekről. Ráadásul a József körúti lakás központi helyen volt. Ha a Felvidékről jöttek rokonok, ismerősök, mindig megjelentek nálunk. Nagyon nyitott ház voltunk, például nálunk nem kellett bejelentkezni. Egyrészt rengeteg beteg járt oda – el is lopták időnként a kabátokat, ilyen esetek is voltak. A hall, ahol a betegek várakoztak, nagyobb volt, mint az én első kis lakásom. Volt a papának a rendelője, és volt még négy szoba. Nagyon nagy lakás volt. Jöttek felvidékiek, rokonok, ismerősök. Rendkívül sok rokonunk volt. Akkor a papa őket megvizsgálta, ha kellett, receptet írt nekik, vagy ott tartotta vacsorára, ebédre. „Klárika, valami kis vacsorát" – mondta anyámnak, aki nem mindig örült ennek.

A papának hatalmas energiái voltak. Reggel a MÁV-kórházban, a Podmaniczky utcában kezdett nyolc órakor, ott volt tizenegyig. Aztán a Nyugati pályaudvarnál a Vénusz étteremben, ahol most a McDonald's van, evett egy zónapörköltet, megivott egy korsó sört, és átment villamossal Budára, a Kapás utcába rendelni, az OTI-ba. Utána hazajött, egy órát pihent, és akkor kezdődött otthon a magánrendelése. Ez tartott négytől fél hétig. És akkor utána még anyámat fölriasztotta, hogy „menjünk színházba". Anyám szegény már akkor fáradt volt, és a papa még elment volna – vagy el is mentek színházba, ide-oda, különböző estélyekre. Tehát hihetetlen, ez az igazi felvidéki őserő volt benne. Nekem roppant idegen lett aztán, hogy telefonon be kell jelentkezni. Nálunk beestek, hoztak, vittek, leültették, és ha a

papa még nem ért haza, anyám mondta, hogy hát még nem ért haza, és így tovább.

Ha már szóba jött a nagy rokonjárás: van emléked vagy utólagos tudomásod arról, hogy a Felvidék 1938-as visszacsatolása hogyan érintette a családot?

Visszakerült Királyhelmec, Hernádszentistván nem, de az – hogy is mondjam – nem is lett volna jogos, mert hiszen az szlovák község volt. Kassa igen, az magyar többségű volt, én utána kétszer is nyaraltam Kassán is meg Királyhelmecen is kisgyerekként.

A háborús években?

A háborús években, igen. Ugye a nővérek közül a már említett Mariska Eperjesre került – ha ott maradnak Dorozsmán vagy bemennek Szegedre, akkor most az ő unokái „őzve" beszélnének. A visszacsatolásoknak mindenki örült. Hamis beállítás, hogy sokan érezték, hogy ennek nagy ára lesz, és így tovább. Ahogy a *Trianoni trauma – közép-európaiság* című tanulmányomban[9] 1987-ben leírtam, hogy nagy baj az, hogy nem vettük figyelembe és tudomásul azt, hogy a más ajkúaknak is ugyanolyan jogaik vannak. Örültünk neki, hogy ezek a területek visszakerültek, és ugye sok esetben akkor jött a revans. A szüleim is mesélték, hogy amikor a magyar tisztviselők bejöttek, éppolyan „ejtőernyősök" voltak húsz évvel később, mint voltak a csehek, és egy kevésbé

[9] 1987-ben jelent meg a Vásárhelyi Miklós 70. születésnapjára az MTA Irodalomtudományi Intézetben összeállított kötetben; lásd még *Szivárvány* (Chicago), 1988/6.

demokratikus vagy diktatórikus stílust vezettek be. És vitték az antiszemitizmust, a zsidók elnyomását, holott a határon túlra szakadt zsidóság mindenütt magyarnak tartotta magát. Nem is jutott eszükbe más.

Igazi tragédia, hogy Erdélyben ugyanígy megismétlődött mindaz, amit mondasz, és persze Újvidéken és másutt is. A magyar „ejtőernyős" közigazgatás, meg pláne a katonai, igen sokat rontott a többnemzetiségű együttélésen.

Borzasztó sokat. Persze a nagybátyám is mindenütt prédikált, szavalt. Maradtak is fönn filmkockák erről.

Voltál zászlóavatásokon?

Azokon is, igen. Ugye Ungvár is visszakerült, meg az egész Kárpátalja, és hát akkor alakult ki a lengyel–magyar közös határ, tehát ami a kevés történelmi jócselekedet egyik lehetősége...

A lengyel háborús menekülthullám befogadása 1939-ben?

Egyetlen ország volt Európában, amelyik a lengyeleket befogadta. Közben itt a zsidótörvények...

...szintén 1938-ban, akárcsak a Felvidék visszacsatolása.

Pontosan. Ambivalens volt azoknak a szegény magyaroknak a helyzete, akik zsidók voltak, és örülhettek volna, de közben beárnyékolódott az egész. Akkor még

nem lehetett látni a holokauszt teljes szörnyűségét, de azért már a kirekesztések megkezdődtek.

Erről vannak gyerekkori emlékeid? Gondolom, édesapád szakmai ismeretségi körében sok zsidó orvos lehetett.

Hogyne, az orvosoknak több mint ötven százaléka volt zsidó. Ennek következtében több kitűnő zsidó barátja volt, de őket nem zsidóknak tekintette, hanem barátoknak. De térítette a zsidó barátait. 1938-ban vagyunk. Az egyik ilyen legismertebb zsidó barátja, Lengyel Árpád, a Rókus kórháznak volt akkor a gégész főorvosa. Abban az időben a Rókus kórház főorvosának lenni nagy orvosi rang volt, azt jelentette, hogy ő volt az ország egyik vezető gégész főorvosa. Ő operálta ki az én manduláimat, emlékszem rá. És jellemző, hogy sok zsidó szülő Árpádnak nevezte a gyermekét. Tehát szívből-lélekből magyaroknak érezték magukat, magyar zsidóknak, sőt asszimilálódóknak. A papa, aki az ő barátja volt, állandóan agitálta, hogy kereszteljék meg, majd ő megoldja. Addig-addig, hogy 1938-ban rá is állt. A Krisztus Király-kápolnában, a Mikszáth tér sarkánál keresztelték, a nála jóval fiatalabb papa és a mama voltak a keresztszülők. Nem sokkal később az Árpi bácsi meghalt, és a Kerepesi temetőben temették el, a keresztény részben – ott ugye van egy kis zsidó temető is, de nem abban. Az orvostársadalom krémje ott volt a temetésen, és a szegény özvegy, mikor apám odament kondoleálni, a nyakába borult, és azt mondta, hogy „Imruskám, magának köszönhetjük, hogy ide került". Vagyis a katolikus temetőbe. Egy Verebélyi nevű sebészprofeszszor állt a papa mögött, és odasúgta neki, „Imruskám,

hogy fuseráltad el". Ez egy családi anekdota. Amikor a börtönben, a siralomházban ezt Angyal Istvánnak elmeséltem, aki Auschwitzot is megjárta, akkor döbbentem rá, hogy ez milyen fonákul hangzik. Hogy ez egy családi legendáriumnak a része, és ugyanakkor borzasztó keserű a zsidóságnak, hiszen a zsidó vallás egy hihetetlenül erős, összetartó, népfenntartó és nemzetfenntartó vallás.

És lám, most a túlélő kényszer és a csalfa remények miatt ezerfelé ágazik. Ott van például Radnóti önkéntes kikeresztelkedése, ami mögött mély vallásosság és hitélmény volt, és Sík Sándorhoz kötődik, egy évvel a bori szörnyű vég előtt. És azután éppúgy megtalálják a tömegsírban az ő keresztlevelét, mint a verseit a bori noteszában, sértetlenül.

Igazi keresztény is volt, és jó magyar költő. A zsidó-keresztény kultúra kifejezést én nagyon szívesen használom, hiszen a zsidók szent könyvei, a zsidó hagyomány jelentős része a katolikus hitélet anyaga. Azért van ugye Ótestamentum, Újtestamentum. Ennek tükrében még szörnyűbb az egész zsidóelnyomás, zsidóüldözés, ami végül aztán a teljes elpusztításukba torkollott. Hogy még szomorúbb legyen végül a történet, 44-ben Lengyel Árpád özvegye lement a lakásukból az utcára, és elvitték. Nem tudjuk, mi történt vele. Lehet, hogy a Dunába lőtték. Ez volt a szörnyű vége. Egy kedves családi anekdota tragikus értelmet kapott.

A másik dolog, hogy hol találkoztam én ezzel igazán. 44 végén a papa beteghez ment Budára, fölrobbantották a hidakat, és Budán rekedt. Anyám a három

gyerekkel – a legkisebb akkor négyéves volt – otthon volt, ráadásul kiderült, hogy az óvóhelyünk egyáltalán nem biztonságos. 44-ben már bombázták a Körutat is. Akkor anyám elmenekült a három gyerekével együtt a jezsuita kolostor pincéjébe, ami ott van a Mária utca–Horánszky utca–József utca által határolt háztömbök alatt. Az egy nagy pincerendszer, oda mentünk, és ott, abban a pincerendszerben százötven vagy száznyolcvan zsidó bújtatott ember volt. Többek között – ezt utólag tudtam meg, évekkel később – Harsányi János, a későbbi közgazdasági Nobel-díjas is ott volt mint huszonnégy éves fiatalember. Én ott találkoztam először ilyen húsbavágóan az egész zsidóproblematikával. Nem értettem, hogy miért kell őket bújtatni. Akkor már a bencés gimnáziumba jártam, a másodikat kezdtem el a Baross utca egyik mellékutcájában, a Rigó utcai épületben.[10] Ott volt két zsidó gyerek az osztályban, és ők eltűntek, de valahogy nem figyeltem föl rá. Ott a pincében tapasztaltam, hogy ez egy bűn; ott ocsúdtam, és akkor én már tizenegy éves voltam, és elég értelmes – ott találkoztam az egésszel. Utána aztán hatalmas léptekben jöttek a különböző események.

[10] A mai Budapesti Fazekas Mihály Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium 1923-tól 1948-ig Budapesti Szent Benedek Gimnázium néven a bencés rend iskolájaként működött.

MÁSODIK BESZÉLGETÉS

Kezdjük talán most az iskoláiddal, ami maga is egy kalandregény, mint az eddigiekből is kitűnt. Az ad baljós nyomatékot neki, hogy a te iskolakezdésed – ha jól sejtem – egybeesik a második világháború kitörésével. Vajon mit sejtettél ebből hatévesen?

A Sacré Coeur nevezetű intézetbe, amelyik a Mikszáth Kálmán téren volt, oda vitt engem a fräulein az első napon. A beíratásra persze édesanyám vitt el. Akkor a Mikszáth Kálmán téren egy nagy, rozoga teherautóról ugráltak le viharkabátos, eléggé gondozatlan emberek. A fräulein mondta, hogy ők lengyel menekültek. Itt láttam először menekülteket.

Budapesten még békeidő volt, az első világháború, az összeomlás, a csonka ország és egyéb rettenetek, az éhínség után a gazdasági helyzet is javult. A békeidőkről beszélünk: a születésem után egy kis gazdasági élénkülés kezdődött. Ez már egyrészt a stabilizáció befejeződése, másrészt a háborúra való felkészülés ideje. A fő gazdasági kapcsolataink ugye akkor is Németországhoz fűződtek, Budapest tele volt német gyárakkal – csak a saját szakmámban a Telefunkentől a Philipsig, az AEG-ig... A Siemensnek is volt itt egy telefongyára,

orvosi műszergyára, amiből később a Medicor lett. Szóval a magyar ipar szépen fejlődött – gondolhatunk például a Magyar Optikai Művekre és így tovább. Én ezt persze csak utólag tudom elmondani mint villamosmérnök. Akkor én éltem a kisgyerekek életét. Volt közben egy epizód, hogy Kassán, amely akkor már éppen visszatért hozzánk, az egyik unokanővéremet feleségül vette egy Holomán Károly nevű férfi. Karolnak becézték, és „vad tót"-nak nevezték a családban. Lelkes szlovák patrióta volt, aki magyar iskolákba járt, kitűnően tudott magyarul, orvosi diplomáját is magyar egyetemen kapta, de különböző szlovák mozgalmakban részt vett, és kikötötte, hogy az esketésnek szlovákul kell történnie. A mi oldalunk ragaszkodott ahhoz, hogy magyarul történjen. A gordiuszi csomót a nagybátyám vágta át a kassai dómban: Mécs László mind a két nyelven összeadta őket. Az unokatestvérem – Babucinak hívtuk, Margit – öccse Budapesten tanult az orvosi egyetemen, és apám gyámkodott fölötte – meghalt az édesapja, édesapám segítette mint idősebb orvos. Balcsik volt a családi neve, ő is fölvette a Mécs nevet, Mécs János néven később neves tüdősebész lett belőle. Szóval így nézett ki a család: „vad tótoktól" kezdve a „normál magyarokig".

Pontosan mikor történt ez a házasságkötés? A Felvidék visszacsatolása előtt vagy után?

1938-ban, egy kicsivel az első bécsi döntés után. Kassa már magyar volt akkor. A nagynéném közül ketten Kassán éltek, a harmadik, Mariska, Eperjesen. Az én benyomásom, meg apám elbeszéléséből is – írt egy visszaemlékezést – látszik, hogy a szlovák–magyar

(vagyis inkább szlovák–magyar–német–ruszin–lengyel) együttélés meglehetősen harmonikus volt, egy nagy országban viszonylag szabadon lehetett költözködni, mégis eléggé elszigeteltek voltak az egyes kis tájegységek, falvak, tanyák. Tehát mindenre lehet példát mondani: az elszigetelődésre is és bizonyos integrálódásokra is. Hadd mondjam el, előreugorva: a 70-es években jártam az antikváriumokat, és egy 1912-es statisztikai évkönyvet találtam. Óriási megdöbbenéssel láttam, hogy kisvárosonként, járásonként hihetetlenül pontos statisztikák voltak a lakosságról. A vallásokat is, az anyanyelvet is feltüntették, és feketén-fehéren kiderült, hogy Horvátországot leszámítva a Magyar Királyságban ötven százalék körül volt a magyarul tudók száma, és negyven körül a magyar anyanyelvűek száma. Akkor egészen más lett a látásom, mert azért abban a közegben, amiben nevelkedtem, hihetetlen magyar dominancia volt. Tehát hogy elvették tőlünk Erdélyt, hogy Erdély magyar történelem, hogy Erdélyben többségben vannak a magyarok, ezt sugalmazták nekünk, és ezt a könyvet tanulmányozva jöttem rá, hogy hihetetlenül homokba dugták a XX. század elején meg a XIX. század végén az emberek a fejüket. Akkor eszembe jutott, hogy Babits Mihály Fogarason volt gimnáziumi tanár. Sok más példát lehetne hozni; Juhász Gyula Szakolcán, ami teljesen szlovák. Megnéztem Fogarast, ott alig volt magyar család akkor. De hogyha valaki elment Fogarasra, a restiben magyarul beszéltek hozzá, az üzletben értettek magyarul, a gimnáziumban magyarul tanítottak, tehát lehetett egy olyan pszeudo-érzetük, hogy óriási többségben vannak a magyarok. A nemzetiségek általában a városokba nem kerültek be – nem akarom a *kiszorulás* szót mondani –, a környéken laktak, és

nagyon sok esetben a hegyek között. Tehát épp a nemzetiségek, a szlovákok, a románok egy része...

Néhány fontos kivételt leszámítva. Például sok helyütt a nem magyar városlakókat, a városi civilizációt alapító németeket, örményeket, szerbeket, zsidókat. Mert hiszen ők – a rómaiakat leszámítva – előbb voltak városalapítók és városépítők bármely más térségbeli etnikumnál.

A németségnek is hasonlóan tragikus a sorsa eltűnés tekintetében – nem akarom a holokausztta összevetni –, mint a zsidóságé. Ugye két nagy területe is volt, a felvidéki és az erdélyi szászok. És voltak a Mária Terézia által betelepített németek, akiket sváboknak neveztek nemes egyszerűséggel, és azonkívül pedig maguk a földesurak is, akiknek kellett a munkaerő, azok ugye a törökök visszavonulása után telepítettek be szerbeket, románokat Havasaljáról, innen-onnan. Tehát így indult be tulajdonképpen az amúgy is mindig többnemzetiségű országnak az átalakulása. Amit én abszolút nem tartok hibának, hanem ezt ismertem föl a hetvenes években, nem utolsósorban ennek a könyvnek a segítségével. Utána elkezdtem Jászit olvasni, és eljutottam oda, hogy 1987-ben megírtam a már említett Trianon-tanulmányt.

A szlovákiai rokonaink mind melegszívű, kedves emberek voltak, vendéglátók, nagy traktákat csaptak. Aztán, ahogy elmondtam, amikor jöttek át Magyarországra vagy Pestre, fölkeresték apámat. Mindig szívesen láttuk őket. Ezt onnan hozták apámék, a Felvidékről. Beállítottak, és akkor elbeszélgettünk. A hatalmas család azért tudott egymásról, ami aztán később, a világ-

háború után, amikor elvadult a helyzet, megváltozott. Mondanom se kell, hogy a Felvidék magyarlakta részének a visszacsatolása az ismerősi körben, a családban nagy örömet okozott. A nagybátyám is részt vett a különböző ünnepségeken, már csak azért is, mert ő egy szimbólum volt. Akkor már Királyhelmecen volt plébános.

Tehát itt a Mikszáth Kálmán téren találkoztam a háborús menekült lengyelekkel. 1939-ben kezdtem iskolába járni a Sacré Coeur Sophianum Leánygimnáziumba. Nagyon kedves, melegszívű nevelést kaptam, fiatal apácák tanítottak, és volt néhány civil tanárnő is, akikre szeretettel emlékezem vissza. Negyedik után azonban nem maradhattunk ott mi, fiúk, és a közeli bencés gimnáziumba írattak be, most a nyelvi központ van ott, a Rigó utcában. Szemben a gimnáziummal volt egy kisebb épület, ott volt a konviktus, és ott végeztem el az első két osztályt. Amire emlékszem, és ami megrendítő volt, egy vasárnap, amikor bementem a szüleim hálószobájába, a nagy fekhelyen ott volt kiterítve az újság, benne a tragikus hírrel, hogy Teleki Pál meghalt. Ugye ezt nagy kérdőjellel tekintették öngyilkosságnak. A szüleim nem is hitték el, hogy öngyilkos lett, mert egy mélyen vallásos ember nem lehet öngyilkos, ebből indultak ki. Akkor vita volt, hogy milyen temetést kapjon, és a püspökök nem mertek vállalkozni arra, hogy eltemessék, és a nagybátyám temette el Máriabesnyőn. Mécs László temette el Teleki Pál miniszterelnököt. Telekinek az az egészséges gondolata volt, hogy a kisantantgyűrűt éppen Jugoszlávia felé lehet a legkönnyebben kinyitni, és barátsági szerződést kötöttek. Churchill megrendülten vette tudomásul Teleki halálát, és azt mondta, hogy „a tárgyalóasztalnál majd szabadon kell

hagynunk egy széket Teleki Pál gróf számára". Ez nagyon megrendítő volt, emlékszem.

A szüleimnek nagy könyvtáruk volt, és én nagyon hamar elkezdtem bújni a könyveket. Emlékszem, olyan kilenc-tíz éves voltam, mikor Jókait kezdtem olvasni. Apám elzárta előlem, mondván, hogy abban vannak ilyen sikamlós dolgok. De én faltam. Később Mikszáthról mondta, hogy szabadkőműves, tehát voltak ezek az akkori keresztény értelmiségbe beégett panelek. Emlékszem egy német tankönyvre, amelyik a szülészettel és nőgyógyászattal foglalkozott. Rengeteg kép volt benne, egy csomó fogalomnak ma is tudom németül a nevét. Volt apámnak egy magyar elmegyógyászati nagy könyve. Abban esetleírások voltak, és majdnem minden elmebetegségben magamra ismertem. Akkor szaladtam apámhoz, hogy papa, én skizofrén vagyok? Papa, én melankolikus vagyok? Papa azt mondta, hülye vagy te, kisfiam, nem vagy skizofrén. Akkor elmagyarázta, hogy az emberben minden elmebetegség megvan, csak valami egyensúly van, és ha az felbomlik, akkor az ember elveszíti a személyiségét. Nagyon sok világirodalmi könyvet is olvastam. Az olvasás egész életemet végigkíséri.

A nagybátyámnak az akkori hihetetlen népszerűsége azért nyomasztott és rám telepedett. A szüleim persze természetesnek tartották a népszerűségét, de lehet, hogy ez is hozzájárult ahhoz, hogy én már úgy tízéves koromban elhatároztam, hogy gépekkel fogok foglalkozni. Nagyon szerettem otthon bütykölni. Apám gyerekkori vágyait kielégítendő, ami ugye tisztes szegénységben zajlott, vett egy villanyvonatot nekem – kiskoromban ezzel ő játszott, és aztán én átvettem tőle. Emlékszem, a karácsonyfán voltak ilyen hosszú, lógó

sztaniolfüzérek. Valamelyik hozzáért a mozdonyhoz, és a mozdony elindult. Akkor én kitaláltam azt az elméletet, hogy elektromosságot szívott magába a sztaniol, de valami zárlat keletkezett, és akkor erről fantáziáltam, és apáméknak ez tetszett. Apám a maga módján szerette a modern eszközöket. Emlékszem, vett egy osztrák-német gyártmányú kis keskenyfilmfelvevőt, nyolc és fél milliméteres szabvány volt. Készített filmet a családról, de elég hányatott sorsuk volt ezeknek a felvételeknek, körülbelül a fele elveszett. Sok minden megvan, nagybátyámról is, gyerekekről, a családról. Apám hihetetlenül elfoglalt volt, erről már beszéltem, nem volt elég ideje erre a hobbira. Később aztán, már a világháború alatt, nem kaptunk hozzá filmet.

Autónk nem volt, az akkor még nem volt divat, hanem volt egy olyan taxivállalat, amitől lehetett kölcsönözni kocsit sofőrrel hosszabb időre. Például elmentünk Királyhelmecre meg vissza, vagy ha apámat elhívták konziliumba valahová vidékre, akkor az jött és elvitte. Biciklizni szeretett apám. Elmondta, hogy annak idején Hernádszentistvánról biciklin járt be hat-hét kilométernyire a premontrei gimnáziumba. Azt is elmondta, hogy az apácák templomában ministrált reggelenként, és kapott reggelit ezért, zsömlét és kakaót vagy kávét. Így kereste meg a reggelijét annak idején. Szeretett biciklizni.

Te hány évesen kaptad az első biciklidet?

Egész kicsi koromban. A Múzeumkertbe jártunk, oda vitt a fräulein. Ott bicikliztem körbe-körbe. Hihetetlenül nagy volt a Múzeum kertje, és tele volt római koporsókkal, szobrokkal. Ez egyrészt nagyon romantikus volt, és bennem úgy élt az egész múzeum, a Múzeumkert

rengeteg bokorral, fával meg egyébbel, mint valami ősi település, egy őskövület. Már egészen felnőtt voltam, mikor megtudtam, hogy 1847-ben épült, és az akkori Pestnek az egyik legmodernebb épülete volt, de bennem ez abszolút archaikumként élt, és akkor jöttem rá, hogy Petőfi – aki ugye nem szavalt ott – és a társasága azért ment oda, mert ez volt Pest legmodernebb, legújabb, legszebb, legnagyobb épülete. Ez azért érdekes, mert később rájöttem, hogy mennyire relatívak ezek a benyomások, hogy mi a modern. Tulajdonképpen most már eljutottunk a gimnáziumig. Abban az időben egyértelmű volt, hogy nyolcosztályos gimnáziumba megyek, és humán gimnáziumba. A szüleim ezt természetesnek tartották, föl sem merült más, bennem sem. Nekem megvolt a technikai érdeklődésem, széles volt a merítés, amivel foglalkoztam, meg élveztem is, hogy sok mindenféle dologgal foglalkozom. Hatalmas osztályok voltak, ötvenen-hatvanan voltunk egy osztályban. Nagy fegyelmet tartottak, de nem olyan nagyot, mint az apácák. Tulajdonképpen jól is éreztem magam, de akkoriban a háborúba mentünk befelé. 1942-ben pedig a nagybátyám írt egy Hitler-ellenes verset, a már említett *Imádság a nagy lunátikusért* címűt – utólag tudtam meg, hogy a német birodalmi követség jelentette haza, és akkor volt jegyzékváltás és levélváltás.

Hitler és a Wehrmacht hadisikerei csúcsán, amikor német lánctalpak tiporták majd az egész Európát.

Igen. A *Vigiliá*ban jelent meg. A *Vigiliá*nak ő volt a főszerkesztője, hol Sík Sándorral együtt, hol külön. Az ő neve nagyon jó – mai szóval élve – húzónév volt, azért

is hívták meg szavalni a különböző jótékonysági estekre – például az Írók Gazdasági Egyesülete is több helyre meghívta, mert behozta a közönséget. Ő pedig ekkor már egy kicsit olyan elefántcsonttoronyba húzódott. Nagyon nem tetszett neki a világnak a menete, a háború, az, hogy igazán ezek a határrevíziók sem sikerültek, és az, hogy nem lehetett úgy ezeket a határokat tologatni, hogy ne okozott volna újabb sérelmet. Ezek az ő érzékeny költői lelkét nyomasztották. Azonkívül semmiféle hierarchiába nem tagozódott be. Ő szerzetes volt, plébános volt, pap volt, költő volt, de mindezt úgy csinálta, hogy nem érezte, hogy ellentmondások feszülnek a különböző énjei között. Elfogadta, hogy ő a *Vigilia* főszerkesztője, de soha nem olvasta a lapot. Gyerekkoromban ott voltam nyaranta náluk Királyhelmecen, az íróasztalán nagy csomóban álltak fölvágatlanul a *Vigiliák*. Nem volt tisztában a politikai vonulatokkal. Mindenre kívülről, felülről nézett.

Még az antiszemitizmusra is. Vagy arról volt valami belső meggyőződése?

Az antiszemitizmust nem tartotta helyes dolognak, de tudomásul vette, hogy az egyházi körökben van egy bizonyos antiszemitizmus, de neki voltak zsidó barátai, a helyi rabbival jó viszonyban volt. Amikor 44-ben elvitték őket, akkor elkeseredett, de nem tudott mit csinálni. Föl is rótták neki a barátai.

Miért? Szerinted tudott volna tenni bármit?

Nem, őt is elvitték volna. Furcsa dolog. Bennem, aki a holokauszt idején tíz-tizenegy éves voltam, bennem

van lelkiismeret-furdalás. Említettem már, hogy amikor anyám a három gyerekével bevonult a jezsuita kolostor pincéjébe a Mária utca és a Mikszáth tér sarkán, akkor ott százötven üldözött embert bújtattak, tápláltak. Ott találkoztam én zsidó emberekkel. Annak ellenére, hogy apám barátainak a fele zsidó volt, őket nem mint zsidókat ismertem. Azt el kell mondani, hogy apám nagyon jószívű ember volt, szerette a zsidó barátait, de küzdött a zsidó merkantilizmus ellen. Volt ebben valami kenyérprobléma is. Bibó írta azt a híres tanulmányában, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* a címe, hogy az antiszemitizmus nem zsidókérdés, hanem a nem zsidóknak a kérdése, tehát az, hogy ezt nem tudjuk elintézni.

És már felnőttként, mikor meghívtak a tiszafüredi zsidó temető újramegnyitására, amit barbárok összeromboltak, megkövettem az áldozatokat, az emléküket, mint katolikus keresztény nem zsidó. Azt hiszem, ez nagyon sokunkban él, és nem véletlen, hogy XXIII. János pápa inspirációjára a vatikáni zsinat bevette a közgyónásba, hogy nemcsak a bűnöket kell meggyónni, hanem a mulasztásokat is. Ha elgondolkozunk ezen, hihetetlenül nagy és mély dolog ez, hiszen sokan verték a mellüket, hogy hát nem ők irtották a zsidókat, nem ők küldték Auschwitzba, nem ők vették el a lakásaikat, a bútorukat, a vagyonukat, nem ők szorították ki a munkahelyeikről – ők csak nézték, tűrték, vagy nem adtak egy tál levest, amikor kellett volna. De voltak, igen, voltak, akik eldugtak csecsemőket és fölnevelték őket, voltak, akik vigyáztak kisgyerekekre, voltak, akik menekítettek embereket. XXIII. János, aki nagyon tisztességes, igazi jó ember volt, azt mondta, hogy bizony, a mulasztásokat is meg kell gyónni. Egy mulasztás lehet

nagyon rossz hatású, káros hatású, mint valamilyen bűn.

A másik dolog, ami engem irritált, az úrhatnámság. Amikor főszolgabíró rokonunknál voltunk Tokajban, akkor ilyen cifra nyomorúság volt, idegen volt tőlem ez az egész cseléd-dolog, bár nálunk a személyzet nagyon hűséges volt hozzánk, mert anyám a kor normái szerint rendkívül barátságosan viselkedett velük.

Különös, hogy kisgyerekként ilyen érzékenyen rezonáltál a cselédkérdésre. Akárcsak Kosztolányi, aki több helyütt írja, hogy neki is ez volt az első nagy megbotránkozása, hogy a felnőtt világban valami nagyon nincs rendjén.

A gyerek minden igazságtalanságra nagyon érzékeny. Emlékszem, hogy a Rozálka, amikor mosogatott, akkor én mentem neki segíteni törölgetni, és akkor ő adott nekem öt fillért, mert törölgettem. Ez is egy kicsit olyan munkára nevelés volt, kis, apró dolgok. Apám nagyon szeretett strandra járni. Szombaton is dolgozott, mert akkor még munkanap volt, de egy kicsit korábban fejezték be, és egy óra körül fölszedett minket, gyerekeket, elmentünk villamossal a Margitszigetig, és a Palatinus strandra, ott lubickoltunk.

Ezek az élmények, amelyek előjönnek, meg az egész környezet, apró dolgok, hogy például az 1945 utáni időszakban volt jégszekrényünk, de abba jeget kellett venni. Jött a jeges lovas kocsival, és lent már vártuk vödrökkel, a nagyobbik húgommal, nehogy elfogyjon a jég, mert akkor anyám kétségbeesett, hogy a vasárnapi hús tönkremegy. Ezek a részletek megmaradtak az akkori hétköznapokból.

Múltkor szóba jött a mozi. Milyen korai filmélményeid vannak? Mi volt a kedvenced, amit többször is megnéztél? Kivel és hol?

Főleg Detti húgommal. Ifjúsági filmeket meg cowboyfilmeket néztünk. Emlékszem egy Szeleczky Zita-filmre, amelynek *Rózsafabot* volt a címe.[11] Akkor a mozi sok mindent pótolt, hetente volt új híradó benne, és abból tájékozódtunk. Csütörtökön volt a műsorváltozás a mozikban. Mi főleg a Bodográfba jártunk, de volt a Harminckettesek terén egy Kismaros nevű mozi, meg a Kinizsi utcában volt a Kinizsi mozi, amit most bontottak le, és ezeknek mindnek megvolt a maguk története, hangulata. Járogattunk a Fórum moziba,[12] meg a Vörösmartyba. Ezeknek is mind változott a neve. Különböző nevekhez különböző korszakok tapadnak. Kevés kis pénzünket mindig összegyűjtöttük, és elmentünk moziba a húgommal. Sokszor a szülőknek nem mondtuk meg, előfordult, hogy azt mondtuk, hogy ő is megy tanulni a barátnőjéhez, én is elmegyek tanulni, és akkor kikötöttünk valamelyik moziban.

Az első barátságaid a gimnáziumban, vagy még előbb?

Ugye az elemi iskolában az öt fiú összetartott. Az én tragédiám az volt, hogy én nagyon sokfelé jártam iskolába a sors kifürkészhetetlen mozgásai miatt. Én egyébként hűséges természetű vagyok, szívesen végigjártam volna egy gimnáziumban az egészet, és irigylem is azokat, akiknek régi emlékeik vannak, meg azért

[11] *Rózsafabot*, 1940, rendezte Balogh Béla.
[12] Ma Puskin mozi.

abban az időben még nem volt ritka, hogy ugyanaz a tanár tanította hosszú éveken keresztül az osztályt, érettségire vitte, és egymásra épültek a tanulmányok, szerves volt az egész.

Kérlek, sorold fel az iskoláidat az elemitől az érettségiig.

Tehát 1939-ben kezdtem meg, 1939-től 1943-ig a Sophianumba jártam elemi iskolába. Nem volt rosszabb jegyem, mint kitűnő. Utána két évet jártam a bencésekhez. 1943/44-ben voltam elsős, 1944/45-ben másodikos. Na most a második év rendkívül megszakított volt, hiszen az első félévben volt az ostrom, és utána még be kellett volna pótolni, meg romosak voltak az épületek, nem volt fűtés. Emlékszem, elmentünk fát beszerezni, hogy be tudjunk fűteni a konyhában, hogy legalább ott meleg legyen. Élelmezési nehézségek voltak, nem volt cukor, nem volt fehér kenyér. Melasszal főztünk, ami a cukorgyártás melléktermése volt, cukor nélküli barna lé. Itt én nagyon sokat ellógtam, a barátaimmal lőszereket meg egyebeket gyűjtöttem, volt egy ilyen időszak, és matematikából megbuktam. A szüleim kétségbeestek, ráadásul az ő sorsukban is a szovjet csapatok bejövetele és utána a rendszer összeomlása súlyos dolgokat hozott. Apámat nem igazolták a MÁV-kórházban, elvesztette az állását. Hosszú ideig nem volt állása, el volt keseredve. Klerikálisnak tekintették. Főorvos volt a MÁV-kórházban, belgyógyászati osztályvezető főorvos, tehát sokan próbálták őt menteni, de ezek elég vad idők voltak ilyen szempontból. Összeomlott egy rendszer, amelyben ők éltek, és amelyet bíráltak és kritizáltak – főleg a nagybátyám, ő keményen –, de érdekes

módon ennek a teljesen elavult, túlérett feudális vagy félfeudális rendszernek a közepe táján voltak, mégis átérezték az egész összeomlásának a súlyát, annak ellenére, hogy sok mindentől megmenekültünk. Apámat sok szempontból átsegítette a problémákon az, hogy orvos volt, hogy jó orvos volt. Nagybátyám elmenekült Felvidékről a rendi elöljárója utasítására, mert félő volt, hogy börtönbe csukják, ami itt megtörtént később. Tehát a főapát megparancsolta, hogy jöjjön át. Ő átjött Magyarországra, a főhadiszállása a mi lakásunk volt, de azt is szétlőtték az ostrom alatt, és akkor a bencések Bakonybélben bújtatták.

Na most a gimnázium: apámék kétségbe voltak esve, ráadásul a fiuk megbukott matematikából, holott tudták, hogy jó eszű vagyok. Apám ingyen kezelte többek között a jezsuitákat is meg a szaléziánusokat is. A szalézi szerzetesrendet Bosco Szent János alapította, és főleg a városi szegény lumpengyerekek mentésére javítóintézeteket működtettek, pasztorációt is, tehát közelebb voltak a néphez. Apám kezelte a szerzeteseket. Rendkívül jószívű ember volt, át sem gondolta a jószívűségét, ahogy a nagybátyám sem. Gyerekkoromban tanúja voltam, hogy jött egy koldus, és mondta, hogy nincs nadrágja. Akkor száradtak nagybátyám nadrágjai a kötélen, és a legjobb nadrágját odaadta a koldusnak. A nagyanyám szidta, hogy „Józsi, Józsi, ez volt az egyetlen jó nadrágod, amiben elmehettél úri társaságba". Ez jellemző volt rájuk, ez a határtalan jószívűség. Akkor 1945 tavaszán kivittek engem Nyergesújfalura, ahol a szaléziknek volt egy gyerektelepük a Duna-parton közvetlenül. Az is romos volt, és azt ott építgettük újjá, és ezek a bölcs szaléziánusok megbíztak engem, hogy a kisebbeket korrepetáljam matematikából. Meg tetőt fedtünk, barkácsoltunk,

dolgoztunk, hordtuk a sittet. Ott nagyon jól éreztem magam. Közben a szüleim úgy döntöttek, hogy a jezsuita vonalat is elővesszik. Anyám eljött a nyár közepén értem, és nagyon romantikus úton, gyalog indultunk meg Pestre, és jöttek ilyen kis orosz szekerek kis lovakkal. És maguk az oroszok is olyan kicsik voltak. Szívélyesen felültettek minket, és Esztergomig hoztak. Onnan aztán vonattal haza. Ez az utazás is ott van az emlékeim között. Korábban súlyos fertőzést kaptam, mert a Dunában fürödtünk, és a Dunában voltak döglött lovak. Ott valami csont megsebzett engem. Akkor is jött értem anyám, akkor Pesten kezeltek, kórházban is voltam.

Aztán kalandos úton lementünk Pécsre. Két-három napig tartott, míg a vonat leért, de voltak az Actio Catholica katolikus segélyszervezet gyerekmentő vonatai – a külvárosból az éhező, szegény gyerekeket vonatokkal vitték vidékre, többek között Pécsre. Egy ilyen akció alkalmával vonatra szálltunk, úgy mentünk le. Ez nyáron volt, megérkeztünk Pécsre a sok gyerekkel meg az Actio Catholica kádereivel. A romos, szétlőtt, nyomorban lévő Budapestről leérkeztünk egy békebeli, nyugodt, csinos, sértetlen városkába. Hihetetlen volt, mintha filmen láttam volna. Pécsett szinte semmi más zaj nem volt, mint a villamos csörömpölése. Két villamos volt: az egyik a pályaudvarról ment föl a Széchenyi térre, a másik a Király utcán ment. Az egyik végállomása a Gyárvárosnál volt, a másik a Tüzér utcai pályánál. Ott az Actio Catholica helyi vezetői fogadtak, és kakaót kaptunk brióssal. Ez valami fantasztikus volt, mint Alice Csodaországban. Kiderült, hogy a város polgármestere megegyezett a németekkel és az oroszokkal, nyílt várossá minősítették, és átadták a várost. Józan német parancsnok volt, normális szovjet parancsnok volt...

Egyetlen lövés nélkül?

Lövés nélkül. Ráadásul Pécs egy kicsit mediterrán város, a Mecsek déli lejtőjén, álomszerű volt. Ott levizsgáztattak, és nem értették, hogy miért buktam meg matematikából. Azonnal fölvettek. Pécsett négy évet jártam a jezsuita kollégiumba, és ez alapozta meg az én személyiségemet is, a vallásosságom már megvolt, de öntudatosabbá vált, és nagyon jól éreztem ott magamat. Hiányzott anyám. Amikor hazajöttem Pestre, mindig megdöbbentett, hogy hogy néz ki Budapest. Pécsett akklimatizálódtam. Annak ellenére, hogy ott kakaóval fogadtak, nem volt könnyű a helyzet, mert az internátusba például egy mázsa lisztet kellett vinni, meg cukrot, meg ilyeneket. Anyám, hogy ezt előteremtse, eladta a jobb dolgait, ékszereit. Volt egy perzsabundája. Emlékszem, azzal elmentünk Lukács Margithoz, a híres színésznőhöz, és neki adta el a mama negyedáron. Nagyon kedves nő volt.

Álljunk meg itt egy kicsit, mert kihagytunk az életedből egy fontos szakaszt. Kérlek, beszélj arról, hogy a háború végével a szűkebb-tágabb családodat milyen veszteségek érték. Említetted, hogy az otthonotokat is elvesztettétek.

Beszéltem arról, hogy bemenekültünk a jezsuitákhoz. Utána hazamentünk, ott rendbe hoztunk a lakásból egy vagy két szobát, főleg a konyhát, az volt a legvédettebb és a legmelegebb helyiség. Akkor mindenki azon volt, hogy vége van a háborúnak, igyekszik rendbe hozni a dolgait, de közben az új hatalom is elkezdett már szervezkedni. Nagyon sokan optimisták voltak, akik úgy

gondolták, hogy sok mindent meg lehet oldani. Arra emlékszem, hogy a romeltakarítás például milyen lelkesedéssel folyt, vagy kijártam a hidakat nézni, a roncsokat hogy szedik ki. Egy évvel későbbi emlék, mikor a Kossuth hidat fölépítették. Nagy élményem volt, akkor éreztük, hogy a hidak mennyire fontosak, és akkor először még a Manci híd volt a lerombolt Margit híd mellett, és pontonhíd volt a Horthy Miklós (később Petőfi) híd mellett. A legkevésbé sérült a Szabadság híd volt, csak a budai pilonja billent föl. Középen kirobbantották a németek, és ezzel tulajdonképpen a híd használhatatlanná vált, és a budai részről billent. Ezt lehetett a leggyorsabban megcsinálni, először az orosz utászok ezt felállványozták, és ideiglenesen megcsinálták. Akkor nagy újdonság volt két úszódaru létrehozása és üzembe helyezése. Az egyiket József Attiláról nevezték el, a másikat Ady Endréről. A hídépítésben is modern módszereket használtak, mert régen mindent fölállványoztak, iszonyatos mennyiségű fára volt szükség, és úgy szervezték az építést, hogy darabokat csináltak, amiket úszódaruval be lehetett emelni. Ez roppant érdekes volt, és kijártam a hidakhoz nézni az építkezést, és később is, amikor Pécsről hazajöttem, akkor első utam oda vezetett, a hidakhoz. És akkor elmondok egy másik dolgot, ami életem első újságriportja volt, hogy amikor a Kossuth hidat nagyon gyorsan fölépítették 46-ban – az egy ideiglenes híd volt, egy hegesztett, könnyűszerkezetes, akkor nagyon merésznek tűnő dolog, az akkori mérnököknek a bátorságára vall –, néhány nappal a híd fölavatása előtt még nem volt úttest, és egy újságíró a *Kis Ujság*tól elhívott engem, aki éppen otthon voltam téli vakáción, hogy én legyek az első civil, aki átmegy a hídon. Akkor lefektettek pallókat, és azokon a pallókon

én mentem át, a kisdiák, akinek fekete tengerészkabátja volt, és erről meg is jelent egy interjú a *Kis Ujság*ban,[13] ahol az újságírónak elmondtam, hogy én jártam ide nézni, hogy hogy épülnek újjá a hidak, és ennek az új hídnak nagyon örülök, mert ezzel megkoronázzuk a Dunát. Ez volt az első. Tizenhárom éves voltam, és huszonhárom éves koromban még megvolt a Kossuth híd.

Emlékszem, hogy milyen nagy dolog volt kenyérhez jutni. Nem volt fehér kenyér. Ma a barna kenyér a divat, de akkor az a szegénységnek volt a jele. Emlékszem, mikor 1946-ban az első zsemle megjelent, milyen nagy dolog volt. Ezek a „kis" dolgok. A hús nagy ritkaság volt. Főleg főzelékek, tészták voltak, és minden olyan nehézkesen ment, de az emberekben volt valami lelkesedés, ami ránk is átragadt, hogy vége a háborúnak, elég volt, és valahogy azt is éreztem, hogy vége a régi világnak, hogy végre normálisak lehetünk. Ugyanakkor nem éreztük felszabadulásnak, tragédiának éreztük.

Örültünk, hogy vége a háborúnak, és én valahogy úgy éreztem – és ez nem utólagos bemagyarázás –, hogy az a régi világ nem volt jó. Az egyház, amellyel nagyon közeli kapcsolatban álltunk, és amely abszolút tiszteletet élvezett, az nem tudott megújulni akkor sem, tehát a feudalizmus, amit már kisgyerekként észrevettem – hogy a premontrei perjel lovas kocsival meg hintóval jár, kocsisok meg inasok vannak –, az zavart engem. Otthon például én magam pucoltam a cipőmet, és örülök neki, hogy így neveltek. Azért mondom, hogy fura volt a szüleim helyzete is, mert ők belenőttek egy világba, amely világot egy kicsit bíráltak is, és amikor jött a radikális változás, akkor annak nem tudtak igazán örülni. Anyám

[13] (merly:) Megkoronáztuk a Dunát!, *Kis Ujság*, 1946. január 9.

időskorára jutott túl ezeken. Nála a fő probléma az volt, hogy nem mehetett egyetemre, nem volt ő igazán a helyén. Fölnevelt három gyereket. Az én esetemben még az életemért is harcolnia kellett, és sikerrel, tehát kilencven százalékban neki köszönhetem, hogy életben maradtam. Ugyanakkor nem tudta kifutni magát. Hihetetlenül művelt volt és olvasott. Sokat jártak társaságba, és apám halála után is megvolt a társasága, az ötye, „öreg tyúkok egyesülete". Már nem érzett direkt felelősséget értünk, csak bírálati szinten. A szüleim a szeretet alapján éltek – ugye apámnak az volt az elve, hogy a kereszténység lényege a szeretet. Mint orvos, ő volt a legtapasztaltabb köztünk, és naponta szembesült a problémákkal, bajokkal. A mama rendkívüli módon nevelt minket, és hihetetlen tekintélye volt. Nem kiabált, de egy szemvillanással, egy jelzővel vagy egy hangsúlyval elérte, hogy elszégyelltük magunkat, és akkor csináltuk, amit mondott. Olyan normákat közvetített felénk, amelyek betarthatatlanok voltak tulajdonképpen. Tréfásan azt szoktam mondani, hogy a szülői nevelésem alapján abszolút alkalmatlan vagyok politikusnak. Például az volt az elv, hogy nem toljuk saját magunkat előre. „Én"-nel nem kezdünk mondatot, lelkileg szerénynek kell lenni, ha valamit csináltunk, nem kell nagy dobra verni, és így tovább, udvariasnak kell lenni. Anyám szerint a legnagyobb bűn az önzés. Ma ezt már árnyaltabban látom. Az önzésbe beletartozik az is, hogy olyan értékeket is magamévá tegyek, ami látszólag önzetlenség, tehát az, hogyha jót teszünk valakivel, az nekünk is jó, nemcsak annak, akivel tesszük. És ezek sokszor nagyon papírízűek voltak, de ő komolyan vette, és belénk oltotta, tehát azt, hogy a hat börtönév alatt nem estem szét, mint annyian, többek között neki köszönhetem. Először

mindig azt nézem meg, hogy nem én hibáztam-e, ha valami sérelem ért például. Így vagyok minden egyébbel is: attól, hogy mások hibájára vezetem vissza az én hibáimat, attól én nem leszek jobb, és nem tanulok belőle. Ha én a hibáimat saját magamra vezetem vissza, akkor tudok változtatni rajta. Másokat nem tudok megváltoztatni. Ezek az észrevétlen dolgok, amik fontosak voltak. Mind a két szülőmben volt valami hihetetlenül stabil istenhit. Nem merült föl a kétely – legalábbis nem mutatták. Ez egy abszolútum volt, hogy Isten van; nem az az érdekes, hogy mi hiszünk Istenben, hanem hogy Isten mit csinál velünk. Ebben nevelődtünk. Tizenhat éves koromban hallgattam Sík Sándor konferenciabeszédeit, ő mondta, hogy eljutunk egy korig, amikor eszmélünk, és akkor a gyerekkori vallásosságunkat felül kell vizsgálnunk, és át kell építenünk egy felnőtt vallásossággá. Ez egy nagyon fontos igazság volt, és sokan nem teszik ezt meg, vagy magunk sem tesszük ezt meg tökéletesen, hanem amibe belenőttünk, mint például az anyanyelv, hogy nem bíráljuk az anyanyelvet, hanem az van, az adott esetben édes-keserű, létezik. Én is mostanában szoktam például a szavakat elemezgetni, hogy honnan is jött ez, mit is jelent, miért nem mondjuk ezt másképp. Az ember nem töpreng ezen, tudomásul veszi. És hozzájárult ehhez aztán a pécsi neveltetés is.

Nehéz és talán kényes dolog, de a szüleid vallásossága, istenhite kapcsán fel kell tennem egy kérdést. Nyilván sok szörnyűséget élhettek meg, nagy megpróbáltatásokat, édesapád pedig naponta szembesült az emberi nyomorúsággal, szenvedéssel és halállal. Mit tartottak ők a gondviselésről, és ez hogyan volt érzékelhető?

Érdekes módon annak ellenére, hogy sok mindenen átmentünk, mégis valahogy életben maradtunk. Ezt csak a gondviselésre vezették vissza. Apai nagyanyámat ismertem igazán, náluk nyaraltam Királyhelmecen, ez egy abszolútum volt, szóval annyira belenőttek a vallásosságba és a sok nehézségbe – mert azért öt gyereket annak idején, a millennium idején világra hozni és iskoláztatni, és mindegyikből kiharcolni, hogy legyen diplomája, nem volt könnyű.

Nyilván nehéz, küzdelmes életük volt, de akkora traumát talán mégsem élhettek meg, hogy minden hiábavaló, összeomlik otthon, város, ország és világ...

Igen, vagy ami a legszörnyűbb, amit olvastam, hogy Auschwitzban a rabbi elkezdett kiabálni, hogy nincs Isten. Azt láttuk, hogy a szüleim nem kételkedtek – vagy elfedték. Nyilvánvaló, hogy ha az ember józanul gondolkodik, mindenképpen eszébe jutnak kétségek sok mindennel kapcsolatban. De otthon erről nem is beszéltünk. Szóval, egy nagy kataklizma volt 1945, de tulajdonképpen 1945-nek apránként már a század elején meg kellett volna valósulnia, ha Jászi Oszkárra hallgatunk, ha másokra hallgatunk, ha Ady Endre ostorozásaira odafigyelünk.

Ezt a társadalmi miazmákra érted?

Így van, pontosan. Kérdezted, hogy milyen könyvek voltak rám hatással, amikor Pécsre kerültem. Nem feltétlenül a nagy irodalom. A család egy barátja, Just Béla fordította a *Madame Curie*-könyvet, amit Eve

Curie írt,[14] és az apám a kezembe adta 1944-ben. Azt végigfaltam, és a Curie házaspárnak az élete – valami fantasztikus volt, nagy hatással volt rám. Nagybátyám valamikor kamaszkoromban a kezembe nyomta Heyerdahl könyvét a Kon-Tiki expedícióról, *Tutajjal a Csendes-óceánon*, ez volt a címe.[15] Hihetetlen erős hatást gyakorolt rám, hogy volt egy egyetemistának egy elmélete, amiért kiröhögték, és fogta magát, társakat toborzott, és balsafa tutajjal fél év alatt átjutottak, és bebizonyította, hogy igenis, a polinéziai bennszülöttek származhatnak Dél-Amerikából. Maxence Van der Meersch *Emberhalászok* című könyve[16] a francia katolikus megújulásról szólt, többek közt arról, hogy munkások között kell élni, a munkások közé kell menni. Nagyon sok ilyen hatás is volt anyámon keresztül. Ugyanakkor a mama hihetetlenül prűd volt, és szexuális dolgokról nem lehetett otthon beszélni.

Édesapáddal sem?

A papa elhessegette.

Egy szem fia voltál. Nem volt ez különleges státusz, amibe netán ez is beletartozhatott?

Nem. Amikor a börtön után két évvel megnősültem, akkor az esküvő előtt mondtam neki, hogy „papa, tartozol

[14] Eve Curie: *Madame Curie*, ford. Just Béla, Budapest, Révai, 1938 (Világsikerek).
[15] Thor Heyerdahl: *Tutajjal a Csendes-óceánon*, ford. Istványi Ernő, Budapest, Művelt Nép, 1956.
[16] Maxence Van der Meersch: *Emberhalászok*, ford. Zigány Miklós, Budapest, Szent István Társulat, 1940.

nekem egy felvilágosítással". „Te hülye", mondta nekem kedvesen. Valahogy ez nem volt téma, volt az akkori keresztény gyakorlatnak egy ilyen prűd vonulata. A József körúton nálunk ilyen steril mentalitás volt annak ellenére, hogy a papa benne élt a legsűrűbb orvosi valóságban, és neki elég vidám élete is volt a házasélet előtt, hogy finoman fejezzem ki magam.

Két évszámot hadd kérjek itt: meddig éltek a szüleid?

Apám 1977-ben halt meg, 1897-ben született, nyolcvan évet élt; anyám 1994 januárjában halt meg. Nem akart már élni. Megfáradt, az orvosát se hívta, a szívét még rendbe hozták – de nem akart élni a mama, ő a nyolcvankettedikben volt. A nagybátyám pedig 1978-ban halt meg, akkor nyolcvanhárom éves volt.

Egy évvel édesapád után?

Igen. Ő előbb született, és később halt meg. Emlékszem, amikor hazajöttem a börtönből, és a 70-es évek elején örömködtem, hogy ők vannak, apám és nagybátyám is, meg a nővéreik is. Aztán a 70-es években haltak meg sorban. Egymás után születtek, és akkor meghaltak valamennyien.

Térjünk most vissza Pécsre, a jezsuiták közé, és meséld el, kérlek, azt a négy évedet töviről hegyire. Barátságok, tanárok, szellemi, politikai impulzusok, és minden más, ami itt ért.

Pécs akkor még egy csendes kisváros volt. Említettem már a mediterrán voltát. Mikor Pestről a téli vagy a tavaszi szünetről mentem vissza, ott már mindig előrejárt az idő. A kis völgyecskékben, hajlatokban a Mecsek oldalán ott már akkor virágzottak a bokrok, a fák, és úgy éreztük, mintha Olaszországba kerültünk volna. A kollégium és az egész iskola a Mecsek közelében volt. Alattunk volt a hadapródiskola, ahová híres emberek is jártak, például ugye a nagy horvát író, Miroslav Krleža ott volt hadapród. Előkelő hely volt a jezsuita kollégium. 1913–14-ben építették, az akkori pécsi püspök, egy Zichy gróf, a birtokát és szőlejét ajándékozta oda. A fenntartásban is nagy szerepet vállalt.

A szobra ott áll a dóm előtt, Zichy Gyula, ugye?

Gróf Zichy Gyula, igen. Az a maga korában hihetetlenül modern intézmény volt, középen egy hófehér neoromán templommal, egyik oldalán volt a gimnázium, másik oldalán a rendház, mögötte pedig a kollégium.

Hány diák tanult ott?

Bentlakó kétszáz körül volt; a gimnáziumba externisták is jártak, az osztályoknak a fele pécsi volt. Voltak az internisták, voltak az externisták. A kinti világot nem nagyon ismertük. Mondjuk vendégségben jártunk néhány ismerősnél, de keveset. Elsősorban bent éltünk, vagy hazamentünk. Az egész intézménynek a vezetője, főnöke a rektor, dr. Ángyán János volt. A legutolsó rektor a fölöszlatás, illetve az internálás előtt Pálos Antal, egy akkor fiatal jezsuita volt, nemrég halt meg.

Humán gimnázium volt, nem volt reál tagozata, és csak fiúk jártak oda.

Évfolyamonként eszerint átlag vagy ötvenen.

Négy szakaszra oszlott: volt a rektor, volt az iskolaigazgató, volt a kollégium vezetője a főprefektus, és volt a rendháznak egy prior elöljárója. Az intézet rendkívül modern volt, nagy, tágas ablakokkal, ez egyházi intézményeknél ritkaság volt. Fűtött úszómedence volt, és központi fűtés, és egy hatalmas kert, hat-nyolc pályával, három focipálya, teniszpálya, mindenféle. Nagyon sokat adtak a sportokra. Volt sípálya meg ródlipálya is a hegyoldalban.

Négy szakaszra oszlott a konviktus, és két-két osztály tartozott egy szakaszhoz, az első-másodikosok, harmadik-negyedikesek; minden szakasz élén volt egy magiszter. A magiszterek fiatal jezsuiták voltak, akik nemcsak a noviciátust végezték el, hanem már pszichológusi diplomával rendelkeztek. Gyakorlati nevelőmunkát kellett végezniük, úgyhogy két-három évet nevelősködtek a rend intézeteiben, és utána mentek el teológiára, ami négyéves volt, és amit többször külföldön végeztek: Rómában, Prágában vagy máshol. Miután elvégezték ezt is, és pappá szentelték őket, akkor még elküldték valamilyen szakegyetemre.

Hogy például matematika- vagy fizikatanárok lehessenek?

Így van. Általában ezt két-három év alatt teljesítették. Tulajdonképpen három főiskolát, illetve egyetemet kellett elvégezniük, és harminchárom éves koruk

körül tették le a harmadik fogadalmat. Rendkívül feszes és ugyanakkor rugalmas életmódot előíró rend volt. Mint ismeretes, Szent Ignác, aki katonatiszt volt, katonás rendben szervezte meg, és az volt a célja, hogy az egyház rendbehozatalát segítse, mert abban az időben bizony nagyon elvilágiasodott. Nem véletlen, hogy a reformáció is abban az időben ütötte fel a fejét. És a központi pápaságnak a támogatása volt a külön téma. Nagyon műveltek voltak, és aszerint, hogy kit mire tudtak használni, úgy képezték. Ha szükséges volt, akkor – Amerikában például voltak műszaki egyetemeik is – angol mérnöki diplomát szerzett a jelölt ebben a harmadik szakaszban. A kedvenc fizikatanáromat elküldték Argentínába. Emlékszem, hogy minden füzetünknek a sarkába odaírtuk, hogy OMDG – Omnia ad Maiorem Dei Gloriam, mindent Isten nagyobb dicsőségére. Meg hogy mindent logikusan le kell vezetni, az Isten léte az abszolútum, és akkor abból vezetünk le mindent: Isten jóságos, Isten mindentudó, és így tovább. Ezekből le lehet vezetni az élet dolgait. Tehát egyrészt nagyon szigorúan szabályozott volt az életünk, másrészt észszerű módon neveltek minket. Gyermekeimnek szoktam mesélni, hogy nyolc órától egy óráig volt a gimnáziumban a tanítás, és utána kimentünk a sportpályákra vagy a Mecsekbe. Minden második nap volt hosszú rekreáció, amikor a stúdium csak hat órakor kezdődött, és addig mentünk kirándulni a Mecsekbe, a többi napokon öt órakor kezdődött a stúdium, öttől hétig tartott. Akkor vacsora volt, és vacsora után játszottunk meg egyéb, és kilenc-fél tízkor lámpaoltás volt. Reggel hatkor keltünk. Elvárták, hogy sportoljunk, mozogjunk. Cserkészet működött.

Te mennyire voltál aktív cserkész?

Őrsvezető voltam. Ugye különböző próbákat kellett teljesíteni – a csomózás ment, az ének nem ment. Száz magyar népdalt kellett ismerni. Moziba csak engedélylyel lehetett menni. Nem is mentünk egyedül, hanem együtt, csapatban. De az externistáknak is engedélyt kellett kérniük az ellenőrző könyvükbe. Beírták, hogy hány órási moziba mennek és mit néznek meg, és akkor az osztályfőnök ezt látta. Ezt ma már nehezen lehet elképzelni, de akkoriban ez volt. Én odakerültem Pestről, és nekem már komoly tapasztalataim voltak.

A korábbi egyházi iskoláid, a szaléziek meg a bencések után mennyiben volt más a jezsuita kollégium?

Az ottani diákság nagy része a környékről verbuválódott, tehát nagyon sokféle gyerek volt, szegényebb meg gazdagabb gyerekek, úgy értem, hogy nem előkelőbbek, hanem gazdagabbak voltak. Én meg akkorra tele voltam tapasztalatokkal, a nyomorúság a pincében...

Úgy érezted, hogy érettebb vagy náluk?

Igen, úgyhogy sokszor meséltem este a vacsoránál. De az is úgy ment, hogy imádkoztunk, és utána csendben kellett lenni, és középre kiült egy gyerek, és felolvasott, mi közben ettünk, utána a főprefektus intett, akkor az olvasás megszűnt, és akkor lehetett csevegni. Én a többiekhez képest nagyon tapasztalt voltam. Szakaszonként volt egy könyvtáros. A mi szakaszunknak én lettem a könyvtárosa, akkor már harmadikos

voltam, a második szakaszban, én gyűjtöttem össze a könyvigényeket, és elmentem a főkönyvtárba – nagy könyvtára volt az intézménynek, hatalmas könyvtára kis galériákkal. Egy nagyon kedves öreg bácsi volt a könyvtáros páter, és ő megengedte nekem, hogy szabadon bóklásszak ott. Akkor előkapartam VI. Sándorról szóló könyveket. VI. Sándor ugye Borgia pápa volt, aki az emberi gonoszságnak szinte minden húrján játszott. Megölte az anyját, a testvérével élt. Hihetetlen volt, és én ezt ott elolvastam, és este a vacsoránál, a társaimnak előadtam, hogy képzeljétek el, a Borgia VI. Sándor ezt meg ezt csinálta. A szakaszmagiszter ott ment el mögöttünk, meghallotta ezt, és rohant a prefektusnak jelenteni, hogy ez a züllött pesti vagány rontja a mi gyerekeinket. Közben már nem hallotta, hogy hogyan fejeztem be az egészet: ebből a családból, azt hiszem, egy jezsuita szent is született, és milyen erős Jézus tanítása, hogy az egyház kibírta azt, hogy ilyen iszonyatos vezetői voltak.

Ezt teljes meggyőződésből, szívedből mondtad?

Igen, úgy gondoltam. A hitem nem rendült meg. Na most ebből nagy balhé lett, és a prefektus elküldött a rektorhoz, akit nem is nagyon ismertünk. Kedves öregúr volt, akkor lehetett olyan ötvenöt éves. Leültetett, és szép szelíden kérdezte, hogy mit szoktam olvasni. Akkor én fölsoroltam az olvasmányaimat. „Hát hallottam, hogy szoktál a társaidnak is mondani dolgokat." Hogy mondjam el neki is. Végigmondtam a Borgiákat, és hogy milyen erős az egyház, és Jézus tanítása, és hogy ma már ilyenek nem történnek, és így tovább. Akkor ez a bölcs ember azt mondta, hogy tökéletesen

igazam van, és teljesen egyetért velem, de gondoljam már meg, hogy nincs mindenkinek olyan élettapasztalata, mint nekem, ezek a gyerekek faluról jöttek, és az ő vallásosságuk nem olyan mély, mint az enyém. Nemhogy nem szidott le, hanem változatlanul megengedte, hogy bármit olvassak, csak annyit kért, hogy mielőtt erről beszámolok, gondoljam át. És arra kér, hogy havonta látogassam meg, és meséljek neki az olvasmányaimról. Nagyon bölcs volt. Ez a prefektus aztán elkerült. Egy fafejűt raktak a helyére. Nem kísértem figyelemmel. Általában a tanáraim szerettek. Hét év múlva meghalt a rektor, és a halálos ágyán azt kérte a rendtársaitól, hogy belőlem faragjanak jezsuitát. Minden évben kiosztottak minden tantárgyból egy-egy kitüntetést annak, aki az egész iskolában a legjobb volt. Abban az évben, harmadikosként fizikából én kaptam meg ezt a kitüntetést. Páter Németh volt a fizikatanárom, aki nagyon szeretett. Bejártam hozzá a szertárba előkészíteni a kísérleteket, érdekelt a dolog. Szüleim aztán büszkélkedtek, hogy egy évvel korábban a bencések megbuktattak matematikából, most pedig jó volt a bizonyítványom. Nagyon sok érdekes dolog volt. Az egyik lelkes magiszter egy fotólaboratóriumot rendezett be. Emlékszem, hogy még nem volt nagyítógép, de ott a lakatosműhelyben esztergán vágott menetet, és akkor azzal lehetett emelgetni a nagyítógépnek a lámpa részét. Akkor ott megtanultam a fotólaborálást, egyebeket. Nagyon jó volt. A testnevelés területén is, a gyakorlati dolgok területén is nagyon sokban segítettek. Gondold meg, hogy ezek a tanárok egész nap ott éltek, többé-kevésbé rendelkezésre álltak, nem kellett hazarohanni a családjukhoz, ez volt az életük. Ez bizonyos sterilitással is együtt járt, de ugyanakkor a

szakmai képzésben hihetetlenek voltak. Mindegyik nagyon művelt volt.

Még a pesti bencés tanáraitoknál is műveltebb, olvasottabb?

Igen, ez egy grádiccsal feljebb van. Az ötödik év végén jött az államosítás,[17] ami felháborított engem is, mindenkit, hogy kitűnő iskolákat tönkretesznek. Akkor a jezsuiták kivonultak az iskolából és az internátusból is. Az internátusból népi kollégium-féle lett; Mindszenty megtiltotta, hogy a szerzetesek tovább tanítsanak az államosított iskolákban, és ezért ők nem vállalták, csak a hittantanárok maradtak jezsuiták. Rettenetesen megviselt minket. A jezsuiták mellett volt néhány civil tanár is a korábbi időszakban, akik közül volt, aki nem vállalta a további tanítást. A mai eszemmel nem értek egyet Mindszentynek ezzel az utasításával. Bár a bolsevikok kinyomták volna a szerzetes tanárokat előbb-utóbb, de akkor ezt nem lett volna szabad demonstratíve csinálni. A bolsevik rendszer dühödten támadta Mindszentyt, és már az új, államosított Janus Pannonius iskolába jártunk talán egy hónapja, amikor Mindszenty ellen tiltakozást akartak aláíratni velünk, diákokkal. Mi ezt körülbelül húszan-huszonöten megtagadtuk, nem írtuk alá. Akkor bevittek többünket a helyi ÁVO-ra, ahol azt akarták kicsikarni belőlünk, hogy a jezsuita hittanárunk, páter Papp József vett rá minket, hogy ne írjuk alá. Nem voltunk hajlandók rá vallani. Sorra felpofoztak

[17] 1948. június 16-án szavazta meg az Országgyűlés az 1948:XXXIII. törvénycikket *A nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában.*

minket, de akkor sem mondtuk azt, amit hallani akartak, hanem tüntetőleg hallgattunk. Pattanásig feszült a helyzet, és akkor a régi igazgató, jezsuita, föltelefonált apámnak, hogy azonnal jöjjön értem, és vigyen el, mert ki fognak csapni az ország összes gimnáziumából.

Ez mikor volt?

Az államosítás utáni szeptember végén, október elején, 48 őszén. Akkor apám lejött, és azonnal elhozott engem. Egyik betege, Székely Karcsi bácsi volt az Eötvös Gimnázium igazgatója, ő fölvett engem bizonyítvány nélkül. Így megúsztam a kicsapatást. Körülbelül tíz vagy tizenkét volt társamat kizárták az összes gimnáziumból. Szóval, itt találkoztam először az ÁVO-val, először a bolsevik hatalom természetével. Tudatosan nem használom a kommunista szót, hanem a bolsevikot használom.

Ez volt az első kollektív próbatételed? Mennyire volt aktív részed ebben? A társaid közt hangadó voltál, vagy erre nem volt szükség, mert a többiekben is megvolt a belső tartás, a lelkiismereti önkontroll?

Azt mondtam, hogy én ezt nem írom alá...

Mások is megtagadták?

Hát, tízen-húszan nem írtuk alá. Többeknek ez volt az első igazi konfliktusa. Én anyámra hallgattam magamban, aki azt mondta nekem bent, a belső anyám, hogy ezt nem lehet elfogadni.

Ezek tehát egyéni döntések voltak, és nem kellett hozzá összeesküdni...

Egy ilyen közhangulat is volt. Páter Papp azt mondta nekünk hittanórán, hogy mindenki tegyen a saját lelkiismerete szerint. Semmi többet nem mondott. A lelkiismeretem meg azt mondta, hogy ez elfogadhatatlan, mert nem értünk egyet az államosítással. Akkor így fölkerültem az Eötvös Gimnáziumba.

Kik voltak azok a pécsi társaid, akik jó emlékként maradtak meg benned, vagy akik utóbb, életed későbbi szakaszaiban visszatértek?

Volt egy Eöry István nevű, fölöttem járó fiú, ő jezsuitának készült, és ő kvázi kicsit bátyámkodott ott. Vele nagyon sokat beszélgettem. Akkor volt egy osztálytársam, Gulya János, nyelvész lett belőle, a heidelbergi egyetem hungarológiai intézetének lett az igazgatója, emeritus professzor. Vele voltam közelebbi kapcsolatban. Volt egy Szűcs István nevű mernyei fiú is. De utána a szél nagyon elfújt minket, és különösen a forradalom után kétszázezer ember ment ki, köztük sokan az egykori osztálytársak. Kitűnő iskola volt, kitűnő képzettséget adott, és minden ellenkező hírszteléssel szemben nem volt bigott. Észszerű vallásosságot, észszerű életmódot tanítottak a kor normáinak megfelelően. Én ebben az időben munkáspap akartam lenni: miért hanyagoljuk el a munkásokat, miért engedjük át a bolsevikoknak, holott Jézus maga is munkásember volt, és az ember fejből és lélekből áll, a teste, az szereti a munkát, ilyen téziseket mondogattam magamban. A Van der Meersch-könyv nagy hatással volt rám.

Azonkívül hobbim volt az elektronika, a rádiózás. Rádiót építettem, a *Rádióvilág* című lapot járattam, meg az *Élet és Tudományt*, ami 1946-ban indult, Szent-Györgyi Albert alapította.

Rádiót már tíz-tizenegy éves korodban is építettél Pesten...

Igen. Itt annyi technikatörténetet el kell mondani, hogy a Tungsram, az Egyesült Izzó a világ egyik legjobb tudományos laboratóriumával rendelkezett. Mialatt dörögtek az ágyúk és Budapestet bombázták, azalatt a tudósok Hold-radar-kísérletekkel foglalkoztak Bay Zoltán vezetésével, de az én kedves professzorom, fiatal mérnök, Simonyi Károly is ott dolgozott. Gondold meg, hogy miközben pakolták össze a németek a gyárnak a gyártósorait, a berendezéseit, ők ilyen nagy antennarendszereket építettek. Ugye már Pest határában voltak az oroszok, és ők ezekkel mikrohullámú – az is új dolog volt akkor – hullámnyalábot lőttek a Hold felé, és a Holdról az visszaverődött pár másodperc múlva a fény sebességével haladván, és azt detektálták. Ez akkor óriási dolog volt, hogy sikerült fölfogni azt a rendkívül gyenge jelet, ami a Hold felszínéről visszaszóródott. Ezt Bay Zoltán és csapata megcsinálta fél évvel az amerikai Hold-radar-kísérlet után, amiről nem tudtak, mert akkor ezek meglehetősen titkosak voltak. Na most azért mondom, egy ilyen tudományos műszaki fejlesztői televény volt az Egyesült Izzóban. Ugyancsak rendkívüli dolgokat alkottak az elektroncsövek fejlesztése területén, ami akkor az elektronika legfőbb, legmodernebb eszköze volt, ami négy-öt évvel később született meg. Az amerikaiak kihoztak telepes csöveket, amikkel

telepes rádiókat lehetett építeni, és a Tungsramban kihozták ugyanezt a sorozatot feleakkora teljesítményigénnyel. Világszenzáció volt, csak ezt elmosta a világháború vége, a hirosimai atombomba. Engem magával ragadott, bekebelezett az elektronika, és ez az elektroncső is, amiről beszéltünk. Egy leírás alapján elektroncsővel építettem egy kis rádiót, amit késő este, a takaró alatt hallgattam a hálótermünkben Pécsett 45 végén. Tehát lehet látni, hogy a lelki nevelés, a klasszikus gimnáziumi nevelés és a technikai dolgok együtt bennem egy teljes egységet képeztek.

Milyen nyelveket tanultatok?

Latint, németet. Angol nem nagyon volt, csak fakultatív, és francia volt. Én németes voltam. Németet már gyerekkoromban tanultam. Édesanyám német–francia tanárnő volt. Franciát nem nagyon beszéltük otthon. A papa nem tudott franciául, németül tudott meg olaszul. A hadifogságban nagyon hamar megtanulta. Meg hát szlovákul tudott, mert a gyerekkori pajtásai szlovákok voltak. Papának jó nyelvérzéke volt, őrá ragadtak a nyelvek, tehát idegen nyelvű beteggel, ha nem is folyékonyan, de a betegségre vonatkozóan már tudott információt cserélni. Ez volt Pécsett. Nagyon szomorú voltam, amikor el kellett jönnöm.

A pécsi jezsuiták után tehát az Eötvös Gimnázium várt. Ott hányadik osztályba vettek át?

A hatodikba. Na most ott nem sokat kellett tanulnom, mert amit a jezsuitáknál tanultam, azzal könnyűszerrel jeles tanuló voltam. Három vagy négy párhuzamos

osztály volt az Eötvösben. A piaristákat is államosították, és egy későbbi konkordátum után kapták vissza az iskolájukat. Akkor egy évig a piaristáknak egy osztálya is odajárt az Eötvösbe. Utána, amikor az állam és az egyház között megállapodás történt, a volt Sophianumokat kapták meg. Most nincs arra alkalom és hely, hogy az államosítás tragikus eredményeit, az egész magyar szellemi életre, a közoktatásra és a későbbi generációk fejlődésére ható káros voltát elemezzem. A tény az, hogy 1950-ben, amikor a szerzetesrendeket végleg megszüntették, négy szerzetesrendet hagytak meg, és tízezer szerzetest internáltak és vittek el, ez óriási érvágás volt a magyar nép számára. Nemcsak a szellemi élet számára, hanem kórházban dolgozó apácáktól kezdve, szegény gyerekekkel foglalkozó szaléziánusokon keresztül az elit iskolákban és a gimnáziumokban tanító férfiakról és nőkről van szó, akik nagy hivatástudattal, nagy tudással tanítottak. Őket hirtelen pótolni kellett. Míg ők elmentek takarítónőnek, segédmunkásnak vagy legjobb esetben könyvtárosnak, addig hirtelen kiképzett, nem sértően mondom: félművelt, kevésbé iskolázott emberek tömegével építették az általános iskolát, amelynek a létrehozásában voltak egészséges gondolatok, de az egész negatív volt, mert úgy romboltak le egy meglévő rendszert, hogy nem történt meg a helyettesítése és a pótlása, nem szervesült át. Úgyhogy ez nagyon nagy hiba volt. Én a mai napig érzem ennek a hatását – nem magamon, hanem a közbeszéden például.

Megroppant itt egy nagy iskolahagyomány...

Az egész lateiner kultúra, amiben voltak nevetséges, túlérett dolgok, de azért alapvetően az európai kultúra

bázisa volt. A Műszaki Egyetemre kerültem a végén, és ott nagyon nagy hasznát vettem mindannak, amit tanultam, mert a szaktárgyakat meg lehetett tanulni az egyetemen, de minden szakszónak a gyökerét ismertem a latin, a német és a többi nyelvből. Gondolj bele abba, hogy a magyar történelem legirracionálisabb és legkevésbé hatékony akciója volt az orosztanítás. Latinpótlónak állították be. Ez nem konzervativizmus részemről, hanem az észszerűtlenség bírálata. Ugyanakkor nagyon nagy szükség lett volna arra, hogy a magyar populáció, a társadalom tanuljon meg egy szláv nyelvet. Apám példájából tudom, hogy neki milyen előnyt jelentett, hogy tudott szlovákul. Hamar megtanult oroszul. Mikor bejöttek az oroszok – a szovjet katonák, és balhéztak, tudott velük beszélni, szót érteni, betegeket tudott gyógyítani. Jó lett volna, hogyha pár százezer ember megtanul oroszul Magyarországon, de ez a rendszer nem volt arra alkalmas. Nemcsak azért, mert erőltetett volt, hanem mert egy héttel vagy egy tanfolyammal jártak előbbre az orosztanárok, mint a diákok. Úgy éreztük, hogy a régi, jól bevált dolgokat megszüntetik, az újak meg nemhogy nem pótolják, hanem sokkal hitványabbak.

Akadt az Eötvös Gimnáziumban olyan tanár, akire szívesen emlékszel? Akár embersége, akár tudása miatt?

Két tanár is volt, az egyik Kutassy János tanár úr, aki osztályfőnökünk volt, a másik Balassa László tanár úr, aki később az egyetemen is tanított. Egy élmény volt a magyarórája. A latintanár is jó volt. Tulajdonképpen jó tanárok voltak, de azért egy grádiccsal lejjebb álltak, mint a jezsuiták. Emlékszem, hogy a jezsuitáknál

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1015377
1881
SZEGED

a magyartanítás közös alkotás volt tulajdonképpen. Volt egy Csengődy József nevű kitűnő fiatal jezsuita magyartanárunk, aki a szinonimákra tanított minket. Kellett mindenre szinonimát találni, és aki hozott egy szinonimát, az kapott egy ötöst. És a végén már két ötöst adott egy újabb szinonimáért, mert már elfogytak a szinonimák. Számtalan ilyen dolog volt. Vagy emlékszem, Karinthynak az *Így írtok ti* című művét adta a kezünkben, hogy azon tudjuk legjobban megtanulni a kevésbé ismert vagy nem tanított költőket: „Fulladjon meg Ady Endre...", vagy „Plutó e torzót márványból szoborta. Ó torzók torza, bőrző Dunakorzó..."

Az Eötvösben is jó tanáraink voltak. Egy Csoma Zsigmond nevű matematikatanár, kopaszodó ember, kicsit halálfejszerű fejére emlékszem. Akkor még – ez az államosítások utáni évben volt – kompromisszumként megmaradt az óra előtti ima, de hasonlóan a francia forradalom gyakorlatához, egy ilyen fohászkodás volt. Csoma, mikor ő tartotta az órát, tüntetőleg keresztbe tette a mellén a kezét. Én mint jezsuita diák rettentően fölháborodtam, hogy mit csinál. Később az egyetemen lett tanársegéd, ott találkoztam vele, és kérdeztem, hogy „tanár úr, miért rakta tüntetően keresztbe a kezét, amikor imádkoztunk?" Azért, mert ő Franciaországban járt, és a bencés kolostorban azt látta, hogy így imádkoznak a bencés szerzetesek. Tehát nemhogy nem volt az imádság ellen, hanem a maga módján a legmélyebben imádkozott. Ez azért meghökkentett engem, nagyon vigyázni kell az ítéletekkel. Az iskolaév végén kaptam értesítést a jezsuitáktól, hogy indítanak egy kispapképzőt ott Pécsett, és arra engem meghívnak. Akkor lementem oda szüleim inspirációjára és beleegyezésével, de nem kellett engem különösebben inspirálni arra. És akkor ott jezsuita

kispapként jártam a hetedik osztályt – ez az 1949/50-es tanév. Tehát lekerültem Pécsre a rendházba. Van is egy fénykép, ahol reverendában le vagyunk fényképezve.

Hányan voltatok?

Körülbelül húszan-huszonöten.

Többnyire mind korábbi jezsuita diák?

Nem csak Pécsről. Egyrészt volt Kalocsán is intézetük a jezsuitáknak, az tulajdonképpen egy kispapképző volt, a szerzetesi életet megelőző fázis. A világi papoknak is volt egy ilyen kis szemináriumuk, különösen a szegényebb gyerekeket támogatták így. De ez más volt, itt a jezsuiták próbálták átmenteni és nevelni az értékesnek tartott fiatalokat. Itt emelt szintű oktatás folyt, többek között görögöt is tanultunk. Előkészítette a teológiai és filozófiai tanulmányokat; egyetemi tanári szintű jezsuiták oktattak nagyon magas szinten, és szigorú házirend szerint éltünk.

Pécsett hol volt ez, hiszen az iskolátokat közben „einstandolták"?

A nagy objektumban – az iskola államosítva volt, az internátus államosítva volt, és volt a rendház és a templom. A második félév vége felé már nagyon rossz volt a légkör. Akkor már a Mindszenty-per lezajlott, a Rajk-per már lezajlott.[18] Teljesen elvadult a bolsevik rendszer, ávós rémuralom volt, ezt nem kell részletezni.

[18] Mindszenty József ügyében 1949. február 8-án, a Rajk László és társai perben 1949. szeptember 24-én hirdettek ítéletet.

Annyiban talán mégis, hogy téged mindez hogyan érintett.

Otthon a József körúti lakásunkba újabb társbérlőket telepítettek be – kicsit előbb rajtunk kívül már két társbérlő volt. Akkor, 1949–50-ben a légkör roppant feszült volt, a feljelentések időszaka, a normarendezések időszaka...

...a B-listázásokon messze túl, kitelepítések, internálások...

...a málenkij robotokon túl. Közben volt azért olyan is, hogy 45-ben apám ment beteghez, és a József körúton szovjet katonák körülvették, akit értek, és elvitték. Gödöllőre, egy gyűjtőtáborba vitték apámat is. Nemcsak őt, hanem a Rozálka nevű asszisztensnőjét is elvitték. Apámat onnan mentette ki a szovjet városparancsnok magyar helyettese, egy Hatz Ottó nevű tábornok, akit apám korábban kezelt, és aki Ankarában volt katonai attasé. Viszonylag jólelkű tábornok volt, elintézte, hogy apámat visszahozták Gödöllőről.

Különben Szibéria várt volna rá?

Különben Szibéria. A Rozálkát már kivitték, kikerült valahova a Szovjetunióba egy munkatáborba, ő lett ott a felcser, ő lett a doktor. Úgyhogy a Rozálka, aki egy egyszerű tokaji kislány volt, ő ott nagyon kinőtte magát. Tíz év után engedték haza.

Tíz évet szovjet munkatáborban töltött?

Tíz évet. Akkor férjhez ment, arra emlékszem.

Térjünk még kissé vissza az utolsó jezsuita gimnáziumi évedre, 1949–50-re, és az akkori durván konfrontatív politikai légkörre.

Ott nagyon erős képzést kaptunk, és egy kis ízelítőt a jezsuita életből. Napirend szerint éltünk, a Szent Ignác által hozott regulákat és reglamákat be kellett tartanunk, és készültünk a szerzetesi hivatásra. Amikor már ott volt az előszele, tudni lehetett, hogy valami lesz a szerzetesekkel, akkor, emlékszem, segítettünk menteni a menthetőt. A könyvtárukból az értékesnek vélt könyveket átvittük a templom padlására. Ez egy nagyon szép, nagy templom volt, nagy padlással. Akkor már éreztük, a levegőben lógott ez a dolog. Az járt az eszünkben, hogy mentsük a könyveket. Nem a ruhákat, nem a bútorokat. Most nem a jezsuita rend történetét akarom teljesen ismertetni, csak ahogy ezt egy kisfiú érzékelte.

Azért te ekkor már erősen kamaszodó fiú voltál.

Tizenhat voltam.

A papi hivatással hogy álltál?

Ez bennem teljesen komoly volt, és ráadásul anyám is, meg egy kicsit apám is ezt támogatta. Egy ember volt, aki nem – az a nagybátyám volt. Azt mondja, „Imre, ez egy nagyon nehéz élet, mert én egy liberális rendben vagyok, és ráadásul szerencsémre plébániára kerültem, meg járhattam a világot, de gondold meg". Mert neki sokkal szigorúbb elképzelései voltak a jezsuitákról.

És erre mit feleltél?

Mondtam, hogy „Omnia ad Maiorem Dei gloriam. Vagy odaadjuk magunkat teljesen, vagy nem." Utána vakációra hazamentem, és akkor jött az internálás, a szerzetesrendek feloszlatása 1950 nyarán. Ez úgy történt, hogy ávós kísérettel teherautók jelentek meg a szerzetesházak előtt, és a szerzeteseket egy kis kofferrel fölterelték a teherautókra, és elvitték internálótáborokba.

Minden értesítés nélkül?

Rajtaütésszerűen, igen.

Tehát még arról se lehetett szó, hogy adnak nekik huszonnégy vagy negyvennyolc órát?

Nem. A budapesti rendházzal is ez történt. Ugye mondottam volt, hogy apám kezelte őket, tehát eléggé ismertük az életüket. Páter Szörényi Gábor bebújt egy ágy alá, és amikor az ávósok elvitték a társait, akkor ő kibújt, és egy pinceablakon kimászott a rendházból. Eljött hozzánk, nálunk volt néhány napig, majd szereztünk neki szállást egy ismerősnél. Odament, és utána ő elkezdte szervezni – rendkívüli szervezői képességei voltak – az elvitt és deportált szerzeteseknek a szociális ellátását. Segélyezést szervezett, elmondta, hogy milyen lehetetlen helyzetben vannak a szerzetesek, és kell nekik segélyeket adni. És ezt a segélyt szervezte meg, de közben, mondom, neki sikerült elbújni az internálás elől. Igazi Krisztus katonája volt, neki most ez volt a feladata. Emlékszem, hogy szerzett egy autót, és azzal vitte a segélyeket. Engem is felkért, hogy segítsek neki.

Emlékszem, amikor gyógyszert és fehérneműt vittünk Máriabesnyőre, Homokra, ahol hajlott korú, törődött, tisztességes, szegény apácák szalmán feküdtek, szinte semmijük sem volt. Nem volt vizük, nem volt tisztálkodási lehetőségük. Élelmet vittünk nekik, meg kórházba vittük őket, és így tovább. Megrendültem. Ugyancsak megrendültem, amikor kitelepítésük előtti estén édesanyámmal meglátogattuk a Zugligetben Lotzékat.[19] Már összecsomagoltak, fejenként egy-egy bőröndbe. Ott ült az édesanya hat gyermekétől körülvéve, és valami hihetetlen nyugalommal mesélt nekik. Később Szörényi Gábor elkezdett tárgyalni az Állami Egyházügyi Hivatallal, és kiharcolta, hogy járjon a szerzeteseknek is a szociális ellátó háló. Akkor úgy döntött a pártvezetés, hogy jobb, ha ez egy szervezett dolog lesz, és akkor egy egyházi szociális rendszert épített ki.

Aminek, gondolom, része volt az orvosi ellátás is.

Meg idősek otthona, tehát különböző helyeken kaptak épületeket, ahol berendezkedtek, és a szociális ellátást biztosították idős embereknek. Aztán a szerzetesek egy része elhelyezkedett különböző helyekre – ugye tanítani nem taníthattak.

Jól értem, hogy ez afféle vakációs önkénteskedés volt számodra 1950 nyarán, a szerzetesrendek betiltása után, mikor Szörényi Gábor jezsuita atyának segédkeztél?

[19] Lotz Károly parlamenti képviselő szülei, Lotz Antalék. 1951-ben Budapestről kitelepítették a családot, 1953-ig kényszerlakhelyen, Gyöngyösoroszban éltek, majd Szentendrén telepedtek le (forrás: https://www.parlament.hu/kepviselo/elet/1095.htm, letöltve 2025. augusztus 19.).

Igen. Később is segítettem neki, már egyetemista voltam. Akkor a villamosmérnöki karra jártam, és megkért arra, hogy a budapesti lakását nézzem meg, nincs-e mikrofon elrejtve benne. A Mikszáth Kálmán téren, a Korda-épületben volt egy másfél szobás kis lakrésze, és végignéztem a csillárokat is. De nem találtam elrejtett mikrofont.

Szörényi alakja nem ismert, de hihetetlen sokat tett. Nekem elmesélte, hogy hogyan tudta lebírni Miklós Imrét, az Állami Egyházügyi Hivatal elnökét,[20] mondogatta neki, hogy ezt és ezt kell csinálni, így meg úgy, erre ő másnap visszament, és egy emlékeztetőt írt jó jezsuita módra, „Pro memoria Miklós Imre államtitkár úrnak, tegnap megállapodtunk a következőkben". Falfehér lett a Miklós Imre. Amikor elkezdett vele kiabálni, akkor azt mondta, ez mind a kettőnknek jó: én sem fogok ezen túlterjeszkedni, ön pedig, amit megígért, azt meg tudja tartani. Utána már a Miklós mindig úgy beszélt vele, hogy tudta, ezen a jezsuitán nem tud kifogni. Ugyanakkor rájött arra, hogy jó is, hogyha csinálja, mert iszonyú sok ellátatlan ember volt.

És szemet hunytak afelett, hogy itt valaki szociális ellátórendszert épít sok ezer elemi létalapját vesztett egyházi személynek a „létező szocializmusban"?

Ezt ő egészen kiterjesztette. Bagolyirtáson üdülője volt, és különböző helyeken, öreg zárdaépületekben, Piliscsabán – ezekre emlékszem, hogy jártam ott. Tízezerből legalább háromezer idős volt. Nem volt nyugdíjuk,

[20] Miklós Imre 1971-től 1989-ig volt az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke.

nem volt semmilyen ellátásuk, nem volt mit enniük. A rendszernek érdeke volt, hogy valaki gondoskodjon róluk, és ezt a Szörényi megcsinálta. Őt is megörökítettük most egy picit. Csendes beszédű, nagyon határozott ember volt.

Zárjuk a gyermekkori emlékidézésed 1950–51-gyel, az utolsó gimnáziumi éveddel.

Akkor visszakerültem az Eötvös Gimnáziumba, ugyanabba az osztályba, ahol az előző évből levizsgázhattam magántanulóként. Mondanom sem kell, hogy könnyedén ment, nem jelentett problémát. Leérettségiztem az Eötvös Gimnáziumban, és kaptam egy érettségi bizonyítványt. Elég laza volt az évfolyam vagy az osztály viselkedése. Mindenféle gyerek volt ott. Karcsi bácsi, Székely Károly – az igazgató – egy áldott jó ember volt, nagyon aranyos, kedves ember volt, de valójában ott volt a hatalom a diákszövetségnél. De ezzel én nem nagyon törődtem. Elég laza év volt az előző évi jezsuita kispaposkodás után. A jezsuiták azt kérték a kispapjaiktól, hogy aki tud, az menjen ki Grazba, és ott folytassa a tanulmányait. A szüleim itt közbeléptek, és azt mondták, hogy nem engednek el.

Pedig mentél volna?

Ha mondják, akkor mentem volna.

Volt, aki ment?

Igen, több mint a fele kiment. Körülbelül nyolc évvel ezelőtt volt a találkozónk, ahol ott voltunk körülbelül

kilencen egykori jezsuiták. Közülük többen jezsuiták lettek, volt, aki elment a rendből, már mint felszentelt jezsuita megnősült, és ott volt Szabó Ferenc atya, aki a Vatikáni Rádióban dolgozott hosszú ideig. Ő is ignácista volt.[21] Nagyon tanulságos volt ez a találkozó, talán egyszer fel is fogom dolgozni az ezzel kapcsolatos emlékeimet, hiszen akkor ott, Pécsett, rettenetes ostromlottvár- és harci hangulatban voltunk, hogy miénk az igazság; erős hivatástudattal bírtunk, és ehhez képest mi lett évtizedekkel később. Ez nagyon érdekes és tanulságos.

[21] „1950-ben már a pécsi Ignatianumban, érettségi után Csávossy Elemér provinciális felvett a rendbe, de a szétszóratás miatt nem végeztem el a hivatalos noviciátust." Lásd https://jezsuita.hu/arckepcsarnok/szabo-ferenc, letöltve 2025. augusztus 15.

HARMADIK BESZÉLGETÉS

Legutóbb 1951 nyaráig, az érettségidig jutottunk. Életed első tizennyolc, „éretlen" évében volt-e bármi fontos momentum, amire még kitérnél?

Igen, a világháború alatt sok impresszió ért. Az egyik ilyen volt, hogy amikor 1944 nyarán szokás szerint Alsóörsön nyaraltunk, ahol apámnak egy kis nyaralója volt, és nem volt katolikus templom, hanem az iskolának az egyik termében volt mise, és amikor mise után kijöttünk tizenegy és tizenkét óra között, és fantasztikus kánikulai meleg nap volt, tiszta kék volt az égbolt, akkor iszonyatosan zúgott a Balatonnak a légtere, mert fönn a magasban több száz Liberator haladt Budapest felé. Hihetetlen mennyiségű. Ezt már utólag tudom, négy- és ötszáz között volt a számuk, és a monoton, kemény, brutális zúgásuk betöltötte az egész tavat, mindent. Akkor néztem őket; és valamilyen hihetetlen keserűség vett rajtam erőt, majdnemhogy gyűlölet, hogy ezek mennek most Pest felé, és bombázni fognak, semmi nem állíthatja meg őket. Előtte nem sokkal Budapesten a József körúton átéltünk egy ilyen bombázást, amikor a körút melletti házak, a Bodó-ház is kapott úgynevezett láncos bombákat, összeláncolt bombák zuhantak rá. Emlékszem, hogy fölborultunk

a pincében a padon, amin ültünk, mert annyira megrázkódtatta a házakat. Akkor éreztem, hogy semmilyen erő nem tudja megállítani ezeket. Akkor Szentkirályszabadja felől néhány vadászgép fölrepült, és nemsokára kettő lezuhant közülük, úgyhogy ez iszonyatosan bennem élt, és azt hiszem, bárkiben ez lett volna, aki ezt látja. Hiszen nem vétettünk – gondolta a kisfiú magában –, hogy kijövünk a templomból, és ezt kell látnunk. Évtizedekkel később a Honvédelmi Bizottság elnökeként Szentkirályszabadján jártam, és egy amerikai egység vendégeskedett ott, és ott előttem fölvonultak díszlépésben. Elgondolkoztam, hogy ők unokái azoknak, akik bombáztak. Hihetetlen volt az egész érzés. Számtalan ilyen volt.

Van-e még hasonló háborús emléked?

45 kora tavaszán még nem volt közvilágítás, víz se nagyon volt. Minket, gyerekeket küldtek vízért. Az egyik körúti ház udvarán volt egy ásott kút, amit akkor kitisztítottak, onnan hoztunk vizet. A férfiak meg a nők sem mertek menni, hanem minket, gyerekeket küldtek.

Attól tartva, hogy elviszik őket az oroszok?

Elviszik, megbecstelenítik, megerőszakolják és így tovább. Ugyanakkor voltak kedves orosz katonák is. Téglaszerű barna kenyeret adtak, de éjszakánként voltak rablások. Szovjet katonák raboltak. Emlékszem, az egész Körúton az ablakokból üvöltöttek az emberek, hogy patrul, patrul – a járőrt keresték. Közben részeg meg nem részeg szovjet katonák egyszerűen zabráltak, vitték el a dolgokat. Az egyik szomszéd házban a házmester lányát erőszakolták meg részegen. Ment a patrul, és lelőtte a katonákat. Úgyhogy ilyen borzasztó élmények voltak – ezeket én nem láttam, csak hallottam, de ezekre a „patrul" kiáltásokra emlékszem. Emlékszem, hogy valamelyik késő este dörömböztek az ajtónkon, és megjelent négy vagy öt katona, fényképezőgépet, órát kerestek, és találtak is filmet, és kérdezték, hogy hol a gép hozzá. Akkor eléggé elvadult a helyzet – apám tudott velük beszélni, mi pedig hálóingben szaladtunk ki a húgaimmal, és a nyakamban volt egy kereszt. Az egyik orosz katona fölkapott engem, megpuszilgatott, és mondta, hogy az ő édesanyjának is ilyen keresztje volt, és elvonultak. Tehát ez a kettősség volt. Beszabadultak ide, az apámnak elvitték az óráját. Ez volt a veszteség. De a kereszt, az hatott. Ilyenekre emlékszem. Sok ilyen van.

Meg ugye rengeteget kószáltunk a kis barátaimmal. Nagyon sok volt a romos épület, mindenfélét lehetett találni. Lőszereket gyűjtögettünk, félelmetes dolgokat csináltunk. Utólag az ember megrettent, hogy miket csinált. Szétszedtünk ágyúlövedékeket, és bennük nem puskapor volt, hanem ilyen kis tésztakockaszerű fekete sajtolt lőpor. Azokat kiszórtuk kupacokba, és volt ilyen gyújtó, meggyújtottuk, és óriásit robbant. Kézigránátokat dobáltunk a Dunába. Sok volt a halott, a parkokban is temettek. Emlékszem, mutatták, hogy a Rákóczi téren volt egy sír a homokozóban. Állítólag az az ember éhen halt a pincében.[22] Aztán jártunk hulladékfát gyűjtögetni a romokra, amivel tudtunk tüzelni. Sorbaállásokra emlékszem. Főleg engem küldtek, mert

[22] Az egykori szóbeszéd az éhen halt Szabó Dezső írót vélte a Rákóczi téri homokozóba ásott sírban fölfedezni. Az írót csakugyan a téren temették el az ostrom idején, és csak 1949-ben helyezték végső nyugalomra.

ugye tizenegy éves kisfiú voltam, és engem féltettek a legkevésbé, mert a húgomat is féltették, meg az apám sem mert menni. Őt aztán, ahogy a betegekhez ment, el is vitték málenkij robotra.

Nagyon lassan stabilizálódott a közbiztonság, hozták a krumplit, és akkor osztottak krumplit, meg megindultak a feketézések, megjelentek falusi nagy kosarú, fejkendős asszonyok, fejükön hozták a kosarat, hízott kacsát, és azért kértek egy bundát vagy valami ilyesmit. Hihetetlen nyüzsgés indult meg. Volt egy srác, szegény kis mozipénztárosnőnek a gyereke, egyedül nevelte, és ketten azt csináltuk, hogy összeszedtük a csikkeket, meg szereztünk cigarettapapírt, a csikkekből kiszedett dohánnyal megtömtük, és ez egy cserealap volt. Ezért tudtunk könyveket, játékokat szerezni. May Károly- meg Verne Gyula-könyvekre cserélgettünk – magyarosan írták a nevüket. Gyors felfogású gyerekként a hiperintenzív infláció pénzeit jobban meg tudtam különböztetni. A milliárd milpengőket. És már délben kevesebbet ért a pénz, mint reggel. Utólag tudtam meg, hogy az egész egy bolsevik manipuláció volt, így akarták az embereknél lévő pénzt elértéktelenítení, és 46-ban az új forinttal ki lehetett jönni, és hirtelen stabilizálni lehetett. Ez a gyors stabilizáció mutatta, hogy manipuláció volt az egész, vagyonokat lehetett így eltüntetni és eliminálni. Sokszor kértek engem, hogy segítsek átszámolni. Vidéken is jártunk akkoriban, ilyen élményekből rengeteg van. Ezt többé-kevésbé föl is tárták, csak azért nagyon belemart az emberbe, amikor ezeket látta. Egyértelműen idegenkedés volt – nem gyűlölet. Hihetetlen idegenség volt a szovjettel szemben, és utána a semmiből építették fel a kommunista pártot, ami aztán egy másik történet.

Vissza még a háborúhoz. Emlékszel-e a családon belül vagy baráti, ismerősi körben, netán diáktársaid körében veszteségre?

Voltak, akik eltűntek. 45 azzal telt el, hogy kiderültek a veszteségek, hogy a rokonságból ki mindenki halt meg. Ilyen sok volt. Voltak, akik el tudtak menekülni vidékre, távoli rokonokhoz. Megkezdődött a mimikri, hogy nem mondták meg a dolgokat. A nagybátyám ugye átjött Magyarországra, és mivel őt Mécs László néven ismerték, de ez nem volt hivatalosítva, tehát amikor átjött, átmenekült, akkor olyan papírokat hozott, amiken az eredeti családi neve volt. A Mártoncsik. Az igazi neve volt a fedőneve.

Rengeteg ismerősünk vált deklasszálttá. A borsodnádasdi lemezgyár vezérigazgatója, Ferjentsik Sándor is elmenekült, nálunk laktak egy darabig. Kiváló kohómérnök volt. Vas Zoltán, a nehézipari központ megalapítója és szervezője, egy nagyon józan – majdnemhogy azt mondom, normális – ember, racionálisan és emberségesen járt el: az Országos Tervhivatalba összegyűjtötte azokat a kitűnő műszaki és közgazdasági értelmiségieket, akik deklasszálódtak, vagy akiket kirúgtak...

Ugyanaz a Vas Zoltán, aki korábban tizenhat évet ült, majd 45 tavaszán a kommunista párt kádereként újjáépítési és közellátási biztos lett?

Igen. Később írt egy memoárt *Tizenhat év fegyházban* címmel.[23] Az ő sorsa is érdekes. Ő is, meg Rákosi is ugyanannyit ültek: tizenhat-tizenhat évet. Rákosiból

[23] Budapest, Kommunisták Magyarországi Pártja kiadása, 1944.

vérgőzös diktátor lett. Vas Zoltán, aki ugyanannyit szenvedett, nem vesztette el az emberségét, és bárhova állította a párt, igyekezett emberséges lenni. Szóval, összegyűjtötte ezeket a volt vezérigazgatókat, egyetemi tanárokat, szakembereket, és így működtette a tervhivatalt.

Ferjentsikék tehát nálunk laktak. 45 előtt volt egy vadászházuk Borsodnádasd környékén, és ott gyakran vendégeskedett nagybátyám, meg mi is vendégeskedtünk ott. Láttam, hogy él egy gyári vezérigazgató. Nagyon kedves, rendes emberek voltak. Rengeteg ilyen sors volt. Az a tisztességesen élő, dolgozó lateinerréteg, amelyik tényleg nem követett el bűnöket, legfeljebb a XXIII. János pápa által joggal bevezetett mulasztás vétségét. De sokszor igyekeztek segíteni. Volt egy főszolgabíró is, ő például hamis igazolványokat, egyebeket adott ki üldözötteknek. Azért mondom, hogy ez egy rettenetes nagy földindulás volt, amelynek egy része teljesen jogos változás lett volna, ha nem megy el szélsőségbe, és sok ártatlan, értékes embert nem pusztított volna el. Szóval ezt átéltük, és mint fiatal, érdeklődő és gondolkodó gyerek ezeket tágra nyílt szemmel néztem.

Említetted, hogy a lakásotokat később kényszertársbérletté alakították, s azt is, hogy belövés érte az utcai frontot. Hogyan alakult az élet 1945 után?

A nélkülözésnek sok lépcsője volt. 1944-ig igazán nem lehetett érezni, hogy háborús gazdálkodás folyik. Volt mit enni. Nem volt az az éhínség, ami a Szovjetunióban vagy Romániában vagy másutt. De 1945-ben probléma volt a fűtés, az ivóvíz, a zsír, az ennivaló, és az élet

meg a szabadság állandó veszélyben volt. Félelem, szorongás. Nagyon sokan elmenekültek az ismerőseink közül. 46-ban tanácsolták a nagybátyámnak, hogy jobb lenne, ha elmenne Nyugatra; akkor még épp át lehetett menni a nyugati határon, és neki is megszervezték a kimenetelét. Egy autóval vitték volna át, és volt valami határ menti gazdálkodó, aki átment volna vele az autóval együtt. Győrben jártak, mikor nagybátyám meglátta, hogy szállnak a vadludak, és azt mondta: „Ilyenkor nem szoktak a vadludak szállni, ez rossz jel, forduljunk vissza." Kérlelték, de ő visszafordult, és visszajött. Ez 1946-ban volt.

Nagyon sokan jártak hozzánk az ő vonzáskörzetéből is, meg a szüleiméből is, azért erősen klerikális környezet volt. És ugye akkor megindultak a népbírósági perek. A népbírósági perek során születtek aránytalan meg nem teljesen megalapozott ítéletek is. Például teljesen zavaros vallomások alapján, ártatlanul elítéltek egy katonatisztet a rokonságból. Ehhez hasonlók voltak az ismerősök között. Meg aztán lassan beindultak a különböző összeesküvésügyek. Sok ismerős, rokon, távoli rokon került ilyen helyzetbe. Ugye ez a lateiner, ahogy magát nevezte, keresztény úri társaság – nem szerettem ezt a kifejezést – eléggé megtizedelődött, és ebben a közegben a hírek nagyon mentek. A hatalom rémhírekként tálalta ezeket, de 56-ban kiderült, hogy nemhogy nem voltak rémhírek, és igazak voltak, hanem csak a töredékét tükrözték a valóságnak. Különösen a XX. kongresszuson elmondott Hruscsov-beszéd után érezte ezt sok-sok ember.[24] A félelemnek ilyen légköre

[24] 1956. február 25-én tartotta híres beszédét a Szovjetunió akkori pártfőtitkára, Nyikita Szergejevics Hruscsov, amelyben élesen szembefordult Sztálin politikájával, főként a személyi kultuszt ítélve el.

alakult ki, és ez egy olyan gyerekre zúdult, aki növekedett, és aki fejlődött, és aki meg akarta ismerni a világot, és minél többet akart belőle magához húzni. Ez nagyon nehéz és ellentmondásos dolog volt. Akkor szerencsére lekerültem Pécsre, de tudtuk, hogy a távoli másodunokatestvért is letartóztatták, mert bencés diák volt.

Internálások, kitelepítések?

Azok is voltak, jezsuita ismerőseinket is elvitték. Az egyik Kerkai Jenő, ő Kistarcsán volt. Ez nem a szerzetesrendek megszüntetésekor történt, 1950-ben, hanem 1948-49 körül. Közben a jezsuiták között a modernebbek és az előrelátóak megpróbálták a jövőt biztosítani, és az ifjúsági mozgalmakat, a parasztifjúsággal, a munkásokkal való mozgalmakat átmenteni. Ez egy naiv gondolat volt, mert a kommunista hatalmat pont ezek irritálták a legjobban, de azért Kerkai páter elküldte egy Nagy Töhötöm nevű rendtársát, hogy tárgyaljon az oroszokkal erről. Ez 1945-ben zajlott. Nagy Töhötöm először elment az oroszokhoz, és utána valamilyen menlevéllel Rómába is kiment.[25] Sok ilyen érdekes háttértörténet van, amiről valamit én is hallottam és tudtam, majd később már felnőttkoromban olvastam róluk, és össze tudtam rakni a mozaikokat.

Neked az első politikai próbatételed, ha lehet ezt mondani, az a bizonyos ávós kihallgatás volt, mikor megtagadtátok az aláírást, majd az elítélő nyilatkozatot a hittanárotok ellen.

[25] Kerkai Jenő és Nagy Töhötöm kapcsolatára lásd Petrás Éva: *Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei*, Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2019, 67–136.

Igen. Az volt az első találkozás a hatalom brutalitásával, és éreztem a hazugságot, a manipulációt és a jogos fölháborodást, hogy szétverték a jó iskolákat. Ezt az óriási értéket, ami ott volt. Ez olyan, mintha egy katedrálist szétvernének, és a helyén egy bodegát hoznának létre. Ugyanakkor meg éreztem, hogy a régi világ az bizony nem volt jó világ, hogy a kereszténység is megmerevedett, hogy az egyházat – főleg a katolikus egyházat, de a többi egyházat is – a föld birtoklása, a gazdasággal való összefonódás és az ókonzervativizmus tönkretette. Nem véletlen, hogy Pécsett is abba az irányba próbáltam orientálódni, amit a franciáknál olvastam, hogy egy modern katolicizmus, ökumenizmus kell, együtt kell működni minden jóakaratú emberrel. Ott van a Bibliában, hogy előbb megy át a teve a tű fokán, mint a gazdag a mennyországba. Meg hogy a gazdagoknak felelősséggel jár a vagyonuk. Másrészt a jezsuiták szegénységi fogadalmat tettek, nekik a magántulajdon idegen test volt. Ezek mind hatottak rám, 56-ban is ezek, meg amiket elfogadtunk a szocialista ideológiából – nem a bolsevik ideológiából, mert ott az erőszak és a hatalom volt a középpontban, hanem az, hogy igenis egyenlőek vagyunk, egyenlő jogaink vannak. A kor szelleme is ez volt egész Európában – az államosítások, a számonkérések beindultak. Egy rendkívül mozgó, nagy világ volt, amiben mi nagyon szerencsétlen helyzetben voltunk. És ott volt az önostorozás, hogy mi vagyunk Hitler utolsó csatlósa, belemásztunk egy ostoba háborúba, amit elvesztettünk, emberek százezrei pusztultak el a mi hibánkból.

S aztán nyakunkba kaptunk egy rosszabb békét a trianoninál. A háború végén az 1938–41-ben

Magyarországhoz csatolt részek ismét visszakerültek a szomszéd államokhoz, sőt velük három újabb magyarországi falu is abba a Csehszlovákiába, ahol a legsúlyosabb magyarüldözések folytak, ahol kollektív bűnösként az egész magyarságot megfosztották állampolgári jogaitól, tömegével elűzték vagy deportálták. Nem volt jobb a helyzet a Délvidéken vagy Erdélyben sem. Összességében valami félmillió magyar menekülttel megismétlődött az alig huszonöt év előtti dráma, de arányaiban mégis talán a csehszlovákiai magyarüldözés volt a legkirívóbb. A ti családotok mindkét ágon onnan származott, s ekkor még ott élt a legtöbb rokonotok is. Mit tudtatok róluk, és hogyan éltétek ezt meg?

A családdal is történtek elég szörnyű dolgok. Két nagynénám Kassán élt; az egyikük, Margitka az utcán magyarul beszélt, megverték, megrugdalták, földön húzták a hajánál fogva. Az ő férje volt Balcsik János, aki az első világháborúban kitüntetést kapott, de a nevében ő is szláv származású, ugye a „csik" az a „fi"-t jelenti a szláv nyelvben is, nyilván a Mártoncsik is. Sok ilyen inzultus volt. A másik nagynénémet, Etelkát kitették az állásából, ő tanárnő volt. Mariskával, aki már korábban elkezdte írni a könyveit, nem volt különösebb probléma, Eperjes nem került vissza. A rokonaink – az unokatestvéreimnek körülbelül a fele – szlovákosodtak, és az ő gyerekeik meg unokáik már teljesen belesimultak a szlovák társadalomba.

Vegyes házasságok révén?

Vegyes házasságok révén is. Akkor elkobozták a magyar állampolgárságúaknak a tulajdonát, tehát például az anyai nagyszüleim örökségét, ami Csehszlovákiában maradt, azt mind elkonfiskálták. Házat, földeket, szőlőket, ők jómódúak voltak, jelentős vagyonuk volt. Ma a házukban állami fogorvosi rendelő van, oda most a gyerekekkel bementünk nyáron, és fényképezgettünk. Elég sok ilyen kisebb-nagyobb tulajdon volt, ami odaveszett. Nehéz helyzetben voltunk, Magyarországon jól jött volna, de szó sem lehetett róla, hogy áthozzák, át se lehetett menni.

Mikor éledtek újra, ha egyáltalán, a családi kapcsolatok?

56 tavaszán, amikor a rendszer és a diktatúra enyhülni kezdett, és gesztusértékűként bevezették az útlevéllapot Csehszlovákia felé. Akkor a két állam szerződést kötött, hogy a személyi igazolványba betett útlevéllappal egyszeri alkalommal át lehetett menni. Ez nagyon megtetszett nekünk az egyetemen, és néhányan elhatároztuk, hogy biciklitúrára átmegyünk. Akkor találkoztam az ottani rokonokkal, és akkor látogathattam meg a nagyszüleim sírját. Addig egész egyszerűen el volt szakítva nemcsak ez a két ország, hanem a többi utódállam is. Nyugatról nem is beszélve, az egy elképzelhetetlen álom volt, hogy valaki Nyugatra kimenjen.

E kitérők után térjünk vissza a te sorsfonaladhoz. 1951 nyarán érettségiztél az Eötvös Gimnáziumban. Ezután hogyan alakult a pályád?

Apám azt akarta, hogy orvos legyek. Oda föl is vettek volna engem, de az igazgató bácsi kihúzta a jelentkezési lapomról a villamosmérnöki kart, én meg nagyon bedühödtem ezen, és nem voltam hajlandó az orvosi egyetemre elmenni.

Volt köztetek emiatt konfliktus apáddal?

Édesapám nagyon megharagudott rám, én meg fogtam magam, és elmentem villanyszerelőnek. Pontosabban akkor alakultak tatarozó vállalatok, és a VI. kerületi tatarozó vállalathoz mentem el villanyszerelést tanulni, de nagyon hamar, két hónap múlva már önálló villanyszerelő lettem, és egy évig ott dolgoztam. Ez hihetetlenül jó dolog volt. Tényleg munkásként működtem munkások között egy fővárosi kerületben, ahol rengeteg fajta munkát kellett végezni, és ott tényleg testközelben és csavarközelben és villamosvezeték-közelben éltem át ezeket a változásokat.

Beszélj erről kissé részletesebben. Otthon laktál még?

Otthon éltem. Apám hónapokig nem beszélt velem, anyám apám haragja miatt a konyhában adott nekem enni. Mészporosan, piszkosan, overallban, bakancsban mentem haza. Ez az időszak a nagy államosítások utáni időszak volt, amikor alakultak egyre-másra a különböző nemzeti vállalatok, összevontak cégeket. A jól működő régi kis- és középvállalatok helyett nagy állami szörnyetegek jöttek létre, és én ennek a fonákját láttam a villanyszerelés révén, amikor át kellett építeni különböző helyeket. Nagyon érdekes volt.

Merre voltak ezek a munkák? Jól értem, hogy leginkább a Terézvárosban?

Terézvárosnak a határa a Nyugati pályaudvar volt, de volt, hogy a XIII. kerületbe is átküldtek valamit csinálni. Állandóan változott. Ott a villanyszerelő társaságban és brigádban például sok zsidó villanyszerelő volt. Az emberek képzeletében a zsidók azok értelmiségiek, azok filozófusok, azok üzletemberek, bankárok, kereskedők, szatócsok legfeljebb, és ott kiderült, hogy nagyon sok villanyszerelő került oda, akiknek üzletük volt, vagy kis maszekok voltak, és akiket betereltek az állami iparba vagy a tanácsi iparba, mert ez tanácsi vállalat volt. Az IKV, vagyis Ingatlankezelő Vállalat elődje a VI. kerületi tatarozó vállalat volt. Egyrészt nekem akkor már volt egy csomó villamossági gyakorlatom, meg szerettem is ezeket a dolgokat csinálni, és meg akartam mutatni apámnak, hogy ott helyt tudok állni. Emlékszem, hogy nagyon sok helyen jártunk. Jártunk a Bajza utcában, az Írószövetség épületében, és ott a könyvtárteremben kellett a mennyezeten villanyt szerelni. A létra tetején álltam, az írók ott beszélgettek, és akkor valaki valamit mondott, a másik: „nem tudom, nem tudom", és én megmondtam, amit nem tudtak. Erre néztek rám, és láttam rajtuk, hogy meglátták a munkásosztályt bennem. Az intelligens munkást. Mosolyogtam ezen. Kórházakban is dolgoztunk, vagy emlékszem, hogy akkor hozták létre az Állami Balettintézetet az Operával szemben, ott luxuslakások voltak.[26]

[26] VI., Andrássy út 25., Drechsler-palota: a MÁV Nyugdíjintézet palotájaként épült 1886-ban Lechner Ödön és Pártos Gyula tervei alapján. 1949 és 2002 között működött itt az Állami Balett Intézet (1983-tól Magyar Táncművészeti Főiskola).

Gazdag embereknek a palotái voltak azok, szétverték a gyönyörű intarziás parketteket, és átalakították Balettintézetté. Most szomorúan láttam, mikor az újabb szétverés történt évtizedekkel később, megvásárolták különböző befektetők.

Ez a munka rendkívül hasznos volt számomra. Én tulajdonképpen addig, az ostrom alatt is, mégiscsak védett fészekben voltam a szüleim révén. Bármenynyi problémánk is volt, azok eltörpültek az élet nagy problémái mellett, és itt ezt megtapasztaltam. Színes volt, naponta változott a helyszín, tehát mondom, nekem nagy élmény volt, hogy a közhelyes plutokrata zsidókként említettek helyett nagyon kedves emberekkel találkoztam, akik jó szakemberek voltak, és álmomban sem gondoltam volna, hogy a Fóti úrnak korábban Führer volt a neve. Führer Ede. Emlékszem, ő is egy villanyszerelő mester volt. A villanyszerelés is egy modern szakma volt, akkor még nem jártunk olyan sokkal előre a villamosítás korától, 1950 körül ötven-hatvan éve volt Budapesten villanyvilágítás. Apám közben megenyhült, akkor már kaptam ebédet a családi asztalnál, és akkor már mint fiatal munkás jelentkeztem a Műszaki Egyetemre.

A húgaid hogy fogadták munkásosztálybeli kalandos kitérődet?

Na most ez nem volt olyan nagy újdonság, mert a klerikális környezetünkben rengeteg ember dolgozott fizikai munkásként, például a papok egy része, akik nem helyezkedhettek el, tehát az államosított iskolák szerzetestanárai, vagy klerikálisnak minősített emberek – akkor ez egy magától értetődő dolog volt.

De a családon belül mégiscsak két világ lehetett, hiszen a húgaid ekkor még középiskolások voltak.

Detti húgom a Zrínyi Ilona leánygimnáziumba járt a VIII. kerületben. Nagyon jól tanult, az iskola üdvöskéje volt, és őt jelölték ki arra, hogy szovjet ösztöndíjas legyen. Anyámék erre rettenetesen kétségbeestek, hogy kiviszik Moszkvába a Detti húgomat, és mindent megtettek, hogy ezt megakadályozzák, de nem nagyon akart sikeredni. Akkor orvosi ismeretség révén különböző leletek születtek, hogy tüdőbeteg a húgom, mire az igazgató, aki egy mozgalmár ember volt, azt mondta, hogy semmi baj, a Szovjetunióban vannak a világ legjobb orvosai. Végül nagyon nehezen egy trükkel tudták a szüleim kivédeni. Elhíresztelték tanár ismerősök révén, hogy anyám egy idegbeteg nő, aki óriási botrányokat szokott csinálni, és be fog jönni az iskolába, és akkor az igazgató így elállt. Detti nem ment a Szovjetunióba, és jelentkezett a budapesti Orvostudományi Egyetemre. Akkor Gegesi Kiss Pál volt a dékán, és apám, hogy biztosítsák a húgomnak a felvételét, szólt a barátjának, dr. Révay István gyermekgyógyász főorvosnak a MÁV-kórházban, hogy protezsálja már be a Gegesinél. Ő szólt Gegesinek, hogy itt ez a nagyon derék, aranyos kislány, Mécs Lászlónak, a híres költőnek az unokahúga. Na, erre Gegesinek sem kellett több, és a már felvettek közül kiszedette a húgomat. Ez olyan világ volt, abban nőttek föl, hogy fontos a nexus – pedig a húgom kitűnően tanult, egész egyszerűen simán fölvették volna. Így viszont hiába nyert felvételt, kirakták. A mama egyik barátnőjének volt a korábbi udvarlója a szegedi egyetem orvoskarának a dékánja, Krámli András, neki szóltak, és akkor ő örömmel fölvette.

És orvos lett belőle?

Igen. Oda járt egy évig, és utána följött Budapestre. Belgyógyász szakorvos lett, és utána a gyerekei miatt átment a röntgenre, mert az rövidebb munkaidővel járt.

És a másik húgod?

Akkor ő gimnazista volt a Knézich utcai katolikus apáca-gimnáziumban. Azon kevés iskolák egyike volt, amelyek megmaradtak az állam és az egyház megállapodása nyomán. Ez egy egyszerű rend volt, amelyik kicsit közelebb állt a néphez.[27] A kisebbik húgom nem ment egyetemre, hanem röntgenasszisztens lett, és a szüleimmel élt halálukig.

Ők a bátyjukra hogyan tekintettek?

Jó viszonyunk volt, illetve, mivelhogy a nagyobbik húgom és köztem kicsi volt a korkülönbség, és a lányok ugye hamarabb fejlődnek, mi egy szinten voltunk. A húgom volt a kezdeményezőbb a különböző bulikban meg egyebekben. A buli alatt nem táncmulatságot kell érteni, hanem mondjuk moziba, állatkertbe, vurstliba mentünk. Gyűjtöttünk egy kis pénzt, és kimentünk a vurstliba. Ez jelentette a szórakozást. Jó volt a kapcsolatunk.

1952-ben simán felvettek a Műszaki Egyetemre, ami megint egy nagyon zsibongó hely volt. Volt felvételi vizsga, ahol jól szerepeltem. Egyébként overallban,

[27] Jézusról nevezett (Gerhardinger) Mária Terézia 1833-ban Bajorországban alapította az Iskolanővérek Kongregációját; a IX., Knézich utcában van budapesti iskolájuk, a Patrona Hungariae.

bakancsban mentem be a felvételi vizsgára, ez a mimikri volt, és emlékszem, odajött egy lány a felvételi után, bemutatkozott, azt mondja: „én vagyok az évfolyam párttitkára, és elvtárs, majd mi, munkások rendet csinálunk." Nevettem rajta. A villamoskar nem sokkal azelőtt, 49-ben alakult meg, mert régen a gépészkarnak volt egy úgynevezett „C" tagozata, ott voltak az elektromossággal is foglalkozó gépészmérnökök, vagyis a villamosmérnökök. De 49-ben abszolút tiszta villamosmérnöki kar alakult meg. Az egyetemen ugye a pártszervezetek és az akkor DISZ-nek hívott központosított ifjúsági szövetség uralkodott.[28] Kitűnő professzorok sora még a régi világból eredeződött, akik még régebben kitűnő egyetemeken végeztek, sokszor külföldön.

Mondanál pár nevet?

Verebélyi professzorra emlékszem az erősáramúak között, a műegyetemen végzett, közben Zürichben is tanult. Pattantyús-Ábrahámra emlékszem, ő éppen 56 októberében halt meg, a forradalom előtt nem sokkal. Híres könyvsorozata volt. A kedvenc professzorunk Simonyi Károly volt, aki az egyetemességet tanította: hogy a világ egyetemes, tehát a tudomány is egyetemes, és az igazi gondolkodó ember mindent meg tud fejteni, mindent meg tud oldani, csak dolgozni kell rajta, tehetség kell hozzá és idő. Elméleti villamosságtant, atomfizikát és reaktortechnikát tanított. A műszaki emberek szellemisége megmaradt. Csak megrázta a politika. Erős szelekció volt a felvételinél, származás szerinti osztályozás, és ugye igyekeztek a hallgatók

[28] Dolgozó Ifjúság Szövetsége (1950–1956).

ötven százalékánál kimutatni a munkás-paraszt származást.

Akkoriban futottak föl az első szakérettségis hallgatók. Ennek az volt a lényege, hogy az ipari üzemekből fölterjesztettek embereket, akiket beiskoláztak egy egyéves intenzív felkészítőre, és nem számított, hogy négy elemije van, hogy járt-e ipari iskolába vagy sem, hanem egy év után kapott egy szakérettségi bizonyítványt, és az egyetemre automatikusan fölvették. Káderképző volt, azonkívül a normál gimnáziumokban, technikumokban végzők közül is a munkás volt az első, utána a paraszt jött, az értelmiségi, utána az egyéb, és az X-esek. Körülbelül ötven százalék volt a munkás-paraszt arány, és körülbelül olyan tizenöt százalék lehetett a szakérettségis.

Jellemző arányok. A műegyetem az erőltetett nehézipar-fejlesztés hőskorában, gondolom, különleges stratégiai intézmény lehetett. Mekkora volt nagyjából a hallgatói létszám?

Körülbelül tizenötezer fő.

Milyen volt az egyes karok tanári és diákösszetétele, szellemisége? Szó szerint innen indult el pár év múltán az 56-os forradalom, nagyon nem mindegy, milyen szociális bázist, milyen légkört kell ehhez elképzelnünk. Voltak érzékelhető különbségek az egyes karok között?

Nem nagyon volt átjárás. Nagyon merev rendszer volt. Most, hogy a bolognai rendszert bevezették, és átjárás lehet az egyetemek között, én ennek nagyon örülök.

Annak idején például átjárni a TTK-ra fizikát hallgatni, azt csak úgy sutyiban lehetett. Tehát az ember beosont, és beült a leghátsó sorba. Ez volt. Vagy hozzánk is, a Simonyihoz jártak a TTK-ról. De ez nehéz volt, mert általában katalógusok voltak, tanulókörökbe voltunk osztva, tanulókör-vezetők vezették a nyilvántartást, és nagyon kemény napi beosztásunk volt. Reggel nyolctól délután hatig voltak előadások, sőt az órarenden kívüliek hat óra után is voltak, és körülbelül negyven óránk volt hetente, ami kötelező volt. Ebben voltak – általában kétórás – előadások, voltak gyakorlatok, voltak szemináriumok. Ezenkívül műhelygyakorlatok is, azok még erre rájöttek, tehát reggeltől estig az egyetemen voltunk. A villamoskari évfolyamon négyszáznegyvenen voltunk. Igaz, hogy ez egy feltörekvő szak volt, három tagozattal: erősáramú, gyengeáramú és műszer tagozattal. Úgy éreztem, hogy egy nagy húsdarálóban vagyunk, és ezt tekerik a professzorok, és a végén kijönnek a mérnökök a húsdarálóból. Két egyetemre volt osztva adminisztratíve: volt egy Műszaki Egyetem, és volt egy Építőipari Műszaki Egyetem. Tehát Műszaki Egyetem – olyan nem volt. Mérnökkar volt, építészkar – építőmérnök és építészmérnök – volt akkor. A földmérők voltak ott. Nálunk volt a gépészkar, vegyészkar, villamoskar. Szóval iszonyatosan nagy volt az egész. Szigorú rend volt, nem nagyon lehetett átmenni, meg nem is nagyon volt időnk. A tanulókörök voltak tulajdonképpen a szervezeti egységek, és ezeknek nem mi választottuk a vezetőjét, hanem kijelölték őket. Huszonöt fő körül voltak ezek a tanulókörök. Az ösztöndíjat is ebben a csoportosításban kaptuk. A tanszékek vezetői, a jeles professzorok régiek voltak, és aki frissebb volt, az is elég jó minőségű volt, ellenben

csináltak olyan tanszékeket, amelyekbe kívülről raktak embereket. Ilyen volt a Marxizmus–Leninizmus Tanszék, az Ipargazdasági Tanszék, a Politikai Gazdaságtan Tanszék. Létrehoztak orosz nyelvi lektorátust, mert kötelező volt ugye oroszt tanulni. A műszaki emberekhez kevésbé mertek hozzányúlni, azokhoz, akik híresek voltak. Ugyanakkor mindenütt voltak ilyen akarnokok, stréberek, akik fúrták az idősebb professzorokat, és docensként melléjük kerültek, ők vezették tulajdonképpen a tanszéket, mert a pártvezetés bennük bízott. Ilyen volt a légkör.

Három tagozat volt, amelyek csak a másodév végén különültek el; erősáram, gyengeáram, és volt egy akkor szervezett műszer tagozat, aminek mi voltunk az első fecskéi. Körülbelül nyolcvanan voltunk, mert ugye a műszeripar fejlődik, és szükség van olyan mérnökökre, akik ennek a villamossági ismereteivel, mérésügyekkel foglalkoznak. Ennek egy Arutyunov nevű orosz professzor volt a vezetője, akit nem nagyon láttunk, az ő nevében különböző docensek szervezték a dolgot. Azt hallottam Arutyunov professzorról, hogy derék műszaki értelmiségi orosz családból származott, egy rendes, jámbor ember, aki a magyar társadalomba is be tudott volna illeszkedni, de ugye ő volt a nagy szovjet professzor, akinek a nevében lehetett szervezni, és engem is, mint aki a felvételi vizsgán jobban teljesítettem, ide osztottak be.

Ide került egy párttitkárnő, és ő rögtön kézbe vette a dolgokat. Emlékszem, hogy volt néhány csinos lány, aki festette a száját, és valamelyik elméleti óra után – a szünetben kimehettünk – kipattant a padsorok elé, és azt mondja, „elvtársak, itt felháborító dolgok vannak, egyes évfolyamtársnőink festik magukat,

és méltatlanná válnak a szocialista emberre", satöbbi. Na most a következő alkalommal ezek a lányok hoztak szovjet lapokat, vastag színes lapokat, melyekben szintén kifestett nők voltak.

És emlékszem, volt egy Váncza nevű évfolyamtársunk, aki a Váncza sütőporgyárosnak volt a fia. Rengeteg reklám volt, meg filmbeli szlogen a Váncza sütőporról, tehát ezzel a névvel nem lehetett megbújni, mert mindig megkérdezték, hogy rokona-e. Tisztes középosztálybeli egzisztencia lehetett a szüleié, ellenben a neve feltűnő volt, és egy budapesti DISZ-gyűlésen, ahol Rákosi elvtárs is jelen volt, fölhozták, hogy az ellenség befurakodik a legjobb egyetemre, a Budapesti Műszaki Egyetemre, egy Váncza nevű, a sütőporgyárosnak a fia jár ide – aki egyébként kitűnő tanuló volt. Fölszólították a rektort, hogy rúgja ki. És a rektor nem rúgta ki. Akkor ez a párttitkárnő is fölszólalt, hogy ha az egyetem vezetése nem távolítja el ezt az osztályidegen személyt, akkor „mi fogjuk kivezetni az egyetemről". Utána, hogy elejét vegyék a dolgoknak, a Vánczát felfüggesztették, majd 54-ben – Nagy Imre volt már a miniszterelnök – visszakerülhetett az egyetemre, és folytathatta a tanulmányait. 56-ban nemzetőr volt, és akik követelték 53-ban a kizárását, azok aztán diszszidáltak. Váncza maradt, és 57-ben diplomázott. Villamosmérnök lett.

Na most az ideológiai tárgyakkal voltak az igazi nehéz problémáim. A matematikát, a fizikát, a többi dolgot viszonylag könnyen lehetett abszolválni, de ugye marxizmus–leninizmusból hihetetlenül gyenge előadók voltak, gyakorlatilag fölolvasásokat tartottak, és ami még rosszabb, a Műszaki Egyetemen ismeretlen külső tagok jöttek különböző intézetekből, ők tartottak

szemináriumot. El kellett volna olvasni különböző anyagokat, és lapultunk mindnyájan. Akkor elhatároztuk, hogy ez így nem mehet tovább, hogy rettegjünk ettől, és kiosztottuk egymás között négyen vagy öten, hogy minden alkalommal fölkészül valaki, és nagy vitát fogunk produkálni Plehanovról, és akkor ezt meg is szerveztük. Emlékszem rá, hogy az egyik első felkészülő én voltam. Nagy előadást tartottam, és a Horváth Lóri nevű hasonszőrű fiú fölugrott, és mondta, hogy „Mécs elvtárs antimarxista nézeteket vall, mert amit Plehanovról mondott..." – ő is fölkészült. Erre a többiek mind bekapcsolódtak a vitába. Láttuk, hogy a szemináriumvezető sápadozik, mert ilyeneket nem olvastak. Emlékszem, amikor félévkor elmentem vizsgázni, a kartonunkra oda volt írva, hogy „az egyetem legjobb marxista tankörének a tagja".

A másik ilyen volt a szakérettségiseknek a helyzete. A szakérettségiseket átnyomták azon az egy éven. De a zárthelyiken elhasaltak, és ezért a tanárokat tették felelőssé. Akkor az évfolyamon megszerveztük a szakérettségisek korrepetálását, én voltam ezzel megbízva, és én rávettem a jó tanulókat, hogy mindegyik vegyen maga mellé egyet. Maradtak hatan, akik senkinek sem kellettek, és velük én foglalkoztam. Derék munkásszármazásúak voltak. Borzasztóan sajnáltam őket, ugyanakkor nem lehetett mit csinálni, mert azzal fenyegették meg őket, hogy ha abbahagyják az egyetemet, akkor visszafizettetik velük a tanítás költségeit, meg ideológiailag is rájuk támadtak, hogy elvtárs, te az imperializmust segíted, hiszen gyengíted a pártot, a munkásmozgalmat ahelyett, hogy megmutatnátok, hogy mi munkások, satöbbi.

Volt eredménye a korrepetáló akciónak?

Több eredménye volt. Az egyik, hogy amikor magyaráztam a dolgokat, rájöttem, hogy én sem tudok mindent pontosan, dehát ez minden korrepetálással így van, és én így kitűnően megtanultam az anyagot, és egymás után zsebeltem be a jeleseket. És őket is sikerült átnyomni, mert a tanárok is feleltek értük, szóval nem volt bukás. Ugyanakkor meg kiderült – a Horváth Lóri derítette ki –, hogy ez az évfolyampárttitkár az egyik vidéki város szövőüzeméből jött fel mint a legkiválóbb szakérettségis hallgató. Két gimnáziumi osztályt végzett, deklasszálták az apját, aki MÁV-igazgató volt. Ő elment dolgozni, és nem mondta el, hogy két gimnáziumot végzett. A szövőgyárba kerestek lámpással valakit, akit be lehet küldeni – ahogy mondták, beiskolázni – szakérettségisnek, és így került az egyetemre. Aztán kiderült, hogy az évfolyamon voltak többen így, akik gimnáziumba jártak korábban, nem fejezték be, és elmentek dolgozni. Ilyen álságos volt ez a rendszer. Aztán nyáron jött a Nagy Imre új kormányprogramja 1953-ban. Ebben a nehézipar visszafogása, a mezőgazdaság és a fogyasztói iparágak támogatása volt, akkor engedték meg a szakérettségiseknek, hogy otthagyják az egyetemet, és visszamenjenek a régi munkahelyükre.

Ez akkor tömeges jelenség volt?

Sokan mentek, illetve szabad kezet kaptak a tanárok, hogy buktathassanak, mert addig ugye ők feleltek azért, hogy az illetők átmenjenek. Azért mondom, hogy ezek „hősi idők" voltak, amikor az óriási káderhiányt

megszüntetendő diktatórikus rendszer töltögette be a pozíciókat. Ez az az időszak, amikor hat hónapos tiszti tanfolyam, hat hónapos főtiszti tanfolyam, hat hónapos bírói tanfolyam, hat hónapos ügyészi tanfolyam volt. Kapott egy papírt, és ügyészkedett az illető.

Mi volt a helyzet a katonasággal? Kiképzést kaptatok az egyetem alatt?

Igen. Ebben az időben Sztálin készült a harmadik világháborúra. Tehát nem volt véletlen a nehézipar fejlesztése. A második világháború tanulsága az volt, hogy alapvetően mégis a vasak döntik el a dolgot, tehát a harckocsik, a repülők száma. A repülőgépek is számítanak, de Sztálin még azt tartotta, hogy azért a harckocsikkal lehet igazán hatékonynak lenni. Az amerikaiak mentek rá a légierő erősítésére, illetve Hitler kezdte erősíteni a Luftwaffét, a légierőt a Stukákkal, a Messerschmittekkel, de utána az amerikaiak ezt túlszárnyalták a terrorbombázásokkal, egyebekkel. De azért a nehézipar primátusa megmaradt. Azért kellett tulajdonképpen Sztálinvárost fölépíteni, mert Sztálin kiadta az ukázt az összes szatellitállamnak, hogy tessék a nehézipart fejleszteni, ne a Nagy Testvérnek kelljen ezt a nehéz feladatot egyedül vállalnia. Nagy Imre bátorsága, hogy ezzel szembe mert menni.

Alig pár hónappal a „Generalisszimusz" rég várt elhunyta után.

Pár hónappal utána. Sztálin 53 márciusában halt meg. Erre is emlékszem. Egy marxista szemináriumon ültünk, amikor az előadó könnyeivel küszködve közölte,

hogy a nagy Sztálin meghalt. Akkor fölálltunk, a lányok elkezdtek zokogni. Tömegpszichózis. Én alig bírtam a nevetésemet visszafojtani. Valami megkönnyebbülés volt. Hihetetlen volt – maga a Szovjetunió, és annak az élén ez a rettenetes alak. Ugye akkor nem tudtunk annyi mindent róla, mint amit később meg lehetett tudni.

Tehát a nehézipar fejlesztése: azért kellett a metrót építeni, és éppen a Duna alatti részt megcsinálni elsőnek, mert ha háború esetén át kell a Dunán menni, akkor ott legyen, másrészt pedig az atomtámadások elleni búvóhelynek is alkalmas volt. Tehát tulajdonképpen az készült el hamar, és elkészültek a különböző szellőztetők, amelyek egy atomtámadás ellen szükségesek. Tehát az egész szovjet rendszer eldöntötten készült a nagy leszámolásra. Legnagyobb hadseregük volt létszámban, a nehézfegyverzete fölfutott, és ők nem szereltek le, mint ahogy leszereltek az amerikaiak meg a többiek. Nagy föllélegzés volt, mikor Rákosit leváltották, és Nagy Imrét tették meg az ország vezetőjévé. Ő azonnal élt a lehetőséggel – ez volt az egyik lépése. A másik, hogy megszüntette az internálótáborokat, az ügyészséget fölélesztette, ügyészeket küldtek a börtönökbe, felülvizsgálták, hogy kinek van ítélete, kinek nincs, és akkor jöttek vissza a kitelepítettek, ha nem is Budapestre, de Budapest környékére, Pesthidegkútra meg Budakeszire, Budaörsre és így tovább. Fellélegzés volt. Mai szemmel nézve nem nagy liberalizálásnak tűnik, de akkor ez nagyon jelentős volt.

Nyilván ismered, ahogy Faludy leírja a Pokolbéli víg napjaimban, miként értesültek ők, a recski rabok arról, hogy Sztálin, a népek nagy vezére halott. A rabok a kőfejtőben vagy külső építkezésen

közös latrinára jártak az őreikkel, akik különleges kegy folytán a Szabad Nép című pártlapot használták fenéktörlésre. Egyikük épp a friss moszkvai gyászhírrel törölte ki sorukra váró társai előtt. Jött egy rab, és rohant, hogy elújságolja a nagy hírt. Mire kórusan mindenki zokogni kezdett – az örömmámortól. Hogy hát akkor előbb-utóbb maguk is szabadulni fognak, és véget ér e földi pokol.

Félelmetes volt. És nehéz, különösen a mai fiataloknak, elmondani azt a félelemlégkört: tehát nem kellett a korbácsot suhogtatni, a félelem ott munkált bennünk, mint a doh, mindenben ott volt a félelem és a szorongás.

Gondolom, ide tartozik az is, hogy a műegyetemen erős titkosrendőri hálózat működött. Voltak beszervezési kísérletek? Netán téged is megkörnyékeztek?

Voltak. Próbálkoztak. Másodéves koromban, 54-ben lehetett ultrarövid-hullámú adóengedélyt kérni. Én rádióamatőr voltam, rögtön jelentkeztem. Utána megjelent nálam egy pasas a Cégtől, vagyis a titkosszolgálattól, és mondta, hogy hogy képzelem én, hogy én rádióengedélyt kaphatok, mikor a nagybátyám börtönben van – na most erről én még nem beszéltem, de előbb befejezzük ezt a gondolatot. Mondom, „a nagybátyám a nagybátyám, én én vagyok, tessék megkérdezni a Műszaki Egyetemen, hogy tanulok, hogy működök, ez a szakterületem". Mondta, hogy valamit kellene nekem bizonyítani. Mondom, „a tanulással bizonyítok, nekem ez a feladatom, ez a munkám, jeles tanuló vagyok, szeretem az elektronikát". „Nem ezt, valami mást

kellene", hogy segíteném az ő munkájukat. Mondom, „szó sem lehet róla, nekem nem ez a feladatom, hanem hogy tanuljak és az elektronikában előrehaladjak, és az adóengedély ebben segítene". Egyébként is, mondtam, a rövidhullámok egyenes vonalban terjednek, és nem lehet velük külföldre... „De a határ mellett lehet." Mondom, „hol megyek én a határ mellé?" A pasas különböző helyekre, presszókba hívott el, vagy a dékáni, akkor tanulmányi osztályra, furcsálltam egyébként. Akkor megtagadtam, hát, mondja, „ennek szomorú vége lesz, mert meg fogják tudni a nagybátyja dolgát". Akkor elmentem a tanulmányi osztályra, és elmondtam, hogy a nagybátyámat lecsukták – és ezt tudomásul vették. Nem lett belőle semmi.

Mikor csukták le?

53 júniusában, amikor Nagy Imre lett a miniszterelnök.

Ugyan miért?

Az ÁVH külön működött. Nagy Imre tudott arról, hogy Mécs Lászlót már akkor régóta figyelték, keresték, és lecsaptak rá. Hosszú ideig nem tudtuk, hogy hol van. Akkor kaptunk értesítést, amikor a Nagy Imre-féle kormányprogramot kezdték végrehajtani, és akkor kiderült, hogy a Fő utcában[29] van, és utána elítélték tíz évre.

Mi volt a vád ellene?

[29] A „Fő utca" és a „Gyorskocsi utca" (egy háztömb lévén) a köznyelvben szinonimaként használatos; a Fő utcában valójában a katonai ügyészség és börtön, a Gyorskocsi utcában pedig a politikai rendőrség vizsgálati osztálya működött.

A vád izgatás és háborús bűncselekmény, amelyek ugye nem évülnek el. Konkrétan egy népügyésznő volt, aki a vádat képviselte, ilyen „hat hónapos" hölgy volt az illető, és hosszú ideig nem is tudtuk, hogy miért ítélték el. Ő maga sem nagyon foglalkozott ezzel. Már a rendszerváltás után, amikor kézhez kaptam a mentesítési okmányt a Legfelsőbb Bíróságtól, hogy visszamenőleges hatállyal megsemmisítették az ítéletemet, akkor gondolkodtam el azon, hogy kérni kellene a nagybátyám mentesítését – szegény jó pár évvel azelőtt meghalt, és egyébként sem nagyon törődött ezekkel a dolgokkal. Benyújtottam a Fővárosi Bírósághoz egy papírt, ebben kértem az ő mentesítését. Akkor egy elutasító végzést kaptam, hogy mivel háborús bűncselekmény miatt ítélték el, nem vonatkozik rá a törvény. Akkor beadtam egy kérelmet, hogy vizsgálják felül az ítéletet, mert kizárt dolog, ő végtelen szelíd volt, elítélte a háborút.

Meddig raboskodott?

56. október elején felfüggesztették a büntetése végrehajtását, és hozzánk jött haza, a József körútra. Most Sztálin halála után vagyunk, ebben az időben még a Műszaki Egyetemen a régi kemény kurzus működik, még eltávolítanak diákokat az egyetemről, még a dolgozó ifjúsági szövetség és a Magyar Dolgozók Pártjának az ágensei az urak az egyetemen, még sok régi, nagy hírű egyetemi tanár van, de már megjelennek mellettük a karrieristák. Megjelennek olyan tanszékek, amelyeknek semmi közük nincs a tudományhoz és a Műszaki Egyetemhez, és a diákság összetételét is fölülről manipulálják, hogy elmondhassák, hogy az egyetemnek több mint ötven százaléka munkás- és

parasztszármazású, és így a műszaki egyetemi hallgatóság az egész magyar társadalmat sokkal erősebben képviseli, mint bármilyen más csoport. De ahogy ezt később meg fogjuk látni 56 kapcsán, nem is volt olyan nagy hátrány, mint amilyennek szánták az állampárt vezetői.

Nagy Imre megjelenése fellélegzést jelentett, kiderült, hogy igazuk van azoknak az egyetemi oktatóknak és tudósoknak, akik helytelenítették az erőltetett iparosítást, a nehézipar előtérbe helyezését és a nem megfelelő körülmények közötti iparpolitika erőltetését. Ők tudták, hogy sokkal inkább a szakemberek felé kell fordulni, és az egyetem is kezdett a régi műszaki egyetemi hagyományok és színvonal felé lassan elindulni.

Milyen konkrét jelei voltak ennek?

Elsősorban a szegény szakérettségiseket elkezdték buktatni. De nemcsak a szakérettségiseket, hanem aki nem tanult, nem volt alkalmas, mert ugye a felvételi vizsgák szűrőjén más szempontok domináltak, és nem mindig a rátermettség, a tudás és a hozott tapasztalatok számítottak.

Nagy Imre megjelenése nagy fellélegzést jelentett. Én a saját családomon belül és a lakóhelyünkön a kultuszminisztériumi ház tapasztalatain láttam. Nem tudom, beszéltem-e a kitelepítésekről.

Részleteiben nem, konkrét példákra még nem tértél ki.

Rettenetes volt, egy fűnyíró kaszája forgott a fejünk fölött, és nem lehetett tudni, hogy milyen mélységig

vágják le a fejeket. A ház, ahol laktunk, az egy kultuszminisztériumi alapítványi ház volt, és főtisztviselők laktak ott, akik közül többeket kitelepítettek. Rendőrhatósági papír alapján döntöttek a kitelepítésekről, előre összeállított névsorok alapján, sokszor logikusan, ugyanis valójában bizonyos színvonalú, vezető beosztású embereket többnyire elég nagy számban elért. Az alattunk lévő lakásban lakott Ybl Ervin, őt is kitelepítették. Ybl Miklós unokaöccse volt, kultúrtörténész, és régebben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium művészeti osztályát vezette. Nagyon sok festménye volt, remekművek, és a kitelepítésekor az volt az ő legnagyobb gondja, hogy mi lesz velük. A telefonját kikapcsolták, és hozzánk jött föl – telefonált a különböző múzeumoknak, hogy jöjjenek, és vigyék el a festményeit, mert félti őket. Tehát nem azzal foglalkozott, hogy ingeket és gatyákat és meleg ruhát csomagoljon magának, hanem hogy a festményeit elvigyék, azok biztonságban legyenek.

Horthysta katonatiszti családok is voltak?

Azok is voltak. Ugye ez a horthysta katonatiszt jelző, ami epitheton ornansként szerepelt a negatív listákon, és amely 56 után is súlyosbító körülmény volt, ez is egy hihetetlenül hamis dolog volt. A világháborúban egy nagy, földuzzasztott hadsereget hoztak létre, amelynek a tisztikara zömmel tartalékos volt, és a tartalékos tisztek többnyire tanítók, cégvezetők, patikusok voltak, érettségizett emberekből lettek a tartalékos tisztek, és ők mind adott esetben horthysta katonatisztek voltak. Másrészt meg voltak személyes bosszúk is. És volt olyan is, mint ahogy az irodalom már ezt feltárta,

hogy egyszerűen valakinek szép lakása volt, és az kellett. Gondoljuk meg, huszonnégy óra állt rendelkezésre, tehát ha valaki valahogy menteni akarta a dolgait, az emlékeit, az otthonát, hívta a rokonokat, akik elvitték és megőrizték a holmikat. Nagy Imre ezt föloldotta, elhagyhatták a kényszerlakhelyüket. Tudjuk jól, hogy a kényszerlakhelyen a másik faluba sem mehettek át, a helyi mozgásuk is korlátozva volt. Voltak, akik ott meggyökereztek, féltek visszamenni. Ráadásul akkor hozták azt a rendelkezést, hogy Budapesten letelepedési engedélyre van szükség. Nem lehetett csak úgy bejelentkezni. Tehát aki tényleg egy juhólban lakott, vagy bármi nyomorult körülmények között, annak nagy dolog volt, hogy Budakeszire, Budapest szomszédságába följuthatott, és így föl is értékelődtek ezek a helyek. Aztán az, hogy a mezőgazdaságon belül – bár Nagy Imre korábban begyűjtési miniszter volt – valójában az ÁVH volt az, amelyik végrehajtotta a dolgokat. Nagy Imre ezt is enyhítette. A begyűjtési rendszert „kevésbé tragikus mértékre" szorította vissza. Azért foglalkozom ezzel ilyen sokat, mert sokszor kérdezték tőlünk, hogy miért Nagy Imrét akartuk miniszterelnöknek 56-ban. Azért, mert egyedül ő volt az, aki bizonyított, akit el tudtunk fogadni az ismert politikusok közül. Ő akkor valóban bizonyított.

Mindenesetre tény, hogy a börtönből és internálásból való szabadulás és a jogi, politikai rehabilitáció Sztálin halála után elég lassan ment. Szerinted mi volt az oka annak, hogy ilyen késleltetett és ellentmondásos volt ez a folyamat?

A visszahúzó erők Rákosi vezetésével – ugye nem egyedül volt, rákosik mindig vannak. Ugyan beáldozták

bizonyos embereiket, de valójában még léteztek. Először a kommunista párton belüli harcok áldozatait rehabilitálták, kezdték hazaengedni különböző perek kommunista túlélőit...

...például Kádárt.

Kádárt, Donáth Ferencet és a többieket, de őket is több lépcsőben. Utána engedték ki a szocdemeket, később a kisgazdákat, és legvégül az egyháziakat. Azért a nagybátyám csak 56. október elején szabadult. A másik pedig a közvélemény, az emberek, akik szenvedtek az egész rendszer diktatúrájától, bizonyos szarkazmussal és kárörömmel nézték, hogy egymást pusztítják, egymást marják, hiszen például Rajk is egy nagyon kemény figura volt.

Való igaz, ő vezette be a terrorgépezetet az ÁVH kezdeteitől, és ő volt a belügyminiszter...

Így van. Tehát először a belső hatalmi harc áldozatai jöttek haza, és roppant nehezen ment már a szocdemek rehabilitálása, pláne a kisgazdáké, és a végére hagyták az egyházi embereket, és ott is csak részlegesen történt meg. A műszaki-gazdasági életben normálisabb légkör kezdett kialakulni, tehát az eszeveszett normaszigorításokat lecsökkentették. Nem történtek nagy változások, hanem a sok kis lazítás, az értelmiség irányába való elmozdulás reményeket keltett. Ez volt Nagy Imre kurzusa alatt. Na most tudjuk jól, hogy a moszkvai hatalmi harc még nem dőlt el akkor, amikor Nagy Imrét kinevezték és Rákosit leváltották. Azután a belső harc eldőlt, Beriját és a híveit kinyírták. Berija rettenetes

személyiség volt, de talán a legokosabb az egész társaságból. Az ő ötlete volt, hogy adják vissza az NDK-t az NSZK-nak annak fejében, hogy semleges legyen Németország. Ezzel az amerikaiak tyúkszemére lépett, mert az amerikaiak számára a Német Szövetségi Köztársaság és a hadereje és kapacitása jelentette az európai fő bástyát a Szovjetunióval szembeni oppozícióban. Erre csak azért tértem ki, mert mindig sémákban gondolkodtak. Berijáról azt írta akkor a *Pravda,* hogy megdönthetetlen tények mutatják, hogy Berijából eltűntek a kommunista jellemvonások, burzsoá korccsá vált, ténylegesen a nemzetközi imperializmus ügynökévé lett. Hruscsov nagyon tartott Berijától, aki töretlenül aktivizálódott. Tehát a hatalmi harc eldőlt, és az új szovjet pártvezetésnél Rákosi megbízhatóbbnak tűnt, míg Nagy Imrének az ő szempontjukból túlzott liberalizmusa károsnak. Ezért szabad utat adtak Rákosinak, aki szovjet segítséggel azonnal leváltotta Nagy Imrét. Mindenhonnan kirúgták, 1955 áprilisában még az akadémiai tagságából is, a közgazdaságtudományi egyetemi állásából is visszahívták. Szabály szerint semmilyen fizetést nem kapott, nem volt miből élniük. Októberben visszavették a pártba és az Akadémiába is.

Pasaréten az Orsó utcában laktak, ahol ma a múzeuma van?

Igen. És szívrohamot is kapott. Sztálin halála előtt a szovjet rendszerben nem volt bukott politikus. A politikusok különböző módozatokban meghaltak: vagy a Kreml kórházában, vagy másutt, vagy agyonlőtték őket, vagy a Gulagra küldték őket, vagy Ulánbátorba nagykövetnek, a fizikai létük is veszélybe került, és

sokszor megsemmisült. Ilyen szituációban valakinek, aki mindezt végigélte a 30-as években a Szovjetunióban, tehát mellette hullottak el az emberek, szóval volt annyi kurázsija, hogy nem volt hajlandó önkritikát gyakorolni. A szovjet módszer az volt, hogy a földbe taposott, leváltott embernek önkritikát kellett gyakorolnia, de az se garantálta az életét. 1990-ben már nagyon sok ilyen „kremlinológiai" olvasmány jelent meg Oroszországban, amit itt lefordítottak. Még a szamizdat sajtó kezdte kiadni ezeket, és benne volt az, hogy a Bulganyin önkritikáját Hruscsov titkársága írta meg. Ez ma nevetséges és kabarészerű, filmszerű, *A tanú*-szerű,[30] de nem lehet mosolyogni ezen, mert vérvalóság volt.

S aztán ugyanez a Nyikita Hruscsov lett a nagy szovjet birodalom első vezére, aki túlélte saját bukását, s ágyban, párnák közt végezte.

Emlékiratokat tudott még írni. Nagy Imre bátor volt, nem volt hajlandó önkritikát gyakorolni. Ezt a nagyközönség megtudta, és a szívébe zárta-zártuk Nagy Imrét.

Te kezdettől rokonszenvet éreztél iránta? Mondjuk egyetemista korodtól? Érezted a különbséget az akkori vezetőgarnitúrához képest?

Amikor hazaengedték a kitelepítetteket, akkor azt egyértelműen Nagy Imrének tulajdonítottuk. Meg azt, hogy kaptunk levelezőlapot a nagybátyámtól. Nem tudtuk, hogy hol van. A szüleim írtak a belügyminiszternek levelet, hogy eltűnt, és nem kaptak választ.

[30] Utalás Bacsó Péter 1968–69-ben készült (és tíz évre dobozba került) szatirikus filmjére.

Beszélőn se voltatok nála soha?

Akkor még nem volt beszélő. Már Nagy Imre kurzusa alatt, mikor elítélték, és a Gyűjtőfogházba került, akkor ment anyám hozzá beszélőre. Szegény anyám 56-ig a nagybátyámhoz járt beszélőre, 57-től meg hozzám.

Mindez hogy csapódott le? Ez az éles, bár részben még mindig látens hatalmi harc Sztálin halálától 56 őszéig. Melyek voltak az érzékelhető jelei az egyetemen, az ottani hatalmi hierarchiában, netán a nyilvános politikai gyűléseken, a káderpolitikában vagy a majdan „forradalmi élcsapatként" színre lépő műegyetemi diákság közérzetében?

Nagyon nehéz tetten érni, mert hihetetlenül pici változások voltak. Icipici kis grádicsok voltak, nem is mindig tudtuk, hogy pozitívan alakul-e, vagy sem. Csak utólag visszanézve lehetett ezt a fellazulást érezni. Azonkívül a kommunista hatalomátvétel után volt egy nagy osztogatás, tehát amikor a sok kirúgott „burzsuj" házát, villáját, lakását oda lehetett adni, amikor ki lehetett nevezni sok ezer embert különböző állásokba, amikor államosították a vállalatokat, akkor több száz munkásigazgató jelent meg és vette át a hatalmat. Ez a bizonyos osztogatási időszak egyszer csak lejárt, és termelni, dolgozni, produkálni kellett volna, vezetni egy országot, az ország újjáépítését folytatni, egészséges beruházásokat létrehozni, amelyekre mamutszervezetek jöttek létre a Tervhivataltól kezdve a nagy nemzeti vállalatokig. Hihetetlenül sok átszervezés volt. Például a gyáraknak voltak saját fejlesztőrészlegeik. Erre azt mondták, ezek elszigetelve nem tudnak jó hatásfokkal dolgozni,

hozzunk létre nagyobb intézeteket. Akkor létrehoztak ilyen mamut fejlesztőcégeket a Híradástechnikai Kutató Intézettől kezdve... És ezeknek az élére jó elvtársakat kellett tenni. Az adminisztráció növekedett, a vállalatok ott maradtak a műszaki színvonalat biztosító szakemberek nélkül, az ipari környezettől elszakított műszakiak pedig idővel steril közegbe kerültek, ráadásul pártszempontok alapján történt ott is a kiválasztás, és az egész ipar kezdett szép lassan ellehetetlenülni, elnehezedni és így tovább.

A Műszaki Egyetemen a Nagy Imre-kurzus után bizonyos élénkülést vettem észre. A szakmai oktatók kerültek egy picit előtérbe, de ugyanúgy megvolt a pártszervezet primátusa, a DISZ befolyása, de mégiscsak történt egy kis lépés.

Érezhető volt, hogy a kötelező DISZ-tagság enyhült egy kissé? Te például DISZ-tag voltál?

Mindenki DISZ-tag volt. Ha a DISZ-ből kizártak valakit, akkor az együtt járt azzal, hogy eltávolították az egyetemről. Tehát föl sem merült. Párttag nem voltam soha, először a magam által is alapított SZDSZ-nek lettem a tagja. A másik, hogy nagyon szerettem a szakmámat, és lelkesen foglalkoztam vele. Heteket ültem a könyvtárban egy-egy témának utánanézve. Még első évben történt, hogy az ötödévesek számára kiírt pályázatot megnyertem. Julius Rosenbergről elnevezett pályázat volt. Telefontechnikai kérdés volt, hogy ha párhuzamosan kötnek két telefont és az egyiken tárcsáznak, akkor miért csöng a másik telefon. Akkor én ezt magas matematikai apparátussal levezettem, és ezzel megnyertem az első díjat.

Mivel járt ez?

Kettőszázötven forinttal, és beírták az indexembe. Az egyetemi tömegoktatásra példa volt, hogy a dékánnak, aki nekem a díjat átadta, és senki másnak sem tűnt fel, hogy én elsőéves vagyok, és nem ötödéves. Közben megindult a világon az elektronika fejlődése. A műszaki könyvtárban lehetett *Elektronics*ot olvasni, vagy az amerikai elektronikai egyesület szakfolyóiratait, az *Electronic Engineering*et. A szakmai oktatók tudtak németül és angolul. Ekkor kezdte az angol átvenni a német nyelv szerepét az elektronikában. Az első jó rádió-, televíziótechnikai könyveim német nyelvűek voltak, és később jöttek az angol nyelvű könyvek. Muszáj volt akkor már legalább olvasni angolul.

Biztosan mély okokra vezet vissza, és talán nem is e beszélgetés tárgya, de ebben a komoly agyelszívásnak is szerepe lehetett, annak, hogy német mérnökök, tudósok a háború után nagy számban kerültek az USA-ba, és azok sok mindent magukkal vittek elméleti tudásban, technológiában.

A világháború előtt Európában egyértelműen a német volt a fő nyelv, míg az 1800-as években a francia. A tudományos publikációk jelentős része franciául jelent meg. A rádiótechnika tárgy előadója, Barta professzor Németországban tanult, és német cégeknél volt főkonstruktőr. Én meg középiskolában is tanultam németet, és otthon is, úgyhogy nem okozott gondot németül olvasni. De már ötödéves koromban kellett angolul cikkeket olvasni és fordítani. Akkor már kezdtük érezni, hogy az elektronika fejlődésnek indult, és volt egy

saját problémaköre, és mentalitásváltás is volt. Ugyanis kezdetben a gépészkarból növesztették ki az elektromos kart, és az volt az elképzelés, hogy két évig egy gépész alapképzést kell adni. Ez nem volt haszontalan dolog, de mi úgy éreztük, hogy elvesztegetjük az időnket, mert az elektronika hihetetlenül fejlődik, nagyon sok érdekes dolog van, mi pedig csavarokkal foglalkozunk. Amikor gyakorló mérnök lettem, akkor rájöttem, hogy ez nem volt olyan nagy hátrány, mert az ipari életben bizony ezt ismerni kellett. Harmadévtől kezdve kezdtünk erősen elektronikával foglalkozni, és ez szárnyakat adott, ez roppant érdekes volt. És közben azért a mezőny is kitisztult, az értelmesebb emberek maradtak bent az egyetemen.

Közben 54-55-ben a világpolitika is kezdett megváltozni. 55-ben aláírták az osztrák államszerződést, hivatalos megnevezése „Államszerződés a független és demokratikus Ausztria visszaállításáról" volt, és kivonultak a szovjet csapatok Ausztriából. Ez hihetetlen felszabadító hatással volt. Ez volt az első eset, hogy a szovjet hatalom, amelyik a világháború utolsó évétől kezdve állandóan expandált, fölad egy területet. A remény mindig élt bennünk, azt gondoltuk, hogy ezután a szovjet csapatoknak ki kell vonulniuk Magyarországról is. Ezt megelőzendő 55-ben villámgyorsan összekalapálták a Varsói Szerződést. Varsóban írták alá, és akkor egy fiatalember, akit mi Rákosi strómanjának tekintettünk, Hegedüs András, a Minisztertanács elnöke[31] – harminckét éves lehetett akkor – írta alá. A Minisztertanács hozta a döntéseket. Ma miniszterelnöki kormány van Magyarországon, és ehhez szoktak hozzá

[31] Hegedüs András 1955. április 18. és 1956. október 24. között volt miniszterelnök.

az emberek. Ugyanúgy Elnöki Tanács is volt, annak volt egy formális elnöke, aki azonban önállóan nem hozhatott döntést. Lényegében a párt döntött mindenről, de ez egy másik kérdés. A struktúra is tükrözte ezeket a tanácsokat. Visszautalnék itt a francia forradalomra, ott is akkor bomlott meg a rend, amikor különböző tanácsok és bizottságok kezdtek dönteni, és nem volt személyes felelősség. Ott láttuk, hogy mi történik akkor, hogyha parlamenti bizottságok kormányoznak. Ugyanígy volt a Szovjetunió fejlődése során a különböző tanácsok, a szovjetek esetében, amikről azt hitték, hogy a népfelség megtestesítői lesznek. Kiderült, hogy nincs felelősség, elkenődik, mint a bandákban. Visszatérve, ilyen sok apró, kicsi felbátorodás volt. Az újságokban megjelentek olyan mondatok, amelyekben volt egy-egy jelző, amire fölkapta az ember a fejét. Meg a Szabad Európában lehetett hallani hiteles dolgokat. Az egyetemisták azért mindig valahol úgy érzik, hogy ők az élén vannak a dolgoknak.

Az egyetemi lapot olvastad?

Bizonyos távolságtartás volt bennem minden hivatalos dologtól, nem bíztam benne. Épp ennek a bizalmatlanságnak az oldódása volt aztán a legjobb jele annak, hogy haladunk valami felé. Szorongás volt, félelem volt, óvatosság volt, az ember nem tudta, hogy kivel beszélhet őszintén, sok volt a besúgó, meg hasonló ügyek is voltak, mint a Váncza-ügy, csak ez volt az egyik leghíresebb. Eltűntek az évfolyamról személyek, kirúgtak docenseket, tanársegédeket. Tulajdonképpen a szovjet csapatok Ausztriából való kivonulása nagyon nagy lökés volt, és valahogy nem vettük komolyan ezt

a Varsói Szerződést, hogy itt maradtak a szovjet csapatok. Nyilván nagyon nagy viták és harcok kellettek ahhoz is, hogy Ausztriából kivonuljanak. Tehát az ortodox hatalmi emberek a Kremlben biztos, hogy roszszallották ezt. Ausztriának hihetetlen szerencséje volt a végeredménnyel, hiszen a Német Birodalom immanens részeként a háború jelentős tényezőjeként voltak jelen, a Wehrmachtban, az SS-ben igen messze a számarányuk fölött szolgáltak, a háború után mégis a háború áldozata szerepét kapták, azt osztották rájuk, és ők ezt...

... tíz évig viselték, majd végleg megszabadultak tőle.

Így van, és végeredményben ezzel az Osztrák–Magyar Monarchia harmada óriási előnyre tett szert Csehországgal, Magyarországgal, Szlovákiával, Romániával szemben. Ez azért nagyon furcsa, és az egész XX. század igazságosságába vetett hit és a keresztes hadjárat cégérét megkérdőjelezi. De az osztrákok bő egy év múlva bátran viselkedtek, a magyar menekülteket szinte korlátlanul befogadták. Ausztriáról nem akarok többet beszélni. Tehát 55 decemberében én olyan reménykeltő hangulatokra emlékszem.

NEGYEDIK BESZÉLGETÉS

Legutóbb az 1955-ös év végéig jutottunk. Sok izgalmas dolgot mondtál a műegyetemről, a politikai klíma, egyetemi élet és a közhangulat változásáról, az első Nagy Imre-kormány reményteli új programjáról. Ám mindehhez képest mégiscsak van egy komor hangütés, amivel ez az év végződik. Az írólázadásra gondolok, a belső hatalmi harcokra, ahogy Rákosiék erősebben jönnek ki ebből az évből, és pozíciójukat megtartják egészen 1956 február–márciusáig, amikor az elmozdulás az SZKP XX. kongresszusával végbemegy.

Lezárnám a korábbi részeket. Harmadéves voltam, amikor rá akartak venni, hogy hadmérnökhallgató legyek. Az évfolyamra jártak katonai egyenruhában hadmérnökhallgatók, akiket közülünk választottak ki. Én pedig pacifista voltam, és ezeknek az agitációknak nem akartam eleget tenni. Meg is mondtam, hogy én pacifista vagyok, erre ők rám mordultak, hogy a pacifisták azok elgyengítik a védelmet, és egyebek. Akkor megkeresett egy katonai elhárítótiszt, és ez ugye a második eset volt már, mert elmondtam, hogy amikor URH rádióamatőr-engedélyt kértem, akkor is volt egy ilyen eset, most egy másik tiszt jött. Közölte, hogy honnan jött,

mondott egy általános nevet, és mondta, hogy ő nem ért engem, hogy én miért nem akarok hadmérnökhallgató lenni, hisz az elektronikában óriási fejlődés van, különösen a hadiiparban, egyébként is nagyon furcsa, hogy a nagybátyám börtönben ül, én pedig itt vagyok az egyetemen. Mondtam, jól tanulok – valóban jól tanultam –, és hogy nekem bizonyítanom kell. Presszionálni kezdett, hogy írjak alá. Mondtam, hogy nem írok alá semmit. Akkor közölte, hogy ez titkos, amit ő mondott, nehogy beszéljek valakinek, államtitoksértés stb. Még háromszor-négyszer megkeresett, nem lett belőle semmi. Eltűntek, és a hadsereg megvolt nélkülem. Azért mondom, hogy akkor már egy picikét visszafogottabbak voltak. Egy évvel korábban simán kirúgtak volna. Hozzá kell tennem, hogy mi katonai oktatásban részesültünk. Hetente három óra honvédelem volt, és nyaranta négy-hat hetes katonai táborban vettünk részt, és minden tábor után egy rendfokozattal előbbre léptünk. Én tizedes voltam. Az egyetem elvégzése után pedig egy három hónapos tartalékos tiszti tanfolyamon képeztek volna ki. Az egész ugye a harmadik világháborúra való készülődés jegyében történt, és a jól képzett fiatal mérnökhallgatókra számítottak. Ezt is elhárítottam. 55 őszétől hihetetlen bizakodás ülte meg a mi lelkünket is, meg a köreinket is. Tehát az, hogy előbbutóbb az oroszoknak ki kell menniük.

Az osztrák államszerződés biztató precedense nyomán.

Az államszerződés, amit nagy csinnadrattával rendeztek. Új szelek fújtak, és ahogy elmondtam múltkor, az expandáló, agresszív szovjet hatalom Ausztriából már

visszavonult. Jött a január, a vizsgák – ezek a vizsgák annyira az életformánkká váltak, és idomult hozzá az agyam is, hogy később, amikor már dolgoztam, megfigyeltem, hogy az összes innovatív gondolatom és a találmányaim többségükben vizsgaidőszakban, tehát december–január vagy május táján jöttek létre. Tehát amikor az ember megszokta, hogy iszonyatosan hosszú anyagokat nagyon gyorsan, lényegretörően átnéz és fölszív, akkor valami rendeződés indul meg az agyában. Ezt még tizenöt évvel az egyetem után is megfigyeltem.

Felidéznéd, melyek voltak ez időben azok a hírek, értesülések, amelyek rád és társaidra revelációként hatottak?

A hírforrásaink meglehetősen korlátozottak voltak. Egyrészt volt egy bizalmas szóbeszéd, ami nagyon óvatos volt, mert nagyon sokan féltek attól, hogy lehallgatják. Elég jellemző volt, hogy ha kattogott a telefon, vagy hallható volt benne valami kis koccanás vagy kaparászás, akkor már azt hitték az emberek, hogy lehallgatják. Ez egy pszichózis volt, amit szándékosan hoztak létre. Később, mikor a rendszerváltás után a nemzetbiztonsági bizottság tagja lettem, akkor tudtam meg, hogy az egész országban kb. háromszázötven-négyszáz telefont tudtak lehallgatni. Ez volt a technikai korlátjuk. Tulajdonképpen nem is ez volt az igazi korlát, hanem a lehallgatott anyagok kiértékelése. Ahhoz kellett sok ember, méghozzá intelligens ember. De ezzel a pár száz telefonlehallgatással elérték, hogy az emberekben kialakult egy ilyen érzés, és ez volt a cél, hogy féljenek, ne merjenek nyíltan beszélni,

a gondolataikat ne fejtsék ki, kialakuljon a bizalmatlanság. Ez volt a rendszer óriási ellentmondása, hogy egyrészt az egymás iránti szolidaritást tűzte zászlajára, viszont embert embernek farkasává és besúgójává tett, és az volt a jó párttitkár, aki jelentett, az volt a jó párttag, aki a feleségét is följelentette. És már akkor éreztem, 55-ben, hogy kezd enyhülni ez a gyanakvás, másrészt pedig ugye jöttek-mentek a kósza hírek. A Szabad Európa Rádiót zavarták, tehát például megbízható elektronikus barátaimmal mindig törtük a fejünket, a már említett Horváth Lórival is, hogy hogyan lehetne a zajokat kiszűrni a Szabad Európa adásaiból. Rendkívül trükkös megoldásokat agyaltunk ki, de igazán megbízhatóan egyik sem tudott működni. Azért el lehetett kapni időnként adásokat.

És itt térünk át a következő év január–februárjára, amikor jött a Szovjetunió kommunista-bolsevik pártjának a XX. kongresszusa, és ott Hruscsov, aki akkor már teljesen a hatalom birtokában volt, nagy beszédet mondott Sztálin bűneiről, amit másnap a Szabad Európa közölt, meg a nemzetközi sajtó is szemlézgetett belőle, hogy ez az ember, aki maga is részt vett ezekben a dolgokban, olyan szörnyűségeket mondott el Sztálinról és Sztálin kultuszáról, amiben ő maga is benne volt – ez megdöbbentette a világot. Kiderült, hogy a rémhírek csak a töredékét tudták ezeknek visszaadni, a valóság sokkal szörnyűbb és rettenetesebb volt. Ugye már akkor elkezdtek keringeni különböző hírek Sztálin nyomorúságos haláláról, amit aztán később kristálytisztán megtudtunk.

Ugyanazzal a rettegéssel, ami az utolsó orvosperek előkészületeit is áthatotta...

Pontosan. Utólag tudtam meg, 90 után, amikor ezek nyilvánosságra kerültek a Kreml iratai közül, hogy Sztálin paranoiás bizalmatlansága miatt az őrség nem mert bemenni a szobájába, nem mertek orvost hívni. Fölhívták a Központi Bizottságot, és onnan viszszajött, hogy ne hívjanak senkit, ne közöljenek semmit halálbüntetés terhe mellett. Végül egy öreg dajka, aki gondozta, ő ment be, és ő kiabálta fel az őrséget, mert Sztálin a földön feküdt, agyvérzést kapott. Ez csak egy részlet, amit elmondtam, de jellemző, hogy milyen iszonyatos történeteket adott elő Hruscsov. Rendkívül nagy volt a súlya, hogy a Szovjetunió jelenlegi teljhatalmú vezetője mondja el ezeket.

Nálunk a hivatalos magyar sajtóban nem jött le ebből semmi, ahogy a Hruscsov-beszédet még három év múltán sem idézték teljes részletességgel. Beérték néhány semmitmondó frázissal...

A múlt hibái, meg ilyenek.

Újságot olvastál-e ez időben? S ha igen, mit?

A *Szabad Nép*et olvastuk, ezenkívül az *Irodalmi Újság*ot, és volt akkor egy *Hétfői Hirlap* nevű újság, hetente jelent meg.[32] Szombaton, vasárnap volt újság, hétfőn nem volt, és ez aznap pótolta az újságokat, ugyanakkor a pártvezetés nem vette komolyan, nem ültek rá. Meg odarakták azokat az újságírókat, akiket máshonnan kipiszkáltak. Kicsit olyan menedékhely volt, és ott

[32] A *Hétfői Hirlap* 1956. október 8-án indult a Hazafias Népfront lapjaként, Boldizsár Iván főszerkesztésében. Az október 29-i 4. szám fejlécén a Hazafias Népfront helyett ez áll: Független magyar lap.

kezdtek megjelenni érdekes cikkek. Az *Irodalmi Újság*ban például Háy Gyula írása, a „Miért nem szeretem Kucserát?"[33] Ez most már tanulmányozható és nézhető, és emlékszem, hogy tavasszal, az újságosbódéknál, hétfőnként sorba álltak az emberek a *Hétfői Hirlap*ért. Vagy adtak dugipénzt az újságosnak, hogy tegye el nekik. Egy picit fölcsillant az emberek érdeklődése.

És a műegyetemi lap, A Jövő Mérnöke? Ott nem volt változás?

Ott is volt, de ez nagyon nehezen tetten érhető. Nagyon nehéz elmagyarázni, egyetemi szemináriumi szövegelemzéseket kellene csinálni, hogyan történtek a súlypontváltozások. Vagy hogy miről beszéltek, miről nem beszéltek az emberek. Mindenesetre kezdtek bátrabbak lenni. Az egyetemen nem sokkal korábban még azzal fenyegetőztek, hogy az osztályidegeneket, mint a Vánczát, kirúgják az egyetemről. Ekkor, 56 tavaszán élénkülés volt. Az egyetemen észre lehetett venni, hogy azoknak a tanszékeknek is nemcsak a tanársegédei, hanem néha a docensek és a professzorok is kezdtek bátrabb megjegyzéseket tenni. Akkor azt hittük, hogy ez provokáció, így akarnak minket behúzni a csőbe. Volt ipargazdaságtan, volt politikai gazdaságtan. Érdekes dolgokat kezdtek mondani az előadásokon. Oda kellett figyelni. Az egyetemi pártapparátus, amit én nem ismertem közelebbről, az is elkezdett mozogni. A legfelsőbb pártvezetésen belül is elbizonytalanodások voltak, ennek következtében már a belső szigor is enyhült,

[33] 1956. október 6-án, a Rajk-temetés napján jelent meg Miért nem szeretem? címmel a lap 3–4. oldalán (mellette a 3. oldalon Méray Tibor Rajk Lászlóék sírjánál című cikkével).

és ez aztán lement egészen az egyetemi pártszervezetekig. Ebben az időben a DISZ központi vezetése úgy gondolta, hogy egy kicsit ki kell engedni a gőzt a kazánból, és ezért a már akkor régebben meglévő Petőfi Kör működését kezdték engedni.[34] A Petőfi Kör vezetői, Tánczos Gáborék, nagyon szelíden és nagyon lassacskán kezdtek ezzel élni. Nagyon kis finom dolgok voltak, és egyszer csak a fiatalság is rákapott a Petőfi Körre, és megjelentek írók, újságírók, vezető értelmiségiek, mérnökök.

Neked mi volt az első Petőfi körös élményed, és hány ilyen rendezvényen voltál?

Hármon vagy négyen voltam ott, például az újságírovitán meg az atomvitán.[35] Egyrészt ugye az egyetemen is ez a negyedik év volt, tehát amikor már igazi jó szaktárgyakat tanultunk, például Simonyi professzor-

[34] A Petőfi Kör 1955 márciusában alakult a DISZ keretében, fiatal kommunista értelmiségiek vitafórumaként. Vezetője Tánczos Gábor, munkatársai Bohó Róbert, Hegedűs B. András, Nagy Balázs és Pécsi Kálmán voltak. Miután 1955 áprilisában Nagy Imrét leváltották, és kizárták a pártból, a Kör a tevékenységét csak egy évvel később kezdhette meg (1956. március 17., MEFESZ-aktivisták találkozója). Az év folyamán több mint egytucatnyi összejövetelre került sor a Kossuth Klubban, a Közgazdasági Egyetem aulájában, a Gólyavárban és más helyszíneken. A legnagyobb port kavaró sajtóvitát A sajtó és a tájékoztatás kérdéseiről címmel rendezték 1956. június 27-én a Tiszti Ház Váci utcai nagytermében, vö. *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*, IV: *Partizánvita – Sajtóvita*, szerk., összeáll., jegyz. Hegedűs B. András, Rainer M. János, Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1991.

[35] Az atomvitára A műszaki fejlesztés és a fiatal értelmiség problémái címmel 1956. október 10-én került sor a Közgazdasági Egyetem nagytermében, vö. *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*, V: *Gazdasági vezetés – Műszaki fejlesztés – Kertmagyarország?*, szerk., összeáll., jegyz. Hegedűs B. András, Budapest, 1956-os Intézet, 1994.

nál atomreaktor-technikát meg ilyesmiket. Ezért is érdekelt nagyon az atomvita.

A magyar urán kérdése is ott került először reflektorfénybe.

Azelőtt nem lehetett beszélni a mecseki uránkincsről, a magyar uránról, ezek haditítoknak számítottak. A közéleti viták gyújtópontja volt. A másik dolog, hogy késő tavasszal megindultak a Műszaki Egyetem diákszállóiban a beszélgetések, kisebb előadások, a várbeli diákszállók – a Szentháromság téren, pénzügyminisztérium volt valamikor még a Monarchia idején, az volt a villamos kar diákszállója, és a Bercsényi utcában volt az építészhallgatók diákszállója –, ott megindultak a beszélgetések, és ez áthatott az egyetemi életre is. Az volt az érdekes, hogy a számomra teljesen idegen műegyetemi párt- és DISZ-élet is kezdett színesebbé válni. De ezt csak kívülről, távolról láttam. Nagyon nagy volt bennem a bizalmatlanság. Ez érthető is: a nagybátyám börtönben volt, engem ott piszkálgattak, amit otthon hallottam, az ugye nem volt biztató. Azért én nyitott voltam, és a Műszaki Egyetemen arra szocializáltak minket, hogy mindent érdeklődve hallgassunk, és utána nekünk kell a döntést meghozni.

Akkor már nagyon sok mindenben lehetett érezni az enyhülést. Már említettem, hogy akkor vezették be a Csehszlovákiába kapható útlevéllapot. Hárman elhatároztuk, hogy el fogunk menni a Tátrába. A Tátra egy misztikus hely volt, távoli, elérhetetlen. Mikszáth karcolataiból vagy század eleji leírásokból ismertük. Kiváltottuk ezt az útlevéllapot. Nyáron még volt egyetemi gyakorlatunk. Az Orion gyárba kerültem, ahol az első

magyar televíziókészülék nullszériáját készítettük. Ez ma már technikatörténeti érdekesség. Nekem konkrétan egy áramkört kellett terveznem a beméréshez, ez volt az egyéni feladatom. Akkor az Orion főleg rádiókat és katonai berendezéseket gyártott. Jó volt ott. Nekem volt is vénám hozzá, meg gyakorlatom. Nagyon sokat köszönhetek annak, hogy egy évig dolgoztam az iparban, voltam munkások között. Ajánlani tudnám, ha én lennék az oktatási miniszter...

...hogy minden mérnök így kezdje?

Nem csak a mérnökök. Az orvostanhallgatók kezdjenek kórházban ápolóként, mentősegédként, aki tanár akar lenni, napközit felügyeljen, szóval, rendkívül sokat számít. Utána más szemmel nézi az ember, az értékrendje világosabb, és megismeri az emberi munka kötelező jellegét, tehát hogy mit jelent napi kilenc órát eltölteni egy munkahelyen, mit jelent az, hogy főnöke van, mit jelent megosztani a munkát másokkal, mit jelent befejezni a munkát, mit jelent látni a munkának az eredményét és a fáradságát.

Továbbra is 1956 nyaránál tartunk. Következzék a nagy tátrai biciklitúra.

Erre már tudatosan készültünk, és március–áprilisban a budai hegyekben gyakoroltunk. A József körúton előhoztam a biciklimet, átmentem Budára Sass Gabi barátomhoz, csatlakozott Kovács Győző, és akkor fölmentünk a Szabadság-hegy tetejére, és valahol a Hárs-hegy mögött bukkantunk ki a Hármashatár-hegy oldalán. Gyakoroltunk.

Milyen gépeitek voltak?

Közönséges Csepel. A Sass Gabinak volt egy Wanderer gyártmányú gépe, aminek az volt az érdekessége, hogy a középső agyban volt a sebességváltó, ilyet nem is láttam azóta sem. Nem akarom a biciklitúrát végigmondani. Ami érdekes, hogy eljutottunk Kassáig, ott rokonaim éltek, és náluk szálltunk meg. Tehát ez önmagában élmény volt. Kassát kicsi korom óta nem láttam, nagyot változott. Akkor Kassáról elmentünk Hernádszentistvánba, ahol nagyapám kántortanító volt valamikor. Ott van a síremléke. Elmentünk az Andrássyak betléri kastélyába, begurultunk, és ott volt egy idős gondnok, aki még a gróf inasa volt, tipikusan, ahogy a színházakban láttuk az inast. Amikor meghallotta, hogy magyarok vagyunk, elkezdett áradozni a grófról meg a grófnőről. Teljesen abban a világban élt – ő csak őrzi a dolgokat, majd vissza fognak jönni. Ezt nem mondta ki, de ez érződött. És megengedte, hogy a parkban lesátorozzunk. Volt egy szép kis tó, abban fürödtünk. Hihetetlen szeretetet tapasztaltunk, semmit abból a gyűlölködésből, amiről beszéltek, a régi világ valahogy jelen volt. Megérintett minket „Krasznahorka büszke vára", ahol már akkor régen nem éltek.

Akkor eljutottunk a Tátrába. Egy parkban lesátoroztunk, akkor még így ment ez a dolog. A Tar-pataki vízesés mentén fölmentünk – a bicikliket lent hagytuk. Akkor még úgy ott lehetett hagyni a bicikliket. Aztán egy cseh család fogadott be minket a kertjébe. Roppant barátságosak voltak, németül beszélgettünk, és mondták, hogy majd fognak vásárolni egy Škoda autót, és akkor ismét menjünk el oda hozzájuk biciklivel, és akkor majd együtt elmegyünk Csehországba. Szóval olyan volt,

hogy Szlovákiában letanyáztunk egy réten, és akkor jött egy paraszt néni, és aludttejet hozott nekünk. Ők is el voltak tőlünk szeparálva. Akkor Pozsonyban lyukadtunk ki, ott élt az unokatestvérem a feleségével, neves főorvos volt, Mécs János, őt már említettem. Minden nagyon harmonikus volt.

Aztán hazaérkeztünk, és egy megbolydult fővárost találtunk. Eltűnt Rákosi például. Voltak rémtörténetek, hogy nem akart fölszállni a repülőgépre, és föltuszkolták, ami lehet, hogy igaz volt, lehet, hogy nem, de a nép így fogta föl az egészet. Amikor bementünk az egyetemre az adminisztrációs dolgokat elintézni, akkor láttuk, hogy fantasztikus, milyen sok változás történt ez alatt a négy hét alatt. Szeptember közepén elkezdődött a tanítás, és teljesen megbolydult az egyetem.

És mi várt otthon? Hírek, változások? Nagybátyád még börtönben volt?

Börtönben volt, igen. Apámék írták a kegyelmi kérvényeket. Ő tíz évre el volt ítélve, és akkor már harmadik éve ült. Akkor valahogy, mint egy liftben, kezdtünk fölfelé menni. Mindennap történt valami, és a pártvezetés meg a DISZ-vezetők megpróbáltak az élére állni a dolgoknak. Például a katonai tanszék parancsnoka, Marián István alezredes. Marián István fiatal ember volt, tíz évvel idősebb nálunk. Ugye azt később tudtam meg, hogy jelentős mozgalmi múltja volt, és elég hányattatott gyerekkora. Tizenegyedik gyermeke volt egy erdélyi zsidó cipészmesternek, elég nagy szegénységben éltek, meg is halt az édesapja. Már ott részt vett kommunista mozgalmakban. Átkerült Magyarországra 47-ben, és az itteni ifjúsági mozgalmak karolták föl, és

ott kezdett fölfele haladni. Fiatal erdélyi magyar zsidó származású ember, a tiszti iskola után kiképzőtiszt, később ezredparancsnok lett, ezt szívvel-lélekkel csinálta. Érdeklődő, tehetséges ember volt. Volt neki valami konfliktusa az alosztályparancsnokkal, és ezért, kvázi büntetésből, a műegyetem katonai tanszékére helyezték. Komolyan vette, hogy az egyetemistáknak ilyen képzést adjon; hivatástudat volt benne, hogy nem szabad hogy meghaljanak adott esetben, tehát volt benne egy ilyen féltő gond is. Ő szervezte meg az oktatást is. Hetente háromszor volt katonai oktatás, havonta jártunk lövészetre és járműgyakorlatra, és nyaranta volt ez a tábor. Az első évben a légifigyelő- és jelzőszolgálatnál voltam, második alkalommal a híradósoknál. Azt el kell mondanom, hogy ezt nagyon nem szerettük, vizsgázni kellett meg egyebek, de utólag, a forradalom napjaiban rájöttem, hogy bizony sokunk életét mentette meg, hogy tudtunk kúszni, tudtuk a fegyvereket kezelni, nem ilyen „papíremberek" voltunk.

Vele a forradalom napjaiban is kapcsolatba kerültél?

Igen. Ugye szeptember 15-e körül kezdődött a félév, és eltelt két hét, és jött október 6-a. Tudni kell, hogy Rajk László özvegye, Rajk Júlia, akit körülbelül egy évvel azelőtt engedtek ki a börtönből,[36] nem nyugodott meg a gazság és igazságtalanság kérdésében és a férje kivégzésében, és a XX. kongresszus után járta a pártszervezeteket; nagyon temperamentumos, erős asszony volt. Csepeltől Angyalföldig, mindenütt, értelmiségi

[36] 1954. június 14-én szabadult Györk Lászlóné néven, miután letöltötte öt év fegyházbüntetését.

helyeken is, és nem tudták és nem is merték leállítani. A forradalom kibontakozása nagyon sokat köszönhet Rajk Júliának, ahogy évtizedekkel később Rajk Lacinak is sokat köszönhettünk. Híre ment, hogy Rajk Júlia itt volt, ott volt, itt ezt mondta, ott azt mondta, és állandóan járt a pártvezetés nyakára, hogy itt az ideje, hogy tisztességgel eltemessék Rajk Lászlót és társait. Ő harcolta ki, hogy október 6-án legyen a temetés. Jellemző az akkori pártvezetésre, hogy senkinek sem tűnt fel, hogy október 6-a mit jelent. És ezen el kell gondolkodni. Mi belenőttünk a családban, ez a parasztcsaládokra is vonatkozik, az egyszerű emberekre, az elemi iskolában, a gimnáziumban, hogy ez nemzeti gyásznap, a legszörnyűbb nemzeti gyásznap, mikor a tábornokokat kivégezték. Rajk Júlia ezt tudatosan harcolta ki, és a pártvezetők Gerőtől kezdve végig, a miniszterelnök Hegedüsig egyszerűen nem vették észre, belementek ebbe a dologba.[37]

Sőt, maga Kádár is, akit mint belügyminisztert az utódaként súlyos felelősség terhelt Rajk elítélésében és kivégzésében...

[37] Vö. Baráth Magdolna: Az MDP pártvezetése és a rehabilitáció, *Múltunk*, 1999/4, 40–97: 96. „Gerő egy dátum nélküli, valószínűleg [1956.] szeptember első felében készült kézírásos feljegyzésén az eldöntendő kérdések között első pontként szerepelt: »Rajk és tábornokok temetése. Okt. 6-ra. 13 aradi vértanú.« [MOL MKS-276. f. 66/14. i. e.] Ez önmagában még nem ad választ arra a kérdésre, hogy kitől származik az áldozatoknak a vértanúk napján történő újratemetésének ötlete, az azonban nyilvánvaló, hogy Gerő teljes mértékben tisztában volt az időpont kiválasztásának jelentőségével és jelképes voltával." A szerzői lábjegyzet szerint „Gerő utólag, 1956. november végén írt értékelésében óriási hibának tartotta a temetés megrendezését, de azt a pártvezetés nem tudta megakadályozni. Lásd Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről. Közreadja: Baráth Magdolna, *Múltunk*, 1999. 1. sz. 144."

És az akasztás utáni koccintásban.

Te magad ott voltál a temetésen?

Nem voltam ott. Én is úgy lassan jöttem mozgásba. Gondold meg, október elején jött haza nagybátyám a börtönből a József körúti lakásunkba. Velünk lakott, és rettenetesen meg volt lepve, hogy kiengedték. Ezt már utólag tisztáztam és tudtam meg, hogy az Elnöki Tanács egy sor egyházi személy büntetését felfüggesztette. Nem rehabilitálták, hanem felfüggesztették, azért, hogy kézben legyenek tartva. De a lényeg az, hogy kijött, hazajött, és nem értette a dolgokat. Akkor én lelkesen meséltem neki, hogy mi történt az egyetemen, milyen megbeszélések, gyűlések vannak, milyen viták vannak. Látta ezt a pezsgő életet is, meg volt riadva, és azt mondta, ezt a bolsik fölülről irányítják. Mondom, dehogyis, ezt mi csináljuk. Nagyon örültünk neki, vittük ide-oda.

Gondolom, hozzátok is sokan eljöttek, hogy lássák.

Nagyon sokan jöttek. Közben az események gyorsultak, ő továbbra is gyanakodott. Nem hitte el, hogy ezt mi csináljuk, hogy ez tőlünk jön. Ott bent a börtönben kialakult benne ez a vélemény – nemcsak benne, hanem a többi rabtársában is. Eléggé el voltak ott különítve. Az anyagai között találtam besúgójelentéseket, azokban egy zárkaügynök jelentései voltak a legsúlyosabbak. Egy diákot, aki szervezkedés miatt volt bezárva, beszerveztek, és ő írt jelentéseket. Ez annyira jellemző, mert egy tehetséges diák volt, aki nagyon

pontosan és érzékletesen leírta a nagybátyám hangulatváltozásait. Ezekből majdnem teljesen meg lehet ismerni a nagybátyámnak a mentalitását, érzékenységét és a becsületes tisztaságát, ugyanakkor a rendszernek a ravaszságát és gonoszságát, és ennek a szerencsétlen fiúnak a jellemtelenségét. A másik, ami kiderül, hogy az 56 előtti politikai börtönvilág még szörnyűbb volt, mint az 56 utáni. Anyám járt hozzá mindig beszélőre negyedévenként. Se apám, se én, csak a mama. Ezek nagyon rövidek voltak, és a mama mindig fölkészült, hogy üzeneteket adjon át, és kialakult köztük egy tolvajnyelv.

Van még arról adalékod, hogy mennyire volt más 56 előtt ülni politikai okból, mint 56 után? Más ismerős, rokon vagy barát esete?

Volt több. A pécsi diákok közül egy Kiss Valter nevű fiú, aki most ment nyugdíjba a Deutsche Welle rádió magyar szekciójától. Őt határátlépés miatt csukták le, és aztán 56 előtt engedték ki feltételesen. Volt egy Jakab Ödön nevű osztálytársam, aki megszökött a katonaságtól, és börtönbe került. Ami hírt kaptam az 56 előtti börtönvilágról, az a reménytelenség volt, úgy érezték, hogy nincs remény. Akkor jött 56, és kiszabadultak. 56 után aztán sokszorosára nőtt a politikai foglyok száma, de mégis mi úgy éreztük, hogy csináltunk egy forradalmat, pedig hát Mérei papa, Mérei Ferenc mondta: „a forradalom csinált bennünket." Egyébként kiderült, hogy ez a mondat egy Büchner nevű német írótól származik, aki huszonnégy éves korában meghalt az 1800-as évek közepe felé, és ő írt a nagy francia forradalomról egy drámát, a *Danton halálát*, ott volt ez

a mondat.[38] Az első generáció volt, amelyik a francia forradalomról írt. De ez a mondás a börtönben Mérei Feri nevéhez fűződött. Olyan ez, mint a népi szájhagyomány. Az, hogy ki indította el, mindegy – közkinccsé válik. Valóban, ez így van, ahogy az egyik, azóta meghált rabtársam mondta, olyanok voltunk, mint a tenger hulláma – sok kis vízcsepp. Egy-egy vízcsepp nagyon esendő, de a vízcseppek egymást hajtották, és így egy nagy, zúgó áradat lettünk. Visszatérve a kérdésedre, sokkal keservesebb és reménytelenebb volt az 56 előtti börtön, ráadásul nagyon vegyes volt az összetétel. Egyrészt sok szélsőjobboldali nyilas volt ott, akik valóban megérdemelt büntetésüket töltötték. Voltak még katonatisztek a régi, úri világból, akik nem érdemelték meg, arisztokraták voltak, vagy egyéb dolgok miatt ültek, voltak egyháziak, voltak értelmiségiek, voltak szervezkedők. Igazi politikai fogoly viszonylag kevés volt. Az 56 utáni politikai foglyok között hatalmas összetartó érzés volt, ami lassan foszlott széjjel. És az sem véletlen, hogy a kiszabadulók a forradalom alatt nagyrészt eltávoztak Nyugatra. Fiatal emberek voltak, szerettek volna egyetemre menni, vagy befejezni a tanulmányaikat. Hihetetlen, milyen semmiségekért ítéltek el akkor embereket: például a Szabad Európa Rádió hallgatásáért.

Tehát ez volt a nagybátyámmal, hogy úgy csodálkozott a világra, csak nézte. Sok tisztelője meglátogatta őt. Se szeri, se száma azoknak, akik eljöttek, és örültek neki. Ő eléggé riadtan nézte a dolgokat. De nagyon örült, hogy kint van, csak nem tudta hova tenni a

[38] „Nem mi csináltuk a forradalmat, hanem a forradalom csinált bennünket." Georg Büchner: *Danton halála*, 2. felvonás, ford. Kosztolányi Dezső.

mozgásokat, azt a nyüzsgést. Mondta mindig, ezek manipulált dolgok.

Édesapáddal ők ketten nagyjából egyetértettek?

Igen. Menjenek ki a szovjet csapatok, és legyen végre demokrácia. Elég sokszor lelkesedtem, jöttem haza az egyetemről, és elmondtam, amiket hallottam. A mamámnak meg a húgaimnak tetszett, és akkor a nagybátyám mondta, hogy hát nekem ez nem ilyen sima. Itt mindig az történik, amit ők akarnak, itt nem történhet semmi nélkülük – mármint a párt nélkül. Valójában a különböző pártemberek, pártszervezetek többé-kevésbé benne voltak az eseményekben, de nem ők irányították, inkább fékező szerepet töltöttek be. Vagy mint Marián István is, aki az élére állt a dolgoknak azért, hogy mentsen minket, hogy ne engedjen fejjel a falnak rohanni.

Október 6-a után begyorsultak az események. Volt a későbbiekben egy mondás, hogyha nem esik az eső és nincs olyan rettentő nagy szél október 6-án, akkor október 23-át október 6-ának hívnák. Szóval, ez volt a helyzet. Nagyon fontos így utólag nézve – minden csoportnak, rétegnek, adott esetben személyiségnek megvolt a maga szerepe. Nem volt kiosztva ez a szerep, így alakult. Kezdjük már ott, hogy a párton belüli újságírók, írók, a rendszer által elismert emberek elkezdtek valamiket mondogatni. Ezzel beindítottak folyamatokat akaratuk ellenére. Mert ők nem ezt akarták, csak egy kicsit megmondani az igazat, egy kicsit javítani a dolgon, egy kicsit reformot csinálni. Ugyanez volt a Petőfi Körrel, nem volt célja a rendszer fölbomlasztása, vagy pláne, a rendszer aláásása vagy megváltoztatása,

hanem az volt a céljuk, hogy legyen emberszabásúbb a dolog, legyen normálisabb, menjünk egy kicsit a demokrácia felé. Ugyanakkor a Rajk-temetés bátorítóan és leleplezően hatott, hogy milyen gazságokat csináltak, másrészt pedig hogy milyen sokan rezonáltak. Állítólag két-háromszázezer ember ott volt, nem tudjuk pontosan a számot. A heti Filmhíradóban láttam, ahogy ott állt Nagy Imre cvikkeresen és esernyővel, és a filmkamera hosszasan nyugtatta a képet Nagy Imrén. Tehát az egész temetés maga háttérként volt ehhez a képhez, ami azt jelezte, hogy itt van a jövő embere. Megvolt a maga történelmi szerepe a feszültségek fölpuhításában és a gazságok bemutatásában. Ez volt, és utána mindennap történt valami. Hihetetlenül begyorsultak az események. A diákszállókban folytak a tanácskozások. A temetés lökést adott annak ellenére, hogy sokan mondták, hogy az elvtársak irtják egymást.[39] Voltak ilyen szövegek is. Végső soron azt jelentette, hogy a rendszer hihetetlen nagy bűne napvilágra került, és ebből még jó is kijöhet. Közben azért nemcsak a nagybátyám, hanem a mi keresztény értelmiségi köreinkben sokan gyanakodva nézték a dolgokat, hogy mi lesz ebből, nem lesz-e ebből nagyobb baj, nem kerülünk-e rosszabb helyzetbe.

Ezekkel időnként vitába szálltál?

[39] „A temetés előtti napon letartóztatták Farkas Vladimirt, Faludi Ervint, Szendi Györgyöt, Szántó Györgyöt és Toldi Ferencet. Ennek előzményeként az MDP Politikai Bizottsága 1956. szeptember 28-i ülésén [...] Hegedüs András szóbeli javaslatára a volt államvédelmi tisztek büntetőjogi felelősségével kapcsolatban is állást foglalt, s úgy határozott, hogy két hét múlva meghallgatja Nonn György legfőbb ügyész beszámolóját a volt államvédelmisták ügyével kapcsolatban." Baráth Magdolna: Az MDP pártvezetése és a rehabilitáció, id. hely.

Vitatkoztam, akkor kicsit forrófejűnek tűnhettem. Mondtam, hogy nem, ezt mi csináljuk, értsétek meg. Ilyen egyetemista öntudat volt bennem. Részben az egyetemi megbeszélésekben már részt vettek a progresszívabb egyetemi pártvezetők, docensek meg adjunktusok, meg volt professzor is, aki ezekben részt vett. Az eseményeket és az egész forradalmat az jellemzi, hozzátartozik a forradalom előtörténetéhez, hogy a súlypontok és az erők mindig különböző helyekre csapongtak és jelentek meg. Akár a *Hétfői Hirlap*ról, a Petőfi Körről, a Rajk-temetésről beszélünk. Ezek mind fölszabadítóan, föllazítóan hatottak. Napról napra erősödött ez a bátorodási folyamat, amit mindenki átélt, aki később aztán ehhez csatlakozott. Október 15. és 18. között között Szegeden indultak meg a mozgalmak a MEFESZ, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége megalakításával, és ezt ugye mindig el kell magyarázni, hogy akkor ez hihetetlenül merész dolog volt.

A DISZ-szel, az egyetlen monopolszervezettel szembeszállni.

Igen, de nem csak erről van itt szó. A rendszer lényege az volt, hogy semmilyen más szervezet nem létezhet, mint amit fölülről a párt hoz létre, vagy legalábbis ellenőriz. Ilyen volt a katolikus egyház is, ilyen volt a gazdakörök szervezete. Betiltották a dalárdákat, a legeltetési társulásokat, a munkásegyleteket, tehát azokat, amiket civil szerveződéseknek nevezünk. Ezeket mind maga alá gyűrte a rendszer. Mindenkinek tartoznia kellett valahová, és az ellenőrzést gyakorolni kellett felette. És ez alól senki sem lehetett kivétel, mert azt előbb

vagy utóbb kipiszkálták. A rendszeren kívül nem lehetett megélni, a rendszeren belül pedig nem lehetett senki, aki nincs becsatornázva. Vagy börtönben volt. Az is a rendszeren belül. Ilyen totális diktatúra nem volt soha Magyarországon, mert azért 1848–49 után egy honvédtiszt elmehetett gazdatisztnek egy földesúrhoz, és ott meglehetett 1867-ig, de itt nem lehetett segédmunkás sem, nem lakhatott Budapesten, nem lakhatott nagyvárosban, nem lakhatott, csak ott, ahol kijelölték.

Ez az egész lazult, és Szegeden október 16-án és 20-án megtartották az első két diákgyűlést, ahol Perbíró József, a közkedvelt professzor elnökölt. Őt később megválasztották a Szegedi Forradalmi Nemzeti Bizottság elnökévé. Tehát ez is jellemző, hogy egy köztiszteletben álló, megbízhatónak tekintett, de mégis a régi világhoz kapcsolódó úriember vezette az üléseket, ahol fölvezették a MEFESZ megalakításának a szükségességét. Ez önmagában rendkívül bátor dolog volt. Az 1848-as forradalom mintájára 12 pontba foglalták összsze a követeléseiket a gyűlésükön, ez felkerült Pestre, az órák alatt köröztették. A 12 pont nagyon nagy lépés volt, de még nem voltak benne annyira kemény pontok, mint amilyenné alakítottuk október 22-én. Tehát itt két nap különbség van csak. A szovjet csapatok kivonása is csak a műegyetemi 16 pontba került bele.[40]

[40] „A szegedi MEFESZ programját a 20-i, újabb nagygyűlés fogadta el. [...] Az elfogadott program 20 pontos formában [...] a *Délmagyarország*ban jelent meg a lap 21-i számában, de beszámolt róla a *Hétfői Hirlap* is [...]. A szegedi újságban megjelent pontok közül a gyűlésen elhangzottakhoz képest kettő – a parasztságot sújtó kötelező beszolgáltatási rendszer eltörlése és az idegen haderők távozása, ami talán a legfontosabb követelés volt – hiányzott: a szovjet csapatok kivonásának kívánsága nem kaphatott nyomdafestéket." Lásd https://doktori.btk.elte.hu/hist/horvathzsolt/diss.pdf, letöltve 2025. augusztus 15.

22-én délután három órára volt meghirdetve egy nagygyűlés az aulába a műegyetemen. Ezt egyébként a pártszervezet és az ifjúsági szervezet kezdeményezte. Ez még nem volt spontán szerveződés, de azért ösztönszerűen odamentünk. Nagyon hosszú volt az egész. Megjelentek a szegediek, és kiabálták, hogy „hoztuk a szegedi gondolatot", nagy fújolás, hurrogás volt az ügyetlen megfogalmazás miatt,[41] de akkor fölolvasták a pontokat, és akkor nagy taps volt, és tulajdonképpen ezzel indult be a pontok szerkesztése. Számomra rendkívül új és releváns dolgok voltak ezek. Ahogy ott a szegedi pontokat ismételgették, és ahogy bővítettük ezeket, hogy ugye „alakuljon Nagy Imre vezetésével új kormány", és akkor rögtön utána bekiabáltuk, hogy „országgyűlési választásokat több párt részvételével". Akkor ott volt néhány kis fékező hang, de azért óriási ováció fogadta, és bekerült az is, hogy a szovjet csapatok hagyják el hazánkat. Akkor bekerült, hogy számoljanak el az uránszurokérccel, meg számoljanak el általában a nemzetközi szerződésekkel. Mert ugye az volt a közhangulat, hogy a Szovjetunió kizsákmányol minket, és számolatlanul és ellenőrizetlenül mennek ki anyagok és gépek. Erősödtek, keményedtek a pontok.

Hat óra tájban egyszer csak egy középkorú férfi robbant be közénk, és ment az elnöki pulpitus felé, ahol dobogó volt, és föl lehetett rá állni és szólalni. „Szilágyi József vagyok, ötödéves esti gépészmérnök-hallgató." Rendkívül vehemensen mondta, hogy „ti itt tanácskoz-

[41] Szegedi gondolat: 1919-ben a szegedi ellenforradalmi kormányok regnálása idején keletkezett ideológia, a kommünnel szemben álló katonai, hivatalnoki, polgári elképzelések elegye. Elutasította a versailles-i békerendszert, célja a keresztény-nemzeti alapon újjáépített Magyarország, ilyen értelemben a „keresztény kurzus" megalapozója.

tok és pontokat szerkesztetek, mialatt Varsóban dörög az ég". Borzasztó nagy zsibongás, nyüzsgés, kiabálás lett, lelkes izgalom. Erre nagyon emlékszem, hogy berobbant ez az egész, és akkor kiabálás, hogy „tényleg, mi történt Varsóban?" Nem tudtunk róla szinte semmit. Akkor elmondta, hogy Gomulka, akit nemrég neveztek ki a lengyel kommunista párt vezetőjévé, és a börtönből nemrég jött haza, elcsapta a szovjet állampolgárságú minisztereket, élükön Rokosszovszkijjal, a Szovjetunió marsalljával, aki lengyel honvédelmi miniszter volt. Erre Hruscsovék rettenetesen begerjedtek – ezt csak az én szavaimmal mondom így –, és a szovjet csapatok megindultak, és körülvették Varsót. A távoli garnizonokból pedig a lengyel csapatok indultak meg Varsó felé. Pattanásig feszült a helyzet, „és akkor ti itten pontokat szerkesztgettek". Nagyon földobta a hangulatunkat, és akkor közbekiabáltunk, hogy „csináljunk valamit, segítsünk nekik, legalább a szolidaritásunkat ki kellene mutatni". És akkor jött létre a szolidaritási felvonulás gondolata. Akkor ezt ott finomítgatták, Marián István fékezett. Tehát belépett ez a fékező szerep, amikor a tömeg nyom valakit elöl, és ő szétteszi a kezét és a lábait is, hogy „nyugi, nyugi, lassabban", mert féltett minket. Ráadásul ő mint katona pontosan tudta, hogy milyen eszközök vannak. Akkor alakult ki, hogy egy csöndes felvonulás lesz, és természetesen Bem apó szobrához.

Már másnap kora délután.

Szilágyi felszólalása után nem lehetett más. Aznap nem mehettünk, mert akkor már este volt, sötét volt. Másnap délután kettőre tűztük ki. Még folyt a tanácskozás,

de egy csomóan mentek sokszorosítani meg legépeltetni a pontokat, és több variáció is van: van 14 pontos, van 16 pontos. A 16 pontos vége úgy alakult ki, hogy szolidaritás a lengyel néppel, és az, hogy másnap menjünk. Akkor szétspricceltek nagyon sokan, és vitték. Már akkor bevitték a Rádióhoz, hogy beolvastassák, ami ott természetesen nem történt meg. Másnap reggel a rádió bemondta, hogy a Jugoszláviából hazatért párt- és kormányküldöttség és a belügyminiszter, akit Piros Lászlónak hívtak,[42] gyülekezési tilalmat rendelt el. Ez többszörösen új volt. Egyrészt a gyülekezési tilalom: ilyenről nem is hallottunk, mert kinek jutott eszébe, hogy gyülekezzen. Aki elkezdett az utcán gyülekezni, azt elvitték, szóval ez ávós vagy rendőri kérdés volt. A másik érdekesség, hogy egy hihetetlen népes delegáció vonult ki Canossát járni Titóhoz, és a szokásos időn messze túlmenően voltak kinn.[43] Ahogy ezt Donáth Ferenctől tudom, a börtönben hallottam tőle, Gerőék meghosszabbították az ott-tartózkodásukat. Ez azt jelenti, hogy fogalmuk sem volt arról, hogy mi történik Budapesten, fogalmuk sem volt arról, hogy mit éreznek az emberek, és fogalmuk sem volt, hogy egy

[42] Piros László 1954 júliusától 1956. október 27-ig volt belügyminiszter.
[43] A küldöttség október 15–22. között volt Jugoszláviában. „Október 23-án délután tették közzé a magyar–jugoszláv pártközi tárgyalásokról kiadott közleményt. Ezt a történelmileg fontos okmányt a *Szabad Nép* október 24-i számának kellett volna közölnie. Az ismert körülmények miatt azonban ez mindeddig nem történhetett meg. Mindez azonban egyáltalán nem jelenti, hogy az okmány nem lépett volna életbe. Október 23-a óta ez a közlemény szabályozza a magyar–jugoszláv pártközi kapcsolatokat. Határkő ez az okmány a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetében. Olyan határkő, amely lezár egy hosszabb időszakot, amelynek folyamán lépésről lépésre sikerült helyreállítani az 1948-ban oly tragikus módon megszakadt magyar–jugoszláv baráti kapcsolatokat." (*Szabad Nép*, 1956. október 26.)

magyar embernek mit jelent október 6-a, vagy mit jelent a lengyel szolidaritás. Nem tudták. Még 22-én elmentek egy határhoz közeli borkombinátba vagy szőlészetbe – ezt is a Donáth Feritől hallottam –, és ott még dajdajoztak, és utána jöttek haza. Ő ebben a delegációban nem volt benne, csak rendkívül tájékozott volt pártügyekben. Rohamosan változtak az események.

Nézzük meg a szereplőket. A párt és a kormány vezetői kicsit másnapos állapotban keveredtek haza a Canossa-járásból, ami elég sok ellentmondásos dologgal volt tarkítva. Az egész forradalom főszereplője, Nagy Imre szintén akkor tért haza Budapestre Badacsonyból, ahol egy baráti társasággal szüretelt. Tehát az a vád, hogy Nagy Imre szervezte a forradalmat és készült erre a szerepre – nemhogy hazugság és hülyeség, hanem egyszerűen képtelenség. A diákság pedig, vagyis mi, elhatároztuk, hogy másnap fölvonulunk. Abban az időben elképzelhetetlen volt, hogy felvonuljunk, de mégis megtörtént, és nem fölülről szervezve – mert fölülről szervezett felvonulások voltak a május 1-jék, a november 7-i felvonulások, az április 4-i felvonulás díszszemlével, ahova kivezényelték az embereket, minden üzem, minden pártszervezet, minden iskola, egyetem – kötelező volt kimenni. De spontán utcai felvonulás vagy csoportosulás egyszerűen nem létezett. Ez akkor megdöbbentően merész dolog volt, és ez is hozzájárult ahhoz, hogy ez az önfelszabadítási folyamat tovább növekedjék. Reggel a Rádió bemondta, hogy gyülekezési tilalom van, és a belügyminiszter nem engedélyezi a délutánra tervezett demonstrációt. Mentem be az egyetemre, géppisztolyos rendőröket láttam. De az egyetem két rektora – mert formailag ugye két egyetem volt egy testben, az Építőipari Műszaki Egyetem és a Műszaki

Egyetem – megtáltosodott. Azt mondták – legalábbis így hírlett –, hogy a belügyminiszter nem parancsol az egyetem területén. Bezárták a műegyetem kapuit, ami szintén példátlan volt. Emlékszem, az automatika-zárthelyi elmaradt. Kettőre engedélyezték a rektorok bent az egyetem területén az ünnepséget, tehát a gyűlést. Ezt a gyűlést Marián alezredes vezette egyenruhában, meglehetősen gunyoros hangnemben, mondván, „Piros belügyminiszter betiltotta, küldjünk egy delegációt hozzá, hogy vonja vissza". Kerestek egyetemi tanárt a küldöttségbe, nem volt senki. Akkor valaki közbekiabált, hogy „hát, ha a Patyi bácsi élne..." – Pattantyús-Ábrahám Géza híres professzora volt a műegyetemnek, két héttel korábban halt meg, tehát közvetlenül a forradalom előtt. Aztán egy tanársegéd, adjunktus, diákok elvonultak, és fél óra múlva jöttek vissza egy vékony, remegő pasassal, akit Marián úgy mutatott be, hogy „Pirosért küldtünk, és Feketét küldte maga helyett". Azért mondom, hogy ilyen hangnemben ment. És Fekete Károly belügyminiszter-helyettes és ezredes közölte: úgy döntött a Belügyminisztérium, hogy fölfüggeszti a gyülekezési tilalmat, és kéri, hogy a rendet tartsuk be – és így tovább.

Ezt aztán mindjárt bemondták a Rádióban is.

Bemondták, igen. Na most mi azt hittük, hogy mi ilyen erősek vagyunk. A mostani ismereteim alapján tudom, hogy a Politikai Bizottság döntött így. Tehát politikai döntés volt, amit a belügyminiszter végrehajtott. De mi ott tizenöt- vagy húszezren úgy gondoltuk, hogy erősek voltunk. Akkor jött a Marián Pista megint, védendő minket, hogy nagyon erős sztálinista erők vannak,

vigyázni kell, hogy ne legyenek sztálinista provokációk, és hogy az egységünket demonstráljuk, tízesével, szervezetten, kart karba öltve menjünk. A műegyetem hátsó kapuin, ott a gyárkémény mellett, egyszer csak betódultak a katonaiskolások piros-fehér-zöld zászlóval. Jöttek az ifjúmunkások a környező gyárakból. Mert közben azért terjesztettek olyan rémhíreket, hogy vannak szélsőséges gyári munkások, akik meg akarnak minket verni. Na most azt nehezen lehet elképzelni, hogy minket ott megverhettek volna. Akkor megjelentek a kerület munkásai. Marián ott a legjobbat hozta ki magából: elmondta, hogy itt van a Kismotor- és Gépgyár, itt vannak a MOM dolgozói, itt vannak a Beloiannisz dolgozói. Ők is összekapaszkodtak.

Hadd mondjam el – most ugrok az időben –, hogy 1989. június 16-án, mikor a Nagy-temetésen beszéltem, akkor éreztem azt, hogy itt ez nem egy szokásos temetés, ahol hihetetlenül merev szabályok szerint kell a szomorúságnak hangot adni, hanem ez sokkal több. Ki tudjuk fejezni az egységünket és a szolidaritásunkat, és a halottainkat temetjük, plusz egy rendszert is temetünk. Ezért, ezen emlék miatt mondtam, hogy „fogjátok meg egymás kezét". Teljesen értetlenül néztek rám, hogy mi a csuda ez. Akkor vagy háromszor elismételtem, és azt mondtam, „ugyanúgy fogjátok meg egymás kezét, mint 56. október 23-án". És akkor elkezdett hullámzani, fantasztikus látvány volt, ahogy hullámzott a tömeg. Hadd mondjam el, ha már itt előreugrottam, hogy egy Végvári József nevű III-as ügyosztálybeli őrnagy, aki leleplezte, hogy a Harmadik Köztársaság kikiáltása után is az ellenzékre változatlanul működött az ügyosztály, és mikor őt bújtatni kellett, mert félni lehetett a Cégnek a bosszújától, akkor elmesélte, hogy ott

érte őt az első lökés június 16-án. Ki volt vezényelve ő is több elvtársával a tömegbe. És amikor mondtam, hogy mindenki fogja meg a mellette lévő kezét, erre ő azt gondolta, hogy „itt most észre fogják venni, hogy nem ide tartozom". És nem tudta, hogy mit csináljon, és akkor megragadták a kezét, és akkor indult meg benne valami, hogy akkor ő most ide tartozik tulajdonképpen, és nem a Céghez. Ezt csak azért mondtam el, hogy később én egyes párttársaimtól szemrehányást kaptam ezért a dologért, és mondtam mindezt, amit most, hogy mi 56-ra emlékeztünk és az 56-os mentalitásra, hogy egymással közösséget alkotunk, és itt a közösségek szétverése volt a rendszer legnagyobb bűne, holott a kommunizmus és a szocializmus nevében is benne van a közösség. Ugye a *socius* társat jelent. Marián István – ugye képzavar, de kotlósként – védett minket. Abból egy olyan gesztus lett, ami jellemző volt a forradalomra. Egymásba karoltunk, úgy mentünk. Érdekes, hogy nálunk ez szervezetten ment, katonásan, hogy így mondjam; láttam a fennmaradt filmfelvételeket, amikor a Margit hídon jöttek át a Bem térre, és ott is karoltak egymásba, de nem annyira szervezetten. Ott is láttam összekarolt fiatalokat. Minden egyetem úgy gondolta, hogy ők kezdték a dolgot, ez jó. A szegediek, a bölcsészkar Pesten. A bölcsészkarnak az volt a szerencséje a történelmi dokumentáció szempontjából, hogy a Színház- és Filmművészeti Főiskola ott volt a közelükben, és a fiatal operatőrök meg rendezők ott rajzottak ki, és elsősorban őket filmezték. A nagy táblájukkal ott jönnek, igen.

Marián azt is a lelkünkre kötötte, és megfogadtuk, hogy ez néma felvonulás lesz. Nem adunk tápot provokációknak, itt sokkal fontosabb dologról van szó, mint

hogy jól kikiabáljuk magunkat. Mi ezt egészen a Fő utcáig tudtuk tartani. Amikor a Fő utcán mentünk végig, akkor ott az ablakokban megjelentek emberek, gyertyákat gyújtottak, virágot dobtak le, kezdték kitenni a zászlókat. És amikor megjelent egy zászló, akkor tapsoltunk. Ennyi volt az engedmény, a fogadalom megszegése. Ellenben utána, a Bem téren nem volt valami jó hangerősítés, nem lehetett hallani a beszédeket.

Veres Péter írót és korábbi hadügyminisztert például egyáltalán nem lehetett hallani.

Csak látni lehetett, hogy csizmában állt egy közvetítőkocsi tetején. Hatalmas tömeg volt, és valakik elkiáltották magukat, hogy „menjünk a Parlamenthez". Akkor a Margit hídon keresztül vonultunk. Abban az időben fura módon azon a részen több híd volt, mert akkor még ott volt a Kossuth híd, a Parlament déli bejárata elé ment ki, ahol most a József Attila-szobor van, a másik fele pedig a Batthyány tér szélénél volt. A Margit hídon jöttünk át, az ÁVH épülete mellett, ez volt az Országos Rendőr Főkapitányság címe, ez volt az ÁVH központja. Most Képviselői Irodaház – ahol most vagyunk.

A kettő között pedig, 56 után, 89 előtt, ez volt az MSZMP székháza, előtte egy kubista ihletésű Marx–Engels-szoborduóval.

Igen. Amikor jöttünk át, nagyon sokan csatlakoztak hozzánk. Akkor már négy és öt óra között volt, és akkor jöttek haza a munkások, a munkavállalók, vagy ahogy nevezték, a dolgozók. Az Újpestről jövő villamosoknak itt, a Margit híd pesti hídfőjénél volt a végállomásuk.

Angyalföldről jöttek, a legkülönbözőbb helyekről, és nagyon sokan csatlakoztak. Emlékszem, hogy amikor jöttünk át a hídon, akkor már jelszavakat kiabáltunk.

Hoztam egy 56-os jelszógyűjteményt magammal, hadd olvassak föl belőle párat: „Lengyelország példát mutat, kövessük a magyar utat!" „Bem apó és Kossuth népe, menjük együtt kéz a kézbe!"... Nem a mondandójukat vagy az esztétikai megformálásukat akarom minősíteni, de még erősen érződik rajtuk az 50-es évek szóhasználata, ez az erőltetett, paternalista, népies hurráoptimista vircsaft...

Voltak ennél vadabbak is. „Magyar ruhás katonát, csíkos ruhás Rákosit!" „Minden magyar egyet akar!" – ez nagyon sokszor előfordult. Hömpölyögtünk itt a ház mögött a Balassi utcán végig, be a Kossuth térre, és a Kossuth tér tele lett, teljesen tele lett velünk. Akkor már úgy éreztem, hogy mi, egyetemisták kevesebben vagyunk, mint a nem egyetemisták. Idősebbé vált a tömeg, de testvériséget éreztem.

Tehát ekkorra már feloldódott a műegyetemi „kemény mag"?

Az összekarolás, Marián instrukciója, hogy ne kiabáljunk, már a Bem térnél föloldódott. Utána, amikor jöttünk át ide, akkor már sokkal szélesebb sorok voltak, a híd egészét teljesen megtöltöttük. Leállt a forgalom, és integettek a házak ablakaiból.

Ismerősök, barátok között vonultál?

Az elején még igen, de utána csak futólag láttam egy-egy diákot. Akkor már az ott lévő két-háromszázezer ember nagyobb része nem diák volt. Diák lehetett összesen olyan negyvenezer. Műegyetemisták tizenötezren voltunk. Nagyon sokan voltunk. És ahogy múlt az idő, ott is az volt, hogy a tömegben valaki elkiáltott egy mondatot, amit nem lehetett hallani, akkor kiabáltuk, hogy „ismételd meg". Akkor megismételte, akkor ezt fölkaptuk, és továbbadtuk, és kiabáltuk. Volt, ami elhalt, volt, amit nagyon magunkévá tettünk. „Nagy Imrét a kormányba!" meg „Nagy Imre, Nagy Imre!" – ezt nagyon sokszor skandáltuk. Az egésznek olyan testvéries hangulata volt, és az volt az érdekes, hogy egyszer csak azt kezdtem érezni, hogy mindenki tényleg egyet akar, tehát ez a szlogen, hogy „Minden magyar egyet akar", ez valóban így van. Hogy nem is kell beszélnünk – pár szót váltottam a körülöttem lévőkkel, de nincs is szükség a beszédre, mert olyan ez, mint amikor a Bibliában leszállt pünkösdkor a Szentlélek közénk, és az idegenajkúak is mind megértették egymást. Nekem ez a kép jutott eszembe, egy ilyen pünkösdi hangulat, hogy itt mind egyet akarunk, és itt nem felsőbb utasításra vagyunk kivezényelve, hanem önként jöttünk ide mind, mert azt akarjuk, hogy a dolgok jobban menjenek, hogy igazi kormánya legyen az országnak, hogy Magyarország végre csinálja azt, amit akar. Persze nem volt enynyire direkt bennem sem, csak éreztem, hogy most itt az idő, csinálni lehet a dolgokat, és megértjük egymást. Tehát az a hihetetlen bizalmatlanság, egymásnak ugrasztás, ami a rendszer lényege volt, hogy mindenki kénytelen volt gyanakodni a másikra, hogy nem engedték meg, hogy akárcsak két-három ember is függetlenül egymással beszélgessen, eszmét cseréljen, netán közös akaratot

fejezzen ki – ez egyszerűen megtört. És itt vagyunk enynyien, a hatalom akarata ellenére – a hatalom délben tiltott, délután meg már engedett –, és itt vagyunk, és azt tehetjük, amit jónak látunk, itt van a 16 pontunk, aminek a harmadik pontja, hogy „Nagy Imre alakítson kormányt, a sztálinista-rákosista bűnösöket váltsák le!" És közben a hatalom még packázott velünk. Kezdett sötétedni, és a téren eloltották a lámpákat. Az, hogy eloltották a lámpákat, egy pszichikai hiba volt, mert abban a pillanatban a kupola tetején lévő vörös csillagot egyszer csak megláttuk. Akkor már elkezdtünk kiabálni – „kapcsolják le" vagy „kikapcsolni", valami ilyesmit. A másik, amire emlékszem, hogy jöttek újságárusok, és a *Szabad Nép*et dobálták be a tömegbe. Ez önmagában nagy dolog, mert nekik azzal el kellett számolni, az pénzbe került, amire vigyáztak, de olyan eufóriában voltak, hogy dobálták. És abból hosszú fidibuszokat tekertünk, és meggyújtottuk, és egyszer csak az egész téren a sok kis láng elkezdett égni. Fantasztikus volt. Ha egy filmrendező ilyet rendez, azt mondom, hogy milyen giccses. De ott spontán ez alakult ki, ez így volt. És nem fog ki rajtunk az erőszakos hatalom. Eloltotta a lámpát? Itt vannak a fáklyáink. Akkor utána visszakapcsolták a lámpákat, és nagy nehezen előkerült Nagy Imre.

Szegény Nagy Imre, akiben talán még ott bizsergett az előző napi badacsonyi szüret hangulata, kijött oda, és akkor látott egy hatalmas tömeget, amelyik kiabálta az ő nevét, és tudta, hogy neki meg kell nyugtatnia ezeket az embereket, és pártszerűen akarta, hiszen eddig vigyázott, a párt normáit durván nem lépte át. Akkor több évtizedes beidegződés alapján ő, a rutinos beszélő elkezdte: „Elvtársak!" Ez iszonyatos megdöbbenést okozott bennünk, hogy itt van a mi szeretett emberünk,

az egyetlen ember és politikus, akit méltónak tartunk arra, hogy az országot vezesse és kivezesse a bajokból, akinek követeljük a megjelenését, követeljük a hatalomba jutását, és ő nem veszi észre, hogy mi történik? Nem veszi észre, hogy hol van? És gondoltam, hogy most Nagy Imre – miközben fölhördültünk, valamilyen belülről jövő hatalmas fölhördülés volt – valószínűleg átgondolja az életét a hadifogságtól kezdve végig, a moszkvai időkig, a szerepét az egész mozgalomban, mindent átgondol hirtelen, ahogy a halál előtti másodpercekben végigfut az élete az emberben. Akkor egy nagyot lélegzett, és azt mondta: „Barátaim!" És mondott egy beszédet, amit nem nagyon lehetett hallani. Nem is az volt a lényeg, nem is a beszéd volt a lényeg. Az volt a lényeg, hogy a legfőbb követelésünk teljesült.

Volt ekkortájt barátnőd, akivel együtt jártad végig a forradalom helyszíneit?

Volt menyasszonyom, de őt féltettem, illetve a szülei féltették. Harmadéves volt, ő ott nem volt velem.

Az övé is polgári család volt?

Az édesapja villamosmérnök volt, valamelyik nagy erőművekkel foglalkozó vállalat főmérnöke. Az anyai nagypapa is mérnök volt. Ahogy anyám mondta, jó úri emberek.

Az édesanyja együtt volt Egerben az angolkisasszonyok zárdájában a mamámmal, osztálytársak voltak. Időnként, nagyon lazán, tartották a kapcsolatot, és akkor jött a mama nekem szólni, hogy a lányuk a villamoskarra jelentkezett, és egy kicsit istápoljam. Aztán

később kialakult köztünk a szerelem. Két évvel járt lejjebb, villamosmérnök-hallgató volt. Csak egy kis aláfestés, hogy volt nekik egy belső újságjuk *Hóvirágok* címmel, kedves volt.

Ő mennyire vett részt az eseményekben? Volt-e bármi közös élményetek a forradalom napjaiban?

A szülei nagyon óvták. Találkoztunk, meg kibicikliztem hozzá. Káposztásmegyeren laktak, ott volt egy kis szolgálati lakásuk. Ez a világ végének számított. Ma kocsival is elég hosszú oda kimenni, de a hármas villamossal végigzötyögni nagyon hosszú volt. Mindig egészen hazáig elkísértem, és úgy jöttem haza. Egy kicsit le is romlottak a jegyeim. A sok villamosozás, meg a politizálás. Találkozgattunk a forradalom idején, többször is, de a forradalmi cselekményekben nem voltunk együtt, nem is akartam kockáztatni, meg ő sem akart jönni. Nekem még volt elég szökési energiám, hogy az elektronika nyelvén beszéljünk – benne ez nem volt, meg nem is nagyon akartam, féltettem őt. Ő nem vett részt a gyűlésen. De nagyon szerettük egymást.

Ez a kapcsolat megmaradt később is?

Az eljegyzést 57 húsvétján tartottuk, és azt terveztük, hogy ha végzek, összeházasodunk. De másképp alakultak a dolgok. A konspiráció miatt sem a szüleimet, sem őt nem tájékoztattam arról, amit a forradalom után csináltam, ez elemi szabály volt. A letartóztatásom után hűségesen várt rám, egészen addig, amíg a halálbüntetést meg nem változtatták. Az életfogytiglani büntetésem kezdetén felbontotta az eljegyzést, majd férjhez ment.

ÖTÖDIK BESZÉLGETÉS

Legutóbb október 23-a estéig jutottunk el, amikor Nagy Imre megjelent a parlamenti balkonon. Most a forradalmi emlékekeiddel belekezdünk egy sodró erejű, nagy történetbe, ami a te sorsodat is – gondolom – máig meghatározza. Legutóbb két mondatodra figyeltem fel, melyek azóta is a fülemben csengenek. Az egyik a Mérei Ferencnek tulajdonított szállóige: „Nem mi csináltuk a forradalmat, hanem a forradalom csinált bennünket." Ez egy szép és mély értelmű paradoxon. A másik kulcsmondat, mikor az otthoniakkal vitázva te azt mondtad végzős műegyetemista diákként szüleidnek és nagybátyádnak: „Ez nem provokáció vagy manipuláció, ezt mi magunk csináljuk!"

A nagybátyámat 53-ban zárták börtönbe, akkor, amikor az ország kezdett egy kicsit reménykedni, és ő akkor került a legmélyebb purgatóriumba – de ez sem jó szó, mert ez megtisztulást is jelent. Külön történet az ő drámája, és az ő élete utolsó szakaszában ez a nagy megpróbáltatása, de amikor október legelején kiengedik, fogalma sincs, hogy milyen indoklással, hogyan, csak azt látta, hogy mindent fölülről intéznek, és hogy ez a Moloch intéz mindent. A nagybátyámon lehetett

lemérni, hogy mi volt az 50-es években, és ő ebből nem tudott kikerülni. Hadd mondjam el, hogy azon a kerekasztal-beszélgetésen, amit a 80-as évek elején szerveztünk,[44] Donáth Feriék is őszintén elmondták, Széll Jenő őszintén elmondta, Mérei papa meg mások, hogy a börtönből kiengedett kommunisták éppilyen zavarodottak voltak. Hadd ugorjak egy nagyot. A 70-es évek elején nagybátyámat többször meghívták külföldre szavalni, és mindig elutasították az útlevelét. Az Országgyűlés akkori elnöke üzent neki, hogy adjon be Kádárhoz egy kérelmet. Erre írt egy kérelmet, amit így kezdett, hogy „Tisztelt Országvezető Úr!" Ezt postán elküldte. Én meg nyargaltam, hogy visszaszerezzem ezt a levelet, amikor megtudtam, hogy így nevezte – féltettem őt. Úgy volt vele, ő vezeti az országot, tehát nemzetvezető. Ez Szálasi titulusa volt. Mécs Lászlóról itt elég ennyi, de tény az, hogy éles viták voltak köztünk. Én próbáltam fölrázni őt. Ő nagyon lassan a rázásnak azért engedett, de közben házhoz jött a forradalom.

Némi igazság volt abban, hogy azért ez nem mehetett volna a hatalom trehánysága, egyes emberek szemet hunyása nélkül. De az, hogy ezt teljesen fölülről szervezik, képtelenség volt. Csak a börtönben tudtam összeállítani, hogy itt iszonyatos bizalmatlanság volt a különböző körök között. Rengeteg zsidó barátunk a holokauszt után a különböző menekülési útvonalakat választotta – volt, aki elment Izraelbe, volt, aki kint maradt külföldön, mások beléptek az ÁVO-ba, hogy ne fordulhasson elő többet ilyesmi. Vagy elment a pártapparátusba, hitt is abban, meg menteni akarta

[44] Itt az Oral History Archívum kezdeteiről van szó.

a dolgokat. A párt belső köreiben lévő újságírók, írók, korifeusok – ez egy rendkívül nagy gubanc volt, és kiderült, hogy ezek között az emberek között nagyon rendesek is vannak. De erre később jöttünk rá. Az 56-os évnek az volt a legnagyobb tette, hogy ezt a bizalmatlanságot oldotta, és ennek a csúcsa volt 23-án este a Kossuth tér, amikor mindenki bízott mindenkiben. Ahányan elmondták az eseményeket akár oral historyként, akár különböző interjúkban, ugyanerről az érzésről számoltak be majdnem szóról szóra. És az egész forradalomra is jellemző a hihetetlen párhuzamosság, a hihetetlen együttállás, és ezek a párhuzamos nyalábok lettek igazán erősek. Egy vesszőt el lehetett törni, de egy egész nyalábot nem lehetett. A kábel vékony szálakból van, és nézd meg, micsoda terhet tud elviselni. Ráadásul olyan egyetemre jártam, amely nem volt még annyira átpolitizálva, mint a bölcsészkarok, a Lenin Intézet, a különböző szervezetek. Ott is folyt ilyesmi, de az volt az érdekes, ahogy elmondtam, hogy az egyetemi párt- és DISZ-vezetők elkezdtek versenyt futni. Ez a versenyfutás nagyon érdekes volt. Egy icipici demokratizálódás az állampártban rögtön ide vezetett.

Ott, a Parlament előtt azt éreztem, hogy gyutacscsá váltunk, ami még nagyobb energiákat lobbantott be. Ez a hihetetlen bizalom, ami létrejött, és az apró jelek, hogy az újságosoknak az újságpénzzel el kellett számolniuk, de bedobálták a tömegbe fáklyáknak. Akkor, isten tudja honnan, arra jöttek teherautók. Az egyik teherautó tele volt zsákokkal, liszt vagy krumpli volt bennük, és akkor valaki elkiáltotta magát, hogy „menjünk a Rádióhoz". Akkor ledobáltuk a zsákokat, fölugrottunk. Már tényleg giccsé vált a Csepel teherautó, akkor nem volt más – még ZiL-ek voltak –, azon mentünk

a Rádióhoz. Felszálltam az egyikre, vagy ötvenen voltunk rajta. Voltak, akik a Sztálin-szoborhoz mentek. A forradalmak rituáléja szerint ugye a zsarnokság emlékművét kell ledönteni, ez volt a Bastille annak idején például, kézenfekvő volt a Sztálin-szobor. Én a Rádióhoz mentem. Nyolc órakor már a Rádiónál voltam. Nyolckor beszélt Gerő elvtárs. Sötétedés után volt, arra emlékszem, a belvárosi utcákon rohant a teherautó, zászló is volt nálunk. Ha most ezt filmen látnánk, az giccses lenne, de ez maga a valóság volt. Akkor a Múzeum körútra mentünk, és ott a Múzeum körút sarkánál egy fölborított, égő harckocsi volt. Magyar katonai autó volt a Múzeumkert rácsa mellett az úttesten. Ez volt a Sándor utca[45] elején. Már nagyon nagy tömeg volt a Rádió előtt, és a bejárat fölött volt – illetve van is – egy kis erkély. Azon az erkélyen éppen fiatalok voltak, akik korábban bementek, hogy a 16 pontot beolvassák, és ott ígéreteket közvetítettek, hogy be fogják olvasni. Közben megjelent két harckocsi, és az egyik ebben a nagy tömegben lassan elkezdett a Rádió falához közel jönni. Akkor fölugráltunk a harckocsira, vertük a tetejét, és akkor kibújt egy kis kerek arcú hadnagyocska, fején ezzel a fejvédővel, és azt mondta, „mi is magyarok vagyunk, nem lövünk rátok, már csak azért sem, mert nincs lőszerünk". Az egésznek volt valami diákcsínyjellege, jó kis balhé, ahol nem folyik vér. Így indult. Akkor nemsokára jöttek magyar katonák, méghozzá ilyen nagy gumikerekű, páncélozott kocsikban. Ők azonban a Múzeumkert és a Pollack Mihály közötti téren az épület előtt megálltak, és ott várakoztak, tehát ők nem elegyedtek bele. Egyre többen lettünk,

[45] Ma VIII., Bródy Sándor utca.

mellettem két ávós katona állt. Ezek sorozott kiskatonák voltak, akiket a határőrséghez osztottak be, ezeket hívták zöld ávósoknak. A kék ávósok tartoztak a belső karhatalomhoz, azok voltak a fő ellenségek. A zöld ávósok simán megvoltak ott velünk, fiatal srácok, senkit nem irritáltak, ők sem féltek. Akkor újabb delegáció ment be. Kijött Szepesi György az erkélyre, és mondta, hogy be fogják majd olvasni a pontokat kellő időben, és így tovább, és egyébként is menjünk haza, mert ha nem megyünk haza, akkor nem lesz vasárnap meccsközvetítés. Erre nagy hujjogás volt – pedig nagyon népszerű figura volt akkor. Akkor az utcában a lakosok kitették a rádiójukat az ablakba. Nem hittek a hatalomnak, sem Szepesinek. A rádióból klasszikus zene hangzott, és semmi 16 pont. Mivel megint becsaptak minket, elkeseredetté vált a hangulat, és megint be akartunk menni a Rádióba, hogy a 16 pontot beolvastassuk, de akkor már nem engedtek be senkit. A Rádió bejárati ajtaja előtt állt egy kis furgonszerű közvetítőkocsi; akkor ezzel a furgonnal be akartuk törni az ajtót.

Ekkor jött a nyolc óra, és a rádióban a zene megszűnt, bejelentették, hogy Gerő Ernő első titkár – mert ez is egyike volt a finom demokratizálásoknak, hogy a főtitkár helyett első titkár lett, volt egy titkárság, annak volt egy első titkára –, tehát a Magyar Dolgozók Pártjának az első titkára beszédet mond. Hihetetlen rossz hatása volt. Vártuk a 16 pontot, és ehelyett fenyegető, arrogáns, lekezelő – szóval egy idegen hang volt, amelyik fölülről beszélt velünk.[46] Ahelyett, hogy a pontjainkat beolvasták, közvetítették volna – naivitás volt azt gondolni, hogy be fogják olvasni. Nem is nagyon hallottuk

[46] Gerő Ernő rádióbeszédében a megmozdulásokat ellenséges, nacionalista, soviniszta megnyilvánulásként emlegette.

aztán, mert elkezdtünk kiabálni. Akkor újból az ajtó betörésével foglalkozott a tömeg. Engem akkor már elsodortak onnan. Ezt követően a harmadik emeleten megjelentek az ávós kiskatonák, a védők, és elkezdtek könnygázgránátokat ledobni. Ezeket a könnygázgránátokat visszadobáltuk, olyan kicsi volt a távolság. Elég szűk kis utca, és ezeknek hét-nyolc másodperc kell, hogy berobbanjanak, időzített gyújtásuk volt. Visszadobtuk, és ott fölül kezdtek el működésbe jönni. Füstölt az egész épület, és minket ért legkevésbé, akik ott lent voltunk. Nemsokára tűzparancsot kaptak, és akkor – miután elfüstölt a könnygáz – elkezdtek az ablakokból lőni – volt ott egy nagy tűzfal, arra lőttek. Volt egy üres épület szemben. Oda húzódtunk be, mikor a lövések kezdődtek. Elkezdték lőni a tűzfal felső részét, és akkor a lövések után kis tégladarabok zúdultak lefelé, meg por, meg a szemben lévő ház gipszstukkói is elkezdtek hullani. Akkor egyre lejjebb jöttek, és egyszer csak iszonyatos ordítás jött az egyik szomszédos utcából, hogy „valakit meglőttek". Ahogy később ott hallottam, lábon lőtték, és rettenetesen vérzett. Iszonyatos tömeg volt, és hallani lehetett, ahogy mondták az emberek, hogy jött egy mentőautó, nem akart megállni, de megállították, ráfeküdtek, hogy a sebesültet vegye föl. Akkor a megállított mentőautóból kirángatták a mentősöket, akik a fehér köpenyük alatt ÁVH-s ruhát viseltek, és tele voltak fegyverekkel. Lőszereket hoztak, hozták az utánpótlást. Akkor indult be tulajdonképpen a tűzharc. A katonák, akikről beszéltem, és akiknek a fegyvereik gúlákba voltak rakva – ezekre a gúlákra emlékszem –, ezeket átadták. Mi beugrottunk a kapualjba, akkor már porzottak a lövések, és változó hevességgel megindult a tűzharc. Tizenegy óra után, de még éjfél

előtt lehetett, amikor eszembe jutott, hogy én reggel hétkor eljöttem otthonról, anyám nem tud rólam semmit. A lövésektől nem féltem annyira, mint a mamától – csak tréfásan mondom. És akkor elkezdtem kikúszni onnan, a lövések közepette.

Te nem kaptál puskát?

Én nem kaptam, nem lőttem, de ott voltam. Lőttem volna, ha lett volna puskám. Nagyon érdekes, hogy az ávós gyerekeket, a zöld parolisokat, akikkel együtt ugrottunk a kapualjba, őket senki nem bántotta. Ezek valószínűleg vidéki parasztgyerekek voltak, és a szívük odahúzta őket. Ott hosszú ideig voltunk egymás mellett. Rendkívül mozgalmas volt, nehéz visszaadni, jöttek-mentek, új katonák jöttek, rendőrök jöttek, a rendőrök átadták a fegyverüket még az elején. Különböző felszólítások érkeztek a rádióból, hogy menjünk haza.

Később a felkelőkhöz is mind újabb erősítés érkezett Csepelről, Soroksárról, a laktanyákból és a hadiüzemekből, ahonnan a civil felkelők fegyvert szereztek. És persze kora hajnalban orosz tankokat is bevetettek már. Ez utólag tudható csak, s aki egykor bárhol részt vett e heves és sok színterű harcokban, az aligha tudhatott mindenről.

A forradalomra az volt a legjellemzőbb, hogy egyszerre, párhuzamosan, sok helyen beindult folyamatok voltak, amelyek aztán egymást erősítették. De nem volt megszervezve, tehát az a nagy tömeg, amelyik egész nap erre hangolódott, a munkaidő után a munkásokkal, dolgozókkal együtt a Kossuth térre ment, a Sztálin-

szoborhoz ment, meg a *Szabad Nép* lefoglalására. Mi a Rádióhoz mentünk, és ott iszonyatos kemény ellenállásba ütköztünk. Ott voltunk, körülbelül fél tizenkettő lehetett, amikor sikerült a Pollack Mihály térre kikúsznunk. Én akkor áldottam a katonai oktatást, ugye minket nyáron ezzel kínoztak. Sikerült kikúszni, és akkor a Pollack Mihály téren végigmentem, és ott egyre kevesebben lettek. Már a Múzeum utcánál alig voltak emberek. Akkor a Múzeum utcán mentem végig, a Műszaki Könyvtárral szemben volt a Rádió hátsó bejárata, és ott egyetlen páncélautó állt összesen. Tehát ezt azért mondom, mert a Kádár-rendszer előre megtervezettnek minősítette a Rádió elleni támadást. Ha az lett volna, hátulról simán be lehetett volna menni, sokkal kisebb erővel. Tehát míg az épülettömb másik oldalán iszonyatos tömeg volt, lövöldözések voltak, küzdelmek, itt nyugalom volt. Vagyis nem volt megszervezve. Nem is lehetett megszervezni. A Mikszáth téren meg a József utcán keresztül kilyukadtam a József körútra, és anyám rettenetesen leszidott, miközben a nyakamba borult. Ami az időjárást illeti, kiskabátban mentem reggel az egyetemre, és éjfél körül kiskabátban nem fáztam. Enyhe őszies este volt, ráadásul fűtött a belső tűz.

Otthon a család mit tudhatott minderről?

A rádióból nem sokat, a Szabad Európa adását nagyon zavarták. Hajnalban már a sebtében fölrendelt szovjet páncélosok csattogtak végig a körúton. Akkor még kőborítású volt az út, kockakő borítása volt, és azon a lánctalpak csattogtak végig. Nyolc óra körül néztük az ablakból, ahogy a szovjet harckocsik vonulnak. Ugye azt hitték, hogy amint Poznańban vagy

korábban Berlinben pár tucat harckocsi fölvonultatásával meg lehetett félemlíteni az embereket, majd itt is úgy lesz, de itt nem ez történt. Itt fölszedték az emberek a kockaköveket, barikádokat építettek. Akkor már nagyon sok fegyver volt szanaszéjjel, és azt később tudtam meg, hogy éjszaka sokan elmentek laktanyákba, és ott szinte örömmel vagy nagyobb kényszer nélkül átadták a fegyvereket meg a lőszert. Sőt, kimentek a „Lámpuska" gyárba a Soroksári útra – közismert volt, hogy a fegyvergyárnak Lámpagyár a fedőneve. A kalauzok is így mondták be: Lámpuska. Onnan is hoztak fegyvereket. A különböző vádiratokból meg vallomásokból ma már tudom, hogy nagyon sokan mozogtak, és nagyon sok helyről gyűltek a fegyverek. Továbbá Kopácsi Sándor, Budapest rendőrfőkapitánya a reggeli eligazításon, amikor megkérdezték a tisztjei, azt mondta, „nem szabad lőni az emberekre". „Mit csináljunk, hogyha elveszik a fegyvert?" „Akkor oda kell adni nekik." A rendőrök odaadták a fegyvereiket, ez volt a jellemző.

Aztán hajnali négy-fél öt tájban egy teljes tankhadosztály tört rá az alvó Budapestre.

Ezek egyrészt Piliscsabáról jöttek, másrészt meg Kecskemét mellől. A piliscsabaiak értek ide előbb – de ezt akkor nem tudtam –, és nem voltak harcra előkészítve. A katonák is a szokásos gyakorlóruhákban voltak, és a harckocsik oldalán voltak tartalék üzemanyagtartályok, amiket harci helyzetben ki kell üríteni vagy le kell szerelni. Ezek nem voltak leszerelve, és bizony az első harckocsik fölgyújtása ezeknek a kilövésével történt – közönséges puskával kétszer-háromszor bele kellett lőni ezekbe az üzemanyagtartályokba, a kifolyó

üzemanyagra pedig megint néhányszor rá kellett lőni, és akkor a létrejövő szikra belobbantotta. Továbbá a járó motor beszívta a levegőt, és beszívta a tüzet is. Egymás után ugráltak ki szerencsétlen kiskatonák. Fiatalok voltak, tizenhét éves korban soroztak a Szovjetunióban. Ezeket a fiatal halottakat látni már 24-én, összeégve a Körúton...

És mit láttatok a József körúti lakásotok ablakából?

A mi ablakunkból azt láttuk, hogy egyre-másra jönnek a tankok a Körúton. Apámmal kinéztünk az egyik utcai szobánk ablakán, és láttuk, hogy jön egy Joszip Viszszarionovicsról elnevezett harckocsi – ez volt a modernebb. Voltak T–34-esek, azok a világháborút megjárt harckocsik voltak. Ez modernebb volt, félgömbszerű toronnyal. Megáll körülbelül ötven méterre a házunk vonalától, és látjuk, hogy a torony fordul, és a velünk szemben lévő házba belelő kettőt. A pillért találták el, és beomlott. Akkor látjuk, hogy fordul felénk – ekkor megfogtam apám karját, elrángattam, átrohantunk a hallba. Nagyon vastag falú, régi ház volt a miénk, és abban a pillanatban óriási dörrenés, és az az ajtó, amin átjöttünk, az utánunk repült. Tehát annyi sérülésünk volt. Ha ott maradunk, akkor ott meghalunk. Menekülni akartunk, de én fél órával korábban közöltem anyámmal, hogy megyek az egyetemre, mert nekem ott a helyem. Anyám bezárta a bejárati ajtót, és eldugta a kulcsot. És ebben a szituációban nem találta a kulcsot, nem tudtunk menekülni. Végül anyám megtalálta a kulcsot, és akkor lementünk a pincébe, ahol már ott szorongott a ház apraja-nagyja.

Hányan voltatok ekkor a lakásban?

Mi öten és a nagybátyám. És egy társbérlő, egy tanár. Előzőleg volt egy házaspár is, de tőlük már sikerült megszabadulni. Ez a tanár a kultuszminisztériumban dolgozott. Semmit nem fizetett, és mindent használt. Akkor lerohantunk a pincébe, és amikor elcsöndesedtek a dolgok, akkor a Mária utcába, apám egyik betegéhez mentünk át, mert várható volt, hogy további belövések lesznek a lakásunkba. Humoromnál voltam, mondtam a mamának, hogy „nem engedtél be az egyetemre, és házhoz jött a forradalom". Aztán két-három nap múlva visszajöttünk, megcsinálták az ajtót, és még mindig nem volt olyan hideg, hogy probléma legyen amiatt, hogy szét van lőve az egyik szobánk utcai része. Aztán ugye a harcok eszkalálódtak, és ott a József körútnak és a Ferenc körútnak az a vége lett a góc, tehát az Üllői úton jöttek be a szovjet harckocsik. 25-én csütörtökön reggel bementem az egyetemre. A Mária utcában csöndesebb volt az élet, ott nem járkáltak harckocsik.

Furcsa, hogy a telefonok többnyire mindvégig működtek az ostromlott Budapesten. A menyasszonyod nem hívtad fel néha?

Kimentem hozzá biciklivel Káposztásmegyerre. Rendszeresen hazakísértem korábban, a Megyeri út mellett lakott. Nagy biciklista voltam, úgyhogy biciklivel jártam, ez akkoriban nagyon jó közlekedési eszköz volt, különösen ha messzebbre mentem. A forradalom napjaiban villamos nem járt, a kövek fel voltak szedve, feldőlt villamosok voltak. Bár Újpestre ment ki villamos,

oda lehetett volna, de azért bizonyos függetlenséget és szabadságot jelentett a bicikli, meg akkor edzésben is voltam.

Délután az egyetemen hallottam, hogy Rösler Bandi nevű évfolyamtársamat, Rösler Endre operaénekes unokaöccsét, villamosmérnök-hallgatót a Parlament előtti vérfürdőnél hátulról fejbe lőtték. Hátulról ment be a golyó a fejébe, és meghalt. Iszonyatos felháborodást okozott. Egy abszolút békés tüntetés volt. Csak utólag állt össze a kép, hogy akkor volt itt Mikojan és Szuszlov, és a pártközpont az Akadémia utca 17.-ben volt, a Parlament mellett. Hírhedt épület volt. Tehát akkor azért védték a pártközpontot, mert a Szovjetunió két vezetője volt itt. Most elmondom azt, amit később tudtam meg. Apró Antal felesége bent volt a pártközpontban, és ott megtudta, hogy a két szovjet vezető, Szuszlov és Mikojan, a Politbüro – politikai bizottság – tagjai, lényegében a Szovjetunió legfelsőbb vezető szervének két kulcsfigurája, ugyanott, az Akadémia utca 17. alatt, a pártközpontban vannak. Apróné ezt megtudja, és azt is, hogy óriási készültség van a védelmükre, és a környező házakban és a tetőn fegyveres őrség van elhelyezve. Ugyanakkor hallották, hogy felvonulás készül a Parlament elé, amely az Astoriánál gyülekezik. Apróné fél attól, hogy ebből óriási baj lesz, ezért telefonál a műszaki egyetemi pártirodára. Ott Erdélyi Tibor veszi föl a telefont. Apróné kéri, hogy azonnal menjenek, és próbálják meg leállítani a felvonulást, mert tűzparancsa van a védőőrségnek, és nincs megfelelő kontaktus velük. Erdélyi Tibor és egy fiatal műegyetemi tanársegéd elmentek az Astoriához, és ott megpróbálták a tömeget lebeszélni mindezeket elmondva, de leállíthatatlan volt a vonulás. Végigvonultak a mai Károly körúton, az

Alkotmány utcán keresztül a Parlament felé. Ezeket így pontosan Erdélyitől tudtam meg a börtönben.

Mi volt akkor Erdélyi a műegyetemen?

A pártbizottságnak volt a tagja. Erdélyből átszármazott, nálam két-három évvel idősebb fiú volt, jó szervezőképességgel. Például tavasszal a nagy dunai árvíznél egyetemista brigádok dolgoztak, és azoknak ő volt a szervezője a DISZ részéről. Ötödéves hallgató volt ő is. Szóval hihetetlenül összefolytak az események. Iszonyatos düh fogott el mindnyájunkat, hihetetlen sok volt az áldozat. Ez a véres csütörtök, 25-e volt tulajdonképpen az első igazán iszonyatos esemény, ahol több mint száz teljesen védtelen fiatal nő, gyerekek – gyerekkocsikban is – vettek részt, és lettek áldozatok. Rengeteg olyan hír szállt föl, hogy egyes szovjet harckocsik még szembe is szálltak főleg a Földművelődésügyi Minisztérium tetejéről tüzelőkkel. És nem lehet tudni már, hogy végül a halálos sebeket milyen golyók okozták, és a mai napig ezt tisztességesen nem vizsgálták ki.[47] A kádári megtorlás idején a legapróbb dolgokat is kivizsgálták, erről mélyen hallgattak: tehát hogy ott van a világ egyik legnagyobb hatalmának két exponált vezetője, és ezeknek a nyomorult ávósoknak szigorú parancsot adtak ki. Jön a tömeg gyerekkocsikkal, zászlókkal, nagy

[47] Vö. Eörsi László: A „véres csütörtök", *Századvég*, 1990/1, 241–251; Varga László: A harmadik napon, in Uő: *Az elhagyott tömeg. 1950–1956*, Budapest, Cserépfalvi, 1994; Kő András – Nagy J. Lambert: *Kossuth tér 1956*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2001; Eörsi László: „Tizenkét évig íródott...", *Beszélő*, 10. sz., évf. 6, sz. 9; Horváth Miklós: *1956 hadikrónikája*, Budapest, Akadémiai, 2003; Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *„Mától kezdve lövünk" – Tíz év után a sortüzekről*, Budapest, Kairosz, 2003.

lelkesedéssel, és jön két vagy három szovjet harckocsi utánuk, amelyek az Astoriától kísérik őket, és amelyek tele vannak tüntetőkkel. Gondold el, fölülről látják, hogy a tömeg megy oda.

Azaz a háztetőkre vezényelt kiskatonák vagy ávósok azt hihették, hogy a tömeg egyenest az Akadémia utca 17. felé tart, ahol a két védendő szovjet pártvezér tartózkodik.

Igen. És nem érti az ember, hogy miért nem oda, az utcára telepítettek katonákat, akik akár a testükkel is meg tudták volna akadályozni, hogy a tömeg odamenjen, vagy elterelik őket, szóval ilyen elemzést sem láttam. És akkor egy ilyen pánikszerű tüzelés indult be, különböző helyekről lőttek. A szovjet harckocsikból is lőttek, egyes szemtanúk szerint a tetőről lövöldözőket lőtték. Az egész történet zavaros, és ezt Kádárék valószínűleg tisztázták, és szőnyeg alá söpörték. A megdöbbentő az, hogy erről semmi nem derült ki, és azóta sem foglalkozott ezzel komoly, akár nyomozásszerű vizsgálat.

Aztán néhány nap múlva visszaköltöztünk a lakásunkba. Bedeszkázták az ajtót. Addigra a légópincét üzembe helyezték. Ugye akkor még a világháború végétől tizenkét évvel voltunk.

Megindultak a harcok, az volt az egyik központjuk. A Corvin közben, a Kilián laktanyánál és a Tűzoltó utcában voltak a legnagyobb harcok. Mi két villamosmegálló között laktunk, rézsút volt velünk szemben a Corvin köz. Barikádok épültek, a köveket fölszedtük.

A harckocsik, lehet, hogy tudatosan – végül nem találtam erre forrást, hogy milyen parancsokat kaptak –, de előszeretettel lőtték a földszinti és az első emeleti

pilléreket. A Körúton 1876-tól épült házak nagy része fafödémes volt; akkor még a vasbeton építészet nem terjedt el igazán, nagy, erős téglafalak és téglapillérek voltak, és a fafödém azt jelentette, hogy gerendákat szorosan egymás mellé raktak. Ha ezeket a pilléreket kilőtték, akkor berogyott az épület, és a fafödém gerendái lecsúsztak, szétestek. Tehát viszonylag könnyen meg lehetett rogyasztani ezeket a házakat. Azt a tudatosságot láttam, hogy meg kell félemlíteni a lakosságot. A lakosság nem volt hajlandó a poznański vagy a berlini leckének megfelelően viselkedni, nem ijedtek meg a harckocsiktól, és erre jött a durvább eszköz. A másik, hogy aknavetőkkel is lőttek. A mi környékünkön nagyon nagy károkat okoztak, de az igazán nagy károk később, 4-e hajnaltól kezdődtek. Ott, előttünk nagyon sok volt a kilőtt harckocsi, páncélautó. A páncélautók különösen sebezhetők voltak Molotov-koktélokkal. Nyitottak voltak, tele volt az út összeégett kis szovjet katonákkal. Akármilyen düh volt bennünk a szovjet hatalommal szemben, ezeket a fiúkat sajnáltuk.

Magyar orvosok, ápolók közülük is sokakat elláttak a Bakáts téri kórházban, a klinikákon, a Péterfyben vagy a Corvin közben...

Hogyne, voltak, akik nem akartak visszamenni az egységükhöz, féltek. És teljes ideológiai zavarban voltak, nem értették, hogy miért kellett idejönniük. És a szovjet hadvezetés a régi orosz hagyománynak megfelelően emberélettel nem számolt. Nemcsak az ellenség emberéletével, hanem a sajátjainak az életével sem. Ott a mi környékünkön nagyobb volt a kár, mint az ostrom alatt. Az is jelentős volt, de akkor még a legnagyobb károkat

az amerikai bombázások okozták. Most kisebb tűzerejű, de nagyobb gyakoriságú támadások voltak, és eszeveszett lövöldözések. Ezt észrevettem, és másoktól is hallottam, hogy a pillérek kilövése tudatos volt.

Mi volt az, amiben te is aktívan részt vettél? Említetted a barikádépítést, az utakövek felszedését...

Igen, és élelmiszert vittünk a Corvin közbe. Aztán utána beállt egy állóháború, éjszaka nem volt közvilágítás, teljesen sötét volt, a Körúton álltak a harckocsik, egy-egy kis zöld lámpa világított, és csöndben voltak. Mint ugrásra készülő fenevadak, úgy néztek ki. Érzelmileg őket abszolút betolakodóknak, ellenségnek tekintettük. Azért mondom az érzéseimet, hogy amikor a Rádió előtt a tűzharc megkezdődött, akkor rádöbbentem, hogy átzúdult rajtunk a forradalom. Tehát amit mi reggel elkezdtünk, amit előző nap elterveztünk, és amit napközben végigcsináltunk, azon átzúdult hatalmas erővel valami más. Magával sodort. Tehát addig úgy éreztem, hogy mi az élén vagyunk, és kézben tartjuk az átalakulást, kézben tartjuk az egészet, mert nem semmi volt az, ami a 16 pontban szerepelt. De a szovjet csapatokkal szembeszállni, az már nem volt realitás. Természetesen magával ragadott az egész, természetes, hogy egyetértettem vele, csak nem éreztük azt, hogy mi irányítjuk a dolgot.

Akkor, ha végiggondolod, hogy nagyon sokfajta embernek, nagyon sok csoportnak, nagyon különböző helyen lévő erőnek az egymásra hatásából jött létre. Különböző időkben, különböző világnézetű emberek, különböző funkciókban különböző kisebb-nagyobb dolgokat csinálva készítették elő a folyamatot. Egyik nélkül

sem jött volna létre ez az egész, vagy nem így jön létre, de utána berobbant az a hatalmas energia, amit az elnyomott nép képviselt. Nem volt Magyarország társadalmának olyan rétege, olyan osztálya, amely ne lett volna megsértve, és ne lett volna elemi érdekeiben veszélyeztetve. Tehát hiába nem volt már padláslesöprés, nem felejtették el az emberek, és rosszul éltek. A munkásoknál állandóan növelték a normákat, és közben azt papolták, hogy a munkásosztály van hatalmon. Ők nem tizenhatezren voltak, hanem milliónyian, és az ő elkeseredésük hatalmas volt. És gondold meg, hogy mindenkit megsértettek: megsértették azokat a munkásokat is, akikből kádereket csináltak, igazgatókat csináltak, és kirugdalták őket. Kezdték ugye leszerelni a hadsereget Sztálin halála után, elküldtek rengeteg tisztet, akiknek nem volt megfelelő végzettségük, vagy gyengék voltak. Ugyanez volt a szakértelmiséggel. Nem is szólva az egyszerű népről, amelyik csak a rosszat kapta. A középosztály, az értelmiség megbélyegzett lett. Meg az „ikszes". Akinek volt egy kis üzlete, mondjuk suszter volt – ezek mind. Amikor 86-ban az illegális történészkonferenciát tartottuk,[48] akkor vettem sorra, hogy akiket

[48] 1956-os konferencia Eörsi István lakásán mintegy hatvan meghívott jelenlétében 1986. december 5–6-án. 1985 őszétől szervezte a tanácskozást Donáth Ferenc, majd halála után Hegedűs B. András, Kenedi János, Kis János, Litván György, Mécs Imre, Széll Jenő, Vásárhelyi Miklós. A népieknek csak egy része volt jelen; négy főreferátum hangzott el: Vásárhelyi Miklós: *Az első meghiúsított reformkísérlet;* Széll Jenő: *Társadalmi és politikai erők az 1956-os forradalomban;* Mécs Imre: *Alulról jövő és spontán mozgalmak a forradalomban;* Kis János: *Az 1956–1957-es restauráció.* Lásd http://beszelo.c3.hu/cikkek/kronologia-%E2%80%93-1986, letöltve 2025. július 16.; *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve,* szerk., jegyz. Hegedűs B. András, Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1992.

a párt úgymond kedvezményekkel látott el, kiemelt, és erőszakosan csinált belőlük értelmiségi vezetőt, funkcionáriust, azoknak a körében is rengeteg sértett, megbántott ember volt. 23-án éjjel azt éreztem, hogy itt egy hatalmas energia szabadult fel, amit mi szabadítottunk fel, de nem kontrolláljuk. Nem is szólva Nagy Imréről, aki még akkor nem is vette át a dolgokat.

Ahogy visszaemlékszem, a hírek azért jöttek valamilyen csatornákon. A rádióban nem lehetett bízni, a Szabad Európát nem nagyon lehetett hallgatni, mégis volt, aki tudta hallgatni, és szájhagyomány és telefon útján lehetett megtudni ezeket.

Ahogyan megindult a szabad sajtó is már a forradalom második, harmadik napján. Ha más nem, röpcédulákkal és pár oldalnyi cenzúrázatlan lapokkal...

Hogyne, megindult a szabad sajtó is. A börtönben, ahol volt időnk elmélkedni, ott láttam, hogy a forradalom mennyi sok összetevőből jött létre – időben is. Tehát egymást gerjesztő, egymást beindító folyamatok voltak. Ha egyszerűsíteni akarjuk, akkor ez olyan volt – megint egy műszaki hasonlat –, mint amikor egy interkontinentális rakétát, holdrakétát elindítanak több fokozatban. Vagy még jobb hasonlat: voltak ilyen iszonyatos nagy exkavátorok, ahol egy kis akkumulátorról, egy kis önindítóval egy kis benzinmotort beindítanak, a benzinmotor pedig beindítja az exkavátornak a nagyobb motorját. Ilyesmi volt: egyre erősebb, egyre nagyobb kiterjedésű lett.

Hozzájárult ehhez az ellenségkép alakulása. Először az ellenségkép a diktatúra volt, a diktatúra vezetése,

a pártvezetés, megszemélyesítve Gerő Ernővel. Már nem Rákosival, de a hasonszőrű Gerővel. Gerőnek is rossz volt a híre, ismertek voltak a spanyol forradalomban elkövetett vérengzései,[49] meg ő volt talán a szovjetnek a legmegbízhatóbb ágense, ügynöke. Tehát ők voltak az ellenség; utána, amikor hajnalban becsörömpöltek a szovjet harckocsik, akkor hirtelen átcsapott az egész szabadságharcba.

Közben azért az ÁVO-t se hagyjuk ki...

Az ÁVO végig ellenség volt, egy része különböző sündisznóállásokban, háztetőkön befészkelte magát, és onnan boldog-boldogtalanra tüzeltek, sokszor parancs nélkül.

Mi lényegében az egyetemen egy nagyon radikális, kemény reformot akartunk. Ezt megelőzően az írók, újságírók sima reformot akartak. Még korábban Vásárhelyiék meg a többiek a párt második vonalában azt akarták, hogy normálisabb emberek kerüljenek az élre, egy kicsit magyarabb, kicsit értelmesebb politikát akartak, a tahókat egy kicsit kiszorítva. Nagy Imre megjelenése mutatta, hogy lehet egy kicsit jobban csinálni a dolgokat, élhetőbben ezt az egészet. De akkor, két nap leforgása alatt ez eljutott a harmadik fokozatig. A Rádió előtt éreztem már, hogy ez forradalom, hogy itt a nép átvette a dolgokat, és nem lehet tudni, hogy hol áll meg az egész; és abban a pillanatban, hogy a harckocsik megjelentek, és a gyűlölt szovjet katonai ereje itt van, és hogy alig tizenkét évvel korábban a németek március 19-én ugyanezt csinálták: negyven vagy ötven

[49] Vö. Baráth Magdolna: „Pedro": Gerő Ernő Spanyolországban, *Történelmi Szemle*, LIII(2011)/3, 387–423.

Tigris harckocsival végigjárták a körutat, az Andrássy utat. Állandóan jártak körbe. Csak tizenkét év telt el azóta, én akkor tizenegy éves voltam, és most újra egy lenézett, de durva nagyhatalomnak az erőszakossága tört ránk. Akkor világossá vált, hogy nem egymás közötti háború van, nem polgárháború, szó sincs erről, hiszen a „minden magyar egyet akar" valóban igaz. A szovjet hadsereg ránk támadt, a szovjet vezetés nem hagyja, hogy mi a magunk útját járjuk – ez hihetetlen erős egységesítő hatással járt. Aki ingadozott, aki addig nem értett egyet a mi radikális reformjainkkal, akinek ez túl sok volt, az is ebben a pillanatban belátta, hogy nincs mese, ez teljesen világos, Jalta óta teljesen világos kép, a Szovjetunió érdekszférájába tartozunk, és a Szovjetunió nem hajlandó megengedni, hogy mi emberibb életet éljünk, és a magunk feje után menjünk. Ez vált világossá, és ez iszonyatos dühöt és erőt adott. Itt annyiban ugranék, hogy 30-án, mikor már bizonyos fokig konszolidáltabb volt a helyzet, megjelent a *Pravdá*ban az a híres cikk, amelyben volt egy mondat, hogy minden népnek joga van megszabni, hogy milyen úton halad.[50] Nyilván a szovjet vezetők a szovjet utat gon-

[50] Az 1956. október 30-i szovjet kormánynyilatkozat szerint „A szocialista nemzetek nagy közösségéhez tartozó országok, amelyeket a szocialista társadalom felépítésének közös eszméi és a proletár nemzetköziség elvei egyesítenek, kölcsönös kapcsolataikat csakis a teljes egyenjogúságnak, a területi integritás tiszteletben tartásának, az állami függetlenségnek és szuverenitásnak, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak elveire építhetik." A Szovjetunió kormányának nyilatkozata a Szovjetunió és a többi szocialista ország közötti barátság és együttműködés fejlesztésének és további erősítésének alapelveiről című dokumentumot „teljes terjedelemben közölte a *Magyar Függetlenség* 1956. október 31-i és a *Népszava* november 1-jei száma". Lásd *A „Jelcin-dosszié". Szovjet dokumentumok 1956-ról*, Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1993, 64–67.

dolták, amit jogunk van megválasztani. Mi úgy fogtuk föl, hogy ez a magyarországi reformok és a magyarországi forradalom elismerése, és szabad jelzést ad. A másik, amire emlékszem, hogy 30-án az egyetemen voltam, szokás szerint biciklivel, ott hallottunk a Köztársaság téri iszonyatos eseményekről,[51] és rettenetesen bedühödtünk. Folyt a nemzetőrség szervezése; és akkor elbicikliztem a Köztársaság térre. Akkor már ott voltak néhányan, csoportokban álltak, és jöttek mentősök, és elvitték a súlyos sebesülteket, akik a lincselés után még ott voltak. Iszonyatosan megdöbbentem. Én ezt sehol nem mondtam el azelőtt, mert egyrészt annyira megdöbbentett, és annyira nehéz volt ezt nekem feldolgozni, hogy a mi tiszta forradalmunk ide jutott, hogy a mi tiszta, gyönyörű forradalmunkban ez megtörténhetett – ez nagyon megdöbbentett, és az is, hogy akkor már a nemzetőrségnek a magja megvolt, és hogy azzal nem tudtunk odamenni. Később olvastam, hogy a Corvin közieknek is hasonló érzéseik voltak. Akkor kibicikliztem Újpestre, a menyasszonyom vigasztalt. Iszonyatosan megdöbbentett, hogy hogy lehet ez. Rösler Bandi meg a többiek jutottak eszembe, akik áldozatul estek.

A forradalom napjaiban nagyon gyorsan változtak az események. Azért meg kell emlékezni arról is, hogy Nagy Imre, amikor ott a Parlament erkélyén nekünk beszédet mondott, ahol ő abszolút felkészületlen volt, nem számított erre. Utána átvonult az Akadémia utca 17.-be, és ott masszív sztálinisták közé került. Ez megint nem a saját tapasztalatom, egész más világból származik: Donáth Feritől, hogy ő szerdán, a Vásárhelyi Miklós meg csütörtökön jutott be az Akadémia utca 17.-be,

[51] Vö. Eörsi László: *Köztársaság tér, 1956*, Budapest, 1956-os Intézet, 2006.

és ott egy ostromlott vár szindrómát találtak, és ott világosították fel Nagy Imrét, hogy ezek nem ellenforradalmárok, ez a magyar ifjúság, a magyar munkásság, a magyar értelmiség arca, és amelyik emögött áll, a nép, nem akarja a szocializmust elsöpörni, hanem szabadságot kíván, reformokat kíván, és emellé kell állni. És Nagy Imre, aki addig óránként beolvasta a rádióban a statárium bejelentését, és mindig elhalasztotta, megtiltotta a statárium végrehajtását, amikor a Donáthék bejutottak hozzá – meg mások is, csak én kettejükről hallottam –, akkor egyértelműen a forradalom mellé állt, és akkor költözött vissza a Parlamentbe. Ez volt a helyzet, de ezeket is később tudtam meg.[52]

Elég durva dolgok történtek. Például a szomszéd házban lakott egy híres professzor, akinek meghagytak egy nagy lakást, mert abban egy védett matematikai könyvtára volt. És oda belőttek a szovjet csapatok, és kigyulladt a lakás. Akkor ilyen vödörlánccal oltottuk. A könyveknek körülbelül a harmada pusztult el. Két utcai szoba tele volt állványokkal, tehát nemcsak a falak mentén, hanem állványokon is voltak könyvek. Mentek ki a tűzoltók tüzet oltani, és lőttek rájuk a szovjet csapatok. Ezek irtó felháborító dolgok.

Ahogyan sokszor lőttek a mentőkre is.

A mentőkre is, igen. Így utólag nézve, nem mindig tudatosan. Iszonyatos félelemben éltek, rettegtek. A harckocsik nem utcai harcra valók, abszolút sebezhetők. Félelemgerjesztőek, de valójában – ezt tanultuk egyébként az egyetemen – mindig gyalogsággal és

[52] Vö. Donáth Ferenc levele Molnár Miklóshoz; Nagy Imre levele Donáth Ferenchez, *Beszélő online. Beszélő szamizdat*, 1982. január.

tüzérségi támogatással kell a harckocsikat használni. A harckocsi önmagában béna kacsa. A tűzoltók elleni támadás különösen felháborító volt, mert a tűzoltók akkor is rendkívül kötelességtudók voltak, és mentek, és próbáltak oltani. Meg vízhiány is volt. Az egyik szomszédos házban volt egy régi-régi ásott kút, még az 1800-as évekből, onnan hoztuk a vizet. Ez már az ostrom alatt működött. Gondold meg, tizenkét év volt a differencia az ostrom és a forradalom között – a hidaknak még nem mindegyike volt újjáépítve.

De legalább az ideiglenes Kossuth híd állt még vagy négy évig.

HATODIK BESZÉLGETÉS

Legutóbb a Köztársaság téri atrocitásoknál tartottunk, ahova te biciklin érkeztél nem sokkal az ádáz tűzharc s a lincselések után. Innen még feldúltan kerékpáron kimentél a menyasszonyodhoz Káposztásmegyerre, ahonnan a folytatás térben és időben sokfelé ágazhat.

Volt a megtorlás ideje alatt egy keserű szakasz, amikor a nyomozók kegyetlenül faggattak minket, és akkor én ez ellen úgy védekeztem, hogy magamban elnyomtam az emlékeket hihetetlen mértékben. Ez egy ilyen érdekes önszuggesztió-szerű dolog volt. Majd akkor beszélek erről, mikor odakerülünk, de tény az, hogy utolsóként tartóztattak le, és a társaim már akkor lényegében elmondták azt, amit tudtak. Nekem arra kellett törekednem, hogy ezt semmilyen körülmények között ne bővítsem, és különösen azokat a szálakat nyomtam el magamban, amelyeket a nyomozók nem ismertek. Továbbá az én saját emlékeim közül elnyomtam azokat, amelyek veszélyesek lehettek volna a többiekre meg rám nézve. A 30-a előtti időszakhoz még annyit szeretnék hozzáfűzni, hogy percről percre, óráról órára történtek a dolgok, hihetetlenül sok élmény ért minket, és az a közösségi szellem, ami kibontakozott 23-án, az

nemhogy nem szűnt meg, hanem általános attitűddé vált. A harcok szünetében csoportokban járkáltunk a Körúton, a mellékutakon, megnéztük a forradalom különböző helyszíneit, ahol romok voltak, és ahol halottak voltak, arra jártunk. Nagyon sok helyet megnéztem magam is.

Néhány általános dolgot is szeretnék mondani. A második világháború vége felé nagyon szigorú légoltalmi rendszerek működtek, és a légoltalmi pincéket mindenütt összekötötték egymással. Tehát a nagykörúti házak légópincéi össze voltak egymással kötve, az átjárókat vasajtókkal lezárták vagy befalazták. 24-e után egyrészt a nagyközönség levonult a légópincékbe, másrészt pedig ezeket kibontottuk. A lakók és a felkelők is itt közlekedtek, tehát egyrészt ott menekülési útvonalak voltak, másrészt pedig a felkelők bementek mondjuk a József körút 82.-be, és kijöttek a Kisfaludy utcában egy házból. Ez az egész is hozzájárult ahhoz, hogy a katonailag jól képzett és a szovjet katonai blokkjának megfelelően működő tisztek nem tudták, hogy mi hol van. Nem egy reguláris ellenféllel álltak szemben, ahol századok, zászlóaljak, netán hadosztályok, ütegek – és így tovább – vannak, amelyek bizonyos szabályok szerint helyezkednek el, és amelyek minden hadseregben azonosak, hanem itt állandóan mozgó, lüktető, meg nem állapítható erejű társaság volt, amelyik ráadásul hihetetlen egységbe volt forrva. Ezért volt az, hogy jött a dél, az ebédidő, sok felkelő letette a fegyverét, és ezeken a pincebeli átjárókon át kijött, és elment haza. Otthon megebédelt, és aztán adott esetben egy másik csoporthoz csatlakozott. Tehát az egész egy ilyen rendkívül mozgékony képet mutatott, és időnként meglepő módon megnőtt az ellenállás egyes szovjet

támadásokkal szemben. Tulajdonképpen a mi szervezetlenségünk, esetlegességünk és önkéntességünk erővé vált, de ezt csak utólag lehetett megállapítani. Természetesen amikor már olyan óriási túlerő jött, amely november 4-én ránk támadt, és amelyben – ahogy Király Béla professzor, a New York-i Columbia Egyetem oktatója ott elmondta – Zsukov marsall több harckocsival támadt, mint amennyi Hitlernek volt 1939-ben összesen, akkor már nem számítottak ezek a dolgok, de amíg az utcai harcok domináltak és a gerillamentalitás és az egyébként rendkívül veszélyeztetett harckocsik és gumikerekű harci járművek voltak szolgálatban támogató gyalogság nélkül, addig a Molotov-koktélokkal, kézigránátokkal nagyon könnyen voltak sebezhetők. Ehhez járult még, hogy a lakosság támogatásával a pincéken, hátsó kapukon keresztül tudtak közlekedni. Ezt hozzá kell ehhez tenni.

Mennyire volt a harcok közben érzékelhető konfliktus az elrettentő túlerővel támadó idegen tankhadosztályok, melyek egy békés nagyvárosra támadtak, a felkelőcsoportok, amelyek ezeket megállítani próbálták, és a polgári lakosság között, amely jórészt az ellenállókkal érzett, bár otthonát, értékeit, a maga és övéi életét is joggal féltette?

Abból kell kiindulni, hogy az egész szovjet defilírozásnak a megfélemlítés volt a feladata, hiszen jobb katonák voltak azért annál, semhogy ne tudták volna, hogy eleve reménytelen a városi gerillákkal szemben harcolni. Úgy gondolták, hogy az emberek majd itt is meghunyászkodnak. De nem ez történt, és ráadásul ugye föl

sem voltak készítve ezek a hirtelen bedobott egységek. Nemhogy az utcai harcokra, egyáltalán a harcra nem voltak fölkészítve, tehát ahogy szakemberek megállapították, nem olyan egyenruhájuk volt, amit harcban kell hordani, nem úgy vannak kialakítva az egységek, és így tovább. Egy roppant gyors reakció volt, úgy gondolták, hogy ezt hamar meg lehet oldani. A másik, ami minket megdöbbentett, hogy rendkívül fiatalok voltak a sorállomány tagjai. Tizenhét éves korban hívták be őket, tehát ilyen kis tejfölösszájú, apró gyerekek voltak tulajdonképpen, akiket velünk szemben bedobtak. De ahogy mondtad, mindenféle attitűd megjelent. Megjelent a lakók félelme, akik bezárták a kapukat, nehogy a felkelők bemenjenek. Másrészt a lakók egy része vezette föl a tetőtérbe a felkelőket, vagy maguk is segítettek. Vagy például közvetlenül a Corvin köz mellett lakott dr. Lévay István gyermekgyógyász főorvos, apám egykori kollégája, a feleségek jó barátnők voltak – ő a lakásán menhelyet, segélyhelyet rendezett be, és a sebesülteket látta el. Ez is volt. És voltak félelemgerjesztő kapubezárások is, mindegyik előfordult, de a nagy többség egyértelműen a forradalmárok mellé állt. Nem is tehetett mást, hiszen támadtak, és ahogy elmondtam a mi esetünket, a szemben lévő házba is, a miénkbe is úgy lőttek be, hogy sehonnan semmilyen tűz nem érte, ráadásul ugye ez 24-én kilenc óra körül volt. Nem is bontakoztak ki még igazán a harcok, az ellenállási gócok. Ebben az időben látogattam be a Corvin közbe, és találkoztam Iván Kovács Lászlóval, aki az ottani parancsnok, egy nagyon szimpatikus fiatalember volt, de ott majdnem mindenki szimpatikus volt.

Pongrátz Gergely is?

A Pongrátz nem volt akkor még sehol, ő később került oda. Emlékszem, az egyik testvére, Pongrátz Ödön meglátogatott minket. Meghallotta, hogy Mécs László ott van a mi lakásunkban, eljött, és hozott kis ajándékot, élelmiszert, és beszélgettünk vele. Nagybátyám rendkívül barátságos személyiség volt, tehát könnyen teremtett kapcsolatot, pillanatok alatt kedélyes hangulatot tudott varázsolni. Ráadásul a Pongrátzok erdélyiek voltak, és emlékeztek rá, hogy a 30-as években ott szavalt Kolozsváron vagy másutt. Erre emlékszem.

A harcok szüneteiben az emberek aztán már kimerészkedtek, és akkor néztük a szegény halottakat. Leterítették őket piros-fehér-zöld zászlóval, virágokat tettek oda. Rendkívül mozgalmas időszak volt.

Iván Kovács Lászlóval milyen volt a találkozásod?

Pár szót váltottuk. Ott többekkel beszélgettünk, többek közt a várható támadásról.

Úgy viselkedett valóban, mint aki a Corvin közi felkelők parancsnoka?

Látszott, hogy hallgatnak rá. Nem voltak annyira rendszerisak ezek a parancsnokválasztások, egész egyszerűen folytak a harcok, és akkor valaki ügyesebb volt, mint a többi, bátrabb volt, mint a többi, vagy katonaviselt volt, és magyarázta, hogyan kell a kézigránátot összerakni, és egyszer csak ő lett a parancsnok. Hihetetlen szervezőképességű fiatalok kerültek előtérbe, és bontakozott ki a tehetségük.

Ahogy a Tűzoltó utcában Angyal Istváné is.

Angyal István rendkívül tehetséges ember volt, de voltak jó szakmunkások, ipari tanulók meg mások, akik egész egyszerűen magukkal tudták ragadni a többieket, és akkor minden különösebb szavazás nélkül ők lettek a hangadók, ők lettek az úgynevezett parancsnokok. Amikor szerveztük a nemzetőrséget, akkor nyilvánvalóan ők lettek az osztag-, a szakaszparancsnokok és így tovább. Ez is egy rövid időszak volt, amikor az egész ment a regularizáció felé.

Az utolsó pár napról is ejts még néhány szót.

Igen. Tehát ez a 30-a utáni időszak, amikor a Minisztertanács elnökének utasítására megkezdődik a nemzetőrség szervezése az első szovjet kivonulás után. Meg is maradtak ezek a képsorok, amikor vontatják ki a még mozgatható harci járműveket. Iszonyatos menynyiségű elpusztult harckocsi, rengeteg összeégett kiskatona volt, akikre szánalommal néztünk, és a szovjet vezetés bűnei közé soroltuk, hogy őket ideküldte, holott mi úgy éreztük, hogy az ő szabadságukért is küzdünk. Akkor jelentek meg a magyar harckocsikon a krétával fölrajzolt Kossuth-címerek, meg a „pasli damoj" feliratok, egyebek. Orosz nyelvű röplapok készültek, ebben leginkább Angyal Istvánék Tűzoltó utcai felkelőcsoportja járt az élen. A harcok szünetében kosárszámra osztogatták a Nagyvárad téren a szovjet kiskatonáknak.

„Nem lehet szabad az a nép, mely más népeket elnyom!", „Ha hívek vagytok eszméitekhez, térjetek haza!" – és más efféle eredeti és erősen „áthallásos" Marx-idézetek, oroszul!

Erről is kell beszélni, roppant érdekes eszmekeverék volt, különösen a fiatal emberek fejében, tehát egyrészt volt a kisiskolákban tanított 48-as hagyomány, amely az egyetlen emlék volt, amikor büszkék lehettünk a magyarságunkra. És persze volt az átható ideológia, amiből azért megragadtak dolgok, például a munkásosztály vezető szerepe. Valóban a munkások állítják elő a javak kilencvenkilenc százalékát. Az ő kezük munkájától, a fáradságuktól, az energiájuktól, az életük munkájától függ a társadalom jóléte. Nagyon könnyű elhinni – mi csinálunk mindent, jogunk van ahhoz, hogy mi legyünk a vezetők. A fiatal srácok, többek között az én munkás elítélttársaim is, komolyan hittek abban, hogy elhivatottságuk van, nekik kell kiharcolniuk a magyarság szabadságát, és nekik kell példát mutatniuk ebben. Furcsamód egy ránk kényszerített általános ideológiából kivették azt, amivel egyet tudtak érteni, amit helyeseltek, és amiből a maguk számára követelményeket állítottak, amelyekért az életüket is feláldozták volna. Szóval egy nagyon szép szavakba burkolt érzelemgöngyöleg vagy csomó volt ezekben a fiatal emberekben. De ugyanúgy ide vezethet a vallásos világnézet is, hogy embertársainkért akár az életünket is fel kell áldozni – „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat", ellenségeidet is kell szeretni – Jézus tanítása szerint. Ezek mind együtt voltak. Vagy bizonyos lovagiassági szabályok. Volt egy olyan dolog a levegőben, hogy a magyar egy lovagias nép, tehát a magyar huszár a világ legjobb katonája – ezek is ott voltak a háttérben. A Corvin közben, ahogy nekem elmesélték, voltak elfogott

szovjet tisztek, akiknek meghagyták az oldalfegyverüket, mert a tiszteknek az jár, de a töltényeket kiszedték belőle. Ezek a gesztusok.

Angyal Pista egy bizonyos fokig speciális eset, mert ő hitt egy eszmei kommunizmusban, hitt általában a kollektívákban, a közösségekben, és hitt abban, hogy a közösségekért áldozatot kell hozni. Ő volt az, aki november 7-én, a Nagy Októberi Forradalom évfordulóján kirakta a magyar zászlót a Tűzoltó utcában. Utána a legkeményebben és legtovább harcolt a betolakodó csapatok ellen. Pongrátzék akkor már visszavonultak, amikor Angyal Pistáék még tartották a frontot.

Azért mondom mindezt, hogy egy ilyen nagy, hatalmas érzelmi és eszmei kavalkád volt, és mindegyikből valahogy a jó jött ki: az a jó, hogy ki kell verni az ellenséget, és a magunk urai akarunk lenni. Ez szinte álomszerű, és nyilvánvaló, hogy nagyon sok problémánk lett volna, ha akkor győzünk, és elkezdjük építeni a polgári demokráciát, de akkor mindazokat a konfliktusokat végigjátszottuk volna, amelyeken túl kell lépnie egy közösségnek vagy egy nemzetnek. Harminchárom évvel később hiába voltunk ott többen – nem elegen egyébként –, akik 56-ot végigélték, ezt nem tudtuk visszaadni. Mindazokat, amiken Európában a világháború után egy-egy nemzetnek keresztül kellett mennie a szembenézéssel – a múlttal való szembenézéssel, önmagunkkal való szembenézéssel –, nem tettük helyre az eseményeket és az értékeket, ez a mai napig adósságunk.

Egy későbbi példa: Hollandiában jártam parlamenti delegációt vezetve a Nemzetbiztonsági Bizottság tagjaként, akkor foglalkoztunk az átvilágítási törvénynyel. Megkérdeztük a partnereinket – nagyon magas szintű volt a holland nemzetbiztonsági bizottság,

frakcióvezetőkből állt, és a belügyminiszter volt a bizottság vezetője –, hogy náluk van-e átvilágítás. Mondták, hogy hogyne, minden állami tisztviselőt átvilágítanak. Na de – kérdeztük – a képviselőket átvilágítják-e? Nem értették a kérdést. Mondtam, mert nálunk arról van szó, hogy át kell világítani a képviselőket, hogy nem működtek-e együtt a diktatúrával. Erre azt mondta a belügyminiszter, hogy ezt nem érti. Egy párt, amelyik elindít egy képviselőt, töviről hegyire átnézi, hogy abszolút tiszta, aggálytalan személyiség-e, mert a párt kerül bajba, hogyha az illetőről kiderül, hogy nem tiszta. Nem világítjuk át a képviselőket, átvilágítják a pártok. Annyira fölbosszantott ez, kicsit lekezelő volt...

Hogy kioktattak demokráciából?

Igen. Megkérdeztem tőle, hogy hogy is volt ez 45-ben. És nem akart válaszolni. Mondom, mert mi több tekintetben most vagyunk olyan helyzetben, mint önök voltak 45-ben. A kollaboráció kapcsán. Nagy nehezen aztán az elnök asszony elmondta, hogy igen, akkor náluk is volt egy nagyon kemény átvilágítás. Harmincezer embert tíz évre kitiltottak a közéletből, és ötszáz embert halálra ítéltek, de csak kettőt végeztek ki kollaborálásért. Mondtam, hogy mi most vagyunk ebben a helyzetben, és náluk hány ciklus eltelt addig, hogy ma itt tartanak. Tehát szerencsésebb országoknak ez megadatott, és ez nagyon fontos volt, mert csak az önismeret és a bűnöknek és a jótéteményeknek az elkülönítése vezet el ahhoz, hogy érdemlegesen tudjunk élni. Ez nem történt meg Magyarországon.

56-ban viszont a mentalitás azt volt – nemcsak az én mentalitásom, hanem az általam ismert egyetemi

ifjúságnak is és a fiatal munkásoknak is a mentalitása –, hogy ami 45 előtt volt, az rossz, oda nem lehet visszatérni, az egy túlfutott, túlérett, félfeudális rendszer volt, tele bűnökkel, és egymillió emberünk veszett oda a rossz politika következtében. Oda nem lehet visszamenni.

Ez a konszenzus 56 őszén, gondolom, kiterjedt a zsidóellenesség elutasítására is.

Arra is. Mindenféle gyűlöletre, rasszizmusra. Azért gondold meg, az osztályharc is gyűlölet volt, az, hogy az „ikszeseket" megbélyegezték és kitelepítették. A demokráciának nincs alternatívája. Demokrácia, önrendelkezés, szabadság, ezek voltak a vezérlő eszméink.

Hitelesíti ezt a konszenzust a pártok és a sajtó szerepe is a forradalom napjaiban. Hiszen még ha nem is volt rá idő, hogy kibontakozzék, az utolsó pár napban, élet-halál harcon innen és túl, már a jövőt is lehetett tervezni. Megjelentek a pártok képviselői, a lapokban is szabadon szót kapnak a személyes szimpátiák és ellenvélemények, végül Mindszenty bíboros is a nyilvánosság elé lépett az utolsó napon. Ezekről milyen emlékeid maradtak? Akár a műegyetemen vagy más helyszíneken, netán a rikkancsok által osztogatott röplapokat és újságokat olvasva. Egyáltalán milyen lapok voltak? És azokban a pártok és a különböző politikai platformok hogyan jelentek meg?

Az egyetemista társaim között az volt a közhangulat – és az hiszem, az emberek általában osztoztak

ebben –, hogy jelenleg semmi helye a pártoskodásnak. Volt egy olyan mentalitás, hogy a koalíciós pártok az elvtelen kompromisszumaikkal és azzal, hogy a szalámitaktikának nemcsak áldozataivá, hanem a saját passzivitásukkal közreműködőivé is váltak, és a kisebbik rossz érdekében megszavazták a mentelmi jogok felfüggesztését, meg a „nem baj, hogy a szomszédot elvitték, de engem nem vittek el" mentalitás oda vezetett, hogy a szalámitaktika bevált. Tehát azt mondtuk, hogy ezeket a pártokat fel kell ébreszteni, újjáéleszteni. És voltak rémtörténetek, hogy a kisgazdák elfoglalták a régi székházukat, amelyik a Szovjet Kultúra Háza volt,[53] és elkezdték egymást méltóságos uramozni – szóval, ilyen történetek voltak. Meg leveleket írtak Nagy Imrének, hogy kocsit kérnek, autókat kérnek meg pénzt kérnek. Ezeknek híre ment, és hihetetlenül felháborított, hogy ilyeneket csinálnak. Nem is szólva a szocdemekről.

Parasztpárt?

Annak sem volt jó híre. Egyszerűen ne legyen most pártoskodás – másrészt úgy gondoltuk, hogy többpártrendszert akarunk, benne van a 16 pontban. De akkor nem a régi pártokra gondoltunk, hanem arra, hogy a nagyon átalakított, nagyon megnyúzott társadalom alakítsa ki az új helyzetnek, egy demokráciának megfelelő saját pártstruktúrát, de csak akkor, ha vége lesz a harcoknak, és függetlenek leszünk. Először a szovjet befolyást kell megszüntetni, és utána a magunk urai akarjunk lenni,

[53] A Szovjet Kultúra és Tudomány Háza az egykori Országos Kaszinó, majd a Magyar–Szovjet Baráti Társaság Országos Központja épületében nyílt meg 1973-ban a Semmelweis és a Kossuth Lajos utca sarkán; ma a Magyarok Világszövetségének székháza.

a magunk útját akarjuk járni. Én úgy gondoltam, hogy a kommunista hatalom nagyon sok bűnt követett el, de egy bizonyos egalizálási tendenciát vezetett be, a maga durva, erőszakos módján egy egalizált talajt hozott létre, és ezen az egalizált talajon igazi demokratikus értékeken alapuló társadalmat lehet fölépíteni. Még bennem voltak a jezsuiták által belém oltott eszmék is: minden ember egyenlő, és elsősorban a lelki értékekre kell alapozni. Azonkívül ott volt a bizodalmam a hihetetlenül fejlődő technikában, ami inkább a szerelemhez volt hasonlítható, a technikán belül is az elektrotechnika iránt. Többszörös áttétellel éreztük úgy, hogy a jövő mérnökei vagyunk. Meg úgy gondoltuk, hogy a mérnök abban különbözik a matematikustól és a fizikustól, hogy neki meg is kell csinálnia azt, amire vállalkozott. Tehát termelnie kell. Tulajdonképpen a munkásság legfelsőbb szintjét képezik a műszakiak, a mérnökök, és nekünk elhivatottságunk van. A munkásosztály említett vezető szerepét kicsit magunkra is értelmeztük. És úgy éreztük, hogy nekünk kell rendbe hozni az országot, mert itt az elődeink ezt mind elrontották, még a jó szándékú emberek is, tehát friss aggyal, friss szívvel kell ezekkel a kérdésekkel foglalkozni, majd ha kivertük az elnyomókat. Kicsit idealisztikus, amit elmondok, de így gondoltuk, és dühösek voltunk, hogy mialatt mi a bőrünket a vásárra visszük, azalatt az eddig lapuló politikusok előjönnek, és át akarják venni az ország vezetését, holott megbuktak. Új erőkre, új szellemiségre van szükség. Minden egyetemista, aki erre rájön, így gondolkodik, tehát ez így volt normális, különösen a forradalom napjaiban. Visszatérve az akkori mozaik-élményeimre: előttem van, hogy nagy csoportokban mentünk végig a Körúton, és néztük, hogy ezt is szétlőtték, azt is. Akkor volt a Rákóczi

tér sarkán egy nagy Ofotért üzlet, és ott ki volt téve az összetört kirakatüveg mögött egy tábla, hogy „az árukat a házmester lakásában lehet megtalálni", meg ehhez hasonlók. Ez a gondosság, ez a tapasztalat volt akkor.

A betört kirakatokból nem hiányzott semmi – ahogy az utcai becsületkasszák is tele voltak önkéntes adományokkal az áldozatok hozzátartozóinak...

Igen. Akkor is voltak lopások, de az az érzés, hogy lám, van ilyen házmester, vagy vannak ilyen becsületes, tisztességes emberek, nagyon lelkesítő volt. Különösen, mikor néhány nap után kivonultak a szovjet csapatok, az nagyon jó érzés volt. De azért minden nap nagyon sűrű volt. 24-én még Nagy Imre hangját hallottuk a rádióban, hogy fölszólít, „tegyék le a fegyvert, aki délután háromig leteszi a fegyvert, nem kerül statáriális bíróság elé", és így tovább. Később tudtam meg, hogy Nagy Imre ugyanakkor megtiltotta, hogy a statáriumot végrehajtsák. Tehát ő beolvasta, és miután Donáth Ferencékkel találkozott, utána abbahagyatta. Ez az eufóriás lelkesedés és a düh a betolakodókkal szemben – ez állandóan váltakozott. Megjelentek új újságok. Volt mindenféle, osztogatták őket, meg voltak nyomtatott plakátok. Hihetetlen volt az aktivitás.

Te nem éreztél késztetést, hogy részt vegyél ebben?

Az később volt. Itt nagyon sokan voltak aktívak. Bent az egyetemen is készült *A Jövő Mérnöke.*[54] Az egész for-

[54] Az 1953. február és május között *Műszaki Egyetem*, majd júniustól *A Jövő Mérnöke* címmel megjelenő lap utolsó száma 1956-ban az

rongott, mozgott, mindenütt folytak a különböző szerveződések, tehát forradalmi bizottságokat alakítottak, megjelentek kiáltványok, még a Legfőbb Ügyészségnek is volt forradalmi bizottsága, és az egész országban futótűzként terjedt. Ha elgondoljuk, hogy ma, mondjuk, egy kormány elhatározná, hogy minden faluban, minden városban, minden üzemben és minden hivatalban meg kell alakítani a forradalmi szerveket, akkor ez egy jó félévnyi előkészítés után, jól-rosszul jönne létre. Akkor pillanatokon belül megalakultak. És nem volt kommunikáció, tehát csak a telefon működött, és az is hiánycikk volt. A rádió nem volt a mi kezünkben, csak 30-a után, tehát ez azt jelenti, hogy az emberek saját maguk, az érzéseikből dolgozva majdnem ugyanazokat a szövegeket írták. Ha ma kutatóként megnézed a különböző vidéki levéltárak anyagát, akkor a balmazújvárosi nemzeti bizottság majdnem szóról szóra ugyanazt írta, mint a szegedi. Az egészben ott volt ez a fantasztikus együttállás, ami szinte lehetetlen. Azt nem lehet létrehozni, az létrejön, és mint az atomfizikai találkozások is, a másodperc milliomodrésze alatt megszűnnek. Létrejött ez az együttállás, aminek megmaradtak a nyomai, dehát hol van már ez? Előkerültek a honvédségnél a Bocskai-sapkák. Ez a mai napig rejtély előttem – több ezer Bocskai-sapka, nem is lehet legyártani ennyi idő alatt. Ezek katonai raktárakból kerülhettek elő, és nem semmisítették meg őket. Nem tányérsapkában voltak a mi katonáink, hanem Bocskai-sapkában. Emlékszem, hogy az egyetemi nemzeti zászlóaljban nagyon sokunknak lódenkabátunk volt, és lógott rajta a dobtáras géppisztoly, amellyel egyébként nagyon nehéz volt lőni. Ezek az élmények jönnek elő.

október 23-i volt; ezután csaknem két évig szünetelt, majd 1958. szeptember 20-án indult újra. 2004 márciusában jelent meg utoljára.

Apropó, nemzetőrség. Ez fontos kérdést hív elő: hogyan is alakult meg? Hisz ez komoly, nagy fordulat volt, mikor a kormány, úgymond, legalizálta a forradalom fegyveres erőit, még ha akadtak itt-ott helyi konfliktusok is. Hogy zajlott ez a műegyetemen?

A műegyetemen előbb alakult meg a Nemzetőrség, és tulajdonképpen a Mariánéktól indult Nagy Imre felé, hogy kellene hogy legyen az országnak, illetve a kormánynak fegyveres ereje. A Nemzetőrség koncepciója az volt, hogy a magját a diákság adja, és vannak a felkelők, a honvédség és a rendőrség. Ebből a legrendezettebb volt a műegyetemi diákság, a legharcedzettebbek voltak a felkelők, mert ők ugye a tűzharcban tanulták meg a harci tevékenységet, és voltak a katonák és a rendőrök. Ez egy eléggé kiegyensúlyozott konstrukciónak tűnt, és valóban, itt kezdett az egész szerveződni a műegyetemen már 26–27-én, és úgy emlékszem, hogy Nagy Imrének a rendelkezése 29–30-án történt, tehát akkor bízták meg Király Bélát, aki akkor jött ki a kórházból, előtte meg börtönben volt. És néhány napig töltötte be ezt a funkciót. Akkor nagyon begyorsultak az események. Király Béla egyik helyettese Kopácsi Sándor volt, Budapest rendőrfőkapitánya, akkor ezredesi rangban.

Nem is volt olyan magas rangja.

Akkoriban még a rendőröknél kevés rendőrtábornok volt, ma minden megyei rendőrparancsnok tábornok. Még a hadseregben is viszonylag kevés volt a tábornok. Hadosztályokat vezényeltek ezredesek. Kopácsi nagyon megbízható párttag volt, tehetséges vasmunkás,

és ugyanakkor józan ember. Ő adta ki 23-án reggel azt az utasítást, illetve amikor megkérdezte az egyik parancsnok, hogy „mit csináljunk, ha elveszik a fegyvert" – „akkor oda kell adni". 23-án reggel az eligazításnál mondta. Ezt később tudtam meg a börtönben tőle. Akkor nem tudtuk. „A rendőrök is velünk vannak" – elintéztük ezzel a mondattal. Hála annak, hogy a világháborúra készülődvén az egyetemistáknak katonai szolgálatot kellett teljesíteniük, tehát legkönnyebben azért az egyetemisták között és főleg a műegyetemen történt ez a szervezés.

Te magad hol voltál nemzetőrként?

A XI. kerületben járőröztünk. Ez volt a műegyetem kerülete, Szentimreváros.

És hogy nézett ki egy nemzetőr járőrszolgálat? Éjszaka vagy nappal? Hányan voltatok, és mi volt a feladat?

Négyesével mentünk, végigjártuk az utcákat, benéztünk a kapualjakba, beszéltünk a házfelügyelőkkel vagy a forradalmárokkal. Igazoltattunk verekedőket, megintettük őket, hogy nem kellene ilyet csinálni. Ez volt. Arra emlékszem még, hogy elkezdtük szervezni a híradó századot, tehát hogy a hírközlés működjön, és hoztunk is a honvédségtől R10-es meg R20-as rádió adó-vevő készülékeket, hírhálókat hoztunk létre. Kis dobozka volt, amit vállszíjon hátra lehetett vetni. Ezek elektroncsövesek voltak, és elég nehezek.

Mekkora volt a műegyetem nemzetőrsége?

Ezer fő körüli. Kisebb egységek voltak.

Rangok voltak?

Rajparancsnok volt.

Neked is volt valami beosztásod?

Én a hírközléssel foglalkoztam a végén.

Fegyverek?

Dobtáras géppisztolyom volt; volt még golyószóró, kézigránátok. Bent a műegyetemen tartottuk. A dobtáras géppisztolyt hazavittem, és volt egy pisztolyom is, ami otthon el volt dugva.

Általában mindenki így tett? A kézifegyverét hazavitte, és otthon tartotta?

Nem mindenki. Az egész egy nagy, nyüzsgő élet volt.

Te használtad a fegyvereidet?

A géppisztolyt nem. Nem volt rá alkalom.

És tűzharcban kötelékszerűen részt vett valahol a műegyetem nemzetőrsége?

Előfordult, de én nem vettem részt benne. Szoktam mondani, hogy Horn Gyulával lehet, hogy szembekerültem volna, és lehet, hogy lőttünk volna egymásra. A fegyver inkább szimbólum volt a mi esetünkben.

Még azt is el kell mondani, hogy igazán kiemelkedő, nagy hősök, mint az 1848–49-es szabadságharcban, nem voltak. Mindenki tette a dolgát. Nagy Imre közben erőre kapott. Azt lehetett látni, hogy ő rendkívüli módon „cunctator", késlekedő volt. Ez a késlekedése adódott az ő személyiségéből, tehát hogy megfontoltan gondolkodott és cselekedett, mint egy józan parasztember – ne siessük el a dolgokat, várjuk ki, míg lehet látni a mozgásformáját, és így tovább. Később, ahogy a nép követelését is egyre inkább érezte, meg az események is rohamosan követték egymást, úgy gyorsult be, és azért ő mindig követte a forradalom eseményeit. Gondoljuk meg, hogy állandóan újraszervezte a kormányát, kirakta belőle először a szélsőséges sztálinistákat, utána azokat, akik oroszbarátok voltak, végül kooptált a volt koalíciós pártokból két-két államminisztert, és akkor át is nevezte a kormányt magyar nemzeti kormánnyá. Ennek a kormánynak lett a tagja többek között Bibó István, meg a kisgazdapártnak a volt főtitkára, meg a szociáldemokratáktól is.[55] Akkor ő már a koalíciós kormányzásnak tulajdonképpen a szimbólumát létrehozta. De ez már november 3-án volt.

A forradalom utolsó előtti napján. Hogy emlékszel erre a hétvégére? Merre jártál, mit csináltál?

[55] A harmadik, november 3-án alakult Nagy Imre-kormány tagjai: Nagy Imre a Minisztertanács elnöke, kormányfő, külügyminiszter; Tildy Zoltán államminiszter (FKGP); Kovács Béla államminiszter (FKGP); B. Szabó István államminiszter (FKGP); Kéthly Anna államminiszter (MSZDP); Kelemen Gyula államminiszter (MSZDP); Fischer József államminiszter (MSZDP); Bibó István államminiszter (Petőfi Párt); Farkas Ferenc államminiszter (Petőfi Párt); Losonczy Géza államminiszter (MSZMP); Kádár János államminiszter (MSZMP); Maléter Pál honvédelmi miniszter (MSZMP).

Nagyon sok helyen jártam. Például az Írószövetségben, a Bajza utcában. De ezeket az élményeket el kellett nyomnom magamban hosszú időn keresztül. Közben azért a barátnőmmel is foglalkoztam.

Késleltetve a tragikus véget, november 4-e hajnalát, időzzünk el még kissé a forradalom végnapjaiban. Említetted például Mindszenty megjelenését.

Mindszentyt az újpesti forradalmárok szabadították ki, ők küldtek le egy delegációt Pallavicini őrnaggyal Felsőpeténybe, ő hozta fel Budapestre.[56] Mindszenty nem volt eléggé tájékozott, és azok, akik ott körülötte zsongtak, nem voltak a legmegfelelőbb személyiségek. Mindszenty első megnyilvánulása nem volt túl sikeres, mikor a bukott rendszer örököseiről beszélt a Szabad Európa Rádióban.[57] Felháborított minket. Őt mint mártírt nagyon tiszteltük, annak idején meg is pofozták az ÁVO-n, a személyisége nagyon mélyen beégett az én lelkembe vagy a tudatomba, és ezért ez a megfogalmazása megdöbbentett. Hosszú ideig börtönben volt, verték gumicsövekkel, egyebekkel, de úgy tűnt, hogy ez a megszólalása az akkori mentalitás mellett erőteljesen szélsőjobboldali hangsúlyokat tartalmazott. Ha ma elolvasom – ezt a parlamentben el is mondtam –, a mai Országgyűlésnek nincs olyan szélsőbaloldali tagja,

[56] Vö. Tyekvicska Árpád: *A bíboros és a katona. Mindszenty József és Pálinkás-Pallavicini Antal a forradalomban*, Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1994.

[57] Mindszenty József 1956. november 3-i beszédét lásd http://mek.niif.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/mindsts.htm, letöltve 2025. augusztus 15.

amely ilyen baloldali szöveget mondana, mint Mindszenty, aki azt mondta, hogy „jogállamban élünk, osztály nélküli társadalomban, demokratikus vívmányokat fejlesztünk, a szociális értékektől helyesen és igazságosan korlátozott magántulajdon alapján állunk".[58] Beszédével nehéz helyzetbe hozta Nagy Imréék és Nagy Imréék elfogadását a klerikális körök részéről. Ez akkor szélsőjobboldalinak tűnt, mert mi úgy gondoltuk, hogy a magántulajdont igenis korlátozni kell, és nem csak a közjó által, ez volt akkor a közhangulat. A Nagybudapesti Központi Munkástanácsnak volt egy munkabizottsága, amelyik azzal foglalkozott, hogy kell-e magánvállalatokat engedélyezni. Az volt az álláspont, hogy kell, szükség van a magángazdaságokra, de korlátozni kell, hogy száz vagy kétszáz fősek legyenek-e. Egész másképp hangzik ma ez a beszéd, mint akkor.

Voltál templomban a forradalom szűk két hete alatt?

Hogyne. A jezsuitáknál, ami a közelünkben volt, a Mária utcában.

Mennyire volt más a forradalom alatt egy vasárnapi mise, mint máskor?

Lelkes volt, jó volt.

Tömve volt a templom?

[58] Uo.: „jogállamban élünk, osztály nélküli társadalom, demokratikus vívmányokat fejlesztő, szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátolt magántulajdon alapján álló, kizárólag kultúrnacionalista elemű nemzet és ország akarunk lenni. Ez akar lenni az egész magyar nemzet."

Tömve volt, meg azért védettebb helyen is van, az utcai harcok oda már nem hatottak. Védtük aztán Mindszentyt, hogy szegény el volt zárva a külvilágtól, nem tudta, hogy miről van szó.

Voltak egyházi körökből a nagybátyádon kívül ez időben szerzetesek, papok, kispapok, bárki, akivel élő kapcsolatod volt?

Sok egyházi látogatott meg minket.

Hogy látták ők mindezt? Mi volt a közvetlen, egykorú reakciójuk?

Örültek a nagybátyámnak, reménykedtek. Ez a reménykedés volt az általános hangulat.

Kétségek, aggodalmak nem merültek fel? Menekülési vészreakciók, hogy most kell elmenni, itt hagyni az egészet. Ilyen hang nem volt?

Ez igazán 4-e után indult meg. Ekkor még a reménység volt, Nagy Imrének ezek a kormányátalakításai hatással voltak. Valóban, némi késlekedés után akkor úgy viselkedett, ahogy mi elvártuk október 23-án. A népszerűsége szerintem növekedett november 3-ára. De akkor még kimerítették őt rengeteg tárgyalással meg egyébbel, és azért akkor már voltak vészjósló jelentések.

Fényképeztél a forradalom napjaiban?

Sajnos nem. Nem volt éppen fényképezőgépem.

Ismerősöd, barátod, évfolyamtársad volt-e, aki megsebesült, netán elesett a harcokban?

Igen. Danner János másod- vagy harmadéves hallgató volt Marián sofőrje. Mariának kocsijára géppuskatüzet zúdítottak az egyetem főbejárata előtt a rakpartról, ez a fiú meghalt, és ott volt fölravatalozva a műegyetem aulájában. De az utcák is tele voltak fiatal halottakkal, és messze többségében voltak a nem orosz halottak. Meg aztán akkor sebtében eltemették őket a közelben: parkokban, virágágyásokban, játszótereken.

Mindennek különös nyomatékot adott a halottak napja, ahogy az egykori sajtóban is sok megrendítő gyászhír és megemlékezés olvasható a fiatal, sőt fiatalkorú áldozatokról.[59] *Nem csoda, ha a nemzeti gyásznak már a harcok közben vagy azok pár napos szünetében is oly nagy és fájdalmas kultusza támadt.*

Hogyne. Több száz halott volt akkor. Több volt 4-e után, az iszonyatos orvtámadás és csapás volt, de előtte is több százan meghaltak, csak a véres csütörtöknél legalább százhúsz halott volt. A mai napig sem tudják, sokakat vidéken temettek el, meg valahogy féltek az emberek ezt nyilvánosságra hozni a forradalom leverése után.

A vidékről mit tudtatok? Volt-e bármi kapcsolatotok vele?

[59] Ignácz Rózsa Igazat játszottak... című írása egy alig tizenhárom éves, Muki nevű vakmerő kamasz hősi haláláról szól, akivel a Magyar utcában golyószóró-sorozat végzett; kötetben lásd *Kortárs Krónika 1956*, vál., szerk. Nóvé Béla, Budapest, Krónika Nova, 2001, 64–65.

Hozták az élelmiszert. Emlékszem, a villamossíneken hoztak krumplival tele tehervagonokat. Meg traktorokkal jöttek föl, és a traktor pótkocsiján hozták ingyen az élelmiszert. Szemben áll ezzel a 45-ös emlékképem, mikor a batyuzók jöttek, és a fél lakást el akarták vinni egy nagyobb szalonnadarabért. Alig telt el tizenegy év, és hozták az élelmiszert, és lelkesek voltak.

Közben befutottak a vöröskeresztes konvojok is...

Igen. Segélyszállítmányok jöttek.

Mi minden történt a „győztes forradalom" pár napja alatt?

Úgy emlékszem, 2-án pénteken vagy 3-án szombaton a rádióban Rácz Sanyi beszélt – akkor még mint a Beloiannisz Gyár munkástanácsának az elnöke –, és arra hívta fel a munkásokat, hogy hétfőn, 5-én reggel vegyék fel a munkát, mert akkor tudják az érdekeiket érvényesíteni, ha a munkahelyükön vannak, és szükség van az ország újjáépítéséhez, hogy a Beloiannisz Gyár munkásai bejöjjenek. Az ország készült a békés életre. A Körúton már megindult a romeltakarítás, mi is szabaddá tettük a járdát a házunk előtt. A halottakat már elvitték. Tehát pénteken-szombaton már egy pezsgő újjáépítési hangulat volt, egy kicsit olyan, mint 45-ben, de még inkább, mert 45-ben nem éreztük felszabadításnak. Itt viszont mindnyájan felszabadulásnak éreztük 56-ot, és azt, hogy a szovjet végső soron elismerte azt, hogy igazunk van, ezt hámoztuk ki a moszkvai nyilatkozatokból, és nem tudtuk, hogy akkor már több napja tervezik Magyarország lerohanását. Bizakodó, egy

picikét eufóriás hangulat volt, amit azonban beárnyékoltak a hírek, tehát hogy ez nem lesz olyan sima dolog, de addig még bizakodtunk. Ez volt november 3-án.

Tehát szombat este még így tértél nyugovóra. Otthon?

Otthon, igen, a József körúton.

HETEDIK BESZÉLGETÉS

Mire ébredtél másnap, november 4-én?

Kora hajnalban ágyúlövésekre ébredtünk. Rettenetes nagy csatazaj volt. Bekapcsoltuk a rádiót, és a lakás halljában ugyanazon a helyen és ugyanazon a rádión hallgattuk Nagy Imre megdöbbentő bejelentését, mint ahol 44. október 15-én Horthy proklamációját hallottuk. Nekem ez jutott eszembe abban a pillanatban, ahogy Nagy Imre magára higgadtságot erőltetve olvasta be a döbbenetes szöveget, azzal befejezve, hogy „csapataink harcban állnak, a kormány a helyén van". Közben egyre erősödött az ágyúdörgés, majd aknák rettenetes durranása, sivítása, iszonyatos harci zaj hallatszott, úgyhogy vonultunk le a pincébe. Sokkal nagyobb harci aktivitás volt akkor ott, mint az ostrom alatt, amikor a szovjet csapatok lassan elfoglalták a fővárost. A Szovjetunióé volt a világ legnagyobb szárazföldi hadserege; hihetetlen számú páncélossal, ágyúkkal, repülőgépekkel és főleg aknavetőkkel dolgoztak. Több helyen történt az, hogy az aknák beestek az udvarokba, mert ezeket elég meredeken lőtték fel, repültek a repeszek, és több alkalommal lehetett látni, hogy mikor fölért az akna a tetőpontjára, akkor az úgy tűnt, mintha megbillent volna, pedig egy parabolapályán jött, mert ugye ahogy

ment fölfelé, utána lelassult, bukott és gyorsult. Repülőgépről is dobhattak bombákat, és itt nagy koncentrált támadás indult harckocsik százaival. Több hadosztály volt. Több volt a Magyarországra bevezényelt harckocsik száma, nem csak azok, amelyek a harcokban konkrétan részt vettek, mint ami 1944–45-ben az ország elfoglalására rendelkezésre állt. Iszonyatos túlerővel jöttek, és egyszerűen megállíthatatlanok voltak. Hajnalban indult a támadás, és ahogy később megtudtam, nyolc-kilenc óra között már a Parlamentet is körülvették, gyakorlatilag nem voltak megállíthatók.

Óriási volt a megdöbbenés és a csalódás, mert ahogy elmondtam, például a Körúton már kezdtük a romokat eltakarítani, az utcakép már rendezettebb volt, tehát készülődtünk arra, hogy a villamosközlekedés megindul, több helyen ez meg is történt. Tehát a sztrájk befejeződött, és mindenkit felszólítottak, hogy hétfőn menjen be a munkahelyére, már csak azért is, mert az akkori rendszer munkahelycentrikus volt. A munkahely nemcsak a fizikai vagy szellemi munka helye és környezete volt, hanem ott kapcsolódtunk elsősorban a társadalommal, a rendszerrel, a juttatások onnan jöttek, és ami kis politika volt, az is tulajdonképpen oda kötődött. Helyes volt az a meglátás, hogy a munkásokat és a munkavállalókat be kell hívni a munkahelyekre, és valóban ott lettünk erősek. De ahogy már említettem, azért voltak baljós jelek. Mai ésszel megdöbbentő, hogy a rádió a csapi bakter tájékoztatása alapján mondta, hogy jönnek be egyre újabb és újabb szerelvények. És a hírekben akkor felröppent, hogy Nagy Imre miniszterelnök magához kérette Andropovot, a Szovjetunió budapesti nagykövetét, aki azt mondta, hogy felváltják a kifáradt, sebesült egységeket. Ma már tudjuk, hogy már

2-án éjszaka eldöntötték Brioni szigetén, és maffiaszerű keretek között titokban még arról is megegyeztek, hogy ki legyen Magyarország miniszterelnöke. Akkor döntöttek Kádár személyéről. Micsunovics könyvéből tudjuk ezt, amit az AB Független Kiadó lefordított és szamizdatban kiadott a 80-as évek elején.[60]

Tehát felemás érzés volt. Ugye van a Tertullianusnak tulajdonított híres mondás, hogy „Credo quia absurdum", hiszem, mert képtelenség. Hinni kell, mert nem levezethető. Ugyanígy hittünk mi abban, hogy tényleg kimennek a szovjet csapatok, tényleg emberszabásúbbá válhat a rendszer, radikális reformjainkat tényleg végigvittük, és a magunk útját járhatjuk. Voltak peszszimista jelek, ez kétségtelen, de azokat nem akartuk meghallani. Azért akkor nyilvánvalóan túlbecsültük az egységet, túlbecsültük az erőnket. Azt láttuk, hogy a Szovjetunió iszonyatos haderejét meg tudtuk állítani. Tehát ez egy olyan pszeudo-erőérzetet keltett bennünk, biztonságérzetet, hogy mindent meg tudunk csinálni, meg tudjuk forgatni a dolgokat. Amikor ezzel szemben kellett tényeket tapasztalni, azokat nem akartuk elhinni vagy nem akartuk elfogadni. Ezt lehet önbecsapásnak nevezni. Vajon az 1848-as csatákban, amikor a kezdő honvédek megállították az osztrák császárság

[60] Veljko Micsunovics: *Moszkva–Belgrád–Budapest (Részletek a Moszkvai évek, 1956–1958 című könyvből)*, Budapest, AB Független Kiadó, 1982. „Veljko Micsunovics Jugoszlávia első moszkvai nagykövete volt a Sztálin halálát követő kibékülés után. 1956 márciusában foglalta el posztját, és több mint két éven át, Belgrádba való visszatéréséig naplót vezetett tevékenységéről, megbeszéléseiről, tápasztalatairól, benyomásairól. A naplót több mint húszesztendei várakozás után könyv formában is kiadta *Moszkvai évek, 1956–1958* címmel, s azóta francia, angol, amerikai kiadásban is megjelent." (Uo., 3.)

reguláris hadseregét, és sikereket arattak, nem ugyanígy volt...?

Egész nap lent voltatok az óvóhelyen?

Az átjárókat kibontottuk, és át tudtunk menni a Csepreghy, illetve a Mária utcába a pincéken meg az udvarokon keresztül.

És időnként kinéztetek a Körútra?

Kinéztünk, és éjszaka a harckocsik ott állomásoztak, és egy kis zöld lámpácska égett bennük, félelmetes volt az egész. De beljebb nem merészkedtek, a Corvin köz akkor még tartotta magát, meg Angyal Pistáék a Tűzoltó utcában és Bárány Jánosék a Tompa utcában is. Tehát nagyon sok helyen, ugyanúgy Budán is több helyen. Már kifejtettem, hogy a reguláris hadsereggel szemben az volt a felkelő erők spontán előnye, hogy katonailag nem volt kiszámítható, és állandóan változott. Én nem tudtam bejutni az egyetemre, csak valamikor 6-a környékén, és akkor is még nagyon nagy lövöldözés közepette. Kijárási tilalmat rendeltek el, amit nagyon szigorúan betartottak, mindenre lőttek. A Szabad Európát, úgy emlékszem, tudtuk venni.

Az élet apró, de fontos dolgairól is beszélj, kérlek. Nektek például volt kenyeretek vagy bármi élelmiszer-tartalékotok e drámai napokban? Hisz az utcára menni életveszélyes volt, attól fogva, hogy megindult az invázió. Egyáltalán voltak pékségek, raktárak, ahonnan utánpótláshoz lehetett jutni?

Volt egy pékség Molnár Ferencék házában,[61] de 4-e környékén nem tudott működni, még közelebb volt a Corvin közhöz. Iszonyatos mennyiségű sebesült volt, az orvosok közül sokan, apám is, kötözték a sebesülteket.

Hol?

Lakásokban voltak szükségsegélyhelyek. Már említettem dr. Lévay Istvánt, apám egykori kollégáját, gyermekgyógyász főorvost, aki közvetlenül a Corvin köz melletti házukban rendezett be segélyhelyet. A lányának, Lévay Máriának szerepe lesz a későbbiek folyamán. A két család között barátság volt, együtt is dolgoztak a MÁV-kórházban, és Lévay Muci Detti húgomnak jó barátnője volt. A 4-e utáni napokban a nagybátyámat elmenekítettük valahová. 4-ére lehetett volna számítani, de nem számítottunk.

Mire emlékszel november 4-éről leginkább?

Iszonyatos gyűlölet kelt bennem, hogy a szovjet hatalom megint kimutatta a foga fehérét, összevissza hazudoztak, beszéltek reformokról. Az a Hruscsov, aki a XX. kongresszuson azt a beszédet mondta, lám, ide vezényli a csapatait, és minden ígéretüket megszegik. Akkor ugye nem tudtuk, hogy letartóztatták a tárgyaló delegációt, amit Maléter és Erdei miniszter vezetett, keresték őket Nagy Imréék, és állandóan fölszólítás volt a rádióban, hogy jelentkezzenek. Annak ellenére,

[61] VIII., József körút 83.: itt élt Molnár Ferenc családja a leghosszabb ideig Budapesten. A házat az író apja építtette, a család 1889-ben költözött be.

hogy utólag okosok azt mondták, hogy várható volt, mi iszonyatosan megdöbbentünk, és iszonyatos gyűlölet alakult ki bennünk. Litván Gyuri elmondta azon a már említett kerekasztal-beszélgetésen, amit 1981–82-ben rendeztünk, hogy benne is iszonyatos düh volt, és lement a legközelebbi felkelő csoporthoz, és fegyvert kért, hogy azzal harcoljon. Én ezt nem tudtam már megtenni, mert a géppisztolyom bent volt a műegyetemen, ott volt a szolgálati helyünk, onnan mentünk járőrözni, és akkor ott már Mariánék olyan fegyelmet tartottak, hogy a fegyvereket ott kellett hagyni, nem lehetett hazavinni. De meg sem tudtunk mozdulni, ekkor már igen nagy számú harckocsi jött, és ezek már korszerűbb eszközökkel voltak fölszerelve, mint az első agresszió idején. Óriási legénységi támogatással jöttek. Ennek ellenére nagyon nagy veszteségeik voltak.

Tehát már komoly gyalogság is kísérte a tankokat?

Igen, azokat viszont a felkelők a házak tetejéről, különböző helyekről le is lőtték. De mindenáron totális megoldást akartak – bombázások, aknatűz, harckocsiágyúk, meg voltak még ütegek, amelyekkel lőttek – ezt már utólag tudom –, iszonyatos zaj volt. Rengeteg robbanás, félelemteljes volt, minden csörömpölt, és sokkal nagyobb károk keletkeztek ott, a mi környékünkön, mint a világháború alatt, pedig akkor is jelentősek voltak, akkor is romokban hevert a város.

Mikor tudtál először körülnézni a Corvin köz tájékán?

5-én délután, a hétfői napon már egyrészt ugye vizet kellett hozni – nem volt víz sem, akadozott.

Telefon?

Telefon volt. Az áramellátás, úgy emlékszem, szakaszos volt. Gáz volt, és időnként vízhiány is, de mint mondtam, a szomszéd házban volt egy kút, oda mentünk át. Valahonnan szereztem élelmiszert, és valahogy túléltük ezeket az időket. Apám sebesülteket kötözött, és száz méterre tőlünk volt a klinikai tömb, és ott minden talpalatnyi helyen sebesülteket kezeltek. A Kádár-féle proklamációt („Figyelem! Figyelem! Kádár János elvtárs beszél... Megalakult a magyar forradalmi munkás–paraszt kormány..." – Kárpátalján vették fel, nem Kádár hangján, valakivel felolvastatták), ami Szolnokról ment, 4-én hajnalban először a szolnoki körzetben,[62] majd késő este országosan a Kossuth rádióból, ekkor már félóránként sugározták. Ez hihetetlen gyűlöletet keltett. Kádár a mi oldalunkon álló, derék, sokat szenvedett kommunistának tűnt, aki Nagy Imrét biztosította a bizalmáról, és így tovább. November 1-jén késő este elmondott beszéde a Szabad Kossuth Rádióban: „Büszkék vagyunk arra, hogy a fegyveres felkelésben, annak vezetésében becsülettel helytálltatok, áthatva igazi hazaszeretettől, a szocializmus iránti hűségtől..." – és így tovább. És akkor Kádár eltűnt, keresték. Később tudtam meg, hogy Kádárné bement a Parlamentbe Nagy Imréékhez, és kérdezte, hogy hol a férjem. Utólag tudtuk meg, hogy Münnich bevitte a szovjet nagykövetségre, a Bajza utca–Andrássy

[62] Vö. Cseh Géza: *A Kádár-kormány Szolnokon*, Szolnok, Szolnok Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2001.

út sarkán, és onnan Moszkvába, ahonnan 4-én hozták vissza. Ezt Münnich, aki egy dörzsölt konspirátor volt, eléggé fedetten csinálta. Nem jöttek vissza hírek, nem lehetett tudni, hogy hol van. Ez a bizonyítéka annak, hogy Kádár, aki hihetetlenül óvatos duhaj volt, ha készült volna átmenni a szovjet oldalra, akkor ezt a beszédet nem mondja el 1-jén. Még tartozik a történelem azzal, hogy tisztázzák, hogy mivel, hogyan vették rá Kádárt az árulásra.[63] De vállalkozott rá, és utána teljes gőzzel csinálta. Meghirdette a kormányprogramot, a kormányét, amit „munkás-paraszt kormány"-nak neveztek, amiből semmi sem volt igaz, mert se munkás, se paraszt, se kormány nem volt. A kormánytagok egy része nem is tudott arról, hogy a kormány tagja lett. Mai napig tisztázatlan, hogy Kádár szolnoki megjelenése és tevékenysége pontosan mikor és hogyan zajlott, azt tudjuk, hogy a Szovjetunióból érkezett. Bábkormány volt egyértelműen, Kádár ezt vállalta, és terepet látott a maga számára a hatalom gyakorlására. Akármennyire nem becsültük túl sokra, de azért valamennyire becsültük. Október 30-án még együtt tárgyalt Kádár és Angyal István, és valamiféle nemesebb, tisztább kommunizmus és szocializmus igézetében védték Budapestet a legbátrabb módon. Aztán Kádár eltűnt, és Szolnokon jelent meg legközelebb. Ez a nyomorult utána gondoskodott arról, hogy Angyal Istvánt biztosan akasszák föl. Kádárné bejárt az Angyalék tárgyalására, és a hátsó sorba ült le, ott figyelte, és utána a férjét tájékoztatta. Angyal a tárgyaláson már mélyen megvetette Kádárt, amint a saját kezű vallomásában olvasható: „Az árulók

[63] Vö. Rainer M. János: Kádár János Moszkvában, 1956. november 2–4., *Múltunk*, 1993/3–4; Huszár Tibor: *Kádár János. Politikai életrajz*, 1–2, Budapest, Szabad Tér – Kossuth, 2001–2003.

között utolsó a sorban: Kádár János! Bűnei ezerszer nagyobbak, mint minden elődjének: nemzetirtás, hazaárulás, gyávaság! A halottak nevében, a magyar és orosz nép halottai nevében egyaránt vádoljuk és vonjuk felelősségre Őt és gazdáit, a szovjet kormány felelős vezetőit!" Egyre biztosabbá vált, hogy meg fog halni. Ő ezt tudta is, és ennek ellenére mindent nyíltan elmondott, mert ő akkor már a történelemnek dolgozott.

De most még ott tartunk, hogy Angyalék keményen ellenálltak. November 7-én kitűzték a magyar zászló mellé a vörös zászlót, hogy a szovjet katonák lássák, hogy ők kommunisták, hogy a Nagy Októberi Forradalomnak az oktrojált emléknapján ők kiteszik a vörös zászlót. Ebből a dátumok is mindjárt helyrerakódnak, 7-én is keményen ellenálltak. Iszonyatos volt a megdöbbenés, és ugyanakkor, mivel nem voltunk igazán tájékozottak, valami hihetetlen és oktalan reménykedés töltött el minket, hogy a nyugatiak segíteni fognak. Aztán megszűnt a rádió adása a Parlamentből, és az új hatalom, a kádári hatalom vette át az irányítást. Nagy Imre beszédét („Itt Nagy Imre beszél, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke...") először november 4-én hajnalban sugározta a Szabad Kossuth Rádió a Parlamentben berendezett stúdióból, majd többször megismételte – aztán ez megszűnt.

Kik jelentkeztek még utoljára a Parlamentből?

Háy Gyula meg a felesége.

Igen, ők adták le, ismételték még párszor, néhány kétségbeesett segélykiáltással. Ez volt a forradalmi kormány utolsó életjele.

Több nyelven, hogy „segítsetek". Ezek félelmetesek voltak. Nyolc körül megszűnt.

És addigra mindenki elhagyta a Parlamentet.

Bibó kivételével. Senki fensőbbségnek el ne fogadja az idegen hatalmat, írta a kiáltványában.[64] Ő volt ott akkor a magyar kormány.

Térjünk vissza a te emlékeidhez. Azt mondtad, beletelt két-három napba, mire bementél az egyetemre. Mit találtál ott?

A műegyetemen elég nagy kuplerájt találtam. A fegyverek egy része eltűnt: megjelentek ott katonák – nem pufajkások voltak még –, és megpróbálták a fegyvereket összeszedni.

Hol volt a műegyetemi arzenál?

Több helyen. A K épületre emlékszem, ott több helyen tartottuk a fegyvereket is, pontosan hol, arra nem emlékszem. Hozzájárul az is ehhez, hogy el is akartam felejteni, hogy ha egy esetleg bekövetkező kihallgatáson megvernek, akkor ne tudjak róla. Ez az önszuggesztió sokszor elég jól sikerült. Időnként visszajön egy-egy

[64] „A magyar népet felszólítom, hogy a megszálló hadsereget, vagy az általa esetleg felállított bábkormányt törvényes felsőségnek ne tekintse, s vele szemben a passzív ellenállás összes fegyverével éljen – kivéve azokat, melyek Budapest közellátását és közműveit érintenék." Bibó István: *Válogatott tanulmányok, 1935–1979*, IV, szerk. ifj. Bibó István, Budapest, Magvető, 1990, 165–168: 167.

kép – emlékszem, ahogy ott ültünk, tanácskoztunk, ahogy a fegyvereinket összeraktuk.

Nagyjából mennyi fegyveretek volt?

Több száz fegyver, lőszerek voltak.

Dobtáras géppisztolyok voltak főleg?

Főleg dobtárasok.

Golyószórók?

Golyószóró kevesebb volt.

Mannlicherek voltak?

Igen, ezek a világháborús fegyverek, dióverőknek nevezték őket, szuronyt lehetett fölrakni rájuk.

Kézigránát?

Kézigránát nagy számban volt, a támadó- és a védőgránát is. A támadógránátokat össze lehetett tekerni, és akkor hármat-négyet összetekerve egy harckocsinak a láncát biztosan le lehetett szakítani vele. Közé kellett dobni, és akkor lelöki a láncot, és abban a pillanatban a harckocsi körbejárt, és tehetetlenné vált. Amivel mi foglalkoztunk, R10-es és R20-as rádió adó-vevő készülékek voltak, amiket aztán elrejtettünk a Stoczek utcai híradástechnikai épületben. A hírrendszer megszervezése fontos volt. Aztán valamelyik nap megszállták

a Műszaki Egyetemet – ez már úgy 10-e körül volt –, és akkor már jobb volt nem bemenni.

Tehát e néhány napban még bizonytalan, átmeneti volt a helyzet.

Igen, tűzharcok voltak, az aknatüzelés nem szűnt meg. Ez napokig tartott.

Ami az ellenállás praktikus részét illeti, melyek voltak a közvetlen reakciók arra nézve, hogy mit lehet e nyomasztó helyzetben tenni?

Később, úgy 8-10-e körül kezdett kikristályosodni, hogy az ellenállást nem szabad abbahagyni, csak át kell tenni más területre. Látszott, hogy olyan nagy túlerővel támadnak, hogy ezzel szemben a fegyveres ellenállás lehetetlen. Lehetnek gerillamegmozdulások, meg voltak kisebb csoportosulások, de már 8–9-e után, ahogy a későbbi visszaemlékezésekből is láttam. De például Pongrátz visszaemlékezéséből is az tűnik ki, hogy ő sem tudta pontosan megmondani.[65] A sokszor éjszakába nyúló harcok miatt ez a szakaszolás bizonytalan. Hihetetlen sok konfabulálás van ezek körül. Pláne, hogy évtizedekig hallgatni kellett különböző okokból. Mi a börtönben bizonyos fokig felszabadultunk ez alól, de ugyanakkor más bilincsek kerültek ránk, nehogy újabb terhelő adatok merüljenek föl. Volt, hogy azt hittük, valaki külföldre disszidált. Akkor azt gondolták sokan,

[65] Pongrátz Gergely memoárja (*Corvin köz, 1956*, Chicago, szerzői kiadás, 1992) számos valótlanságot tartalmaz. November 11-én Budapest területén megszűnt a fegyveres ellenállás, vö. Eörsi László: Budapest ostroma 1956, *Budapesti Negyed*, 2000/29–30, 256–310.

hogy nyugodtan beszélhetnek róla, mert Stockholmból jelentkezett. És kiderült, hogy visszajött közben, mert honvágya volt. Hazajött, és aztán itthon meg halálra ítélték. Meg ehhez hasonló esetek.

Rendkívül értékesek ilyen szempontból a naplók. Bennem élnek ezek az érzések. Az iszonyatos felháborodás, és az, hogy néhányszor az év folyamán, és különösen a 22-ét követő napokban megízleltük a szabadságot, az önállóságot, a függetlenség illúzióját, és úgy éreztük, hogy ezt mi vívtuk ki, és hogy ez nekünk jár, ezt tőlünk nem lehet elvenni, és nem szabad, lehetetlen dolog, hogy az ancien régime visszajöjjön, és ott folytassa, ahol abbahagyta, illetve ahol vele szemben fölléptünk, és hogy mindaz a hosszú folyamat, amivel eljutottunk októberig, az most semmi legyen, és az ország megint visszajusson a rabság állapotába – holott már ez folyt.

Ebben az időben már megindultak a disszidálások, a házból is többen disszidáltak. Az egyetemről is. Már 4-e előtt is voltak, de akkor egyszerűen nyitott volt a határ. Számtalan esetben mentek ki mentőautóval kötszerekért Bécsbe, vagy élelmiszert hoztak be, vagy újságírók jöttek be. Volt egy nagy újságírójárás is.

Volt olyan diáktársad, aki mindjárt az elején kiment, és hívott téged is?

Hogyne. Már decemberben jöttek vissza levelek meg üzenetek, a posta működött.

De neked eszed ágában sem volt elmenni?

Nem. Én azt mondtam, hogy majd ha nyitottak lesznek a határok, akkor kimegyek majd szakmai gyakorlatra,

de visszajövök. A disszidálás azt jelenti, hogy az egy abszolút végleges döntés, itt hagyni mindent, és elmenni. A másik pedig, volt bennem egy düh, hogy menjenek ők, menjenek a szovjet csapatok a rendszerükkel együtt, mi majd itt a magunk életét éljük, és ha akarunk, kimegyünk külföldre.

A későbbi menyasszonyod mikor láttad először újra november 4-e után?

Volt egy élelmiszer-beszerző körutam, akkor nála is jártam.

Biciklivel, hátizsákkal?

Igen. Megállítottak időnként a szovjet posztok. Akkor megint kijárási tilalmat rendeltek el este hattól vagy öttől, igazoltatások voltak, és kezdtek megjelenni a pufajkások, de mindig nagy létszámú szovjet járőrrel együtt. Ezek inkább ilyen muszkavezetők voltak. Ezekben az időkben razziákat tartottak a műegyetemi diákszállón, a Szentháromság téren. Gumibottal végigverték az ott lévőket. A diákok nagy része hazament, vidéki volt – azért volt diákszállón –, de akik ott voltak, azokat végigverték. Végigkutatták a szekrényeket, elsősorban fegyvereket kerestek. Valami hihetetlen dühvel vetették rá magukat a fényképekre, dokumentumokra. Ezeket elvitték.

Voltak ekkor már letartóztatások is?

Voltak. Nagy verések voltak. Elvittek rengeteg embert különböző helyekre, aztán kiengedték, elég nagy

fejetlenség volt ekörül. Nagyon hamar megjelentek a röpcédulák, a falragaszok. Hihetetlen gyűlölethullám volt, és kétségbeesett ellenállás. Nem akartuk ezt tudomásul venni. Közben megindult az exodus, és megindultak a helyezkedések. 8-9-e után a Körútra ki lehetett merészkedni, lehetett járkálni. A harckocsik ott álltak, tele volt halottakkal az utca, el kellett temetni...

De a harcok már megszűntek?

Egy-egy sorozatot lehetett hallani. 9-e körül már nem volt harc.

A családi tanács: a szüleid, nagybátyád hogyan látták mindezt? Volt bármi tervezés, hogy mit lehet e drámai helyzetben tenni?

Anyám féltett, úgy érezte, hogy veszélyben vagyok. Apám kezdett bejárni a Trefort utcai rendelőbe, ott is volt kötözőhely, illetve a „reguláris" gyógyítás úgy 15-e körül beindult.

Itt jön tulajdonképpen az ellenállási tevékenységben való részvételem. Volt bennünk egy iszonyatos gyűlölet, és volt egy tenni vágyás, és valamiféle, ha nem is lelkiismeret-furdalás, de – egy hiányérzet, hogy az ember nem tett eleget, hogy ugyan eléggé reménytelen dolog fegyveresen ellenállni, de nem szabad hagynunk, hogy simán menjenek a dolgok. És ráadásul a külföldi rádiók, jelesül a Szabad Európa nagyon dodonai módon közölte a híreket, és mindig hagyott reményeket a nyugati segítségre vonatkozóan.[66] Egész egyszerűen

[66] Lásd Simándi Irén: *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán 1951–1956*, Budapest, OSZK–Gondolat, 2005, 298 skk.

itt nagyon nagy a Szabad Európa Rádió és az amerikaiak felelőssége, hogy ezt nem kontrollálták kellően. Biztató érzeteket keltettek, és nem mindig explicit módon, hanem a metakommunikációban meg a hírek tendenciózus közlésében. Ugyanakkor az amerikai politikai vezetés mindent megtett azért, hogy a szovjetet megnyugtassa, hogy semmi körülmények között nem avatkoznak bele. Hruscsov kijelentette, hogy majd nagyon nagy balhékat, zajt fognak csapni az imperialisták, de nem fognak menni semmire. Nem csaptak nagy zajt az „imperialisták". Utólag tudtam meg, hogy Dulles külügyminiszter Dallasban egy egyetemen tartott előadásában azt mondta, hogy az Egyesült Államoknak nincs semmilyen érdeke Lengyelországgal és Magyarországgal kapcsolatban.[67] Utána Eisenhower elnök elküldte a moszkvai amerikai nagykövetet, hogy Hruscsovval értessék meg, hogy amit Dulles mondott Dallasban, az a kormány álláspontja. De még ez sem volt elég, hanem a washingtoni szovjet nagykövetet is behívatta magához Eisenhower, és világosan értésére adta. Ez még november 4-e előtt volt, tulajdonképpen bizonyos fokig felhívás volt a keringőre. Továbbá a nagypolitika homlokterében a szuezi válság volt, tehát a két világrendszer akkor ott ütközött igazán, és mellékessé degradálta Magyarországot. Mi pedig úgy éreztük, hogy ez a fő hadszíntere a két világ összecsapásának, és úgy gondoltuk, hogy itt igenis ki lehet alakítani egy semleges zónát három semleges állammal: Jugoszláviával, Ausztriával és Svájccal. Egy összefüggő semleges sziget, amelyik se ide nem tartozik, se oda

[67] Lásd Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és a magyar forradalom, 1956*, Budapest, Osiris – MTA BTK TTI 2015, 153 skk.

nem tartozik, hanem sajátosabb demokratikus rendszere van.

Ebben az időben kezdett kibontakozni a munkástanács-mozgalom, amely már megvolt, de nem volt olyan jelentős. Azt lehet látni a forradalom dinamikájában, hogy a hangsúlyok és az erők mindig átcsoportosulnak. Míg 53-ban a pártellenzék és a párton belüli megmozdulások jelentették a hangsúlyt, és Nagy Imre kezébe került bizonyos fokú szabadság és mozgástér, később az írók, az újságírók, az értelmiség egy része, az egyetemi értelmiség egy része volt középpontban. Akkor jött Hruscsov beszéde, akkor a Petőfi Kör, a diákság, a *Hétfői Hirlap* és így tovább, utána jött a forradalmi diákság, és utána jött a nép. A forradalom napjaiban hihetetlen sebességgel alakultak meg a különböző szervezetek, példátlan aktivitás volt, és a munkástanácsok már megvoltak, de az ő szerepük a saját üzemük birtokba vétele, illetve rendben tartása volt. Ezt rendkívül példásan csinálták, jó gazda módjára kezelték a saját üzemeiket és gyáraikat. Most, amikor a fegyveres ellenállást visszaszorították és leverték, akkor előtérbe kerültek a munkástanácsok. November 14-én megalakult a Nagy-budapesti Központi Munkástanács, amely összefogta a gyári és a kerületi munkástanácsokat. Hihetetlen gyors szervezések voltak ebben az időben, nagyon sok ember nagyon különböző helyeken ugyanazt akarta, és erre szervezeteket hoztak létre. A diktatúra fedőideológiája volt a munkáshatalom, ami egy fikció volt, mert az a párt hatalmát, sőt a párton belül néhány embernek a hatalmát jelentette. Ez csak egy paraván volt, ami mögé bújt, úgy, ahogy az inkvizíció Jézus tanítását tolta maga előtt, de attól a lehető legtávolabb volt. Itt is a munkások jelentették a forradalom

zömét, ők voltak a legtöbben, a legbátrabbak, a legradikálisabbak, és most a munkásság másik teljesítménye volt a munkástanácsok létrehozása. Bárány János, az én egyik ügytársam, aki a Tompa utcai felkelőknek volt a vezetője, a Csepeli Vasműben volt szerszámkészítő lakatos, ott létrehozta a Forradalmi Ifjúsági Szövetséget, tehát ott is szervezett. Azért mondom, hogy a tényleges munkásosztálynak a szerepe óriási volt 56-ban. Nehéz is volt a puccsista hatalom helyzete, mert azokról volt szó, akiknek a nevében ők diktatúrát akartak gyakorolni a munkáshatalom nevében. De itt vannak a munkások, tessék. Ők kézbe vették a hatalmat. A Vasműben fűtötték a martinkemencét, őrt állítottak a páncélszekrények elé, vigyáztak az értékekre, mert valóban a sajátjuknak tekintették, és valóban az történt, hogy az imaginárius és megfoghatatlan köztulajdont vagy társadalmi tulajdont kézbe vették, tulajdonképpen társadalmasították az állami tulajdont. És hihetetlen aktívan csinálták ezt, és a munkástanácsoknak az összetétele is olyan volt, ezt már a börtönben láttam – ahova a jelentős munkástanácsoknak a jelentős tagjait begyűjtötték –, hogy jól választottak a munkások, tehát olyan személyeket, akik nem voltak forrófejűek, józanok voltak, de mégis elkötelezettek voltak az igazi munkásosztály és az igazi munkáshatalom és az igazi hazaszeretet mellett.

Említsük néhányukat név szerint is: Rácz Sándor, Bali Sándor, Nagy Elek...

Nagy Eleket Lexinek hívtuk. Ő a Csepeli Központi Munkástanácsnak volt a vezetője, és a csepeli melósok tovább ellenálltak a harcok folyamán is. A szovjet

csapatok többször próbálták a pufajkásokkal körítve bevenni, de visszaverték a támadást. Lexit a börtönben ismertem meg, ő munkásember volt, akit kiemeltek, katonai akadémiára küldték, kivitték még a Szovjetunióba is, Nagy Imre bukása után ő változatlanul kiállt Nagy Imre mellett, ezért azonnal leszerelték, és visszament melósnak, ami volt eredetileg, és őt választották a Csepeli Munkástanács elnökének. Csak azért mondom, hogy hihetetlen sokfókuszú, -központú volt a forradalom, és ez volt az ereje. Nem voltak nagy szónokok, mint Kossuth, vagy nagy költők, mint Petőfi, hanem sok Kossuth volt, sok Petőfi, sok Irinyi, sok Táncsics. Egyszerre sokan együtt csinálták, és ez adta a forradalomnak a hatalmas erejét. Fantasztikus, hogy egy nemzet hogy magára tudott találni. Ezek nagy szavak, de nem lehet találni elég nagy szavakat ahhoz, hogy az ember ezt ecsetelje, és azokat az érzéseket, melyek bennünk voltak. Ebben az időben az volt, hogy nem hagyhatjuk magunkat, mert azt fogják mondani, hogy miért hagytátok magatokat. Igenis ellen kell állni, és megmutattuk azt, hogy micsoda erők tudnak előjönni és létrejönni.

Rendkívül sok volt a sebesült, különösen a második attak után, és a kórházak tele voltak sebesült felkelőkkel, és ezek a segélyhelyek, kötözőhelyek, kórházak mind-mind forradalmi gócokká váltak. A szülészeti klinikától kezdve a Honvéd kórházig, a János kórházig, folytathatnám a sort, a Margit kórházon keresztül az újpesti Árpád kórházig mindenütt felkelők voltak, felkelők hozzátartozói, barátai, akiket ott gyógykezeltek. Az egyik ilyen legnagyobb hely a Honvéd kórház volt. A Honvéd kórháznak egy orvos ezredes, Radó György volt a parancsnoka. Ő nemcsak hogy szemet hunyt a kórházában lévő felkelők tevékenysége fölött, hanem

azt hallgatólagosan támogatta is. Biztosította az ellátásukat, nem engedett házkutatásokat tartani. Számtalan módja volt ennek. A hadsereg bizonyos integritást még a diktatúra alatt is megtartott magának, egy katonai egységbe nem lehetett csak úgy bemenni.

A Honvéd kórházban nagyon sok Corvin közi felkelő volt, és ott is megindult egy szervezkedés, mint ahogy a Péterfy Sándor utcában meg más helyeken. Lévay Mária, akiről már beszéltem, nagyon sok Corvin közi felkelőt személyesen ismert, egyrészt mert a lakásukban lévő segélyhelyen kötözték őket, másrészt mert jogi egyetemi hallgató volt, és részt vett a jogi egyetemi megmozdulásokon is. Volt valamikor november 10-e körül a jogi egyetemen egy diákgyűlés, amelyen megjelent több felkelő is, többek között Bárány János. Mária volt az, aki elkezdte segíteni ezeket az összekapcsolódásokat, és ő keresett meg engem, hogy van itt lehetőség arra, hogy tegyünk valamit, hogy nem szabad föladni mindent. Kiderült, hogy sok ezer felkelő van, akik átmentek a tűzkeresztségen, gyakorlottak az ellenállásban, és akik nem hajlandók beletörődni abba, hogy mindennek vége van, és valamit kell csinálni.

Te hogy fogadtad ezt?

Először a Honvéd kórházi szervezkedés vezetőjével, Nagy József fiatal munkással találkoztam, ő volt ennek a legaktívabb szervezője, meg Szabó Lajos gépmunkással, aki a Danuvia Gyárban dolgozott, és Bárány Jánossal, a Tompa utcai felkelők parancsnokával. Kezdett kialakulni a volt felkelők maradványai közötti együttműködés, és ezt eléggé konspiráltan csináltuk, mivelhogy akkor már kezdtek megjelenni a pufajkások,

kezdett működni a titkosrendőrség. Nagyszámú lefogás, internálás volt, kiszállítottak fiatalokat a Szovjetunióba, Ungvárra is, máshova is.[68] Éreztük, hogy azt a nyíltságot, amit megszoktunk a forradalom előtt már, de főleg a forradalom alatt, hogy nyíltan csináltunk mindent, határozottan és radikálisan, azt nem lehet csinálni, mert ez a túlerő nagyon nagy és veszélyes. Láttuk, hogy statáriumot hirdettek, azonkívül bevezették az internálást. A munkástanácsok fő követelése az volt, hogy az elszállított magyar fiatalokat hozzák vissza. Kezdtük tartalékolni a puskaport arra az esetre, hogy ha megnyílik a lehetőség, a fegyveres ellenállást biztosítsuk. Úgy gondoltuk, hogy a Nyugatnak segítenie kell, hiszen ezt megígérte, hiszen Eisenhower elnök 56 legelején meghirdette a rab nemzetek évét, és a rab nemzetek elkezdték felszabadítani magukat, „hic Rhodus, hic salta" – itt van Rhodosz, itt ugráljál, tehát itt van, most bizonyíts. Eisenhowernek esze ágában sem volt, hogy a rab nemzeteken a segélyadományokon kívül segítsen. Azért mondom ezt elég keserűen, mert bennünk akkor illúziók éltek egy nagybetűs Nyugattal szemben, ami talán csak Batsányi János és Ady Endre lelkében, és sok ezer magyar értelmiség lelkében élt. Ez a Nyugat egy nagy amőba volt, ezt már közelebbről látjuk most, hogy mi is oda tartozunk. De ezen nem kell csodálkozni, csak mi tele voltunk illúzióval, például hogy igenis meg kell erősíteni, tovább kell csinálni a szabad sajtót. Akkor kezdték letartóztatni azokat, akik az *Élünk*et szerkesztették, Obersovszky Gyulát, Gáli

[68] Lásd Horváth Miklós – Olekszandr Pahirya: *Kényszerkirándulás a Szovjetunióba. Magyar deportáltak a KGB fogságában, 1956*, Budapest, Argumentum, 2012.

Józsefet;[69] bizonyos fokig az Angyal Pista is involválva volt ebben, és akkor elhatároztuk, hogy az *Élünk*et tovább fogjuk vinni.

Épp azt akartam kérdezni, hogy miféle akciókból állt az ellenállás 56 novemberétől 57 tavaszáig.

Engem mindig rendkívül irritált, hogy az 56-os ünnepségeken a szónokok meg a hivatalosságok mindig úgy nyilatkoztak, hogy október 23-án kezdődött a forradalom, és november 4-én vége lett. És jöttek a hangzatos szövegek, hogy „tizenkét nap, ami megrengette a világot, megrengette a Szovjetuniót", és így tovább. Az eleje sem stimmel, mert jóval előbb kezdődött minden, és a vége sem, mert november 4-én nem szűnt meg az ellenállás, és erről én a parlamentben is napirend után beszámoltam tizenhét alkalommal, amikor ugyanezzel a blikkfangos felütéssel, hogy a forradalom lángját a köztársasági elnök jelenlétében meggyújtják október 22-én, és november 4-én takaréklángra lecsavarják, és ezzel elintézték a forradalom emlékét. Holott nagy ellenállás bontakozott ki. Ennek nem a fegyveres ellenállás volt a lényege, hanem a társadalom különböző nagy erői próbálták megmenteni a menthetőt. Ez egészen addig tartott, míg a Nyugat teljesen világossá nem tette, hogy semmiféle külső segítségre nem lehet számítani. Ennek a demonstrálása volt tulajdonképpen a puccsista hatalom által 57. május 1-jére tervezett tömegdemonstráció. Én a napirend utáni felszólalásaim sorozatában az ellenállás végét önkényesen 57 szeptemberére tettem, amikor a Magyar Katolikus Püspöki

[69] Az *Élünk* című lapot november 4. után indította Obersovszky Gyula. Őt és Gáli Józsefet 1956. december 5-én tartóztatták le.

Kar és a magyar írók nyilatkozatban ítélték el az ENSZ ötös bizottságának jelentését, amelyik talán a legigazabb, legátfogóbb és legtárgyilagosabb jelentés volt a mi forradalmunkról; amikor azok az írók, akik lángoszlopként annak idején fáklyavivői voltak a magyar nép szabadságmegmozdulásának, azok gyáván, sunyin, beletörődve elítélték azt a nemzetközi jelentést, a püspöki karról nem is beszélve.[70]

Te magad ebben láttad a forradalom elárulását, a végső kapitulációt?

Igen. Utána is voltak még szórványos ellenállási megmozdulások, de ez volt az, ami szimbolikusan jelezte, hogy vége, nincs mese. Nekem bizonyos fokig szerencsém volt, hogy börtönben voltam ebben az időben sok

[70] A katolikus püspöki kar 1957. augusztus 29-én deklarálta az ENSZ ötös bizottságának jelentésével kapcsolatos aggodalmát. Másnap a *Népszabadság* címoldalán közölte az MTI-hírt *Tiltakoznak!* leaddel, csepeli fémmunkások és „néphadseregünk katonái" hasonló tartalmú nyilatkozataival együtt. *A magyar írók tiltakozása az ENSZ ötös-bizottsági jelentés közgyűlési tárgyalása ellen* a *Népszabadság*ban (szeptember 5.), a *Magyar Nemzet*ben (szeptember 8.) és az *Élet és Irodalom*ban (szeptember 13.) jelent meg. „...A nyilatkozatot több mint kétszáz író írta alá. Magyarországon az írókat egyebek mellett azzal vették rá a tiltakozó ív aláírására, hogy ebben az esetben letartóztatott társaik enyhébb ítéletre számíthatnak, illetve a bebörtönzötteket hamarabb szabadon fogják engedni, másfelől azzal fenyegették őket, hogy ha nem írják alá a tiltakozást, további letartóztatások lesznek. A nyilatkozatot több neves író mégsem írta alá (Jékely Zoltán, Kálnoky László, Mándy Iván, Mészöly Miklós, Nemes Nagy Ágnes, Ottlik Géza, Szabó Magda, Szentkuthy Miklós stb.)." 1956-os Intézet, Kislexikon, http://server2001.rev.hu/oha/oha_browse_lexicon.asp?lang=h&start_char=i, letöltve 2025. augusztus 15. Vö. Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*, Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 275 skk.; *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia*, szerk. Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv, Magyar ENSZ Társaság, 2006.

ezer társammal együtt, és akkor ott mi voltunk az igazi Magyarország, mi úgy éreztük. Mi egy szigeten voltunk, ugyanúgy, mint a disszidensek; csak mi befelé disszidáltunk a börtönbe akaratunk ellenére, és a disszidensek is azt a képet vitték a hazáról, amit otthagytak. És mi ott a börtönben még egy szabad Magyarország, szabad magyar nép, szabad magyar munkásosztály, diákság, társadalom voltunk, amelyik a függetlenség felé és a Nap felé törekszik, ennek a képét vittük be a börtönbe, és ott konzerváltuk egymás között. 63 után kellett szembesülnünk azzal, hogy mennyire egyedül maradtunk. Bent a börtönben iszonyatos megdöbbenést keltett, amikor 1959-ben, miközben „tobzódtak" a kivégzések, akkor Németh László kiment a Szovjetunióba, és Hruscsovval pezsgős pohárköszöntőt mondott. És a rabújság ezt közölte teljes terjedelmében. Akkor sokan összetépték Németh László könyveit, mert bent a börtönben volt egy bizonyos Németh László-kultusz. Ő, aki gályapadon érezte magát fordítóként, tulajdonképpen 57-től kezdve tudott igazán publikálni, és ő is aláírta ezt a szeptemberi nyilatkozatot. Kiadták a műveit. Ezek ilyen koporsószögek voltak. A legvége az, ha már ilyen nagy történeti áttekintésbe keveredtem, hogy a 70-es évek végén a Magvető Könyvkiadó vezetője, Kardos elvtárs arról nyilatkozott, hogy ő felelősséggel állítja azt, hogy magyar írótól az asztalfiókban nincs kiadatlan remekmű. 89-ben én azt nyilatkoztam, hogy most kinyílhatnak a fiókok, és előjöhetnek azok a remekművek, amiket nem lehetett kiadni. És kinyíltak valóban a fiókok, és nem volt bennük semmi. Kardos elvtársnak igaza volt.[71]

[71] Vö. Egészséges hullámverésben. Kardos Györggyel beszélget Fekete Sándor, *Tükör*, 12(1977)/42 (október 16.), 10–11: „Felelősséggel állítom, egyetlen magyar író sem tartogat íróasztalában olyan írás*művet*

Annak idején Konrád György, Eörsi István és mások ellenében Aczél György tett hasonlóan kihívó tanúsítványt, hogy ugyan, mi ez a nagy ellenzéki nimbusz a cenzúra által gyötört, elhallgattatott magyar írókról, amikor igazából Magyarországom már nincs is cenzúra, és bárki közölhet bármit...

Hosszabb távú futó vagyok, egészében néztem ezt, mert én átéltem a Németh László trónfosztását a börtönben, átéltem Illyés Gyula árulását.

Örkény, Tamási, lehetne sorolni még, ki mindenki tagadta meg korábbi önmagát és a magyar forradalmat 57 őszén.

Illyés Gyuláról ne is beszéljünk. Tehát akkor, amikor minket ott akasztgattak sorban. Azért voltak ellenpéldák is, például Nemes Nagy Ágnes nem írta alá. Egy nagyon jelentős ellenállás bontakozott ki, és ebben megint íróknak, irodalmároknak, felkelőknek, munkásoknak nagy szerepük volt. És a diákoknak: a diákok mindenütt ott voltak. Folytak a letartóztatások. Angyal Pistáékat, Szirmai Ottót is letartóztatták. Akkor úgy gondoltuk naiv módon, hogy ha az ő röplapjaikat, a szamizdat kiadást és az *Élünk*et folytatjuk – egy számot tudtunk létrehozni, *Újra Élünk* címmel –, akkor ezzel tehermentesítjük őket. Voltak azért fantasztikus dolgok: november 23-án a néma tüntetés, mikor nappal ki

– a hangsúly a *művön* van –, amely kiadói bátortalanság miatt kézirat maradt. Az ilyen alkotást, ha az egyik kiadó elutasítja, a másik megjelenteti. Ha kéziratot egyik kiadó sem méltat megjelenésre, oka nem a kiadói bátortalanság, hanem az írásmű alacsony színvonala." (Uo., 11.)

lehetett menni a házakból, de a felhívásunkra – többes számban mondom, mert a munkástanácsoktól kezdve a Kodály Zoltán vezette Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsával együtt közösen hirdettük meg ezt a néma tüntetést – senki nem ment ki az utcára, egy órára a város elcsendesedett. Én a József körúton néztem ezt, ami tele volt akkor szovjet harckocsikkal, és hihetetlen volt, megdöbbentek a szovjet katonák, hogy pillanatok alatt teljesen üres lett a Nagykörút, és mindenütt az ablakokban gyertyák égtek, és emlékszem egy kiskatonára, akinek a kezében géppisztoly volt, és kapkodta a fejét jobbra-balra, nézte, nem értette a dolgot, és végül a levegőbe eresztett egy sorozatot. Aztán december 4-én a nőtüntetés.[72] Voltak akciói az ellenállásnak.

Ahogy másfelől megtorló ellenakciók is, hiszen decemberre vidéken már tömeggyilkos sortüzek is voltak.

Igen. Salgótarjánban voltam, amikor ülésezett a Nagybudapesti Munkástanács, amelynek a vezetői, Bali Sándor és Rácz Sándor rendszeresen, többször tárgyaltak Kádár Jánossal, és tárgyaltak a szovjet városparancsnokkal is. Nagy vita volt a központi munkástanácsban arról, hogy szabad-e tárgyalni Kádárékkal. A radikálisok azt mondták, hogy nem szabad tárgyalni, mert ezzel legitimáljuk a puccsista hatalmat. Nagy vita volt erről, és Bali Sándor, ez a szegényparaszti származású

[72] Az asszonyok tüntetése 1956. december 4-én zajlott a budapesti Hősök terén. Több ezer nő emlékezett némán a szovjet hadsereg egy hónappal korábbi bevonulására, amellyel megkezdődött az 1956-os forradalom vérbe fojtása. Asszonyok más helyszíneken is tüntettek ezekben a napokban.

szerszámkészítő szakmunkás, aki Rácz Sándor mestere volt, és tíz évvel idősebb volt nálunk, ő találta ki azt a formát, hogy de jure nem ismerjük el, de facto kell vele tárgyalnunk, mert Budapestnek működnie kell, a közszolgáltatásoknak működniük kell, a gyáraknak működniük kell, a munkásoknak fizetést kell kapniuk, tehát tárgyalni kell, fönntartva elveinket, hogy nem ismerjük el a kormányt. Tehát fantasztikus nemzetközi jogi ráérzéssel ő ezt sui generis találta ki. Nagyon kedveltem Bali Sándort, sajnos, korán meghalt. Hozzá kell tennem, hogy a tömeggyártás és különösen a finommechanikai tömeggyártás területén a gyárakban a szerszámkészítőknek óriási feladatuk van, mert az alkatrészek pontossága, minősége, gyárthatósága hihetetlen mértékben függ a szerszámok minőségétől. Inkább jó technikusok voltak nagy kézügyességgel és gyakorlati tudással. Bali Sándor az egyik legkiválóbb szerszámkészítő volt a Danuvia Gépgyárban, aminek rendkívül jó gyártási kultúrája volt. Nem véletlen, hogy az ő munkástanácsuk adta a központi munkástanács két vezetőjét. Sőt, Bali, aki fiatal szociáldemokrata munkás volt korábban, az egyesülés előtt,[73] a tanítványát, a tíz évvel fiatalabb Rácz Sándort tolta föl az elnöki székbe azért, hogy kevesebb támadási felület érje a munkástanácsot, hogy ugye régi párttagok is részt vesznek benne. Külön tanulmányt érdemel, hogy a munkások, általában a gyári munkástanácsok a kerületi munkástanácsokban nagyon sok kitűnő munkást választottak meg, de gyári értelmiségieket is, tehát mérnököket, jogászokat, közgazdászokat is beválasztottak, és nagyon jó együttesek alakultak ki, azért is voltak olyan hatékonyak.

[73] A Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt kikényszerített fúziójával jött létre 1948. június 12-én a Magyar Dolgozók Pártja.

Visszatérve még az ellenállásra, az Újra Élünkön kívül milyen jelentős akcióitok voltak még?

Kerestük a kapcsolatot más csoportokkal, például a Békési Béla-féle Bagoly csoporttal. Békési Béla orvostanhallgató volt, és az orvosi egyetemen voltak kapcsolatai. Lévay Muci révén a jogi egyetemre is kiterjesztettük a csápjainkat, ott is szervezkedtünk. A Műszaki Egyetemről is próbáltunk több személyt bevonni. Az volt a probléma, hogy ebben az időben a hallgatók nagy része nem volt föllelhető, a vidékiek hazamentek, az egyetemre kevesen jártak be, azonkívül elterjedt a razziák híre, tehát a diákszállók is veszélyesekké váltak. Ebben az időben jártam a Bercsényi úti egyetemi diákszállóba, a várbeli diákszállóba. A jogi egyetem diákszállójába is jártam, az a Ráday utcában volt. Sok helyen jártam. Próbáltuk ezt a laza szerveződést megerősíteni, röplapokat készítettünk. Mindenben részt vettünk, amiben lehetett. Közben fegyvereket gyűjtöttünk, Lévay bácsiék lakásán voltak fegyverek, amelyeket ott hagytak a felkelők. Azokat elvittük a Vezér utcába, Nagy József lakására, és akkor ott létrehoztak egy titkos fegyverraktárt. Nem volt sok fegyver, de volt tizenöt-húsz géppisztoly.

Lakáson tartottátok? Vagy padláson, pincében?

Konspiráció volt, azt nem is kérdeztem, hogy hol van a fegyver. Volt mindig ennek felelőse. Keményen konspiráltunk. Bárány Jánost decemberben letartóztatták, és nem tudtuk pontosan, hogy a mi szervezkedésünknek jutottak a nyomára, vagy a Tompa utcai felkelés miatt tartóztatták le. Decemberben kezdett keményedni

a helyzet, a hatalom kezdett megizmosodni, és akkor kezdődött a sortűzsorozat. A Központi Munkástanács éppen arról ülésezett, hogy fölfüggesztik a sztrájkot, amikor Ráczot telefonhoz hívták, és a salgótarjáni munkástanács egyik tagja kétségbeesetten mondta, hogy halomra lövik a munkásokat.[74] Erre Sanyi visszament, és országos sztrájkot és tiltakozást hirdettek meg. Ezután két nappal behívták tárgyalni Balit és Ráczot a Parlamentbe, de ott azonnal letartóztatták őket. Akkor indult meg igazán a terrorgépezet. Akkor már elég erősnek érezték magukat Kádárék, előbújtak az odúkból, visszajöttek az utódállamokba, például Csehszlovákiába menekült pártfunkcionáriusok, pufajkások szerveződtek – például a Dudás is, aki a mosonmagyaróvári sortüzet[75] vezényelte –, és a szovjet erőkkel együtt akkor már egyre brutálisabban léptek föl. Akkor kezdtük úgy érezni, hogy hibásak a feltevéseink.

Ráadásul novemberben jelentkezett egy fiatal felkelő, akit Ivicz Györgynek hívtak, előadta, hogy üzenetet kapott Maléter Páltól, akinek sikerült Tökölön kiszabadítania magát, és a Bakonyban szabadcsapatot szervezett, és azt üzeni, hogy „tartsuk szárazon a puskaport", gyűjtsük a fegyvereket, és majd ő fog jelentkezni és utasításokat adni, és hogy ő kapott felhatalmazást arra, hogy ezt átadja. Itt jön megint a „credo quia absurdum". Gyanakodtunk egy kicsit, de el akartuk hinni, és elhittük. Nem lehetett tudni, mi történt Maléterrel, és ez a ma már képtelennek tűnő hír szervezőerővé vált. Decemberben viszont, 15-e táján, amikor Ráczékat letartóztatták, akkor kezdtük érezni, hogy valami

[74] 1956. december 8-án történt a megyei tanács épülete előtt.

[75] 1956. október 26-án a mosonmagyaróvári határőrlaktanyánál Dudás István laktanyaparancsnok adta ki a tűzparancsot.

nem stimmel Maléter körül, és egyáltalán, az ellenállás körül. Ezeknek az ellenállásról szóló híreknek mindnek volt valami igazságmagja: hogy a Mecsekben ellenállók vannak (a mecseki láthatatlanok), hogy a Bükkben, a Mátrában, a Gerecsében ellenállók vannak.[76] Később az emlékiratokban nyomára bukkantam, hogy a felkelők kivonultak Tatabánya mellett a határ felé, ott volt egy fegyveres konfliktus, a szovjet csapatok körülvették őket, de nekik sikerült kiszabadulni. De ez már úgy jött át, hogy a Gerecsében is jelentős ellenállás van, a Bakonyban is.

A börtönben jöttem rá, hogy a legendáknak és a hiedelmeknek milyen nagy erejük és szervezőerejük van, nem szabad lebecsülni. Ezeknek többnyire van igazságmagjuk, csak a vágyakkal lettek ezek földuzzasztva és kibélelve, amit szerettünk volna. Utána Ivicz eltűnt. Tehát fikció volt a dolog, de a szervezkedés megindult. Aztán kivégezték a Gyurkát. Nagy konfabulátor volt. Jóhiszemű volt, ő egy külön entitás és figura ebben az egész ügyben, utána hősiesen meghalt, kivégezték. A társai sem haragudtak igazán rá, mert tulajdonképpen abba ugrasztott be, amit mi szerettünk volna, és amire vágytunk. Nem szabad lebecsülni a hiteket és a legendákat. Lehet, hogy nem igaz, lehet, hogy nem úgy történt, lehet, hogy nem azzal történt, de az emberek mondják egymásnak a legendát, önálló entitás lesz, önálló erővé válik. Mondok ilyet: elterjedt a hír, hogy Maléter megsebesült, hordágyon látta valaki, egy orvos injekciózta, és onnan adta ki az utasításait. Akkor ez elterjedt – nem volt igaz. Számtalan ilyen legenda keringett, a legtöbbjéről kiderült, hogy a magja

[76] Vö. Mécs Imre parlamenti felszólalását: https://www.parlament.hu/naplo98/129/n129_114.htm, letöltve 2025. augusztus 15.

igaz volt, csak nem egészen pontosan úgy történt. De az emberek továbbadták, és lelkesítette őket. Mérnökhallgatóként arra idomítottak, szocializáltak minket, hogy precízen, alaposan meg kell győződni minden állítás igazáról, csak akkor írjuk le, hogy „huszonhárom-egészöttized" volt, hogyha meggyőződtünk arról, hogy az a helyes, és így tovább. És azt kellett tapasztalnom, hogy ezzel a precizitással szemben micsoda ereje lehet az érzületeknek, a hangulatoknak, a legendáknak, a hiteknek. És hogy sokszor emanálódott az, hogy mire vágynak az emberek, a vágyaikat megtestesítve látták olyan jelenségekben, amelyek korántsem voltak azok.

Tehát decemberben a terror erősödött, és egyáltalán nem látszott, hogy a Nyugat részéről valami segítség lenne. Akkor elhatároztuk, hogy utánanézünk, ezért kiküldtünk Bécsbe egy megbízottat. Bárány János helyettese egy Karászy János nevű főhadnagy volt, aki a légierőnél szolgált. Nem pilóta volt; részt vett a harcokban, katonás fegyelmet valósított meg, jó katonaként működött. Beléptettük a karhatalomba, hogy legyenek papírjai, és nyílt paranccsal Sopronba küldtük – többes számban mondom, mert közösen határoztuk el –, de aztán ő szervezte meg a kijutását. A karhatalmisták adtak neki papírt, a két zsebébe tett egy-egy pisztolyt, katonásan kiment. El volt tökélve, hogy ha tűzharc lesz, akkor lelövi azokat, akik meg akarják állítani. Bécsben kapcsolatba került egy Chapman nevű katonai attaséval, aki a brit nagykövetségen szolgált. A társaink elintézték, hogy kint a nagykövetségen fogadják Karászyt. Ott aztán tájékoztatták, hogy semmi értelme semmiféle ellenállásnak, ezzel csak rontjuk a helyzetet, és a rendszer számára lehetőséget nyújtunk a megtorlásra és a provokációra. Összehozták az ottani emigráció tagjaival,

mert ugye az volt az utasításunk, hogy Kéthly Annával és Király Bélával vegye föl a kapcsolatot. Király Béla, akkor a nemzetőrség főparancsnoka volt, de akkor már Amerikában volt,[77] Kéthly Anna pedig New Yorkban az ENSZ-nél, ahol nem engedték fölszólalni, pedig a törvényes magyar kormányfőtől volt megbízása, hogy az ENSZ-ben képviselje Magyarországot – államminiszter volt, ugyanúgy, mint Bibó. Két bátor ember. Nem tudott velük beszélni, de azt az üzenetet kapta, hogy azonnal abba kell hagyni mindent, és teljesen reménytelen. Karászy hazajött. Akkor már nehéz volt átmenni a nyugati határon, de még lehetett. A szovjet csapatok januárban hermetikusan lezárták a nyugati határt. Január 10-én tartottunk egy konspirált összejövetelt, ahol Karászy beszámolt az útjáról. Iszonyatosan elkeseredtünk. Ő elmondta, hogy a Nyugattól semmit nem várhatunk, ilyen formában nem szabad tovább csinálni, föl kell oszlatni a szervezkedést, el kell vágni a szálakat, mert ez életveszélyes, csak alkalmat adunk a hatalomnak, hogy lecsapjon ránk. Mert rendet akar teremteni, és akkor mi szolgáltatjuk tulajdonképpen az ürügyet, és nem szabad az áldozatokat tovább növelni. Nagyon nagy vita keletkezett. Nagyon el voltunk keseredve, mert úgy éreztük, hogy nem lenne szabad abbahagyni. Akkor végül meggyőztük egymást és magunkat, hogy tényleg föl kell számolni a tevékenységünket, és azokat a társainkat, akiket már keres a titkosrendőrség, akik most illegalitásban vannak, azokat ki kell juttatni az országból. A fegyvereket meg kell semmisíteni, ugye akkor már statárium volt, tehát ez egyrészt életveszélyes, másrészt pedig lehetett az újságban olvasni, hogy

[77] Király Béla szerepének friss kritikai elemzését lásd Eörsi László: *Király Béla (1912–2009)*, Budapest, Joshua Könyvek, 2025.

fegyverrejtegetőket végeztek ki. Én kaptam azt a feladatot, hogy azokat, akik a legexponáltabbak, és már félő, hogy keresik őket, azokat juttassam ki Nyugatra, szervezzem meg. Lévay Máriát, Nagy Józsefet, a szervezkedés vezetőjét, Kárászyt és még valakit.

Összesen négyüket?

Igen. Nagyon keserű megbeszélés volt, beláttuk, hogy igazuk van.

Kinél folyt ez az utolsó megbeszélés?

Vancsóné lakásán, aki a Columbus utcában lakott, és aki szintén tagja volt a szervezkedésnek, és aztán letartóztatták.

Hányan voltatok ott?

Ott olyan tízen voltunk.

Az egész konspiratív ellenálló szervezet? Vagy csak a kulcsemberek?

Ezek fiktív számok, mert ugye a vád igyekezett azt bizonyítani, hogy akár több ezren voltunk. Valójában olyan ötven-hatvan fő volt, de roppant nehéz ezt utólag megítélni, mert ha Bárány János azt mondta, hogy ő Csepelen mozgósítani tud kétezer munkást, annak volt hitele. Vagy a másik azt mondta, hogy neki Óbudán van kétszáz jó embere, akik itt vagy ott részt vettek, vagy a Schmidt-kastélynál voltak, akkor ezt beírták egy kockába, és így tovább.

A műegyetemi nemzetőrség volt a fő bázisotok?

Ott is. Valójában olyan ötven-hatvan fő volt, akik mind egy-egy szervezési gócot jelentettek.

És szerinted ez tényleg lehetett volna akár nagyobb szám is, ha a helyzet úgy hozza...

Lehetett volna. És gondold meg, hogy mindez a csodák világa után, mikor tényleg, szinte a semmiből egyszer csak ellenállási gócok alakultak ki. Akkor ezek hihetők voltak, és nem tűntek Pál utcai fiúk-féle gittegyletnek.

NYOLCADIK BESZÉLGETÉS

Legutóbb 1957. január 10-ig jutottunk. Arra kérlek, folytassuk innen.

Tehát rendkívül lehangoló volt ez az ülés. Karászy János főhadnagy visszatérve Bécsből hihetetlenül lehangoló dolgokat mondott, és olyan üzeneteket hozott, hogy semmit nem szabad csinálni, mert mind a szovjet hatalom térhódítását segíti, hiszen nagyítóval keresik az ellenséget, és nem szabad muníciót adni, ami indokolhatja a szovjet erőszakot. Ezért azt tanácsolják, hogy azonnal abba kell hagyni a szervezkedést. Az úgynevezett Nyugattól semmit sem remélhetünk. Nagy szimpátiával fogadják a menekülteket, példátlan menekültbefogadások vannak, így próbálják kicsit a lelkiismeretüket megnyugtatva segíteni őket. Svájc soha ennyi menekültet nem fogadott be, de még a rendkívül kekeckedő Egyesült Államok is úgy megemelte a kvótákat, hogy szinte bárkit befogadtak. Minket azonban ez abszolút nem nyugtatott meg, ahogy az sem, hogy az országba tonnaszámra érkeztek a segélyanyagok, az eladhatatlan dániai vajtól kezdve sok minden. Amit nem tudtak a világpiacon eladni, most segélyszervezeteknek adták oda – hatalmas sajtokra emlékszem, és rengeteg takaró érkezett. Nagybátyám hat takarót

gyűjtött össze, mert fázékony volt. Jó három évet töltött börtönben, és ráadásul akkor fordult az idősebb korába, hiszen hatvanegy éves volt, amikor hazajött, megérintette már az öregség, bár utána még nagyon mozgékony volt.

A hatalom ugye egyrészt rendkívüli erőszakkal nyomult és izmosodott, másrészt igyekezett eltüntetni a forradalom nyomait. Arról már korábban beszéltem, hogy furcsa volt, hogy a házkutatásoknál, különösen a diákszállókban meg munkásszállókban, rászálltak a fényképekre és az írásokra, és valami hihetetlen dühvel gyűjtötték, illetve semmisítették meg ezeket. Mintha minden nyomot el akartak volna tüntetni, ami a forradalomra emlékeztetett. A Körút rendkívüli módon szét volt lőve, súlyosabb helyzetben volt, mint az ostrom után. Már januárban megindultak a helyreállítási munkák, nagy kedvezményeket adtak, maszek iparengedélyeket lehetett kiváltani. Márciusra–áprilisra föl volt állványozva a környékünkön a Körút. De még január 10-én vagyunk, és akkor kellett szembesülnünk azzal, hogy a mi optimizmusunk és a reményeink majdnemhogy teljesen alaptalanok voltak, és ebben nagyon nagy szerepük volt a külföldi rádióknak, amelyek – utólag elolvasva, meghallgatva az akkori adásoknak a szövegeit – nem voltak annyira direkt módon biztató jellegűek, mégis abban a hangulatban mi ezekből pozitívumokat szűrtünk le. Mint ahogy a *Pravda* október 30-ai vezércikkéből is azokat a mondatokat és hangsúlyokat szedtük ki, amelyek az önrendelkezésre vonatkoztak. Január 10-én hideg zuhanyként ért minket, hogy ezt üzenik nekünk, és kérik, hogy ne csináljuk tovább.

Én nekiláttam, hogy a feladatomat teljesítsem, kijuttassam azokat, akik veszélyben voltak. Karászyval volt

a legkevesebb gondunk, mert ő szerzett még egy nyílt parancsot magának, én meg pénzt adtam neki, hogy ki tudjon menni. Lévay Máriát már kereste a rendőrség, és félő volt, hogy Nagy Józsefnek, a szervezkedés vezetőjének – aki kulcsszemély volt – a nyomára bukkantak, ráadásul a Corvin közben is működött, sőt parancsőr tiszt volt, és ő volt az egyik összekötő a nemzetőr-parancsnokság és a Corvin köz között, és részt vett a Kilián laktanyában 30-a tájékán a megbeszélésen. Az ő kiküldése is rendkívül fontos volt. A Honvéd kórházban is ismerték. Őket tehát feltétlenül ki kellett juttatni. Lévay Muci rendkívül lelkes volt, és abszolút nem volt óvatos, úgyhogy őt nagyon kellett félteni. Különböző lehetőségeken gondolkodtunk. Az édesapjának bolgárkertészete volt Lakihegyen, és ott volt egy bolgárkertész, aki bolgár állampolgár volt. Akkor az az ötlet támadt, hogy vegye el feleségül a Mucit, menjenek ki Bulgáriába, és útközben Jugoszláviában lépjen le. Akkor kiderült, hogy ez nem jó, a bolgár vonulat nem megy, és akkor eszembe jutott, hogy van egy kedves atyai barátunk, egy szobrász, Vágó Gábor, aki Szegeden él, ő édesanyámról és Mécs Lászlóról is csinált faszobrot. Ez adta az ötletet, és hozzá lementünk. Ő nagyon tisztességes volt, bár borzasztóan félt, de felülemelkedett ezen, és segített minket. Utána megszerveztük, hogy Deszkről egy parasztember szekérrel bejött, és elhozta a lányának a személyi igazolványát, és azzal Lévay Máriát sikerült kijuttatni. Ennek a Deszk nevű falunak a végén volt a határ. Ebben az időben a nyugati határt már lezárták. Karászy még átjutott a nyílt paranccsal, és kaptunk is tőle üzenetet, hogy odaát van. Nagy Jóskát is ez a deszki parasztember elvitte volna, de ő veszélyesnek ítélte ezt a dolgot. Mert míg Mária esetében

volt személyi igazolvány, az ő esetében nem volt. Én biztattam őt, hogy menjen. Megtudtuk, hogy akkor még a határ nem volt lezárva, hanem húszfős járőrök mentek végig kétóránként. Lehetett tudni, hogy mikor, meg féltek is ezek a pufajkások, akik a szovjet katonákkal együtt mentek.

Nemzetközi segélyszervezetek várták Jugoszláviában a menekülteket?

Utólag szerzett ismeretekből tudom, hogy ott táborba került Muci, és onnan meglehetősen hamar tovább tudott menni Svédországba. Tehát a svédek megjelentek a táborban – ők jelentek meg először –, így ő Svédországba ment. Nagy Jóska ugye veszélyesnek ítélte, ő nem ment. Utólag nagyon bántam, hogy nem voltam erélyesebb, és nem mondtam neki azt, hogy át kell menned – én akkor is liberális voltam –, és később ez súlyos helyzetet teremtett. Tény, hogy ott voltunk, ki is mentünk a határ közelébe. Utána visszajöttünk Pestre, és akkor Nagy Jóska azt mondta, hogy elmegy Pécsre, és megpróbál arrafelé átmenni, mert Szeged túl frekventált volt. El is ment Pécsre, adtam neki pénzt, ott talált egy embercsempészt, akinek a lakásán dekkolt, és akinek adott pénzt, és aki megígérte, hogy át fogja vinni a határon. Éppen levelet írt nekem, amikor egy rendőrrazzia jött ebbe a lakásba házkutatást tartani. Jóska a levélírás közben – félig írta meg a levelet – fölugrott, odaugrott a kályhához, és bedobta, de nem a tűztérbe dobta, hanem a hamutérbe, és ezek a pufajkások rögtön elkapták ezt a levelet. Jóskát bevitték. Onnan a mamájának írt egy levelet. Elég gyorsan elítélték nyolc hónapra határátlépés kísérletéért, azt nyilván bevallotta. Akkor megnyugodtam, hogy a pécsi börtönben jól elvan, és majd hazajön, amikor a menny már nem dörög. Karászytól is megkaptuk az értesítést, egy képeslapot, idegen névvel, ebből tudtuk, hogy szerencsésen megérkezett.

Utólag vizsgálva a dolgokat, ebben az időben már többfelől kezdtek utánunk szaglászni: az egyik, hogy a Honvéd kórházban elég nyíltan ment a szervezkedés, sokszorosítógépekkel folyt a sokszorosítás, röplapok készítése, az *Újra Élünk*nek a nyomtatása, meg mások. Volt ott egy elmegyógyászatilag kezelt személy, aki följelentette az ottaniakat. Ez a följelentés is megindult a maga zavaros útján. A másik, a nagyobb baj az volt, hogy amikor Karászy kint volt Bécsben a brit nagykövetségen, akkor a brit nagykövetség magyar tolmácsa – utólag kiderült – a III-as ügyosztálynak volt az embere. Tehát tudtak róla. Rengeteg ilyen hír volt nyilván, nem figyeltek különösebben föl rá, és – hogy csak Szabó Miklóst[78] említsem – az ottani emigrációs vezetőkön keresztül is jöttek az információk. Karászy ott kapcsolatba került a brit titkosszolgálattal. A szervezkedésünk két tagjának küldött egy citromírásos levelet, amelyben arra kérte őket, hogy a Budapest környéki szovjet laktanyákról, a szovjet csapatok mozgásáról és egyebekről küldjenek információkat. Ezt – ők hazafias kötelességüknek tartották – meg is tették. Ez volt a helyzet januárban.

Közben december végén Bárány Jánost, aki le volt tartóztatva, kiengedték. Titokban magához hívott, és

[78] Szabó Miklós író, újságíró 1955 és 1957 között Kerekes Mihály fedőnéven a magyar hírszerzés nyugati emigrációban tevékenykedő ügynöke volt, aki Bécsben az emigránsok és a nyugati szervezetek körébe egy ideig sikerrel beépült. Utóbb évtizedeken át nagy visszhangot keltő sajtó- és publikációs kampánnyal leplezte le az 56-os magyar „disszidensek" és az őket támogató nyugati szervezetek „aknamunkáját".

kérte, hogy értesítsek mindenkit, nehogy keressék őt, mert megfigyelés alatt van, őt csalinak engedték ki, és ő most figyelmeztet minket. Akkor én több helyre elmentem az információi alapján szólni, hogy nehogy keressék őt. Például kimentem Csepelre az Ifjúmunkás Szövetségbe, és ott konspirált módon szóltam, hogy a Bárány Jancsit ne keressék. Útközben volt egy kalandom, amikor mentem át – biciklivel persze – a Kvassay-zsilipnél a hídon: jeges hó volt, ott pufajkások álltak őrt, és elcsúsztam a biciklivel, elvágódtam. Ráadásul a farzsebemben volt egy pisztoly. A pufajkások odaszaladtak, és fölsegítettek engem. Akkor éreztem át, hogy ha most ők megtalálják vagy észreveszik, hogy nálam pisztoly van, akkor nekem le kell őket lőnöm. Éreztem, hogy itt nincs mese, mert nem kerülhetek fogságba. Most fölsegítenek, de az ellenségeim. De szerencsére csak lesöpörték a havat rólam.

Miért vittél pisztolyt magaddal?

Mert akkor ilyen volt a helyzet, a fegyver mindig nálam volt, mert nem hagyhattam magam letartóztatni. Mi konspiráltunk, és ez egy fegyveres szervezkedés volt. Bárány Jánossal, a Tompa utcai felkelők vezetőjével együttműködni, aki azt mondta, hogy Csepelen ötszáz vagy ezer fiatal munkást lehet toborozni kellő időben – ez komoly dolog volt, Bárány már bizonyított. Utólag lehet azt mondani, hogy abszolút illuzórikus volt, de abban a légkörben, akkor ez nem így volt.

Kimentél Csepelre – milyen eredménnyel? Sikerült átadnod mindenkinek az üzenetet?

Sikerült, igen, méghozzá úgy, hogy nem maradt nyoma ott, mert ugye belépőcédulákat kellett volna kérni. Ezt megoldottam, és másokat is értesítettem, többeknek szóltam, hogy disszidáljanak. Ekkor már a Lévay Muci kint volt. Még a jogi egyetemen szóltam néhány fiúnak, hogy vigyázzanak, és nem is lett semmi bajuk.

A műegyetemen nem volt kapcsolatod a nemzetőr diáktársaiddal?

Nem, mert ők már kimentek.

Sokan kimentek az egyetemről?

A műegyetemről elég sokan kimentek. A műegyetemi tanulmányok és végzettség abszolút konvertibilis, felhasználható volt. Elég sokan kimentek, és már úgy január végén, február elején jöttek az üzenetek. Emlékszem, volt egy kedves docensünk, akit Palócz Istvánnak hívtak, őt New Yorkban látták az utcán, jött egy ilyen hír, meg jöttek a levelek évfolyamtársaktól meg ismerősöktől, hogy kint vannak Amerikában. Az elektronika abszolút progresszív dolog volt, azzal lehetett mit kezdeni bárhol a világon. Ebben az időben még mindig voltak ellenállási cselekmények, és még mindig éltek a legendák, hogy van ellenállás az országban. Ezek inkább vágyak voltak, vágyaknak a kivetítései. Mindegyiknek volt azért valamilyen magja, de ebben az időben már tudatosan nem konfliktuskerülő volt a Kádár-kormány magatartása, hanem konfrontatív.

Az írók, újságírók, munkástanácsi vezetők letartóztatása is ezt jelezte.

Pontosan, és a sortüzek.

Miként hatott rátok a békés tüntetők tömeges lemészárlása?

Hihetetlenül felháborodtunk, és emlékszem – ez is decemberben volt, még a Baliék letartóztatása előtt –, hogy a központi munkástanács kért lapengedélyt, és nem adták meg. Akkor a munkástanácsok felhívására a *Népszabadság*ot az újságosstandoknál megsemmisítették az emberek, fölgyújtották, vagy nem vásárolták. Volt egy ilyen ellenállás. De nagyon hamar elhalt, jöttek a drasztikus retorziók. A salgótarjáni sortűz volt a nyitány, és utána nekimentek a munkástanácsoknak is. Akkor ugye azt mondták taktikusan Kádárék, hogy az üzemi munkástanácsok működhetnek, elsősorban üzemszervezési, belső szakszervezeti témákban, de nem politizálhatnak, és a kerületi munkástanácsokat és a Nagy-budapestit is kezdték fölszámolni. Hoztak törvényerejű rendeletet a munkástanácsokról, aztán 57 őszén szüntették meg teljesen a munkástanácsokat, és üzemi tanácsokká alakították át, amiknek még szakszervezeti jogaik sem voltak. De ez már abban az időszakban volt, amikor mély depresszióba került a lakosság.

Még egy a sűrű év végi események közül: az Írószövetség bátor kiállása a forradalom mellett a Gond és hitvallás című kiáltvánnyal.[79] *Ez milyen hatással volt rátok? Netán magatok is sokszorosítottátok?*

[79] Az írói nyilatkozat megszövegezője Tamási Áron volt. A december 28-i taggyűlés csaknem teljes jegyzőkönyvével együtt először az AB Független Kiadó adta ki 1983-ban, majd Rainer M. János közölte a *Századvég* 1987/4–5. számában. Vö. Standeisky Éva: *l. m.*, 177 skk.

Sokszorosítottuk is, hivatkoztunk is rá.

Hogyan, hol?

Akkor még a Honvéd kórházi társaság csinálta ezt, és azonkívül lakásokon is. Stencilgép nem volt, hanem sok indigóval gépelték. Voltak lelkes fiatalok, akik legépelték. Meg volt nyomtatott is. Volt egy bűnjelként lefoglalt nyilatkozatunk.

Nálatok a lakáson is folyt valami, vagy csak házon kívül konspiráltál?

Nem, a lakásunktól teljesen távol.

A húgaid nem vettek részt ebben?

Nem.

Miért nem? Te nem akartad bevonni őket...?

Kishúgom még kicsi volt, ő akkor tizenhat éves volt.

A nagyobbik?

Ő orvostanhallgató volt, részt vett a segélyhelyeken a kötözésben, de magában az ellenállásban nem, és én nem vontam őt be.

Egyházi vonalon, a papok közül volt valakihez aktív közöd ez időben?

A nagybátyám nálunk lakott, és rengetegen jártak hozzá, Felvidékről is. Se szeri, se száma nem volt papoknak, irodalmároknak a *Vigiliá*tól és máshonnan. 57. február körül megkeresték a rendszer emberei, hogy kiadnák a verseit, egy összkötetet. Ebben az időben volt az írósztrájk, nem publikáltak, és ő szolidáris volt velük. Ezt később megbosszulták, tehát a rendszer hosszú ideig nem adott neki útlevelet, csak amikor már nagyon idős lett, akkor tudott elmenni szülőföldjére, Csehszlovákiába. Külföldi útra már nem vállalkozott. Ez már a hetvenes években volt, tehát ez volt a megtorlás vele szemben. Ez rendkívül nagy áldozat volt a részéről, mert mint költőt rajongás vette körül, amit ő tulajdonképpen élvezett. Utána jött a teljes csend, de akkor is még családokhoz eljárt, meg a Bakonyban szavalt, meg Szent György-hegyen volt, kis kápolnaszerű házban élt – megnéztem a III-as ügyosztály jelentéseit, nyomon követték és mindenütt tudtak róla, de nem tartóztatták le. Neki, aki hozzászokott a népszerűséghez, a legnagyobb fájdalma volt, hogy – mai szóval – csak szamizdatként terjedtek a versei.

A látogatói között volt olyan, aki bármiként aktívan részt vett az ellenállásban, az embermentésben vagy dokumentumok elrejtésében?

Egyrészt a családi kört és az ő köreit teljesen kívül tartottam az én mozgásomtól, másrészt a katolikus egyházat kicsit avíttnak, túlhaladottnak éreztem. Úgy éreztem – de ezt már kisfiú koromban, 46-ban is így

éreztem –, hogy a kereszténységnek meg kell újhodnia, a katolikus egyház túlságosan hozzánőtt a hatalomhoz, a latifundiumokhoz, a kényelmes élethez, a gazdagsághoz. Ezt gondoltam 45-46-ban, 56-ban meg pláne, hogy egy új, teljesen modern kereszténységnek kell majd a forradalom után kialakulnia, és meg kell újulnia.

Én arra gondolok, hogy a kereszténység legnemesebb tradíciója az ilyen válságos időkben mindig is az embermentés, az üldözöttek megsegítése volt. Efféle vert helyzetekre, drámai kihívásokra a keresztény szolidaritás már-már ösztönszerű válaszreakció volt. És ha nem is abban a körben, ahova a nagybátyád nyilván mélyen be volt ágyazódva, legalább a jezsuita osztálytársaid, a volt tanáraid között nem volt tapasztalható ilyesféle attitűd? Hiszen 57 elején még közülük is nyilván sokan voltak körülötted.

Ők is éledeztek, de fáziskéséssel, úgy, mint a vidék is. Ráadásul a legtöbbjüket nagyon megégette a bolsevik hatalom, tízezer szerzetest internáltak, meg a békepapi mozgalommal sanyargatták őket. Tehát hihetetlen sok agresszió érte a papságot. A püspökök jelentős része be volt zárva vagy házi őrizetben volt. Badalik Sándor Bertalan veszprémi püspököt Hejcére internálták, Pétery József váci püspököt szintén, illetve újra Hejcére száműzték. Mindennek az volt a célja, hogy megfélemlítsék a vallásos magyar népet, különösen vidéken volt ez erős eszköze a hatalomnak. És valami dühödt, konok és illogikus határozottsággal és energiával harcoltak a jámbor egyházi emberekkel szemben is. Nehéz elmagyarázni a mai fiataloknak, hogy hogy lehetett

ez, és miért az egyházakat, és főleg a katolikus egyházat pécézték ki. Én azzal magyaráztam utólag a dolgot, hogy itt nem a kommunista ideológia vagy a baloldali ideológiák voltak a lényegesek, hanem a hatalmi kérdés. Egy olyan szuperdiktatúra jött létre a Szovjetunióban és később nálunk is annak hatására, amely nem tűrt el semmiféle más szervezetet. Mindent ellenőrizni akartak, és minden szerveződést, tehát ahol háromnál több ember összejött, azt kontroll alá, pártirányítás alá kívánták vonni, és ezt meg is tették. Elbürokratizálódott, ez egy másik kérdés, de valóban ez volt a tendencia. A katolikus egyház centralizált, fölülről lefelé szervezett és működő, tehát mint ilyen, idegen test volt a pártállami diktatúrában, és ez ellen vették fel a harcot.

És nemcsak ideológiájában, de szerveződésében, hierarchiájában is rivális szervezet volt a kommunisták szemében. Aligha véletlen, hogy az ÁVH legfőbb mumusai épp a jezsuiták voltak, akikben hozzájuk hasonló, militáns fegyelmű, ádáz és titkolózó ellenséget véltek felfedezni, valódi hivatásukat meg sem értve.

Sok alapelvet tekintve még közös is lehetett volna. Azok a szép jelszavak, hogy „Egyik ember annyi, mint a másik, / Bár a bőre barna vagy fehér"[80] – ez Krisztus tanításával teljesen homológ.

Tehát január 10-e után vagyunk, miután Bárány Jánost újból letartóztatták. Hála az ő gondosságának meg a mi közreműködésünknek, nem tartóztattak le a

[80] A magyarul *Drága föld* címmel ismert szovjet hazafias dal két sora. Eredeti címe: *Pesznya o rogyine* (1936), magyar szöveg: Raics István, zene: I. O. Dunajevszkij.

társaságból másokat. Nagy Jóska a pécsi börtönben ült, én megnyugtattam magunkat meg a barátainkat, hogy nyugi, ő majd nyolc hónap múlva kijön. A mamájával azt üzentem, hogy Pécsett vállaljon munkát, ne legyen itt. Március előtt rendkívül aktív volt az állambiztonság, a MUK miatt.

A „MUK" – Márciusban Újra Kezdjük – volt az ellenálló mozgalom titkos jelszava.

Én erről azt gondoltam, hogy ez provokáció. Ebben az időben a hatalom már provokálta az embereket, és elő akarta csalni az ellenfeleit, hogy lesújtson rájuk, ekkor már olyan erősnek érezte magát. Ezért nekem az a véleményem, hogy vagy elindították ezt a jelszót, vagy pedig ezt valamelyik kis felkelő csoport vagy társaság kitalálta, erre rászálltak, és jó bolsevik módszer szerint az élére álltak, és elkezdték ezt terjeszteni.[81] Ráadásul jól jött ez nekik olyan szempontból, hogy saját magukat meg tudták szervezni. Azért a munkások között, a munkás párttagok között nagyon sokan voltak, akik nem értettek egyet a szovjet agresszióval, és akik hajlottak volna a munkás önrendelkezés gondolatára. Látszott, hogy nagy feneket kerítenek neki, és ezzel tulajdonképpen szervezik a MUK-ot, hogy tabula rasát lehessen csinálni. Mi meg tudtuk, hogy nincs semmilyen remény, tehát vissza kell térni a munkahelyeinkre, az egyetemre, és csinálni tovább a dolgunkat. Közben terjedt a MUK-propaganda, ami, mondom, egy gerjesztett dolog volt. Túl sokat írtak erről, nekem ez

[81] Jellemző, hogy a MUK-feliratokra mindjárt egy ellenjelszó is megjelent a házfalakon, röpcédulákon „Márciusban egy mukk sem lesz!" szöveggel.

lett gyanús, meg az érzékeim is azt mondták, hogy itt szó sem lehet újrakezdésről, itt azokat az erőket és csoportokat, melyek létrejöttek a forradalom alatt, azokat meg kell őrizni, és ébren kell tartani a forradalom szellemét, de nem szabad fegyveres ellenállásba átmenni, mert erre várnak. Itt van a világ legnagyobb hadserege óriási készültséggel, és arra vár, hogy kit lehessen elvinni. Mondvacsinált ürügyekkel vittek be embereket ezrével. Megindult a munkástanácsok fölszámolása, és ez a gyárakban nagy megdöbbenést okozott. Addig ott úgy érezték, hogy ők erősek, és joggal érezték ezt, és egyszer csak azt vették észre, hogy kiemelnek egy-egy munkástanács-vezetőt, elviszik, megverik, megverten hazatér, vagy kórházban találják meg, vagy agyonverik, ilyenek is voltak nagyon sok helyen. Különösen vidéken pufajkás brigádok járták végig a falvakat, és ott agyon is vertek embereket.

Ott persze sokkal könnyebben ment a megfélemlítés, mint Budapesten vagy a nagyobb városokban.

Vidéken nem lehetett hova elbújni, tehát nem lehetett eltűnni. A faluban ismerték az emberek egymást, a mentalitást. Tehát ugyanaz ismétlődött meg, mint a fehérterror idején, vagy előtte a vörösterror idején, 1919-ben. Óriási félelem alakult ki, és utána azt vették észre a bérből és munkából élő emberek, hogy ezt a hivatalos kategorizálást mondjam, hogy nagyon nagy baj van, ezek visszajöttek, és keresik, hogy kibe köthetnek bele, kit vihetnek el, kit lőhetnek agyon, kit verhetnek meg. Ezért előjött az életösztön, és az, hogy nem segít a Nyugat, itt minden, ami szép volt az elmúlt hónapokban, az elvész, és aki nem húzza össze magát, annak

nem lesz állása, az nem fog életben maradni. A munkástanácsok felszámolásával a gyárakba visszatértek a párthű emberek, a párttitkárok, a szakszervezeti bizalmik, akik különböző listákat készítettek. A 70-es évek végén kirándultunk a gyerekekkel a Széchenyi-hegyen, és egy ilyen káderdülőszerű részen egy kupac félig égett papírt találtunk, amelyek XI. kerületi elhárítópapírok voltak, és amiket aztán a *Beszélő*ben publikáltunk is Rainer M. Jánossal vagy tizenkét évvel később.[82] Ott bele lehetett látni a megtorló apparátusba, hogy hogyan keresték azokat, akiket le lehet tartóztatni. Ezt egyébként tapasztaltuk is, ismerősöket vittek el, és a népszerűbb papokat figyelmeztették vagy megverték. Ugyanakkor Kádárék készültek, hogy május 1-jén nagy demonstrációt fognak tartani...

...ami döbbenetesen jól sikerült nekik. Ez milyen hatással volt rátok? Egyáltalán, honnan lehetett tudni erről? Csak a sajtóból vagy a korabeli rádióközvetítésből?

Csak rádióból, a tévé akkor még igencsak gyerekcipőben járt. De az újságok is ontották a fényképeket, és mutatták, hogy milyen sokan vannak. Zimándi Pius írja le ezt nagyon jól.[83] Ő elment megnézni, és a Dózsa György úton a járdáról figyelte. Az ő írása is igazolja azt, amit mi gondoltunk, hogy itt erőteljesen kivezényelt emberekről van szó, az adta a nagy tömeget.

[82] Rainer M. János – Mécs Imre: „Fejére szól, ki szót emel..." A karhatalom hétköznapjaiból – 1957 tavaszán, *Beszélő online. Beszélő szamizdat*, 1989/2.

[83] Zimándi Pius: *A forradalom éve*, Budapest, 1956-os Intézet – Századvég, 1992.

Biztos volt húsz-harmincezer vagy akár százezer olyan ember, aki szívvel-lélekkel vett részt, de ott jóval többen voltak. Egyszerűen ki volt adva minden pártalapszervezetnek, minden üzemi szervezetnek, hogy hány embert hozzanak el. De nem is ez volt a legfontosabb, hiszen azért a munkásság volt az ereje a forradalomnak is, hanem az, hogy látták az egyszerű emberek, hogy nincs mese, éhen fognak halni, hogyha nem állnak be a sorba. Ilyen egyszerű ez. A meós, a raktáros, a futószalag mellett dolgozó, az olvasztár, akinek nem volt olyan a szakképzettsége, hogy nélkülözhetetlen lenne az üzemben.

Azért tegyük hozzá, ezek földuzzasztott üzemek voltak épp azzal a „szocialista vívmánnyal", hogy nálunk, úgymond, teljes foglalkoztatás van, és nincs munkanélküliség.

Ha valakinek a személyi igazolványába nem volt beírva a munkahelye, akkor KMK-ért, közveszélyes munkakerülésért be lehetett vinni, és akkor már büntetett előéletű lett. Bűncselekménynek számított, ha valakinek nem volt munkahelye. Vagy igazolnia kellett, hogy beteg vagy leszázalékolt, vagy eltartott családtag. Annak is megvolt a módja, különösen nők esetében. Egyszerűen a félelem egyszer csak úrrá lett.

Messzire vezet, és alaposabb társadalomtörténeti elemzést is megérne, hogy másodszorra hogyan adja be a derekát a magyar parasztság és a vidék a 60-as évek elejére, a téeszesítések újabb, a korábbinál kevésbé erőszakos, de mégiscsak nagyon kemény hulláma nyomán.

1959 után Győr-Sopron megye termelőszövetkezeti megye lett. Ebben az időben azért az ideológia az volt, hogy a kommunizmus felé vezető lépcső első foka a szocializmus, és a szocialista kompromisszumos struktúrából majd – Hruscsov mondta, hogy belátható időn, öt éven belül – átfordul a kommunizmusba. Emögött az állt, hogy volt hidrogénbombájuk, volt atombombájuk, és nem sokkal később szputnyikot lőttek föl. És tudomásul vették, hogy vannak másod- és harmadrendű foglalkozások és emberek, de azoknak is meglesz majd a helyük a kommunizmusban, de egyelőre el kell tűrni még a szövetkezeteket is. Még a szövetkezeteket sem tartották igazán megfelelő szervezeteknek, csak átmenetileg – a fejlett nagyipar volt a cél, és a szocialista nagyiparba kell majd átnőniük a szövetkezeteknek és a magánvállalkozásnak is, ami ugye nagyon kis mértékben volt megtűrve. Ez volt akkor a helyzet.

Vissza a te személyes léptékedhez: hogy van ez, hogy te még mindig utóvédharcokat vívsz és konspirálsz az ellenállásban, ugyanakkor egyetemre is jársz? Mikortól kezdődik a te illegalitásod, amiről korábban beszéltél?

Február körül már – azt kell látni – a hatalom rettenetesen félt az egyetemi diákságtól, tehát a lehető legtovább halasztotta az oktatás megkezdését. A Nagy-budapesti Központi Munkástanács, mert más szerv nem volt, követelte, hogy induljon be az iskolákban is és a főiskolákon is a tanítás. A műegyetemen februárban indult újra a tanítás. Nekünk ez az utolsó félévünk volt, ezalatt kellett volna a diplomamunkát elkészíteni, az utolsó vizsgákat letenni, de mivel október 23-án megakadt

az előző félév, még egy csomó vizsgát le kellett tenni. Bementem az egyetemre, és elkezdtem ezekkel a vizsgákkal foglalkozni, miközben a konspiratív feladataimat is elláttam. A hatalom kezdett már ebben az időben a nyomunkba jönni, Bárány Jánost ismét letartóztatták. Az egyetemi hangulatra jellemző volt, hogy a mi egyik vezető professzorunk, Barta professzor riadtan kérdezgette tőlünk, hogy ugye nem volt ellenforradalom? Mondtuk, hogy nem volt. Akkor már az egyetemről, a híradástechnikai tanszékről meg az elektroncsövek tanszékéről is több oktató kiment.

Marián Istvánnak mi lett a sorsa?

Mariánt márciusban letartóztatták.

Nem is találkoztál vele november 4-e után?

Nem. Életfogytiglani börtönbüntetést kapott. Szóval, a műegyetemen nekünk diplomafélévünk volt, és pótlólag le kellett vizsgázgatnunk. Én ezeket elkezdtem 57 februárjában, márciusban is tartott még. Valamikor márciusban vagy áprilisban a házmesterünk lánya kijött elém, mikor jöttem haza a műegyetemről, és mondta, hogy ne menjek haza, mert keresnek. Akkor előkerítettem a biciklimet, és leléptem. Volt olyan érzésem, hogy már követnek engem. Egy távoli ismerősünk Árnyas úti villájába mentem, Éri Ferencnek hívták. Nagyon intelligens belvárosi szabómester volt, nagyon olvasott volt. Rengeteg Arany János-verset tudott kívülről. Furcsa ellentmondása volt az állampárti rendszernek, hogy üldözte a maszekokat, de akiket meghagyott, azok nagyon jól éltek. Éri rajongott az irodalomért, és

Mécs Lászlót különösen szerette. Nem tudták, hogy vele kapcsolatban vagyunk. Akkor elmentem hozzájuk, és elmondtam, hogy keres a rendőrség a tevékenységem miatt, és erre mondták, hogy maradjak náluk, amíg csak akarok. Egy nagyon szép villában laktak az Árnyas úton Zugligetben. Abban az időben Zugliget még nem volt beépítve. Ott nemhogy üres telkek, hanem legelők, kaszálók voltak. A villamos csörömpölt végig, ez volt az egyetlen zaj, csöndes hely volt. Én ott nagyon jól éltem. Volt egy háztartási alkalmazottjuk, egy kövér néni, aki reggel mindig megkérdezte, hogy mit főzzön nekem. Ott tanultam a vizsgákra, és hetente-kéthetente bementem az egyetemre, levizsgáztam, és jöttem vissza. Annak ellenére, hogy kerestek, az egyetemről senki se dobott fel. Ez nagyon pozitív dolog volt.

A szüleidet sem faggatták?

Nem faggatták őket. A házmesterlány mondta aztán anyámnak, hogy nála többször érdeklődtek utánam. Ebben az időben hihetetlenül sok munkájuk volt a szerveknek. Tényleg igazolódott, hogy aki időt nyer, életet nyer. De egyre aktívabbak lettek, és a besúgórendszereket újraszervezték. A házmestereknek is elvileg jelenteniük kellett. De a mi házmesterünk lánya persze továbbra is hallgatott rólam.

Ekkor még elég nagy volt a zűrzavar, nem igazán lehetett tudni, ki ment ki Nyugatra, ki csak egy csöndes vidéki búvóhelyre.

Én is úgy gondoltam, hogy lecsillapodnak a dolgok. Na most utána kiderült, hogy Nagy Jóskát valamikor

március végén vagy április elején Pécsről fölhozták Pestre, mert akkor már különböző szálak összefutottak, tehát a pécsi szál és a Honvéd kórházi szál. Ezek sem voltak mély konspirációk, mert hiszen még ott volt a forradalom szelleme, hogy meg lehetett mondani, meg nyíltan lehetett csinálni. Márciusban voltak a nagy letartóztatások, kezdték begyűjteni a szervezkedés tagjait. Bárányt meg többeket visszavittek.

Nagy Jóskáról hallottátok, hogy feladott valakit?

Most rögtön, már a kérdés ellen is tiltakoznom kell, mert ezek utólagos vagy a Rákosi-rendszer idejéből ismert kategóriák, hogy föladott, vallott és így tovább. Egy félig győztes forradalom után ezek a fiatalemberek, akik hihetetlenül nagy dolgokat csináltak, amikor szembeszálltak a szovjet haderővel, életük fénypontjának tekintették a forradalmat. Először nem vallottak. Utólag megnéztem az iratokat: először mélyen hallgattak, és amikor kezdték a bizonyítékokat előszedni, kezdték a különböző jelentések anyagából az ismereteket gyűjteni, akkor egy idő után elkezdtek vallani. Volt egy áttörés, mikor rájöttek, hogy tagadással semmit nem lehet elérni, csak azt, hogy hamis képet ad az ő tevékenységükről meg magáról a szent forradalomról. De expressis verbis ki is mondja némelyik, Nagy Jóska is, hogy eddig nem mondtam el pontosan, hogy mi történt, de úgy gondolom, fontos, hogy pontosan legyen rögzítve, mit tettünk, és mi történt akkor. És majdnem büszkélkedve mondták el, hogy mit csináltak. Fokozatosan ment: „Ugye volt ott egy fekete micisapkás fiú Csepelről." „De hogy hívták?" „Nem tudom. Micisapkás. Meg volt egy Csoki." „Az ki volt?" „Nem tudom, egy cigány gyerek."

Ezek így kezdődtek, és utána jött az, hogy „X. Y. mondta, hogy magával együtt volt a Corvin közben." Akkor egy idő után a Nagy Jóska is azt mondta, hogy „most pontosan rögzíteni akarom, hogy mi történt". Utána elkezdte tárgyilagosan elmondani. Akkor megemlített egy Imi fedőnevű egyetemistát – ez én voltam. „Imrének hívták." „De milyen Imrének?" „Erre nem emlékszem." „Dehogynem emlékszik." Akkor végül volt egy vallomása, amikor pontosan megmondta, hogy hol lakom. De ez nem beköpés volt – ez egy érdekes pszichózis volt. Megnéztem a nyomozati anyagában a fényképeit, amiket akkor készítettek, amikor elmentek a Rákos-patak partjához, megnézni, hogy hova rejtették el a fegyvereket. Csináltak ott felvételeket, és egy rendkívül dacos, kemény tekintetű fiú néz a képekről. Azért mondom, hogy ezt nem lehet a szokásos kategóriákba besorolni. De hasonló volt Angyal Pista vallomása is, amit ki is adtak.[84] Tehát egész egyszerűen egy idő után ezt a hatalmas történést elő kellett adni, amikor minden percben történt valami, és állandóan mozgott minden, és egy hatalmas nagy pozitív élményben vettek részt kollektívan. Megvetettük a hatóságot, megvetettük a bíróságot, megvetettük az ügyészeket, meg legfőképpen a nyomozókat. És volt egy olyan ígérete Kádárnak, hogy a november 4-e előtti cselekményekért nem vonnak senkit felelősségre. Elég sok ügynek megnéztem a jegyzőkönyvét, majdnem kísértetiesen ugyanígy történt, hogy nem az volt, hogy „ő csinálta és én nem", nem az volt, amikor hárítják, hogy „kérem szépen, csak láttam ezt" – nem ez volt, hanem az volt, hogy „igen, én voltam ott a parancsnok, és ezt és ezt csináltuk". A Jóska

[84] *Angyal István saját kezű vallomása*, Budapest, Pesti Szalon, 1991.

vallomásánál volt, mikor azt mondta, hogy „fontos, hogy minden pontosan rögzítve legyen", és utána már csak erre törekedett. A tárgyaláson is sokszor fölszólaltak a saját kárukra, amikor valami nem volt igaz, és inkább magát terhelte, de elmondta, hogy az hogyan történt. Tehát ez volt a helyzet. Ne felejtsd el, hogy fiatal munkásemberekről volt szó, akiknek elég hiányos volt az iskolai végzettségük, és ennek ellenére sokszor rendkívül bölcsen és jó vezetői képességekkel intézték a dolgaikat. Nekem megvannak a nyomozati jegyzőkönyvek is, végigkísérik a folyamatot. Ez egy óriási anyag, és olyan óriási történés, ami vele történt. És egy ideig tudott arra ügyelni, hogy ne mondjon más nevet.

Aztán, gondolom, jött mindaz, amit a nyomozók már tudtak, és amit mások a vallomásaikban már elmondtak. És ugyan miért ne vallhatná be ezeket a gyanúsított, hisz másnak kárt nem okoz vele, gondolhatta ártatlanul. Pláne, ha az a hír járja, hogy az illető már Nyugaton van!

A másodrendű vádlott, Szabó Lajos akkor volt huszonnyolc éves, gépmunkás a Danuvia Gépgyárban. Ő például, amikor ez az átbillenés megtörtént, akkor például ilyen önvallomásokat tett, amelyekben elmondta a gondolatait és az elképzeléseit, tehát hogy hogy akarta a szervezkedést továbbfejleszteni. Gondolj bele. Senkiről nem tett tanúvallomást, de elmondta, hogy egy óbudai századot akart létrehozni a Schmidt-kastély környékén. Nem törődött a következményekkel, mert a forradalom igézetében élt.

Nehéz ezt ma megérteni, hogy én ezt így fogom föl, aki így kerültem bele. Én komolyabban konspiráltam,

mint ők. Akkor őket ott sorban vallatták, és közben elkaptak leveleket, amiket a Karászy küldött a szervezkedés két tagjának Bécsből. Forgács Ferenc volt az egyik, egy fiatal mérnök, és Vancsó Béláné, aki egy nagyon csinos hölgy volt, a szervezkedésnek az egyik oszlopa. Nagyon primitív módszert használtak, citromlével írtak a levél sorai közé. Tehát írtak egy levelet, szokásos üdvözlő levelet, és a sorok közé citrommal írtak bele. És hogyha ezt a citromírást melegre tetted, akkor előjött a titkos szöveg. Ez egy nagyon primitív titkosírási módszer, ebben is van valami nevetséges, az igazi kémek nem így szoktak levelezni. Ezeket a postán lekapcsolták.[85] Tehát így ment. A posta egy olyan kísérőlevéllel küldte át ezeket a leveleket, hogy egy postai dolgozó véletlenül rátette a levelet a radiátorra, és egyszer csak észrevette, hogy államellenes. Egy frászt.

Én közben az Árnyas úton éltem. Még apám se tudta, hogy hol vagyok, csak az anyám tudta. Június 20-a körül fölhívtam anyámat idegen névvel, utcai telefonról, hogy találkozzunk. Találkoztunk, és a mama mondta, hogy már nem keresnek, úgyhogy nyugodtan hazajöhetek. Akkor hazamentem, és két nap múlva hajnalban ránk rontottak a nyomozók. A nagybátyám akkor ott lakott nálunk. A Körút végig be volt állványozva, a mi házunkat is tatarozták, villámgyorsan, óriási energiával. Malterosládák voltak az ablak előtt az állványon, és reggel öt óra tájban, hajnalban nagy dörömbözés volt.

[85] A „K vonalat", vagyis a belügyi postacenzúrát 1957 elejétől már nemcsak helyreállították, hanem a Rákosi-érához képest jelentős mértékben korszerűsítették is. Az év őszén már mintegy háromszáz titkos munkatárs – levélfigyelő, technikai munkatárs, államvédelmi tiszt, számos fordító és hivatalsegéd – dolgozott a Moszkva téri Postapalota szigorúan zárt termeiben és más belügyi részlegekben.

Anyám kiment, és akkor mondták, hogy rendőrség, és házkutatást tartanak. Anyám becsapta a kis ablakot, és rohant, hogy keresnek engem. A párnám alatt volt a pisztolyom, ami akkor életveszélyes volt, mert statárium volt. Kinyitottam az ablakot, és bedobtam az egyik malterosládába, és bezártam az ablakot, és visszafeküdtem az ágyba, mikor berontottak. Ez villámgyorsan zajlott le. Így tartóztattak le június 24-én hajnalban. Levittek egy autóba, két kövér ávós közé ültettek, és akkor elkezdtek titokzatosan rám nézni, hogy „Imi". Mondom, „mi van, ez a becenevem". „Nem, nem, ez magának a fedőneve." Mondom, „mi az a fedőnév?" Bevittek a Gyorskocsi utcába, és akkor útközben mondták nekem, hogy „hát, már a társaid mind bent csücsülnek, már mind-mind vallottak, mind elmondták a dolgokat". Mondom, „milyen társaim?" Akkor még az ember próbálkozik. Akkor levittek a pincébe, és állandóan vártam, hogy mikor vernek meg, akkoriban még voltak verések. Levittek egy kis szobába, ott volt egy egyenruhás pasas, mondta, hogy vetkőzzek le meztelenre. Gondoltam, most fognak összeverni. Kiderült, hogy nem ver össze, hanem megnézte a testnyílásaimat. Megalázó volt az egész. Elvették a cipőfűzőmet, nadrágszíjamat, és fölvittek kihallgatni. „Na, Imi, itt van", mondták, „lebukott". Mondom, „nem értem, miről beszélnek. műegyetemista vagyok, tanultam, meg minden." „Hát hol volt maga?" Mondom, „otthon voltam, meg diákszállóban, tanultam, egy csomó vizsgát tettem le, nézzék meg az indexemet". „Na, hagyjuk a mesét", mondták. Utána már nem törődtek azzal, hogy hol voltam, hanem kezdték, hogy „le van tartóztatva Nagy József, Bárány János, Szabó Lajos, Forgács Ferenc, Vancsóné, meg a maga fiatal egyetemista barátja, az

orvosi egyetemre járó Hegedűs László is".[86] Már mindegyik tett őszinte, beismerő töredelmes vallomást. Akkor kezdték sorban végigmondogatni.

Olvasva?

Kis papírokról, meg néha belenézett az egyik jegyzőkönyvbe. Hárman voltak, ültek, és záporoztak a kérdések. Mondom, „én ezekről nem tudok semmit". „Ne hülyéskedjen", mondja, és fölolvassa, hogy Nagy József a vallomásában elmondta, hogy maga Lévay Máriával két géppisztolyt, nem tudom hány tárat, hány kézigránátot szállított el ekkor és ekkor. Akkor lassan kezdett kiderülni, hogy – amit csak részben tudtam, mert én a Nagy nénivel, Jóska mamájával akkor nem találkoztam, éppen azért, mert ugye konspirativ okból akkor már nem lehetett – a társaságnak egy jelentős része be van csukva, és az is nagyjából kiderült, hogy ki nincs. Akkor gyötörtek két vagy három órán keresztül, és amikor eljutottunk ide, akkor: „Nézze" (egy százados volt a csapatnak a vezetője), „nincs értelme tagadni, mindenki elmondta már a dolgát, miért veszi magára ezt a terhet. Jobb, hogyha elmondja, maga intelligens ember..." Nekem meg az járt az eszemben, hogy még több szálat nem fedeztek föl, tehát nekem azokat kell óvnom, azokra kell ügyelnem. Volt a jogi egyetemen egy részünk, és a műegyetemen a nemzetőrségben is

[86] A Nagy József és társai perben első fokon tizenhárom vádlott szerepelt, Mécs Imre kilencedrendű vádlottként (rendre: Nagy József, Szabó Lajos, Forgács Ferenc, Vancsó Béláné, Bárány János, Ivicz György, Tóth Nándor, Hegedűs László, Mécs Imre, Halkrand Ferenc, Molnár Lajosné, Heffner István, Molnár Klára). Lásd https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:6950675861823:::2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81521, letöltve 2025. augusztus 15.

volt, meg a várbeli diákszállóban is. Tehát erre koncentráltam, és amit ott hallottam, azokat én is elmondtam. Amiket már tudtak. De ez már a második vagy harmadik alkalommal volt.

Miként alakult menyasszonyoddal a kapcsolatod e néhány hónap során?

Húsvétkor eljegyzést tartottunk. Nagyon megérett ez a dolog az eljegyzésre.

Hol volt az eljegyzés?

A József körúti lakásunkban, és utána elmentünk a Jézus Szíve-templomba, az volt a „házi templomunk", majd otthon szerény agapé, ez volt. Ezután tűntem el, majd jöttem vissza, és letartóztattak. Később a menyasszonyomnak nagyon rosszulesett, hogy sem a konspirációkba nem avattam be, sem az illegalitásomba. Anyámnál keresett, és anyám mondta, hogy most jobb, ha nem keres. Tehát ő valamit sejtett, de nem tudta pontosan, és nehezen viselte. Ezt később a szememre hányta.

Nem tudtad megértetni vele, hogy ennek csak az volt az oka, hogy féltetted őt, és kímélni akartad?

Akkor már nem voltam olyan helyzetben. Be voltam csukva, nem tudtam neki megmagyarázni. Sohase beszéltük ki.

Van még más fontos epizód, ami közelről érintett az illegalitásod hónapjaiban? Például a barátokról bármi? Vagy nyugati hírek a menekültekről?

Ugye az volt jellemző az egész rendszerre, hogy ilyen pletykák, híresztelések, rémhírek vagy rémhíreknek tűnő valóságos hírek jelentek meg, és korántsem lehetett semmit pontosan tudni, mert nem lehetett dokumentálni, nem lehetett leírni, hiszen tudtuk, hogy nagyon sok ember bukott le azon, hogy naplót írt, a naptárbejegyzések ugye adott esetben sorsdöntőek lehettek. Ez sajnos később is megmaradt. Nem írtam naplót, csak a rendszerváltás előtt kezdtem pontosan jegyzetelni. Még a demokratikus ellenzékben is jelentős konspirációval dolgoztunk, de 88-tól kezdve már ezt a konspirációt részben félretettük, már csak a szervezésre vonatkozott, írásban már nem vigyázott annyira az ember, de ebben az időben – megnéztem az akkori előjegyzési naptáramat – csak a zárthelyik meg a vizsgák voltak beírva.

Könyvtárba jártál ekkoriban?

Jártam. A Műszaki Dokumentációs Központba jártunk a Múzeum utcába, és a műegyetem könyvtárába.

A könyvtár különleges azilum lehetett e pár hónap alatt. Egyfajta védett hely, ahol még aránylag szabadon lehetett bárkivel találkozni és szót váltani.

Igen, de akkor tavasszal már a besúgóktól való félelem erős volt. Mégis sokan nagyon őszintén beszéltek, sokan még mindig úgy gondolták, hogy ebből nem lehet baj. És megtévesztő volt Kádárék szövege, hogy tulajdonképpen egyetértenek az ifjúság érzelmeivel, a követelések egy részével is, és a múlt hibáit föl kell tárni.

És nagyon sokan elmentek, különösen a végzős évfolyamokról. Kádárék úgy gondolták, hogy akik igazán megkozmásodtak, azok kimentek, és a párt kezdett ott épülni. Később az egyik legsztálinistább egyetem lett a műegyetem, szándékosan. Még a 70-es évek elején is megvolt ennek a nyoma. Gyökeresen megváltozott a helyzet, hogy míg korábban ejtőernyős pártkomisszárokat dobtak le a műegyetemre, akik műveletlenek voltak, vagy félműveltek, vagy a szakmai tudásuk volt gyenge, addig a 60-as évek második felére, a 70-es évekre már regulárisan kiképzett kandidátusok, nagydoktorok voltak, többek közt munkásőrök is voltak, és igazi féltehetségek, de a párthoz hűek. A régi professzorok kiöregedtek, vagy eltávolították őket az 56-os tevékenységük miatt. Sokat romlott a színvonal. 57 tavasza az a remény elvesztésének, a keserűségnek, kiábrándultságnak, a „mentsük, ami menthető"-nek a jegyében telt.

A menyasszonyoddal az eljegyzés táján egymás közt nem terveztétek, hogy talán nektek is el kellene hagyni az országot, mert sok jó itthon már nemigen várható?

Nem. Nem beszéltünk erről. Mint már mondtam, az volt a határozott álláspontom, hogy menjenek el a szovjet csapatok, és ugye a szakmám miatt is szerettem volna külföldön is tanulni: úgy voltam, hogy majd ha beáll itt a demokratikus élet, akkor megyek posztgraduális tanulmányokat folytatni. Mire beállt, addigra elment az idő. Konok is voltam, úgy éreztem, hogy nekünk abszolút igazunk van, többszörösen igazunk van, nekünk még a kommunista ideológia alapján is igazunk van, tehát ez őrültség, ami itt történik, ez helytelen.

Közben kétszázezer ember kiment, ami jelentős veszteség volt, de ugyanakkor állások szabadultak fel, lakások szabadultak fel. Például a József körúti mintaházból is, ahol társbérletek voltak, többen disszidáltak; és akkor a disszidáltak lakásaiba átraktuk a társbérlőinket, hogy megszűnjön a Noé bárkája. Na most ez is bizonyos fokig Kádárék malmára hajtotta a vizet, mert azt jelentette, hogy picit enyhült a rendkívül feszült lakáshelyzet, álláshelyzet – ugye sokan börtönbe kerültek, sokakat internáltak, így rengeteg állás fölszabadult, különösen értelmiségi állás. Furamód ez is hozzájárult a bizonyos kádári konszolidációhoz. Említettem még régebben, hogy mi hármas társbérletben éltünk. Az egyik társbérlőnk, egy házaspár, egy évvel korábban valahol lakást kapott és elment, és maradt egy társbérlőnk. Ezzel az egy társbérlővel akkor közöltük, hogy egy sokkal nagyobb szobát szereztünk neki egy emelettel lejjebb, fogtuk a holmiját, és segítettünk neki átköltözni. Azt mondta, nagyon szeret minket – igen, mert nem fizetett semmit, és apám azt mondta, hagyjuk a csudába, inkább ő fizeti. Akkor lett nekem önálló szobám, addig nem volt. Ez csak egy apró momentum. Meg ugye a nagybátyám is ott lakott akkor nálunk. Később aztán ő megint visszatért Pannonhalmára, és egy időben az óbudai plébánián volt segédlelkész.

Édesapád munkája, állása, szakmai pozíciója változott 56 novemberétől 57 nyaráig?

Nem változott. Az SZTK-ban dolgozott, rendelőintézeti főorvosként kint az Állomás utcában, a X. kerületben, a kilences busszal járt, és később körzeti orvos lett a közelünkben, hogy ne kelljen oda kijárnia. A kádári

politikába az belefért, hogy őt ne piszkálják. Nagyon jó orvos volt, nagyon szerették a betegei.

Változott a kapcsolatotok a forradalom alatt vagy közvetlen utána? Féltett téged?

Anyám volt a fő féltő, apám meg olyan csöndesen büszke volt rám. Nagyon haragudott rám az első évben, hogy villamosmérnöki karra mentem, és nem az orvosi karra. Amikor ott kezdtem eredményeket elérni, akkor büszkélkedett velem. Ha bementem hozzá a rendelőintézetbe, akkor mindig körbevezetett, hogy itt az én Imre fiam, aki valami bigyót kitalált.

Nagyvonalú volt a zsebpénzzel meg más praktikus ügyekben?

Hogyne. Ha bementünk a húgommal, mindig adott egy húszast. Akkor ez nagy pénz volt, messze meghaladta a zsebpénz mértékét. Nagyvonalú volt. Nagyon sokat dolgozott, nagy volt a munkabírása, és kitűnő orvos volt, és az orvos barátai, orvostársadalom becsülte is. Haynal Imre volt az egyik barátja, és gyakran hívta konzulensnek a papát. A papának jó érzéke volt. Belépett a beteg, és megvolt a fél diagnózis, ahogy a kilincset fogta, ahogy a lábát betette, ahogy állt. Ez a régi vágású orvos volt.

Édesanyád hogyan változott a forradalom napjaiban, meg közvetlen utána? Gondolom, majd a rabságod idejében fontos szereplő lesz újra.

Ő lelkesedett, de annyi mindenen ment át a családja – ez a vármegyei nemesi ág azért sokat szenvedett, különösen vidéken. A másik a szüleimmel kapcsolatban, hogy végső soron a 45 előtti világ rangsorában ők a középnek kicsit az alsó részén voltak. Mondjuk a legmagasabb sarzsi az alispán volt anyám fölmenői, a Csécsyek között. De ez a főszolgabíró, táblabíró, ez a szint; és mégis az arisztokratákkal éreztek együtt. Apám meg egy szegény falusi tanítónak volt a fia. Legeltettek például. A nagybátyám költészetében ez meg is nyilvánult, de mégis, mivel a 30-as években a nagybátyám révén az akkori elitből sokan előfordultak nálunk, azért inkább oda kötődtek. Úgy fogalmaztam meg magamnak, hogy egy fűnyíró forgott körbe, és minket éppen nem kapott el: a szomszédainkat kitelepítették, minket éppen nem. Úgy éreztük, hogy azért, mert orvos volt a papa. Mindig ott voltunk és együttéreztünk azokkal, akiket elkaszáltak, és hihetetlen szembenállás volt bennünk a rendszerrel kapcsolatban, különösen az egyházüldözések miatt. Az egyháziakkal nagyon szoros volt a kapcsolatunk, apámnak különösen.

KILENCEDIK BESZÉLGETÉS

Legutóbb az 1957. júniusi letartóztatásodig jutottunk az élettörténetedben.

A Gyorskocsi utcába vittek be, a hírhedt helyre, amely akkor az Országos Rendőr Főkapitányság Vizsgálati Osztálya címet viselte, de mindnyájan csak ÁVO-nak tekintettük, az ÁVO utódszervezetének, de nem is nagyon kellett utódról beszélni. Közvetlen és közvetett szovjet irányítás alatt állt, amit egyre csökkentettek, és egyre láthatatlanabbá kezdett válni, de kezdetben ott szovjet állampolgárok voltak, akik tudtak magyarul, illetve a KGB tisztjei voltak. Később a visszakerülő ávósokból átvedlett rendőrtisztek vették át a dolgot. Nekem olyan szempontból szerencsém volt, hogy viszonylag későn kerültem be. A társaim már hónapok óta bent voltak, közben a rendszer valamennyire kezdte összeszedni magát, és kezdett bizonyos fokú rendet tartani. Ennek következtében a látszattörvényesség betartására is törekedtek. A formaságok, papírok tekintetében szigorúak voltak, mindenről papírt csináltak. Más kérdés, hogy ezeknek nem volt semmi jelentőségük. Aláíratták velem az előzetes letartóztatásról szóló végzést, megkérdezte a Fazekas nevű főhadnagy,[87]

[87] Fazekas József.

hogy kívánok-e panaszt tenni az előzetes letartóztatás ellen. Mondtam, hogy igen, kívánok. Ezt jegyzőkönyvbe vette, és a fiókjából elővett egy blankettát, ahol az ügyész által alá volt írva, hogy elutasítja a panaszomat. Ezt gondosan kitöltötte, utána velem aláíratta, hogy átvettem. Félórás kitérő volt.

Mi volt a panaszod indoklása?

Azt közöltem, hogy én nem követtem el bűncselekményt, és tiltakozom ez ellen és a házkutatás ellen is.

Ez is bekerült a jegyzőkönyvbe?

Ott van a lefűzött iratok között, tehát a nyomozati iratok között megtekinthető.

Akkor a vizsgálati főosztályra kerültem, a vizsgálatot valamikor júliusban zárták le. Mondom, a nagy része már fel volt derítve a dolgoknak. Engem nem tudtak behozni, mert illegalitásban voltam. A letartóztatás június 24-én volt. Több mint egy hónapig, július végéig tartott a vizsgálati szakasz. Akkor volt egy irattanulmányozás, ahol találkoztam a társaimmal. Az irattanulmányozáskor tehettünk megjegyzéseket az iratokkal kapcsolatban, amelyek jelentős mennyiségre földuzzadtak.

Mások vallomásaihoz is tehettetek megjegyzést? Vagy csak a saját irataitokhoz?

Bármihez lehetett. Két nap volt az irattanulmányozás, utána átszállítottak minket a Markó utcai fogházba. Ez volt az ügyészségi szakasz, tehát tulajdonképpen a nyomozó hatóság átadott az ügyészségnek bennünket.

Iszonyatos zsúfoltság volt, nyolcágyas zárkában negyvenen voltunk. Utána szeptember elején átvittek minket a Gyűjtőfogházba, és a Gyűjtőfogházban az előzetes letartóztatottakkal voltunk, hihetetlen zsúfoltság volt ott is. Onnan vittek be mindig a tárgyalásra is a Gyűjtőfogházból. 1958. május 22-én ítéltek el bennünket, akkor hatunkat halálra ítéltek. Minket, halálraítélteket[88] átvittek a Gyűjtőfogház Kisfogház[89] nevű elkerített, elkülönített részlegébe, a Jobb Csillagba (a Bal Csillagban voltak a dolgozók), amelynek a földszintjén voltak a halálraítéltek, udvarán folytak a kivégzések, az emeleti részeken pedig a különösen őrzött állami foglyok voltak, mint Bibó István, Donáth Ferenc vagy Göncz Árpád és mások. Eredetileg a Kozma főügyész által az 1880-as években egyszemélyesre épített kétszer három méteres zárkákban négyen voltunk elhelyezve, négy vasággyal. El lehet képzelni ezt az életteret. Akkor oda átvittek, és ott voltam 1959. február végéig. Február 14-én a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa jogerős ítéletet hozott, amelyben kettőnk halálos ítéletét életfogytiglanra változtatta, ezt anyámnak és Kodály Zoltán bátor levelének[90] köszönhetem, amit Kállai Gyula államminiszternek[91] írt. Négy társamnak, négy fiatal munkásnak a halálbüntetését pedig jogerőre

[88] Első fokon Nagy Józsefet, Szabó Lajost, Forgács Ferencet, Bárány Jánost, Ivicz Györgyöt és Mécs Imrét ítélték halálra.

[89] A Kisfogház Emlékhely 2001 óta a Budapesti Fegyház és Börtön (X., Kozma u. 13.) zárt területéről leválasztva működik. Az önálló muzeális intézmény az 1956-os forradalom és szabadságharc hőseinek emlékét őrzi.

[90] MNL OL 288. f. 49. cs. 2. ő. e. Vö. Tabajdi Gábor: *Az MSZMP „szövetségi politikája", 1956–1963*, doktori disszertáció, ELTE, 2012, 179.

[91] Kállai Gyula 1958. január 28. és 1960. január 15. között volt államminiszter.

emelték, és négy nap múlva kivégezték őket.[92] De mivelhogy a papírok nem érkeztek meg, még a hónap végéig ott voltam a Kisfogházban, már mint életfogytiglanra elítélt.

Utána onnan elvittek Vácra. Vácott a börtönnek volt egy magánzárkaosztálya, az „emzé" osztály, ennek a végében egy hatalmas, öt emelet magas fallal elkülönítve volt egy szuper rész, amit Lordok Házának nevezett a rabszlogen; állítólag Rákosi idejében Kéthly Anna is ott volt, és mások. Ez egy ilyen börtönön belüli, szigorúbban elkülönített rész volt. Itt találkoztam Donáth Ferenccel, aki írnok volt itt. Közben azok az ügytársaim, akik nem voltak halálra ítélve, mind Vácott voltak, és különböző helyeken nyüzsögtek, hogy engem onnan kihozzanak. Többek között a mi szervezkedésünknek a központjai azok a kórházak voltak, és abból is a Honvéd kórház. Több Honvéd kórházi orvos is be volt csukva, és ők a váci rabkórházban dolgoztak. Ők, hogy engem kimentsenek a Lordok Házából, elhatározták, hogy nekem gyomorfekélyt fognak kreálni. Bekerültem a váci rabkórházba, onnan pedig – mivelhogy aggasztónak ítélték az állapotomat, és az ávós orvos is aláírta, ezért munkára javasoltak. Volt Vácott a Belügyminisztériumnak egy titkos laboratóriuma, amelyik tulajdonképpen ipari kémkedéssel foglalkozott, így utólag tekintve. Ők jelezték – a rabszolidaritásra egy szép példa –, hogy kell nekik egy villamosmérnök-hallgató, és éppen én voltam az, akit oda fölvettek. Ez egy kicsit olyan elysiumi időszak volt. A Mária Terézia korában épített részlege volt ez a börtönnek, boltozatos nagy termek, volt

[92] Másodfokon Nagy József, Szabó Lajos, Bárány János és Ivicz György ítéletét erősítették meg, a halálos ítéletet 1959. február 18-án hajtották végre.

egy húszszemélyes zárka, és ott ismerkedtem meg például Göncz Árpáddal. Sok egyetemista volt ott, egyetemi oktatók, vegyészektől kezdve fizikusokig.

Aztán valamikor szeptemberben kettőnknek szóltak, hogy az összes cuccal sorakozó, elvisznek minket. Ott Vácott már jogerős ítélettel voltunk, és bizonyos fokú felszabadultsággal és megnyugvással töltöttük a büntetésünket, nem gondoltuk, hogy le kell tölteni, de az életünk megmaradt, „csak a kókusz megmaradjon", ez volt a jelszó. Ugyanakkor volt az úgynevezett sárga csikó jelenség, ami a rabszlogenben azt jelenti, hogy az embert újra elítélhetik egy új perben. Az akkori szabályok szerint a legfőbb ügyész és a Legfelsőbb Bíróság elnöke óvást emelhetett bármelyik jogerős ítélettel szemben, ennek egy év volt a határideje, szóval egy évig nem volt biztonságban az életünk. Az óvás azt jelentette, hogy bármely ügyet újból tárgyalhatott a Legfelsőbb Bíróságnak egy különleges tanácsa. Na most a rendszernek az volt a hatalmi metódusa, hogy kézben tartotta az ítélkezést arra az esetre, ha netán valamelyik józanabb bíró nem fogadta volna el a hatalom igényeit, akkor volt a Legfelsőbb Bíróságon egy különleges tanács, amelyik minden ítéletet megváltoztathatott, és többek kerültek így hóhérkézre. Tehát szorongás volt bennünk. Szóval, Erdélyi Tiborral együtt szóltak nekünk, hogy összes cuccal együtt sorakozó, egy rabomobilba betuszkoltak bennünket kéz-láb bilincsben, ugye ez így dukált akkor életfogytosoknak, és fölhoztak a Gyűjtőbe. A Gyűjtőben beraktak egy zárkába, és ott voltunk nagyjából egy hétig. Senki sem szólt hozzánk. Még beraktak hozzánk egy vamzert,[93] de ez most

[93] Zárkaügynök.

nem lényeges. Utána egy hét múlva egy kedves civil úr keresett meg minket, és megkérdezte tőlünk, hogy akarunk-e a Belügyminisztérium tervezőirodájában dolgozni, amit most szerveznek. Akkor nagy kő esett le a szívünkről. Akkor kezdődött tulajdonképpen a reguláris rabmunkaidőszak, és ez tartott egészen 63. március 25-ig, amíg az amnesztia keretében szabadlábra nem helyeztek több ezer társammal együtt.

Azt javaslom, térjünk még vissza rabságod elejére. De ezúttal nem a tények, dátumok és nevek érdekelnének, hanem hogy mindez milyen hatással volt rád. Azaz mit érzett, gondolt és remélt az a huszonéves fiatalember, aki politikai fogolyként bekerült a megtorlás gyilkos gépezetébe, jó időn át a legsúlyosabb büntetés által fenyegetve.

Ugye kezdődött azzal, hogy a nyomozók betuszkoltak egy Warszawa nevű autóba, ami a Pobedának volt az utóda. Középre fogtak engem, és jelentőségteljes hangsúllyal kezdték mondani, hogy „na, Imi, mit szól hozzá..." – erről múltkor már beszéltem. Ebben az időben még nagyon sok hír volt arról, hogy verik a rabokat, verik a letartóztatottakat. A suttogó hírek arról szóltak, hogy agyonvert embereket lehetett találni.

Ezek részben igazak is voltak, főleg vidéken, kisebb helyeken.

Igazak voltak, ilyen brigádok járták a falvakat, és a már visszatért párttitkár rámutatott emberekre, hogy ezek voltak a fokolomposok, és azokat jól megverték. Később dicsekedett is a pártállam, hogy csak trükköztek,

hogy csak összeszedték a renitenseket, elvitték három faluval arrébb, és elengedték őket. De közben a faluban mindenki megijedt. Tehát még a jóindulatú interpretációja is elég szörnyű ennek. Sok halott volt, sok sérült, akik ráadásul nem is mertek feljelentést tenni, az orvosok nem merték a diagnózist, a leletet kiadni.

Tehát joggal tartottál attól, hogy fizikai kínzásnak leszel alávetve.

A legteljesebb mértékig. Az, hogy én tudtam a társaim letartóztatásáról, hogy ennyi idővel utána engem előszednek, ez egészen elgondolkoztatott. Féltem – hát mondja valaki, hogy nem fél ilyen szituációban. De fel is voltam vértezve egy kicsit, mert a nagybátyám nem sokkal előtte jött haza, és rémtörténeteket mesélt. Levittek egy alagsori helyiségbe, és akkor gondoltam, hogy itt fognak most megverni, ezzel kezdik. És akkor ott egy smasszer fogadott, mondta, hogy vetkőzzek le meztelenre. Akkor levetkőztem. Átvizsgáltak. Megalázó volt.

Akkor már rabruhában voltál?

Nem voltam akkor még előzetes letartóztatott, hanem tulajdonképpen gyanúsított voltam, vizsgálati fogságban. Különböző fokozatai voltak ennek: később váltam terheltté, a terheltből vádlottá, vádlottból pedig elítélté. Ezek voltak a státuszok. Az előzetes letartóztatott a saját ruhájában lehetett. A sok hányattatás ellenére, amit elmeséltem – ostrom, meg egyéb –, azért alapvetően egy védett, értelmiségi, meleg légkörű családban nőttem föl, ahol a testiség meglehetősen vissza volt

szorítva. Tehát maga az, hogy le kell vetkőzni meztelenre, és egy idegen pasas a testnyílásaimat közelről megvizsgálja, ez önmagában sokkot jelentett. És mindig azt hittem, hogy most fognak megverni. Utána elvették a nadrágszíjat, cipőfűzőt, tehát ezek a szokásos dolgok. Beraktak a 107-es zárkába, ahol egy kedves, velem nagyjából egyidős fiatalember volt. Bemutatkozott, hogy Nagy Árpádnak hívják, végzős teológushallgató a központi szemináriumban, fölszentelték katolikus pappá, és ők is alakítottak ott forradalmi bizottságot, ezért őket is becsukták. Nagyon szimpatikus volt, és akkor elmondtam neki, hogy a nagybátyám figyelmeztetett engem a vamzerekre, és ezért az ügyünkről mi ne beszéljünk egymással semmit. Fölcsillant a szeme, benne ugyanez a szorongás volt.

Nem volt bent vécé, hogyha vécézni akartunk, ki kellett kopogni. Apróságok, nem lényeges dolgok, de ott az embert rendkívüli módon nyomasztotta. Akkor nagy nehezen odacsoszogott egy őr. Ezek az őrök akkoriban a párthoz és a hatalomhoz hű tisztek voltak, köztük görögök is – tisztek, hadnagyok, főhadnagyok. Volt köztük, aki pártmunkásként jelentkezett szolgálatra. Volt, aki nagyon intelligens volt, és nagyon szomorúan nézett ránk. Ilyenre is emlékszem, de azért alapvetően a durva hangnem volt az általános. „Fasiszták, gyilkosok, ellenforradalmár banditák" – ezek voltak az epitheton ornansok. Volt, aki azt mondta, hogy „szarjon be". Ilyeneket. „Na, megint hugyozni kell?" Az egyik görög például azt mondta, hogy „itt fogsz kifingsz". Maga ez a hihetetlen durva hangnem is bántó volt.

Még a munkások sem beszéltek így.

Abban volt folklór például, meg humor. Volt ilyen urbán-humor a villanyszerelőknél, tehát azoknál, akik mozigépészek voltak, vagy volt kisiparosok. Szóval nagyon sokfajta hangnemet ismertem meg, de ez az államosított durvaság, a hatalomnak a durvasága, ez más volt. Egy megvadult hatalom, amelynek nem volt tömegbázisa, amelyik ügynöke volt egy nagyhatalomnak akkor, amikor egy egész ország szemben állt velük. Bennünk mérhetetlen igazságtudat volt, hogy nekünk igazunk van, és emiatt a törvényes kormányt védtük, amelyik a Népköztársaság törvényei szerint, a pártállam szabályai szerint és a szívünk szerint is legitim volt. Csupa jó arcú, kedves fiatalemberek voltak a vádlott-társaim. A munkásfiúk is rendkívül szimpatikusak voltak. Egy spontán kiválasztódás folyt, és az állam, a hatalom, az az idegen hatalom, amelynek nem volt gyökere, rengeteg energiával és erőszakkal összegyűjtötte azokat, akik hasonlóan gondolkodtak. Voltak kivételek, de azért a zöme egy olyan populáció volt, amit összegyűjtöttek, ahol könnyű volt barátokká lenni. Nagy Árpi hihetetlenül kedves fiatalember volt, és hadd mondjam el, nagyon sokat beszéltünk – az ügyről nem, ez konszenzus volt köztünk –, és elmondta, hogy mielőtt szeminarista lett volna, sokat járt társaságba, sokat táncolt, tehát egy életvidám fiatalember volt. Mondtam neki, hogy én még táncolni sem tudok. Keringőzni tanított a zárkában.

Ott keringőztetek a szeminarista kispappal?

Fölszentelt volt, de még volt egy posztgraduális éve, az ötödik év. Megegyeztünk, hogy ha külön zárkákba kerülünk, akkor morzézni fogjuk, hogy Nagy Ár-pi, Nagy

Ár-pi, ő pedig Mécs Im-re, Mécs Im-re, hogy tudjuk, hogy az igaziak vagyunk. Ők pár évet kaptak, és egy év múlva szabadultak is. Gondolhatod, hogy az egyházi hivatalnál ők lettek a vörös posztó, és dobálták őket egyre kisebb falvakba, ahol már alig volt hívő. Volt, akivel találkoztam, és elmondta, hogy elkezdett rendszeresen foglalkozni a fiatalokkal, focicsapatot szervezett, és akkor utána a bajuszos püspök szólt a besúgó püspöknek, hogy helyezze arrébb, és egy még kisebb faluba helyezte. Ott elölről kezdte. Végül egy öreg apácákat gondozó szociális otthonnak lett a lelkipásztora. Hihetetlen utólag nézve a hatalomnak az az eszeveszett gyűlölete.

Meddig voltatok egy zárkában Nagy Árpival?

Egy jó hónapig. Akkor nagyon érdekes volt – ugye a Vár aljában van ez az épület, rengeteg harangszót hallottam –, elkezdtem gondolkodni, hogy az embert bezárják egy ilyen kis, kétszer három méteres zárkába, és akkor a fedett, át nem látható ablakon egy kis résen jön be a harangszó. Tulajdonképpen ezen a téren nem is vagyok rab, mert soha ennyi harangszót én nem hallottam.

Ez a Szent Anna két nagy harangja... a Mátyás-templomé... az országúti ferenceseké lehetett... Csak a Batthyány térről három harangos templom is neked szólt éjjel-nappal.

Igen. És ez valahogy az életet is jelentette, hogy élnek az emberek. És mindig ott volt az optimizmus, hogy halad az idő, és hogy csak nem lehet ezt tovább csinálni.

Hát, csak lehetett. Rendkívül vigyáztak arra, hogy ügytársak ne kerüljenek egy zárkába. Egy sor zárka föl volt szerelve mikrofonokkal lehallgatás céljából, és az épületben úgy vittek minket, hogy ne találkozhassunk egymással. Ezt úgy oldották meg, hogy a folyosók sarkánál volt egy-egy nagy, ruhásszekrényszerű szekrény, aminek kinyitották az ajtaját, belöktek oda, és ránk zárták. Amikor a sarkokhoz közelített az őr, aki vitt minket, akkor füttyentett egyet. És ha nem jött fütyentés, akkor bekanyarodtunk. Eléggé zegzugos épület a Gyorskocsi utcai, és így vittek le a kihallgatóhelyiségbe, ami meglehetősen puritán volt, ahogy ezt a filmek is visszaadják.

A földszinten vagy az emeleten?

Emeleten volt ez. A karját fogták az embernek, és belöktek ebbe a szekrénybe, emlékszem rá. Ennek a gyakorlati „haszna" kisebb volt a nyomozás szempontjából. Az ember elgondolkodott, hogy bármit csinálhatnak velem. Mi történik, ha tűz üt ki az épületben, és nem engednek ki minket? Utána széttárják a kezüket, hogy „nem találtuk a kulcsot". Az abszolút kiszolgáltatottság, hogy azt tehetnek velem, amit akarnak. Ahogy egyes smasszerek mondták is, hogy még a bőrünkkel sem kell elszámolni. Ez végigkísérte az embert.

Fizikai inzultusban volt részed e hat év alatt?

Akkor nem, a Gyűjtőben volt egy alkalommal. 57 elején körülbelül fél évig gyakoriak voltak a verések. Nekem ebben szerencsém volt, mert a mienkből nagyobb ügyet kreáltak, és ennek következtében volt olyan szempont,

hogy esetleg ebből nyilvánosságra kerülnek részletek. Egy ilyen pszeudo-jogállami manír volt, hogy látszólag, formailag bizonyos rendelkezéseket betartanak, de azt sem pontosan tartották be. Mindenről papírt csináltak. A papírok úgy néztek ki, mintha a jogszabálynak megfelelők lettek volna. Oda volt írva a jogszabály neve, ilyen és ilyen paragrafus alapján terheltté nyilvánítom vagy gyanúsítottá nyilvánítom. Ez folyt végig. Ezzel is azt akarták szuggerálni, hogy ez már nem a régi, Rákosi-féle ávós világ, hanem itt nagyon szigorú szocialista törvényesség van, „szemben magukkal, akik embereket lincseltek", és így tovább. Ez volt mindig a szöveg. A kihallgatók ezt részben el is hitték. Voltak köztük cinikus, nagyon okos fickók. A Műszaki Egyetem későbbi marxizmus–leninizmus, illetve tudományos szocializmus tanszékének a vezetője volt a főnök, de most nem erre akarok kitérni, hanem az egész légkör az érdekes, amibe én először csöppentem bele. Hiába magyarázta el a nagybátyám, hiába adta elő ezt nekünk az ő költői érzékenységével. Tehát nem voltam teljesen tájékozatlan, de egész más, mikor én, a fiatal titán bekerülök – a tehetetlenség érzése, nem tudok elmenni, semmit nem tudok csinálni, azt csinálnak velem, amit akarnak. Ugyanakkor megvolt az igazságtudat bennem is meg a társaimban is, hogy abszolút igazunk van. Sőt, akkor úgy fogalmaztam, hogy olyan nagy az igazságunk, hogy nem tudunk vele semmire menni. És az a cinizmus, amit éreztünk a rendszer mögött, tehát az álságosság... és még bennünk élt, hogy mi ezt hónapokkal ezelőtt radikális reformokkal megpróbáltuk egyeztetni a nyugati eszmékkel. Ez nehéz időszak volt. Az, hogy megízleltük a szabadság légkörét, és ez gyakorlatunkká vált. Arra emlékeztünk, hogy

56 februárjától kezdve végig szabadabban beszéltünk, egyre szabadabban gondolkodtunk, és kiderült, hogy nem vagyunk egyedül. Tehát ezek mind olyanok voltak, amelyek öntudatot adtak. A másik, hogy a konstruált perektől eltekintve, ahol az eseményeket is úgy találták ki, nemcsak csoportosították, itt hihetetlen sok dolog történt, amiből tetszőlegesen tudtak összeállítani különböző bűnügyeket. Számtalan dolgot csináltunk, és abból kiválasztottak részeket, amiért halálra lehetett ítélni, vagy csak két évre ítélni, vagy ha úgy gondolták, akkor ki lehetett engedni. És hozzá kell venni azt, hogy ebben az időben már százezer ember elment, akik közül visszajöttek, de nem sokan. Nagyon sokan maradtak, maradtunk, akik nem akartak beletörődni. De mégis, a zöme elment. Emiatt amikor nekik produkálniuk kellett bűnösöket, akkor alapvetően elég nehéz helyzetben voltak. Bizonyos fokig sokan voltunk, akiket el lehetett kapni, de...

...jórészt mégsem azok, akik a nagy súlyú ügyekben, akár politikában, akár a fegyveres ellenállásban aktívan részt vettek.

Pontosan. Ugye még a fülünkben csengett Kádárnak a november 1-jei, felvételről közvetített rádióbeszéde. Szóval, amikor az ember maga bekerül egy ilyen letartóztatásba, megaláztatásba, nem is biztos, hogy az eredeti cél a megalázás. Elveszik a cipőfűzőt – ezt azért csinálják, mert sokan arra akasztották föl magukat. Vagy megfojtották a társukat. A szíjat is azért veszik el. De mégis fognod kell a nadrágodat, hogy ne essen le. Később elvették a szemüveget is, mert volt, aki összetörte a szemüvegét, és fölvágta az ereit. Ezek az

egyébként a börtönrezsim szempontjából praktikus intézkedések mélylélektani hatást váltanak ki. Aztán a jó smasszer – rossz smasszer taktika, ami szintén ősi módszer. Az első kihallgatást már említettem. Ott négy vagy öt kihallgató volt, ott ültek az asztalon meg mellette, és záporoztak a kérdések, dobálták az adatokat, és láttam, hogy ott vannak előttük a jegyzőkönyvek, és onnan mondják. Abból kiderült, hogy igen sokat tudnak, és igen sok vallomás hangzott el.

Az is kiderült, hogy a társaid közül ki került rács mögé, és ki van még szabadon?

Az is kiderült.

Volt, amin megütköztél, netán idéztek egy-egy társadtól rád nézve terhelő vallomásokat?

Konkrétan nem mondták a nevét, ugye én mindent tagadtam, mondtam, „nem, nem ismerem", „dehogynem, mit gondol, a lakáscímét honnan tudtuk? Nagy József vallomásából", és így tovább. Meg „maga átszállított két géppisztolyt ötszáz tölténnyel, kézigránátokat ide meg oda". Akkor arra koncentráltam, hogy újabb szálakat ne deríthessenek föl. Azt említettem az előzőekben, hogy Bárány Jánossal, akit december vége felé letartóztattak, és januárban kiengedtek, titokban találkoztam, és ő figyelmeztetett, hogy figyelik, ő csak csaliként van szabadon engedve, és elég sok területet sikerült elzárnom. Én arra koncentráltam, hogy ezek ne derüljenek ki, meg a Műszaki Egyetem és a jogi egyetem kapcsolatai ne derüljenek ki. Akkor azt választottam, hogy amit a társaim már elmondtak, azt én összefoglaltam.

A Műszaki Egyetemen arra szocializáltak minket, hogy a szövegeink pontosak legyenek, egy állítás egyszer szerepeljen egy dokumentációban, a jelzőktől tartózkodjunk. Ha jelző nélkül megáll a szöveg, akkor azt ki kell húzni. Sok generáción keresztül alakult ki a mérnökképzés rendje. Mondok egy példát: egy adat egy helyen szerepelhet egy dokumentációban, tehát az, hogy egy hajó 213,65 méter hosszú, ez csak egy helyen szerepelhet. Ez a gyakorlatban elég sok kényelmetlenséget okoz, mert végig kell lapozni az egész dokumentációt, de hihetetlenül okos dolog, és amikor praktizáló mérnök lettem, akkor jöttem rá erre. A gyártásnál vagy a fejlesztésnél állandóan változtatunk. Ha megváltoztatsz egy dokumentációban valamit, azt egy helyen kell megváltoztatni, és akkor mindenki, aki foglalkozik a dokumentációval, azt veszi tudomásul. De ha harminc helyen szerepel, akkor zavart okoz. Itt mentalitásról van szó, ilyen mentalitásra neveltek ott minket. Például a vasárnapi ebédeken apámmal, mikor mérnökhallgató voltam, rendszeresen összevesztünk, én mondtam, hogy az orvostudomány nem tudomány, mert nem lehet tyúktojásnyi daganatról beszélni. Mert mekkora egy tyúktojás? Hát definiáljuk a tyúktojást, és így tovább. Vagy borsónyi daganat. Ma már ezt bölcsebben látom, de akkor ez volt. Mindent meg lehet mérni, meg kell mérni, meg kell állapítani, mekkora a hibája a mérésnek, valószínűségszámítást kell alkalmazni, hogy mi a valószínűsége, hogy ezt sikerül megcsinálni, és így tovább. Ez volt a legnagyobb értéke egyébként az egyetemi oktatásnak, mert a szakmai anyagok mind elavultak vagy megváltoztak, archaikussá, múzeumi anyaggá váltak, de a mentalitás, az megvolt. Nem véletlen, hogy sok ezer, tízezer mérnök került ki külföldre, és megállta

a helyét, mert egy ilyen általános mentalitásképzés is volt.

Akkor vissza a Fő utcába, a rácsok mögé...

Vissza a Fő utcába. Hihetetlenül keserű volt a helyzet, és reménytelen. Úgy tűnt, hogy a Szovjetunió nem akar összeomlani, sőt egyre erősödik. Az az illúzió, amit ahhoz kötöttünk, hogy a szovjet csapatokat kivonták Ausztriából, arról kiderült, hogy az nem megy tovább, és később ugye a szputnyik megjelenése, a szovjet hidrogénbomba fölrobbantása meg egyebek ezt még jobban alátámasztották. Az Új Világnak a legújabb tudománya, az elektronika és a számítástechnika vagy informatika ekkor kezdett hatalmas fejlődésnek indulni. A tranzisztor felfedezése utáni időkben vagyunk, a Neumann-elv megalkotása utáni időkben, amikor kezdenek tömegesen jönni ezek a dolgok, de még mindig csak a szakma berkein belül tudják néhányan, hogy a digitális technika mire képes, ekkor még ezt sokan nem látták. De már ott kezdődött, az idők méhében ott volt ez a hihetetlen fejlődés, ami később nagyban hozzájárult a Szovjetunió bukásához.

Amely ebben a technológiai versenyben mind jobban lemaradt.

Ebben is lemaradt, a rugalmatlansága meg egyebek miatt. De mi akkor ott csak annyit éreztünk, hogy nekünk van igazunk, minket itt gyalázatosan és igazságtalanul meghurcolnak, és azért akkor már volt képünk arról, hogy itt sok ezer emberről van szó.

És Radnótival szólva évről évre talán ti is kérdezhettétek: „Az ősz is itt felejt még?" Egyáltalán, mi lesz itt, mi várható. Te mennyire szoktad meg az első hónapokban a börtönéletet? Aludni például tudtál?

Igen. Ezt is már sokan leírták, hogy egész éjjel égett a lámpa, egy csupasz égő egy rácsos tartóban, és a lámpával szemben volt a fejünk, a takaró fölé kellett tenni a kezünket – az ember nem így szokott aludni otthon, én bedugtam a takaró alá, és akkor elkezdték rugdalni a zárkaajtót, „vegye ki a kezét, basszameg", tehát ez volt. Akkor kitettem a kezem. Meg emlékszem, hogy elalvás előtt a szempilláimon keresztül a lámpának a fénye bevillogott, és egyszer csak elkezdtem látni, hogy ilyen kis vonalas színpadon figurák kezdenek szaladgálni, táncolni, keringőzni. Akkor néztem ezt, és akkor vártam, hogy mi fog történni. Tudtam, hogy az én agyamból jön ez az egész, mégis kíváncsian vártam, hogy mi fog kijönni az agyamból. Akkor közben elaludtam.

Imádkozni tudtatok?

Tudtunk.

Ketten is akár, hangosan, együtt?

Ketten is, a Miatyánkot elmondtuk. Az Árpival ott nagyon jó barátságba keveredtünk. Kértünk könyvet olvasni, és beadták Engelsnek az *Anti-Dühring*jét németül. Akkor az Árpival elhatároztuk, hogy fejlesztjük a némettudásunkat, és oldalakat betanultunk kívülről. Ezzel legalább szórakoztunk, sétáltunk föl-alá, és

passzusokat mondtunk németül az *Anti-Dühring*ből. Sajnos angol könyv nem került be. Volt több szembesítés is a nyomozati eljárás folyamán. Például Forgács Ferencre emlékszem, meg Nagy Józseffel is volt szembesítésünk. Inkább megörültünk egymásnak. Nem láttuk egymást, és akkor derült ki, hogy ő a vallomásában mondott valamit, amit én nem mondtam, hanem tagadtam. És akkor ott is tagadtam, vagy fordítva. De a hangulatra, ahogy visszaemlékszem, inkább örültünk egymásnak.

Ezek hosszas szembesítések voltak?

Nem. A szembesítés eredménytelen volt. Nem is volt különösebb jelentősége, mert tudták a dolgot, ismerték, és nem is nagyon érdekelte őket, hogy mindenki egybehangzóan mondja-e. Eljátszottak egy ilyen szocialista törvényesség nevű figurát, és ahogy mondtam, volt, aki ezt el is hitte.

Név szerint kire emlékszel még Fazekas főhadnagyon kívül?

Ő volt a jó smasszer, egy kicsit együgyű valaki volt, aki a brosúrákat meg a szemináriumokat komolyan vette. Úgy tett, mintha hinne ezekben, és a papírmunkát végezte. Emlékszem, hogy ilyen vágott tollal írt, és mártogatta mindig a tintába. Roppant lassan ment. Aztán ezt legépelték, és a legépeltet kellett nekem aláírni. Én kezdetben azt csináltam, hogy a helyesírási hibákat kijavítgattam. Akkor rettentő dühösek lettek. Mondom, ne haragudjon, én akkor arra hivatkozhatok, hogy önök ezt velem aláíratták, mert én ezt így nem lettem volna

hajlandó aláírni. Akkor kijavították. Egy Berki nevű százados[94] volt a keményebb, ő rohamozott. Erősza-kosabb személyiség volt. Fazekas például csinált olyat, hogy éjszakai ügyeletes volt, és akkor a Hegedűs Laci-val kettőnket lehozatott a zárkából, és akkor ő elmond-ta, hogy esti hallgató a jogi egyetemen, és mi tulajdon-képpen egyetemisták vagyunk. Ő volt a jó smasszer. Emlékszem, a Laci kezdte agitálni, hogy nekünk van igazunk. Aztán előléptették századossá.

Akkor volt egy esemény, amikor a vallomások nehe-zén túljutottunk, illetve a társaim már régebben túlju-tottak, akkor egy Gerő nevű őrnagy[95] volt annak a rész-legnek a vezetője. Ahhoz vittek föl. Elegáns szobája volt csipkefüggönyökkel. Hozzáteszem, a többi kihall-gatószoba rendkívül puritán volt. A zárkák nem puritá-nok voltak, hanem mocskosak és szörnyűek. Az irodá-ban fotelek voltak. Leültetett, és az íróasztalon nyugati folyóiratok voltak, képeslapok, a *Life*-ra emlékszem meg a *Spiegel*re. Akkor elkezdte nekem mondani, hogy ő informálódott rólam, és tudja, hogy én mélyen val-lásos katolikus családból származom, és jól tanultam az egyetemen, és nem érti, hogy keveredtem ezek kö-zé a prolik közé, akik mindenfélét csináltak. Megpró-bált egy ilyen értelmiségi kapcsolatot kialakítani. Mi közöm ezekhez, ő engem nem tart ellenségnek. Az kel-lene, hogy elhatárolódjak ezektől a proliktól. Mondom, közös a sorsunk, én nem akarok elhatárolódni. Mond-ta, hogy egy kicsit segítene nekünk, és támogat, kon-szolidációt akarunk, rendet akar az emberek nagy ré-sze, ő segít nekünk, „akkor szabadon is tudjuk engedni. Az a lényeg, hogy tegyen nyilatkozatot." Mondom, ne

[94] Berki Béla.
[95] Gerő Tamás.

haragudjon, erre nem vállalkozom. Még nekifutott vagy kétszer-háromszor, és azt mondja, hát, ha maga így döntött, akkor majd meglátja, hogy mi lesz. Ezzel el-bocsátott. Ez egy beszervezési kísérlet volt.

Mikor volt ez, melyik időszakban?

A nyár folyamán. Akkor lezárták az ügyet, és vádemelési javaslattal adták át. Csak az én esetemben volt, hogy viszonylag későn próbálkoztak, általában az eleién próbálták, mert akkor ők eldöntötték, hogy kiből akarnak vádlottat csinálni, kiből tanút. A helyzet az volt, hogy szinte bárkiből lehetett volna vádlottat csi-nálni, aki tanú volt. Ilyen iszonyatos nagy és mozgé-kony népmozgalom példátlan volt. Nem voltak ezek törvények, nem volt büntető törvénykönyv, hanem volt a BHÖ, ami a „Büntető Anyagi Jogszabályok Hatályos Összeállítása" volt.[96]

Ott pedig minden precedensnek számított, nem?

Precedensnek. A BHÖ-nek egy része törvényerejű ren-deletekből állt. Volt egy része, ami különböző törvé-nyekből volt átvéve.

És akkor még bőven hatályban lehettek a Rákosi-éra rendeletei is.

Nemcsak az, hanem a háborús bűnösökre vonatkozó intézkedések. Ezek között volt az, hogy aki háborús

[96] *A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása*, Budapest, Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, 1952, 2. kiad.: 1958.

bűnös, ott a tizenöt évestől is halálra lehet ítélni. Tehát a kis Mansfeld Péternél ehhez nyúltak vissza.[97] Egy kötegelt papírcsomó volt ez a BHÖ, és ebből az I/1 volt a Népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése, vagy annak támogatása. A BHÖ I/2 az ebben való részvétel és így tovább. És ugyanez volt a hazaárulásra, a kémkedésre, hűtlenségre. Ez ilyen nagyon eklektikus volt – később ugye büntető törvénykönyvet csináltak, ami már bizonyos belső logikához szigorúbban igazodó volt, de ez egy ilyen saláta volt. A ma használatos „saláta" kifejezés nem egészen párhuzamos ezzel. Ez egy gyűjtemény volt, ahogy a nevében is szerepel, és ennek alapján ítéltettek és döntöttek. Ügyvédet a listáról lehetett csak választani több hónap után. Apámnak volt egy betege, akit megbízott, de kiderült, hogy az én ügyemben csak duplanullás[98] ügyvéd járhat el, és az ő társa volt Major Ákos, és Major Ákost bízták meg a szüleim, amit én nem akartam elfogadni. Hírhedt személyiség volt. A világháború alatt a doni 2. hadseregnél hadbíró századosként ítélkezett, és egy csomó embert fölakasztatott szökésért meg egyébért. A testvére volt Major Tamás, aki viszont 44 előtt a kommunista mozgalommal került kapcsolatba. 45 januárjában, mikor fölmerült, hogy keményen el kell járni a háborús bűnösökkel szemben, az akkor szerveződő kommunista párt Major Ákost jelölte az első népbíróságokba. Tehát még 45 februárjában az Oktogonon nyilvánosan fölakasztottak két keretlegényt, Rotyis és Szívós nevűt,

[97] Vö. Eörsi László: Mansfeld Péter. A valóság és a mítosz, *Beszélő folyóirat*, 7. évf., 12. sz.

[98] Az 1950-es években a titkos ügykezelés alá tartozó, fontos politikai büntetőügyek lajstromszáma az ügyészségeken és a bíróságokon két nulla volt.

még erre is emlékszem.[99] Később Major Ákos karrierje feljebb emelkedett. Az urbán-legenda az, hogy amikor Horthy Miklós fehér lovon belovagolt Budapestre, és a Gellért szálló előtt megállt, akkor egy magyar nagyasszony két kisfiúval üdvözölte őt, és virágot adott át. Az egyik volt a Major Tamáska, a másik volt a Major Ákoska. Ez lehet, hogy urbán-legenda. Tehát Major Tamás az illegális kommunista kapcsolataival kimentette a testvérét, akit valószínűleg fölakasztottak volna mint olyan hadbírót, aki partizánokat akasztgatott sorozatban. És nem menekült el Nyugatra. Magyarán háborús bűnös volt, mégis a Budapesti Népbíróság és a Népbíróságok Országos Tanácsának elnöke lett. Az volt a népbíróságok legfelsőbb fóruma. Utána leváltották, és ügyvéd lett belőle 55–56-ban.

Tehát ez a háborús bűnös vérbíró, Major Ákos lett a védőd.

Ügyvédet húszfős listából lehetett választani, ezek a Rákosi-korszakban kompromittálták magukat. Nem tudtam mit csinálni, tudomásul kellett vennem. Ő te-

[99] Vö. Varga László: „Forradalmi törvényesség". Jogszolgáltatás 1945 után Magyarországon, https://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/11/09varga.htm, letöltve 2025. augusztus 21.: „1945. február 4-én Pest már felszabadult, de a Várban még javában dúlt a háború, amikor az Oktogonon sebtében kerített kötéllel egy lámpavasra felhúzták Rotyis Pétert és Szívós Sándort, a 401. (büntető) munkaszolgálatos század két keretlegényét. A nem éppen épületes látványt nyújtó színjátékot bírói ítélet alapján rendezték meg, az ítéletvégrehajtó pusztán törvényben ráruházott kötelességét teljesítette. Ez volt az 1. számú [népbírósági – *a szerk.*] per és ítélet Budapesten. [...] Rotyist és Szívóst [...] egy jogilag nem létező bíróság ítélkezésre nem jogosult bírája hamis tanúvallomás alapján ítélte halálra. A két keretlegény ettől függetlenül – semmi kétség – valóban bűnös, közönséges gyilkos volt."

gezett engem, én magáztam őt. Írtam neki egy levelet, hogy „Ügyvéd Úr! Kérem, szíveskedjék tartózkodni attól, hogy olyanokat ad a számba, amiket nem mondtam." Többször vissza akarta adni a védelmemet anyáméknak. A szüleim jelentős pénzt fizettek neki, akkor tízezer forintot, ami négy-öt-hat havi orvosi fizetés volt, a vádlott-társaim közül sem Nagy Józsefnek, sem Szabó Lajosnak nem volt ügyvédje. Akkor anyámék fölkérték, hogy az ő védelmüket is lássa el. Ez nem volt szerencsés, mert ezeknek a fiúknak nagyon komolyan állt a halálos ítélet, nekem pedig nem. Nekik egy agilis ügyvéd kellett volna. Én akkor ezt nem láttam, örültem, hogy a szegény munkáscsaládokat segítik a szüleim. Az ő helyzetük sokkal súlyosabb volt, sokkal keményebben kellett volna foglalkozni az ő megmentésükkel, ami majdnem eleve lehetetlen volt. Ugye részt vettek a harcokban a Corvin közben, utána az ellenállás szervezésében, ők voltak a vezetők. Azért mondom, hogy ez volt, az ügyvéddel nem tudtam mit csinálni. Annyi volt, hogy így elvoltam vele.

Bejárt hozzád?

Olyan sokszor nem, de bejött ügyvédi beszélőre, de akkor nyomozó ült mellettem.

Édesanyád mikor volt beszélőn nálad először?

Mikor a Gyűjtőbe kivittek minket, addig nem látott, addig csak tisztasági csomagot adhattak be...

Levelet?

A levelet a fogpasztába tették, meg az alsógatya korcára írtunk, úgyhogy ilyen levelezés folyt. A szennyes ruhára, a gatya korcára írtunk pár sort.

Mert azt haza kellett mindig küldeni?

Persze, amikor beadták a tiszta ruhát, akkor a szennyest hazavitték. Heti kétszer. De lebuktak ezek a dolgok. Személyesen nem találkozhattunk. Anyám félt, hogy megvernek. Anyámnak én voltam a kedvence, az első, és fiú. Szegények hihetetlenül sok szálat mozgósítottak.

Mondanál pár adalékot, hogy kiket mozgósított az ügyedben?

Sík Sándortól kezdve békepapokig, akkor volt a parlamentnek egy alelnöke, meg másokat. Amikor halálra ítéltek, Sík Sándor beszélt a testvérével, Sík Endrével, aki a külügyminiszter volt.[100] A Major ugye azt mondta nekik, hogy tíz-tizenöt évet fogok kapni. Ugye akkor rengeteg hír volt, hogy kit mire ítéltek. Apám teljesen letaglózódott, egyszerűen nem tudott magához térni. Anyám volt, aki akkor tényleg anyatigrisként belevetette magát, és rengeteg dolgot csinált. A koncepciós pereket úgy állították össze, ahogy akarták, tehát kívánatra: most egy kicsit a műegyetemet nyomjuk el, vagy a műegyetem az jó – az egyetemistákat elintéztük, most a munkástanácsok ellen kell – most a munkástanácsokkal mutassunk példát, vagy pedig az értelmiség megint ugrabugrál, ítéljünk halálra két írót.

[100] Sík Endre 1958. február 15-től 1961. szeptember 13-ig, nyugdíjazásáig volt Magyarország külügyminisztere.

Szóval, ez egész egyszerűen megrendelésre ment. Kádár kevesellte a halálos ítéleteket, „...az eljárás nagyon negatív módon ment végbe, nem az eredeti határozatnak felel meg, és ezt korrigálni kell...", mondta többek között a Politikai Bizottság ülésén áprilisban.[101] A 80-as évek elején is azt mondta, „időnként ellenőrizzük az ellenzéki elemeket, elkobozzuk sokszorosító gépeiket, de ha kell, tudunk gorombábbak is lenni".[102] Az egész megtorló apparátust fönntartották, csak elöregedtek, elhíztak, elkényelmesedtek a hóhérlegények meg az egész apparátus. Körülbelül két hónapig hallgattak ki engem, és utána lezárták az egész ügyet – ez valamikor augusztusban volt. Egy nyarat végig ott tölteni a Gyorskocsi utcában...

Pedig számítottam arra, hogy lesz egy jó nyaram, mert kimerítő volt az öt év egyetem. Egyetem után az ember szeretne egy kicsit lazítani. Közben csináltunk egy forradalmat, utána az ellenállást. A műegyetemen felfigyelt rám egy professzor, aki a Távközlési Kutató Intézetben volt osztályvezető, Almássy professzornak hívták, és ő meghívott engem a Távközlési Kutató Intézetbe kutatómérnöki feladatra, méghozzá a mikrohullámú technika területén, és májusban, mikor még én illegalitásban voltam, akkor fölbattyogtam a Gábor Áron úton a Távközlési Kutató Intézetbe, és meg is állapodtunk, hogy július 1-jén munkába állok. Mindezt az illegalitás idején csináltam. Azt említettem, hogy az illegalitásból bejártam az egyetemre, letettem a vizsgáimat,

[101] Litván György: Kádár János körmenete, *Beszélő hetilap*, http://beszelo.c3.hu/cikkek/kadar-janos-kormenete, letöltve 2025. augusztus 15.
[102] Kádár János és M. Sz. Gorbacsov találkozója Moszkvában 1985. szeptember 25-én, ford. Soós István, *Történelmi Szemle*, 34(1992)/2, 133–149: 142.

és elkezdtem csinálni a diplomatervemet. Jó idegeim voltak. És az Almássynál is már készültem a civil életre. Almádiban volt egy államosított házunk, egy nyaraló, amiből visszakaptunk egy szobát, erről ábrándoztam bent a Fő utcában, hogy milyen jó lenne Almádiban a strandon feküdni és napozni. De közben már hallottuk a halálos ítéleteket, csupa rossz hírt, és hogy stabilizálódik a rendszer.

A halálos ítéleteket csak a Gyűjtő kis udvarán hajtották végre, sehol másutt, ugye?

Vidéken is hajtottak végre.

De Pesten másutt nem?

Még a Fő utcában is végeztek ki. Erre vannak az 56-os Intézetben is tanulmányok.[103] Még mindig nincs teljesen föltárva. Huszonnégyezer embert ítéltek el 56 után, és körülbelül hat-nyolcezernek ismerjük a nevét – épp a legutóbbi kuratóriumi ülésen szorgalmaztam, hogy föl kellene tárni vidéki meg a különböző más levéltárakban kutatva, hogy a huszonnégyezerből legalább húszezret megismerjünk. Nagy munka. Ezért kellene népivé tenni, szakdolgozatokra kiadni témának, hogy a vidéki megtorlásokat is kutassák. Ezeket a mai napig nem tudjuk még pontosan. Akkor csak ilyen kósza hírek jöttek. Marián István mondta el az egyik legelső oral history interjúban,[104] hogy a Fő utcán vitték kihallgatásra,

[103] A Rákosi-korban előfordultak, de egyelőre nem ismeretes, hogy 1956 után is történtek volna itt kivégzések.
[104] 143. sz. interjú, 1986–1987-ben készítette az 1956-os Intézet Oral History Archívuma részére Hegedűs B. András és Mécs Imre.

és vécére kellett mennie. Akkor bevitték az ottani tisztviselői vécébe, ott félredobva látott egy szaros újságpapírt. Azt fogta, összehajtotta, és zsebre tette. Ez egy Fellini-filmszerű jelenet lehetett, amit elmondott. Tehát a Marián István honvéd alezredes, a Műszaki Egyetem katonai tanszékének a parancsnoka, akinek jelentős szerepe volt a forradalom előkészítésében, elindításában, későbbi folyamatában, egy szaros újságpapírt eldugott, és bent a zárkában azt nézegették, és akkor különböző híreket tudott meg, és ezeket ilyen suttogó úton terjesztette. A hihetetlen szigorú fogdarezsim ellenére ezek a hírek eljutottak. Azért mondom, hogy olyan híréhség volt.

Ez 57 nyara, Fő utca. Ennek a záróakkordja volt az iratismertetés. Egy nagy kerek asztalhoz ültettek le minket, a nyomozók is ott ültek, és ott olvastuk egymás vallomásait, amelyeket addig nagyjából ki tudtunk tapogatni a nyomozók kérdéseiből. Csak akkor pontosan el lehetett olvasni, hogy két hónappal az én letartóztatásom előtt mit vallott Nagy József meg a többiek.

Beszélni nem lehetett? Gondolom, volt valami kialakult rítusa. Hogy ment ez?

Beszélni elvileg nem lehetett, szólni kellett, hogyha valamit kifogásolt az ember, akkor azt jegyzőkönyvbe vették. Érdekes volt, hogy a munkásfiúk főleg pontosításokat jeleztek, hogy nem ekkor, hanem akkor, és X. Y. nem volt ott, hanem Z. volt ott, és nem volt szó arról, hogy lövünk a szovjet csapatokra, hanem hogy a sebesülteket hogy szállítjuk el.

Te sok korrekciót tettél utólag?

Nem. Ez is egy formai dolog volt. Azért gondold meg, hogy volt vagy ezerkétszáz oldal az összes. Tizenhárman voltunk a perben.

Mi volt a peretek hivatalos címe? Ki volt a fő vádlott és társai?

Nagy József és társai volt.

Te hanyadrendű vádlott voltál?

Én a kilencedrendű voltam. Hegedűs László volt a nyolcadrendű. Az elsőrendű Nagy József, nálam fiatalabb munkásfiú volt. Másodrendű volt Szabó Lajos, ő huszonnyolc éves gépmunkás volt a Danuvia Gépgyárban. Harmadrendű volt Bárány János, ő szerszámkészítő volt a Csepel Vasműben, és a Tompa utcai felkelők választott vezetője volt. Hegedűs volt a nyolcadrendű, ő akkor orvossegédképző iskolába járt, mert az orvosi egyetemre származása miatt nem vették föl, és a forradalom előtti időszakban kapott ígéretet, hogy mivel megszüntetik az orvossegédképző főiskolát, különbözeti vizsgákkal átmehetnek az orvosi egyetemre. Egyébként a legtöbbjük forradalmi mentőszolgálatokban tevékenykedett. Laci a Honvéd kórházi mentőszolgálatban volt önkéntesként, élete kockáztatásával mentette az embereket, mentőkocsi-parancsnok lett belőle. A Köztársaság téri sebesülteket is szállította, szovjet kiskatonákat is szállított.

A vád ellenem szervezkedésben való részvétel és katonai személy szökésének elősegítése volt, mert ugye a társaimat ki akartam juttatni, illegális határátlépésben való segítségnyújtás, ezek voltak alapvetően, és

volt még az, hogy elmulasztottam a feljelentési kötelezettséget hűtlenségi ügyben. Akkor ez lezárult, és átadtak minket az ügyészségnek, és átszállítottak a Markó utcába.

Összesen mennyi időt töltöttél a Fő utcában?

Június 24-én tartóztattak le, és augusztusban vittek át minket. A Markó utca, ami elvileg az ügyészségnek is a fogháza volt, és ott már börtönrezsim volt iszonyatos túlzsúfoltsággal és nagyon vegyes rabtársasággal.

Melyik volt a rosszabb hely: a Fő utca vagy a Markó?

A Fő utca volt a rosszabb.

Mindenestül a Fő utca volt a legrosszabb?

A legrosszabb az a nyomozati szakasz volt, mert ott állandóan ugrásra készen kellett lenni, semmi sem volt biztos, és elképesztő higiéniás körülmények voltak. A Fő utcában egy alumíniumlavórt kaptunk, és egy kanna vizet. Abból kellett mosakodni, fogat mosni, minden egyebet, és utána azzal a vízzel és egy beadott mosogatóronggyal föl kellett mosni a zárkát, és oda kitekerni.

Hányan voltatok erre?

Ketten voltunk. Hihetetlenül elkoszosodtunk, elbüdösödtünk.

Zuhanyozás nem is volt?

Zuhanyozás hetente egyszer. De az is volt, hogy kimaradt. Mondták, hogy nincs meleg víz. A börtönben is az volt a norma, hogy hetente egyszer lehetett zuhanyozni. A Markó utca szociológiailag is egy érdekesebb stúdium volt. Ráadásul az egész igazságügyi gépezet – nem jó ez a kifejezés, mert ugye sem az igazsághoz nincs köze, sem a gépezethez, de mégis, mint fiatal és lelkes mérnökhallgató, akkor szembesültem az állami erőszakszervezettel. Addig csak úgy tanultuk, hogy az állam egy erőszakszervezet, Lenin ezt többször így nevezte, de azt, hogy mit jelent ez az erőszak, egy ostoba erőszak, érthetetlen, a célnak nem megfelelő. Ez a véleményem a mai napig sem változott meg – a sors kifürkészhetetlen akaratából a Honvédelmi Bizottsághoz, melynek alelnöke, majd elnöke voltam, oda kerültek még a rendőrök, rendészek, börtönőrök is.

TIZEDIK BESZÉLGETÉS

Kedves Imre, itt ülünk a fehérházi[105] dolgozószobádban, egy különleges pillanatban, 2010. április 8-án. 1990 óta ez lesz a hatodik szabad választás, amivel a te épp húszéves aktív politikusi pályád, képviselői, bizottsági elnöki és helyettesi életszakaszod egyben le is zárul.

Nem én döntöttem úgy, hogy nem folytatom képviselői tevékenységemet, hanem az MSZP vezetése. Tulajdonképpen nem is döntött, hanem egyszerűen úgy kipotytyantottak. Mentségükre szolgáljon, hogy iszonyatos tülekedés alakult ki a képviselők indítása körül, elképesztő. Keserűségemben azt mondtam, hogy a Titanic mentőcsónakjaira emlékeztetett az egész szituáció. A szomorúság a dologban az, hogy a szülöttünket, aminek a létrehozásában bábáskodtam, a Szabad Demokraták Szövetségét egyszerűen szétrúgták, széttapostak belülről azok, akiknek össze kellett volna tartaniuk, és az egész politikai baloldal válságba került. Úgy gondoltam, hogy mint ötvenhatos és rendszerváltó és az 56-os demokratikus ellenzéknek egy nem jelentéktelen

[105] Az egykori népnyelv a XIII., Jászai Mari téri volt pártközpontot, majd 1990-től képviselői irodaházat hívta a washingtoni nyomán némi kétértelmű iróniával „Fehérháznak".

tagja természetes, hogy folytathatom mint emblematikus személyiség, de erre sem fel nem kértek, sem meg nem beszélték. A lényeg az, hogy nem leszek képviselő, nincs is erre semmilyen lehetőség. Semmilyen listán nem vagyok rajta, és ez egy cezúrája az életemnek, és talán szerencsésen jött az oral history most, amikor vissza kell tekinteni, nem kell mindig rohanni, szaladni és újabb és újabb adalékokat gyűjteni az életemhez, hanem megállni és értékelni, hiszen nagyon sok minden történt velem, és föl kell idézni segítséggel, iratokkal, adatokkal, másokkal a történéseket, és arányosítani, helyre rakni, és elválasztani az ocsút a búzától. Jelenleg ez van. Azt jelenti, hogy májusban, amikor összeül az új parlament, abban a pillanatban megszűnik a mandátumom, és utána bizonyos fokig szabadabb ember leszek. Hadd mondjam el, hogy engem életem során hatszor-nyolcszor erőszakkal távolítottak el a munkahelyemről, hivatásomtól, és utólag nézve mindig szerencsésebb helyzetbe kerültem.

Hát legyen ez most is így, szívemből kívánom. Börtönemlékeidet 1957 augusztusával, a Markó utcánál hagytuk el.

A nyomozást lezárták, vádemelési javaslattal, indítvánnyal átadtak minket az ügyészségnek. Tehát formailag ez történt. Valójában átraktak minket a Markó utcai fogházba vagy börtönbe, ahol iszonyatos tömegek voltak. A nyolcszemélyes zárkában negyvenen voltunk. Úgy tudtunk aludni, hogy oldalra fordultunk, mint a téglák. A földön feküdtünk szalmazsákokon. A szalmazsákokat nappalra stócokba összeraktuk, és éjjelre leraktuk. A cuvaksznak – aki a legújabb volt –, annak

mindig a vécé mellett volt a helye. Iszonyatos bűz, iszonyatos fülledtség, meleg volt. Nagyon nagy keresztmetszetét lehetett látni ott a begyűjtött embereknek, tehát a köztörvényesek mellett óriási tömegben voltak politikaiak is, a legkülönbözőbb emberek. Az életnek egy nagyon nagy iskolája volt a Markó utca. Voltak ott Pest környéki parasztemberek, akiknek az volt a bűnük, hogy a szovjet hősi emlékművet lekakálták, és voltak tisztességben megőszült parasztemberek is. Vagy voltak ott vámosok, akik csaltak, elfogadtak kenőpénzt. Emlékszem egy vámtisztre, aki ötvenöt éves volt, és ott kesergett, hogy mi lesz vele, vége, nem fog nyugdíjat kapni, segédmunkás lehet majd, és így tovább. De voltak ott felkelők, voltak ott mindenféle emberek.

Diákok?

Diákok is voltak, és kispapok...

Munkástanács-vezetők?

Zöldi Sándor, most már nyugalmazott plébános, vele időnként találkozom. Munkástanácsok, forradalmi bizottságok emberei. Hihetetlen rossz volt a koszt. Emlékszem, romlott karalábé, iszonyatos büdös volt tőle, vagy volt a plakátragasztó, így hívtuk, ami ilyen csirizszerű volt, krumplis tészta zsír nélkül. Egy csajkát teleraktunk vele, fölcsaptuk a plafonra, és megtapadt. Volt egy lázadásszerűség is, mikor már nem bírtuk a plakátragasztót, akkor egyszer csak elkezdtük az ablakon a rácson keresztül kidobálni a belső udvarra. Nem volt háló rajta. Később fölszerelték. Bent az udvaron volt egy híd, és a hídon volt egy géppisztolyos őr. Repültek

a csajkák, csattantak, és akkor elkezdett a levegőbe lőni. Elvileg ezt meg lehetett volna torolni, mert akinek nincs meg a csajkája, az ugye dobott. De nem voltak erre fölkészülve, több százan voltunk ott. És rendszerint a sétát nem tudták lebonyolítani, az udvaron enynyi ember nem fért el.

Meddig tartott ez nagyjából? Hónapokig?

Nem tartott hónapokig, mert a börtönigazgatás rájött, hogy ez így nem megy tovább. Kint a rákoskeresztúri Gyűjtőben a Jobb Csillagot átalakították előzetesek számára, oda vittek át minket, olyan nagy tömegben voltunk előzetes letartóztatottak. Egy hónapig voltam a Markóban. Kedvenc könyvembe, Simonyi Károly *Elméleti villamosságtan*ába, ami ott volt nálam, abba beírtam, hogy milyen zárkában voltam mikortól. Nagyon tanulságos volt az egész. Felvittek kétszer vagy háromszor kihallgatásra Mátsik György ügyészhez. Fiatal ügyész volt, nem sokkal előttünk végzett egy-két évvel. Ő megpróbált egyetemista kollegiális hangot használni, hogy hogy lehetett ilyen hülyeséget csinálni, ilyesmi. Aztán rájöttem, hogy emögött nincs igazi együttérzés, inkább még ki akart szedni dolgokat, úgyhogy akkor bemerevedtem. Magyarázgatta, hogy ő is diák volt, mégsem csinált forradalmat. Kezdetben azt éreztem rajta, mintha lenne egy pici lelkiismerete, mintha zavarná őt ez a dolog – van egy olyan tulajdonságom, hogy mindenkiben igyekszem valami kis jót találni. Később aztán a tárgyalások során kimutatta a foga fehérét. Augusztus végén vagy szeptember elején átvittek minket a Gyűjtőbe, az egész Jobb Csillagot, a három nagy szárnyat telerakták előzetesekkel.

Akik – gondolom – kivétel nélkül politikaiak voltak.

Igen. Azt a kevés köztörvényest el tudták helyezni a Markóban, másrészt pedig nagyon sok politikai foglyot illettek köztörvényes vádakkal is, ami nagyon könnyű volt, mert a házkutatáskor a lakásán találtak egy fényképezőgépet, nem tudta bemutatni a számláját – ki teszi el egy fényképezőgépnek a számláját? Akkor azt mondták, hogy ő ezt lopta. Számtalan ilyen dolog volt.

Tehát az ügyész kihallgatott minket, fölvették a jegyzőkönyveket. Kivittek a Gyűjtőbe, és ott voltunk négyesével a kétszer három méteres zárkákban. Voltak kétszer négy méteresek is. Abban is ugyanúgy kétemeletes ágy volt négy fekhellyel. A házimunkások köztörvényesek voltak, vagy régi politikai elítéltek, csendőrök is voltak köztük, és volt, aki vamzer is volt. A házimunkásnak jó volt az élete, annyit ehetett, amennyit akart, de ennek fejében susognia kellett. A kübli szállítására viszont mindig a fogvatartottak közül segédházimunkásokat verbuváltak. Nos, Darvas Iván is segédházimunkás lett, persze nem vamzer, simán segédházimunkás, nem is házimunkás, hanem segéd. Emlékszem, fekete pulóverben és nadrágban volt, karcsú, nyúlánk volt az alakja, az ország egyik leghíresebb színésze volt. Megjelent az ajtóban, kinyitotta a smasszer, fogta a küblit, Iván kis piruettet csinált a lábával, és azt mondta: *„Uhaim, voálá a khübli."* Arra a napra jobb lett a hangulatunk. Az ország egyik leghíresebb színészét látjuk ott, és azt a nyomorult, rozsdás, büdös küblit így hozta be. Szóval, volt ez a kübli, ebbe kellett minden dolgunkat végezni, ebbe öntöttük a mosdóvizet. Tízliteres fedeles kannában kaptunk vizet naponta egyszer. Abból kellett inni, mosakodni, fogat mosni

és így tovább, nem akarom részletezni. Naponta egyszer kübliztek, iszonyatos bűz volt az egész börtönben. Meg csapkodás, zörgés.

Mivel ugye most már az ügyészi szakaszon túljutottunk, lényegében ritka kivételként hallgatták ki az embert. De akkor inkább az ügyész jött ki. Várakoztunk arra, hogy bíróság elé kerüljünk. Ott már nem volt ilyen nagy élet, mint a Markó utcában, és keveset találkoztunk. A séták voltak erre alkalmasak. Elvileg naponta kétszer fél óra séta járt, általában az egyiket elsinkófálták.

Azokon lehetett szót váltani egymással?

Sétánál körbejártunk az udvaron kettesével, leszegett fejjel, hátratett kézzel, és középen állt az ügyeletes smasszer, és üvöltözött, hogy „maga szemüveges, ne pofázzon, mert rálépek a faszára" – ez a hihetetlen durva beszéd, amihez nem volt hozzászokva az ember. Sem a műegyetemen, sem otthon nem ez volt. Akkor megtanultunk séta közben úgy beszélni, hogy ne mozogjon a szánk, így jöttek-mentek a hírek. Szegény Bibó Pista, ő ugye professzorosan a társával beszélgetett, és gesztikulált is. Előttem van, mert ugye elég hórihorgas, magas, vékony ember volt. Rövid volt a nadrágja, és a kapcája kilógott a bakancsból. Rendszeresen kipécézték.

Kikkel kerültél egy cellába?

Volt köztük egyetemista, fiatal értelmiségi, fiatal munkásember, és váltogattak is minket. Arra vigyáztak, hogy az ügytársak ne kerüljenek össze. Ez a börtön-

felügyeletet rettenetesen igénybe vette – ilyen hatalmas tömegnek az ellátása. Az előzetes letartóztatottaknak kicsit több joguk volt, mint az elítélteknek, amit viszont nem nagyon tudtak biztosítani. Például havonta kellett beszélőt tartani. Nem tudták leadminisztrálni, hanem úgy oldották meg, hogy végigment a smaszszer a zárkákon, és beszólt, hogy „ki van A-tól F-ig?", a névsor elején. A következő alkalommal: „Ki van H-tól M-ig?" És így tovább. Négy részre osztották az ábécét, és aki abba beleesett, annak beadták a levelezőlapot. A levelezőlapot hazaküldte, hogy ekkor és ekkor beszélő lesz. Rájöttem, hogy itt kis mozgástér adódik nekem, és amikor megkérdezték, hogy „ki van A-tól F-ig", akkor jelentkeztem, hogy Bécs Imre vagyok. Menyasszonyom volt, szerelmes voltam. Akkor úgy ment a dolog, hogy a levelezőlappal bejött a menyasszonyom és az anyám, és akkor hozták a levelezőlapot, a zárkaszám rajta volt, és akkor „Bécs, jöjjön". Utána voltam Kécs Imre, Mécs Imre. Szegény anyám meg a menyasszonyom így tudtak többször jönni, minden héten. De aztán történt az, hogy nagy zárkarendezés volt a Mécs után. Előtte kellett kiküldeni ezt a levelezőlapot. Akkor a II. emelet 24.-ben voltam. Utána átraktak a III. emelet 52.-be. Vasárnap jött a menyasszonyom, és engem nem találtak. Nem találták a Pécs Imrét. Megnézték a névsort, és nem volt sehol Pécs Imre. Azt hitték, hogy megszökött a Pécs Imre. Elmentek a kórházba, ott is keresték. Éreztem, hogy baj lesz. Végül délután meg is találtak, mert a menyasszonyom bevallotta, hogy hogy hívnak, hogy ki vagyok valójában. Akkor jöttek értem, és végigrugdaltak, és vittek a fegyelmi zárkába. Akkor megvertek. Kék-zöld folt voltam. Aztán vittek a nevelőtiszthez. A nevelőtiszt, egy Kovács nevű, tanító volt

civilben, a jobb fizetés reményében lett nevelőtiszt. Körülbelül ilyen hangnemben ment végig, „na, Mécs, baszszameg, rábaszott" – körülbelül így. Mondom, ne haragudjon, nem láttam régen a menyasszonyomat. „Húsz nap szigorított a büntetése, mert látom, hogy már kapott valami ilyesmit." A szigorított zárka abból állt, hogy teljesen üres zárkába tettek be, ahol a küblin és a kancsó vízen kívül semmi nem volt, és minden második nap adtak fél adag ennivalót, a közbeeső napokon pedig csak kenyeret. A kenyér körülbelül húsz deka volt. Fiatal ember voltam, kopogott a szemem az éhségtől. Emlékszem, hideg volt, ez valamikor novemberben lehetett. Ki volt törve az ablak a zárkában, és este pokrócot dobtak be. A földre kellett lefeküdni.

Mekkora volt a zárka?

Kétszer három méter. Emlékszem, hogy besütött a nap. Leültem a földre, és néztem a falat. Meszelt fal volt, pici kis rücskök voltak rajta. Ültem, néztem az árnyékot, és egy idő után az időérzékem megváltozott, és láttam, hogy az árnyék föl-le megy, átmegy a másik rücsökre. Mondom, „eppur si muove".[106] És gondoltam, ezek a rohadtak hiába akartak kitolni velem, benne vagyok a Föld mozgásában. Tulajdonképpen, ha akarom, szabad vagyok. Azért nagyon fáztam. Letelt a húsz nap, visszavittek, a társaim hősként ünnepeltek, a szerelem bajnoka, mondták. Szegény szüleim és a menyasszonyom is megszenvedte ezt. Meglehetősen durván beszéltek velük, mert hát cinkosok voltak. De nem vallották be, hogy volt Bécs is meg Kécs is meg Mécs is, csak

[106] „Mégis mozog" (tl. a Föld) – Galileinek tulajdonított, olasz eredetű szállóige.

a Pécset. Nagy összevisszaság volt, aki hozta a cédulát, azt beengedték.

A beszélők úgy mentek, hogy volt egy sűrű drótháló val fedett rács, az egyik oldalon voltunk mi úgy, hogy egy fegyőr, két rab, megint egy fegyőr, két rab. Egyik oldalon volt két fegyőr, és a másik oldalon volt két hozzátartozó. Iszonyatos hangzavar volt, de láttuk egymást. Tíz perc volt összesen. Elhúzódott, mondjuk, tizenöt percre. Mikor letelt, akkor hajtottak minket vissza. Nekik vissza kellett mindenkit vinniük időben. Ebben az időben volt még kiírva a Gyűjtő pihenőjében, hogy „Ne csak őrizd, gyűlöld ellenségeidet".

Ezt gyakorolták is?

Hogyne. Voltak őrök, akik fogadtak egymással, hogy ki tud egy ütéssel leütni egy rabot. Ugyanakkor volt a Gyűjtőben valami diákos hangulatunk.

Többséggel fiatalok voltatok?

Persze, nyolcvan százalék. Voltak diákok köztünk, piarista diákok is.

Úgy érted, gimnazisták?

Gimnazisták. Meg volt két fiú, akik ipari tanulók voltak, tehát tizenhat évesek.

Ők mit követtek el?

Röpcédula ztak. Azt mondtuk, hogy az állam óriási erőfeszítésekkel, pénzt, fáradságot nem kímélve összeszedte azokat, akik nagyjából hasonlóan gondolkodnak. Nem csak forradalmárok, mindenféle emberek voltak ott, de volt valami nagy közös bennünk – nem volt bűntudatunk. De már folytak a kivégzések. Volt egy ilyen jelszó, hogy „csak a kókusz megmaradjon". Az, hogy életfogytiglanra ítélnek, tizenöt vagy tizennyolc évre, az nem érdekes. Voltak ott legendás személyek, például a Kóka József, fiatal munkásgyerek, lehetett vagy huszonkét éves. A bíró fölolvasta az ítéletet, voltak vagy húszan a perben, és akkor: „Kóka József, húsz év" – erre fölkiáltott, „Bíró úr, nem vagyok én teknősbéka!", vagy „Teknősbéka vagyok én?" Azokat izgatta az ítélet, akik mondjuk három évet kaptak. De ők nagyon kevesen voltak. Ha valakit bevittek, azért az kapott pár évet. Nyolc év alatt kisidősnek számított. Az egy belátható dolog, a rabreménykedés az mindig határtalan. Azt mondja, „hát, nyolc évem van, már bent vagyok egy éve, kaphatok kedvezményt" (ami szinte soha nem volt), „akkor a negyedik évben kimehetek, már egy évet leültem, három év múlva kint vagyok". Ez így ment. Itt előzetesben voltunk, és hoztak be újabb és újabb embereket.

A külvilágból nem jöttek hírek?

Nem. Ha elvittek valakit tárgyalásra, és a folyosón hallott valamit, azt elmondta, és sétált tovább. Ezek félmondatok voltak, hogy az emberek el vannak keseredve, látják, hogy nincs mese, nem történik semmi. Mi azért kezdtünk reménykedni, hogy 57 vége van, 58 eleje, csak nem fogják ezt tovább csinálni, de a terror tovább növekedett.

Voltak a rabtársaid közt olyanok, akik visszajöttek Nyugatról, és úgy kapták el őket?

Hogyne. Elég sokan voltak. Volt az a híres dal, amelyik csalogatta haza – „oly távol, messze van hazám" –, érzelmileg is megérintette őket.[107] Hazajöttek, és bíztak abban, amit Kádárék ígértek, hogy a november 4-e előtti eseményekért senkit sem büntetnek meg.[108] És utána kivégezték őket.

A Kisfogházban a halálraítéltek voltak és a kivégzések, a másik oldalon egy ugyanolyan épület volt kórháznak berendezve. Ott is zárkák voltak, de a zárkákon belül kórházi ágyak, rab orvosok voltak ott. Rabok voltak ők is, ők látták el a beteg rabokat, és volt egy ÁVH-s főorvos. Ott tartunk, hogy előzetesben vagyunk több ezren, és rendkívül lassan mennek a dolgok. Időnként elvisznek tárgyalásra. Van, aki nem tér vissza a zárkába, hanem elviszik vasba verve, vagy hallottuk, hogy halálra ítélték, és vitték a Kisfogházba. Ez félelmetes

[107] Az eredetileg amerikai szerelmes dal első közismert változatát Dean Martin énekelte 1955 novemberében. Freddy Quinn *Heimweh Lied* című német változatának magyar fordítása lett a *Honvágydal*, Gommermann István szövegével. A Magyar Rádió 1956. október 23-án Boros Idával készített felvétele hamar népszerű lett, de az előadó disszidálása (1957) után már csak a Szabad Európa sugározta a vele készült verziót; a Magyar Rádió utóbb Hollós Ilonával újra felvette, és propagandacéllal gyakran sugározta.

[108] 1957. január, Magyar Filmhíradó 3.: „...Néhány hét alatt több mint 160 ezer ember hagyta el az országot, itt hagyva otthont, családot, barátot. Volt, akit a félelem, akit a kalandvágy, másokat a gazdagabb élet reménye vitt idegenbe. A menekültek egy részét lelkiismeretlen embercsempészek megfosztották pénzüktől és utolsó értékeiktől. A hatóság keze lesújt a vámszedőkre, de ezzel a távozók életén könnyíteni nem tud. Felvételek az osztrák menekülttáborokról. Hazavágynak. És már vannak, akik visszsza is jöttek. A magyar haza minden becsületes embert visszavár." Lásd https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=13193, letöltve 2025. május 7.

volt, de ugyanakkor a társaság fiatal emberekből állt. Ismerkedésre volt ez jó, beszélgetésekre, és tulajdonképpen egy ilyen torlódás volt, mert akárhogy földuzzasztották az igazságügyi gépezetet, és akármennyire eltekintettek a törvényes kellékektől, időbe tellett, míg végigvitték.

Így jutunk az 1958-as évhez – akkor valamikor februárban megkaptam a vádiratot. Ez már jó pár hónappal volt a nyomozás lezárása után, és a vádirat a későbbi ítélethez képest szelídebb volt, de lényegében megmaradt – szervezkedés vezetése, fegyveres harcokban való részvétel. Az én esetemben ezt nem tudták bizonyítani, de a többieknél igen. És különböző hűtlenségi esetek meg egyebek voltak. A szüleim közben kénytelenek voltak egy duplanullás ügyvédet keríteni. Itt jött a képbe Major Ákos, akiről már hosszabban beszéltem. Szóval, én nagyon megdöbbentem, mikor ő lett az ügyvédem. Győzködött, magyarázta, hogy értsem meg, hogy itt súlyos büntetést kaphatok, hosszú éveket kell itt töltenem. Mondtam, hogy akkor sem fogom a véleményemet megváltoztatni.

Mire akart rávenni?

Bűnbánó magatartásra, meg hogy határoljam el magamat a társaimtól. Így jutottunk el 1958. április 29-ig, amikor az első tárgyalási nap lezajlott, illetve már előtte lévő napokban elvittek minket orvosi vizsgálatra. De nem mindenkit vittek el, hanem csak hatunkat. Később erre fény derült, hogy miért, mert hatunkat ítéltek aztán halálra.

Az ítéletet ennyire előre megszabták?

Ezek szerint igen, mert csak teljesen egészséges, mentálisan rendben lévő személyt lehetett halálra ítélni.

És az orvosok hogy viseltettek irántatok?

Voltak lelkiismeretesebb orvosok, és voltak lelketlenek. Kelemen Endre elég lelkiismeretlen volt. Erősen a vádat képviselték, elhatárolódtak tőlünk. Engem két orvos vizsgált meg, és mondták, hogy „több esze is lehetett volna, mint hogy belemásszon ebbe, maga intelligens, ráadásul jól is tanul", és hasonlók. Én ezt visszautasítottam. Megvannak a jegyzőkönyvek, de nem teljesen tükrözik az elhangzottakat. Ez is egy nagy probléma volt, hogy a jegyzőkönyvek nem szó szerintiek voltak, illetve a vélemények is típusvélemények voltak. A lényeg az volt, hogy mind a hatan teljesen egészségesek voltunk. De nem tudtuk akkor, hogy ezért vizsgálnak meg bennünket hatunkat.

Összesen hányan voltatok a perben?

Tizenhárman voltunk itt már. Nagy József és társai. Szokták úgy is emlegetni, hogy a Bástya nevű szervezkedés vagy Honvéd kórházi szervezkedés.

Ki volt a vezető bíró?

Tutsek Gusztáv, még nem beszéltünk róla. A Budapesti Büntetőtörvényszék bírája volt. 1957-ben adták ki a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsáról szóló rendeletet.[109] A kidolgozásában oroszlánszerepe volt

[109] 1957. évi 34. törvényerejű rendelet a népbírósági tanácsokról és a bírósági szervezet, valamint a büntető eljárás egyes kérdéseinek

az Igazságügyi Minisztérium Törvényelőkészítési Főosztálya vezetőjének, Eörsi Gyulának, Eörsi István testvérének.

Eörsi Gyula később egy ideig az ELTE jogi karának dékánja volt.

Később neves jogász lett belőle, és akikkel beszéltem és a hallgatói voltak, rendkívül dicsérték. Nagy tudású professzor volt. Ő akkor felvállalta azt, hogy a megtorlás legkeményebb jogi eszközét kidolgozza, miközben a testvére, Eörsi István költő ott ült bent a börtönben, akkor már elítélve hét vagy nyolc évre. Ilyen világ volt. Az egyik testvér bent ült, a másik meg fogalmazta a törvényjavaslatot, amivel föl lehet akasztani. Tehát akkor már volt népbíróság, és ezek alapján futószalagon mentek a perek. Ez a népbírósági törvényerejű rendelet szabályozta a népbírósági eljárást: az általános jogelvek és garanciák alól felmentést adott, hogy gyűjtőfogalommal mondjam. Ezt az Elnöki Tanácsnak nevezett sóhivatal szentesítette, és ez is jellemző az akkori viszonyokra, hogy az akkori alkotmány úgy szólt, hogy a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa, amennyiben az Országgyűlés akadályozva van, akkor törvényerejű

szabályozásáról. „A gyorsított eljárás, valamint a Legfelsőbb Bíróság népbírósági tanácsának ítélkezése hatékonynak bizonyult a politikai indító okokból elkövetett, illetőleg politikai célzatú bűncselekmények elbírálása során. Ezért az ellenforradalmárok elleni további következetes küzdelem, az ellenforradalmi elemek végleges felszámolása, valamint általában a közrend és a közbiztonság fenntartása, a szocialista törvényesség további megszilárdítása érdekében – a dolgozók kívánságára – a fővárosi bíróságon és a megyei bíróságokon is indokolt a gyorsított eljárás szabályai szerint ítélkező népbírósági tanács felállítása." Lásd https://jogkodex.hu/jsz/1957_34_tvr_7349224, letöltve 2025. május 5.

rendeletet hozhat. És ezzel nagyon sokszor visszaéltek. Amikor nem akarták, hogy nyilvánosan, a formális parlamenti ülésen fusson végig a törvény, akkor egyszerűen az volt, hogy ebédszünetben hozták, míg a parlament ebédelt. De itt még ez sem kellett, egész egyszerűen gyakorlatilag megcsinálták ezt a förmedvényt, a népbírósági törvényerejű rendeletet, és akkor szentesítette ezt az Elnöki Tanács. Ennek az volt a lényege, hogy a szigorú törvényességi garanciák nagy részét föloldotta. Tehát nem kellett betartani szigorúan a perrendtartást, nem kellett a garanciális tiltásokat, például a súlyosbítási tilalmakat betartani, ami azt jelentette, hogy ha nem fellebbezett az ügyész súlyosbításért, akkor elvileg nem lehetett volna másodfokon elítélni, ha az illető enyhítésért fellebbezett. Ez a törvényerejű rendelet lehetővé tette, hogy súlyosbítsanak. Vagy a törvényességi óvást nem szüntette meg, de kitágította a lehetőségét, és a legfőbb ügyész vagy a Legfelsőbb Bíróság embere; akik ugye megbízható pártemberek voltak, azoknak a javaslatára annullálta a korábbi ítéleteket. Olyan esetek voltak, hogy valakit elítéltek egy évre, majd másodfokon két évre, és utána törvényességi óvásra halálra ítélték, és utána másnap kivégezték. Számtalan ilyen eset volt. És minden egyéb esetben, ha a bizonyítási kötelezettség nem volt meg. Nagyon tág teret adott az önbíráskodásra. Ez a mostani kutatásokból derült ki, nagyon sok bíró és ügyész nem vállalta föl, vagy elmenekült más területre vagy máshova, vagy egyszerűen kiléptek. Hihetetlen bosszúhadjárat indult meg ellenük. Ez az egész egy bűnbanda volt, nem tudok mást mondani. Példaképpen elmondom, hogy az ügyvédek sem voltak védve, tehát őket rendkívüli módon gúzsba kötötték a védelem során. A mi ügyünkben

volt egy bátor védőügyvéd, dr. Gaszt Istvánnak hívták, a neve érdemes arra, hogy megörökítsük. Ő keményen föllépett Tutsek túlkapásai ellen. Tutsek följelentette az ügyvédi kamaránál, és amíg még folyt a mi perünk, kizárták a kamarából. Villamoskalauzként tudott elhelyezkedni – akkor még volt ez a foglalkozás –, és amikor mi hazajöttünk a börtönből, villamoson találkoztunk vele. Sajnos nem érte meg már a rendszerváltást, ezért csak posztumusz tudtuk 56-os emlékéremmel kitüntetni, amelyet Göncz Árpád köztársasági elnök adott át. Nagyon sokan lemondtak a bírói rangjukról, vagy elmentek más állásokba, vagy nyugdíjaztatták magukat. Az ügyészek közt is voltak tisztességes emberek. Kahler Frigyesnek van erről tanulmánya.[110] De olyan is volt, mint az Egressy nevű ügyész, aki a munkástanácsi ügyekben képviselte a legfőbb ügyészséget, aki hihetetlen védő teljesítményt nyújtott.

Rácz Sándorék, Bali Sándorék perében?

Igen. Egressy András volt Ráczék ügyésze, ő volt a vádhatóság. És az egyik védőügyvéd mesélte el nekem, aki később engem polgári perben képviselt a 70-es években, hogy félrehívta az Egressy, és azt mondta neki, hogy „ügyvéd úr, kérem, segítsen nekem, hogy megmentsük ezeknek az embereknek az életét, tegye lehetővé, és erősítse meg valamilyen formában, támogasson abban, hogy én nem fogok halálbüntetést kérni, és nem is fogok életfogytiglani büntetést kérni". Akkor történt az, hogy az elsőfokú ítélet megszületett, és Ráczot életfogytiglani börtönre, Bali Sándort

[110] Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon 1945–1989*, Budapest, Zrínyi, 1993.

tizenkét évre ítélték. Mindnyájan fellebbeztek, és Egressy megint beszélt a védőügyvédekkel, az egyikben különösen bízott, kérte, hogy vonják vissza a fellebbezést, mert másodfokon halálra ítélhetik, és elvileg ugye a legveszedelmesebb ellenfél a központi munkástanács volt. Az ügyvéd fölkereste Bali Sándor feleségét, Bali Marikát, és elmondta neki, hogy menjen be a férjéhez, és vegye rá, hogy vonják vissza a fellebbezést. De hogy tud ő bemenni? Akkor az ügyvéd azt tanácsolta, hogy adja be a válópert, és akkor kötelesek beszélőt engedélyezni. Menjen be, és mondja meg, hogy vonják vissza. Ennél hűségesebb nőt nem ismertem, mint a Marika, halálosan szerette a férjét, két gyerekük volt. És beadta a válópert. Bali Sanyi meg nagyon kemény, karakán és okos munkásember volt. A beszélőn nekiesett a feleségének – „Te rohadt ribanc, nem szégyelled magad? Gyalázatos!" „Sanyikám, szeretlek, de értsd meg, ázik a kötél a nyakatokra. Vonjátok vissza a fellebbezést." Erre az őrök: „azonnal hagyják abba", és kituszkolták. Balinak akkor esett le a tantusz, és visszavonták a fellebbezést. Egressy András ügyészt felterjesztettem 56-os emlékéremre. Ezt csak azért mondtam el, hogy mindent kellően árnyaltan és forráskritikával kell nézni. Voltak ilyen emberek is. Nagyon kevesen, de voltak. Jó róluk beszélni.

Visszatérve Tutsekhez, egy Horthy-korszakbeli keresztény-katolikus úri családból származott. A harmincas években az ő nagynénje[111] ifjúsági könyveket írt. Ezek voltak a *Cilike*-könyvek, az akkori úriasszonyok és úri családok olvasták a könyveit. Tutsek hozta a második legtöbb halálos ítéletet, negyvenhatot. Szadista

[111] Tutsek Anna.

volt, élvezte, hogy emberek fölött hatalma van, hogy meggyötörheti őket. Volt egy rabtársunk, akit Jármay doktornak hívtak,[112] ő volt a forradalom alatt az ügyvédi kamara elnöke. Nagyon tisztességes, jó ügyvéd volt, a lánya is ügyvéd volt, és védett 56 után ötvenhatosokat. Jármay bácsi mesélte, hogy Tutsek régebben kivégeztetett egy embert, aki elmebeteg volt, pedig Jármay benyújtotta az ezt igazoló papírt, de Tutsek nem vette figyelembe, és kivégeztette. Tutsekről még el kell mondanom azt, hogy ő volt a bíró a Wittner Máriák ügyében. Két ügytársukat is kivégezték.[113] Az egyikük egy nagyon kedves cigány fiú volt, a másikuk pedig Pest környéki faluban volt traktoros. Ezzel a traktorosfiúval is meg a cigány fiúval is külön-külön voltam a siralomházban a zárkában, és ezt a traktorosfiút – egyszerű, tiszta gondolkodású fiatalember volt – a Tutsek annyira kikészítette, hogy mikor elkezdte froclizni, akkor a fiú fogta magát, és felugrott a bírói pulpitus tetejére, és összeverte a Tutseket. Jellemző Tutsek megítélésére, hogy a smasszerek rendkívül lomhán, lassan mozdultak, hagyták, hogy kapjon jó néhányat. Utána leszedték, kihívták a Markó orvosát, a Kelement, aki beinjekciózta, megnyugtatta a fiút, majd megbilincselték, Tutseket bekötözték, és folytatta a tárgyalást. És egyik ügyvéd sem mert óvást emelni összeférhetetlenség miatt. Ezt azért mondtam el, mert az akkori viszonyokat jól mutatja. A fiút kivégezték.

A tietek zárt tárgyalás volt?

[112] Jármay Zsigmond.

[113] A Wittner Mária és társai per vádlottjai közül Havrilla Béláné Sticker Katalint, Kóté Sörös Józsefet és Tóth Józsefet végezték ki.

Teljesen zárt tárgyalás. Néhány nyomozó vett rajta részt, ismeretlen meghívottak. Háromfős volt a tanács. A tanács elnöke volt az említett Tutsek Gusztáv, és két népbíró volt: Melegh Lajos és Bihari Lajos. Mind a kettőjüket a párt delegálta, funkcionáriusok voltak. Dr. Mátsik György volt az ügyész.

Meddig tartott a peretek, és összesen hány tárgyalás volt?

Április 29-én kezdődött, és május 22-én volt az ítélet, ekkor hozta meg és hirdette ki a Népbírósági Tanács az ítéletet. Elég sok tanút kihallgattak, meg ugye az volt a rend, hogy az elsőrendű vádlottat hallgatták ki először, majd a másodrendűt. Én a kilencedrendű voltam, és addig nem lehettem bent, mert mindig csak azok lehettek bent, akiket már kihallgattak. Tehát én a többiek vallomását, akik előttem voltak, nem hallottam.

Voltak többen, akikkel ott találkoztatok újra egymásfél év után?

Hogyne, persze. Az előzetesben el voltunk különítve, meg sokan voltunk. Arra vigyáztak, hogy ne kerüljünk össze.

Te milyen állapotban voltál testileg, lelkileg?

Jó állapotban voltam. Párosával összebilincseltek minket, a nyolcadrendű vádlottal, Hegedűs Lászlóval kettőnket bilincseltek össze, és vonultunk a bírósághoz, a Markó utca 27.-be. Emlékszem, kihúztuk magunkat, és büszkén néztünk körbe. Megszeppent emberek

ültek a folyosón, néztek minket, és láttuk a szemükben az együttérzést. Legalábbis ezt éreztük, ezt vettük ki. Mind a ketten vékonyak voltunk, és büszkén mentünk a tárgyalóterembe – tarsolyunkban az igazság tudatával. Olyan nagy volt az igazságtudatunk, hogy nem lehetett vele mit kezdeni. És eltapostak minket, ez volt az érzés. A tárgyalás során Tutsek rendkívül erőszakos volt, nem hagyta végigbeszélni a tanúkat. Volt egy tanú, egy pártfőiskolai tanár, aki ugye a másik oldalhoz tartozott. Nagyon rossz állapotban volt, idős ember, széket kapott, hogy arra ülhessen le. Tutsek úgy gondolta, hogy majd le fogja törölni ezeket az ellenforradalmár banditákat. Bárány Jánosról kérdezte – róla tudni kell, hogy a Tompa utcai felkelőknek volt a választott parancsnoka, és ő jó parancsnokként és jó gazdaként vigyázott a körzetére, rendet tartott, a közért raktárából kihozatta az élelmiszert a nélkülözőknek, fölírták mindenkinek a nevét, hogy mit kapott. A Csepeli Vasműben volt szerszámkészítő munkás. Bali Sándor is, kitűnő ember, és a tanítványa, Rácz Sándor is. A szerszámkészítők az ipari társadalom elitjéhez tartoztak, a munkásosztály elitjéhez, és öntudatuk is volt. Ez a bácsi elmondta, hogy bár minden fiatal ilyen lenne, mint Bárány János, aki őt megmentette – ő a vád tanúja volt. Erre a Tutsek elkezdett vele ordítozni, hogy „maga is a vádlottak padjára akar kerülni?" „Kikérem magamnak...", és mondta, hogy milyen érdemrendjei vannak, és egyebek. „Nem számít semmit, maga az ellenforradalmárokat védi, maga is oda kerül." Így félemlítette meg. Ráadásul egy beteg ember, szinte rosszul lett. Így ment a tárgyalás. Mi arra törekedtünk, hogy azt a három személyt védjük főleg, akik Corvin köziek voltak, és akiknek elég biztos volt

a halálos ítélete. Őket igyekeztünk tehermentesíteni, és ezt a Tutsek az ítéletében az én terhemre erősen fel is rótta. Rendkívül komor volt az egész, és elég szörnyű volt, mégis valahol volt egy ilyen diákos vidámság bennünk. Furcsa, hogy most ezt mondom, de nem szorongtunk rettenetesen, nem szűköltünk, hogy jaj, mi lesz, nem téptük a zsebkendőnket, hanem egy kicsit örültünk egymásnak. Kutyakomédiának tartottuk az egészet, és emlékszem a jelszóra, amit már mondtam, hogy „csak a kókusz megmaradjon".

Előtte volt még beszélő, ahol édesanyád és a menyasszonyod láthattad? Vagy már csak az ítélet után?

A tárgyalásokra eljöttek, de nem engedték be őket. Kint a folyosón várakoztak, és amikor a tárgyalások szünete volt, akkor a bíró megengedte, hogy uzsonnát adjanak. Emlékszem, hogy szalámis zsömlét kaptam.

Tudtatok pár szót váltani?

Csak átadhatták, árgus szemekkel néztek, nagyon sok őr volt, mindenkire jutott legalább egy őr. Tíz-tizenkét őr volt.

Egész napos tárgyalás volt ez?

Igen. Bizonyos formaságokat betartottak, bizonyosakat nem. Tehát lehetett kérdezni a tanúktól, de azt meg is tilthatta a bíró, vagy szólt a jegyzőkönyvvezetőnek, hogy ne vegye jegyzőkönyvbe, tehát a jegyzőkönyvek nem tükrözik vissza ezt a hangulatot.

A két népbírának volt valami szerepe? Egyáltalán, szóhoz jutottak?

Nem nagyon. Azok ott ültek, bábok voltak.

Hát az ügyész, a fiatalember, akit már említettél, dr. Mátsik György hogy viselkedett?

Fiatal srác, kopasz fiatal srác volt. Meg volt szeppenve, de később erőre kapott. Emlékszem, volt egy tárgyalási nap, amikor szót kért, és elmondta, hogy a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa elvi döntést hozott, és fölolvasta ezt az elvi döntést, amelynek az volt a lényege, hogy ha az ellenforradalmi események során harcokra került sor, és a harcokban halottak keletkeztek, akkor nem kell külön bizonyítani azt, hogy ok-okozati összefüggés van a haláleset és a vádlott tevékenysége között, hanem mindazok, akik a fegyverüket elsütötték, használták és részt vettek ott, valamennyien társtettesként meg nem állapítható számú gyilkosságban részesek. Ez volt a lényege. Tehát elvileg be kellene bizonyítani, hogy rálőtt, nem ment mellé, vagy tűzharcba keveredett. Ha voltak húszan, harcoltak szovjet csapatok ellen, és ott nyolc halott volt, akkor valamennyien nyolcrendbeli gyilkosságban társtettesek. Akkor láttam, hogy ő, aki korábban egy kicsit közös platformot keresett velünk, teljesen megkeményedett, durva lett. Az ügyész ezek után módosította a vádat, a négy fiúnál – Nagy József elsőrendű vádlottnál, Szabó Lajos másodrendű vádlottnál, mindketten munkások voltak, Bárány János ötödrendű vádlottnál és Ivicz György hatodrendű vádlottnál, ő villanyszerelő volt, meg nem állapítható számú gyilkosságban társtettesség, plusz

szervezkedés vezetése és más bűncselekmények miatt a vádat átminősítette, utána pedig, amikor a perbeszédek voltak, akkor négyükre halálbüntetést kért. A többiekre hosszú időtartamú, nevelő jellegű börtönbüntetést. Akkor ítéltek engem is halálra. Az ítélet 58. május 22-én volt, a nap sütött, verőfényes idő volt, ami a bírósági tárgyalóteremben is észrevehető volt. Álltunk az ítélethirdetéskor, és sorban mondták, olvasta fel a rendelkező részt: Nagy József halál, Szabó Lajos halál, Forgács Ferenc – fiatal mérnök volt – halál, Vancsó Béláné tizenöt év, Bárány János halál, Ivicz György halál, és akkor eljutott a nyolcadrendű vádlottig, Hegedűs Lászlóig, ő életfogytiglani börtönt kapott, ő, aki mentőkocsi-parancsnok volt, és jött Mécs Imre. Na, mondom, én tizenöt évet kapok, mondtam magamban – halál. Megdöbbentő volt. Akkor jöttem rá, hogy igaz az a mondás, hogy a torkában dobog az ember szíve, hogy itt éreztem – megdöbbentő volt. Egyszer csak odafordultak hozzám a munkásfiúk megdöbbenve, hogy ha az Imrét is halálra ítélték, az látszott a szemükben, hogy akkor nincs sok remény, semmi remény nincsen, hogyha az Imrét is. A mellettem ülő Hegedűs Laci megszorongatta a kezemet. Megdöbbentő volt. Akkor még ugye nem volt írásba foglalva az ítélet, egy hevenyészett szöveg volt hevenyészett indoklással. Többek között olyan szöveg is volt, hogy én is harcoltam, és lőttem a szovjet csapatokra és szovjet harckocsikra, mert a szovjet csapatok csak oda lőttek, ahonnan megtámadták őket. Ezzel bizonyítva van, hogy Mécs Imre a szovjet csapatokat támadta. Úgyhogy ez volt.[114]

[114] Vö. https://magyarnarancs.hu/belpol/mecs-imre-az-itelethirdeteskor-meg-az-ugyesz-is-elsapadt-255657, letöltve 2025. szeptember 15.

Utánad volt még valaki, akit halálra ítéltek?

Nem. Utánam nyolc év, tíz-tizenkét év, ilyenek voltak. Mialatt a bíró olvasta ezeket, akkor elkezdtünk farkasszemet nézni a népbírókkal mindnyájan, mire ők elfordították a fejüket jobbra-balra. Ez megdöbbentő volt.

És Tutsek?

Ó, dehogy, ő olvasta föl az ítéleteket. Ő, a rutinos taláros gyilkos – illetve ott nem volt rajta talár sem. Emlékszem, farkasszemet néztünk, és nem találkozott a tekintetünk. Ezután kéz-láb bilincsbe vertek minket, a hat halálraítéltet, és elbúcsúztunk a többiektől, megölelgettük egymást. Aztán elvittek külön rabomobillal a Gyűjtő Kisfogházába.

Láttad még ezután édesanyádat és a menyasszonyodat a bírósági folyosón?

Akkor nem láttam őket.

Hát az ügyvéded?

A bíró a tárgyalás előtt behívta az ügyvédeket, és közölte velük, hogy ítéletközlési tilalmat rendel el. Nem közölhetik a hozzátartozókkal sem az ítélet mértékét, sem az indoklását, sem a minősítést. Na most az ügyvéd nyilvánvalóan elmondta a szüleimnek azzal a kéréssel, hogy nem mondhatják el, hogy tudják. Pár hét múlva volt a soros beszélő, és akkor anyám és a menyasszonyom jött be, és mondja anyám, hogy nem is tudjuk, hogy mire ítéltek el téged, de ki volt sírva a szeme.

Mondom, „édesanyám, halálra ítéltek törvénysértő módon, Tutsek Gusztáv". Erre az őr rám szólt, hogy „nem mondhatja meg". Mondom, „ugyan már, mit tud velem csinálni?" Mondom, „anyám, halálra ítéltek, gyalázatos módon". Akkor kivezették anyámékat. Így tudta meg a mama hivatalosan is. Még azt is mondtam neki, hogy hivatalosan mondd azt, hogy én mondtam, hogy tőlem tudod. Utána kivitték őket.

Még egy apróbb dolog a tárgyalásokkal kapcsolatban, hogy kihallgatták tanúként az akkor már szintén elítélt dr. Radó György orvos ezredest, a Honvéd kórház parancsnokát. Azt hiszem, tizenkét évre akkor már el volt ítélve. Később a börtönben mondta el nekem, hogy amikor végignézett ott rajtunk, vádlottakon, úgy érezte magát, mintha egy egyetemi tanulókörben lenne. De a munkásgyerekek is úgy néztek ki, intelligens munkásgyerekek voltak. Ez volt az egészről a benyomása, és az arcunkon volt az, hogy nemigen vagyunk betojva, és büszkék vagyunk arra, amit csináltunk. Mondták az ügyvédek, hogy bánjuk meg, meg egyéb, de ez nem ment.

Senki sem volt köztetek megtörve?

De volt egy, a negyedrendű vádlott, Vancsó Béláné, akit kémkedéssel és hűtlenséggel vádoltak, és aki valószínűleg alkut kötött – ugye akkor még nem volt vádalku, hanem ő volt tulajdonképpen, aki a vádat alátámasztotta. Tizenöt évi börtönt kapott.

És te mit mondtál az utolsó szó jogán?

Az ügyvédek beszéltek velünk, és tulajdonképpen, hogy védjem azokat, akiknél várható volt a halálos ítélet, azt mondtam, hogy „bűnösnek érzem magam azért, mert a legképzettebb tagja voltam a szervezkedésnek, és nem tartottam vissza a többieket", tehát hogy csökkentsem az ő büntetésüket. De ez naiv dolog volt, mert ezzel csak azt értem el, hogy engem is halálra ítéltek. A bíró több ízben megrótt engem, hogy olyan konok voltam, hogy még a tárgyaláson is védtem az ellenforradalmár társaimat.

TIZENEGYEDIK BESZÉLGETÉS

A történelmi folyamat felidézésében az utolsó stációnk az volt, amikor 1958. május 22-én hatodmagammal a Markó utcában halálra ítéltek. Akárhányszor beszéltem erről, mindig megrázott, mert csiszolódnak ugye a mondatok, és megfelelő sorrendbe kerülnek, de végső soron élet és halál ilyen durva kontextusba kerül egymással – nem könnyű dolog. És különösen nem könnyű annak fényében, hogy végeredményben ötszázan mentünk ezen keresztül. Kétszáznegyven körül van az ismertté vált kivégzettek száma, akik közül az alatt a kilenc hónap alatt, amíg ott voltam,[115] hatvanan-nyolcvanan haltak meg. Ez nehéz, nem könnyű. És ha nem is gondolok minden percben erre, de nagyon sokszor gondolok rá. Ahogy múltkor elmondtam, külön rabomobilba raktak minket. Jelentős fegyőrkísérettel átvittek minket a Gyűjtőfogházba, és ott a Kisfogház nevű szürke épületbe, amelyik a börtönön belül is egy teljesen külön épület volt, jól szeparálható. Annak az oldalfalánál folytak a kivégzések. Bevittek, a folyosón leterítettek elénk pokrócokat, és leszedték a kéz-láb bilincset.

A kéz-láb bilincsről el kell mondanom, hogy az nem olyan volt, mint ezek a mai szíjak, amiket a tévéhíradóban lehet látni. Ezek olyanok voltak, mint amit a régi fegyencfilmeken lehet látni. A bal boka fölött volt egy vasból kovácsolt gyűrű, azon volt egy rövid lánc, ami a csuklóra ráerősített, lelakatolt másik gyűrűhöz csatlakozott. Csak meggörnyedve lehetett állni és menni. Megalázó, és egyszerűen az embernek majdnem ki kellett törnie a nyakát, hogy fölfele nézzen. És mindez nagy zörgések közepette. Tehát ahogy vittek a Markó utcai folyosón meg a lépcsőn, ott zörögtünk.

Na, és akkor le kellett vetkőzni a Kisfogházban. Addig civil ruhában voltunk. Valahogy úgy éreztem, hogy a civil ruhával együtt az egész múltunkat levetettük. Rabruhát adtak ránk. Széles sávú, fekete-fehér, függőleges csíkozású rabruhát. Május volt, akkor már nyárit adtak. Télen daróc rabruhában voltunk, szürke, erős, szőrös, eléggé meleg ruhák voltak, de egy kilométerről lehetett látni, hogy rabok vagyunk. Még itt nem tartunk, hanem a halálsoron vagyunk. Ott beraktak egy zárkába, ahol egy mosolygós, magas fiatalember fogadott, „Angyal István vagyok". Megöleltük egymást, és mondja, hogy „már hallottam rólad", mondtam, hogy „már én is hallottam rólad". Akkor ő már néhány hónapja ott volt. Mondom neki, hogy borzasztóan megvisel ez a dolog, nem is gondoltam, nem számítottam – arra számítottam, kapok tíz-tizenöt évet, erre halálra ítéltek, semmiségekért. Végighallgatott, és azt mondja, „nem függ attól, hogy te mit csináltál, hogy halálra ítéltek, fejekre van szükség, meg akarják mutatni a megbízóiknak, hogy milyen kemények. De tulajdonképpen a saját tehetetlenségüket, hibáikat akarják palástolni azzal, hogy keménykednek. Fejeket szállítanak. Hidd el, hogy te nem tehetsz semmiről, örültek, hogy találtak egy embert, ráadásul értelmiségi vagy, orvoscsaládból

[115] Ti. a Gyűjtőfogháznak a halálraítéltek számára elkülönített Kisfogház részében.

származol, arról a műegyetemről származol, ahol a 16 pontot megfogalmaztátok. Példát fognak statuálni, ki fognak végezni." Elsápadtam. „Nemrég végezték ki a Gerleit meg a Baloghot" – fölsorolt négy nevet, akik a mi szervezkedésünkkel is laza kapcsolatban voltak.[116] November 4-e után rengeteg ilyen szerveződés volt, amelyek lazán kapcsolódtak egymáshoz november 4-e után az ellenállásban.

Ezt mondta. Mondom, „szépen vigasztalsz engem". Azt mondja, higgyem el, hogy az a legjobb, ha az ember szembenéz a sorsával. Akkor még beszéltünk arról, hogy Hegelnek is van az a híres mondása, hogy „Freiheit ist die Einsicht in die Notwendigkeit", „a szabadság felismert szükségszerűség". Erről beszélgettünk, és akkor elkezdtük felidézni, hogy ki mindenkit ítéltek halálra már a magyar történelemben. Belül egy kicsit dühös voltam rá, de gondoltam, szegény, már régóta itt van. Akkor eloltották a villanyt kilenckor, és elkezdtem gondolkodni, hogy a Pistának igaza van. Be kell látni azt, hogy mi a helyzet. Nem az, hogy egyik embert fölakasztják, a másikat nem. Teljesen önkényes, hiszen ezek a fiúk, akikkel együtt voltam, ők is becsületesen, derekasan viselkedtek, ráadásul munkások voltak. Ugye nagyon fáradt is voltam, kimerített a nap, akkor azt gondoltam, hogy ez a rohadt Kádár foroghat az ágyában, nem tud elaludni a lelkiismeret-furdalás miatt, és abban a pillanatban elaludtam. A közel kilenc hónap alatt, amíg ott voltam, mindennap tudtam aludni. Meg aztán vigasztaltuk is magunkat, hogy az a sok fiatal ember, aki meghalt a fronton, meghaltak Doberdónál százezerszám... Tehát így kezdődött első napom a halálsoron.

[116] Péch Géza és társai perében végezték ki 1958. április 22-én Gerlei Józsefet, Balogh Lászlót, Péch Gézát és Békési Bélát.

Meddig voltál Angyal Istvánnal egy zárkában?

Többször voltam vele együtt. Akkor körülbelül öt-hat napig voltam.

Major Ákos, az ügyvéded már ott, az ítélethirdetés után, gondolom, bejelentette a fellebbezési igényt.

Sőt, kegyelmi kérvényt is be kellett adniuk. Ezt már az iratokból tudom, hogy a bíró fölszólította az ügyvédeket, hogy adjanak be kegyelmi kérvényt, utána kegyelmi tanácskozássá alakult ugyanez a bíróság. Ennek is megvan a jegyzőkönyve, és ott, az ügyész javaslatára, egyhangúlag valamennyiünk kegyelmi kérvényét elutasították, mind a hatunkét. Ez történt.

Ezután még be lehetett adni fellebbezést?

Igen. Másodfokon újból benyújtottam, és a másodfokú bíróság is összeült kegyelmi tanáccsá, és az döntött, hogy fölterjeszti-e. Ez a rendkívüli törvénykezésnek, ennek az úgynevezett népbírósági törvényerejű rendeletnek volt a rendelkezése, mert egyébként egy – bocsánat a szóért – közönséges halálos ítélet esetében mindenképpen föl kellett küldeni az Elnöki Tanácshoz a kegyelmi kérvényeket. Az ügyvédek hivatalból felküldték. Népbírósági ügyben nem. Népbírósági ügyben az ítéletet hetvenkét órán belül végrehajtották.

Major Ákossal utána találkoztál még?

Levelet írtam neki és a szüleimnek, és az esélyeimet kérdeztem, és ő valami egysoros választ írt, hogy mindent megtesz. Nem jött be.

Vajon miért nem? Ez ennek az esetnek szólt, vagy gyávaságból?

Valószínűleg – ugye a szüleimmel közölte, hogy hosszú börtönbüntetést kapok, de halálbüntetés szóba se jött. Tehát lehet, hogy emiatt is, nem tudom. A szüleim rendkívül kétségbeestek, mert ugye közölte velük a halálos ítéletet, és közölte, hogy nem beszélhetnek róla, mert ítéletközlési tilalom van.

A beszélőn kiáltottad oda édesanyádnak és a menyasszonyodnak, hogy halálra ítéltek.

Igen, és erre elrángattak. Tehát anyám nyugodtan hivatkozhatott rám, hogy én mondtam a beszélőn. Ugye levélben hiába írtam meg, nem küldték ki.

Ez volt az utolsó alkalom a kilenc hónap alatt, amikor édesanyáddal találkoztál?

Nem, körülbelül még kétszer. Ugye akkor a szabályzat szerint félévenként volt beszélő, plusz a kivégzés előtt járt még egy utolsó beszélő.

Csomag vagy levél?

Levél jöhetett, csomag negyedévenként.

A levelet cenzúrázták?

Hogyne. Harminckét sor lehetett, levágták a plusz sorokat a levélből.

Ha volt benne bármi olyan...

Azt kihúzták tussal.

Te hány levelet kaptál?

A mama megőrizte a leveleket. Kéthavonta lehetett levelet küldeni. Ritka volt.

A Kisfogházban durván hányan lehettetek halálraítéltek?

Körülbelül harmincöten-negyvenen.

Cellánként két-két emberrel.

Igen. Ennek utána lehet számolni. Voltak nagyobb zárkák meg kétszemélyes zárkák is. Nagyon szigorú rezsim volt. Az ajtónyitáskor legalább két smasszernek kellett ott lennie, ha kivittek, akkor négy smasszer vitt, és a börtönön belül is kéz-láb bilincsben.

Téged is kivittek?

Például átvittek a kórházba. A fogam fájt, kilyukadt. És ahelyett, hogy betömték volna, kihúzták két fogamat. Az egészségügyi smasszer mondta, hogy „minek az magának?" Mondtam, hogy tömjék be – „minek az magának?" Szóval, így. Részvétet is éreztem, volt egy nővér, akit Magdinak hívtak, Magdi nővér. A börtönszleng

elnevezte Tojónak, egy bájos, ilyen anyaszerű nő. Mindig volt egy jó szava. Ő még úgy néha vigasztalgatott minket.

Ő volt az egyetlen nő?

Volt egy másik nővér, akit Korbácsos Rózsinak hívtunk. Az Gestapo-típusú nő volt. Ő aztán szellemeskedett is. Mikor gyógyszert hozott, és odaléptem hozzá, „Na mi van? Meg akar baszni?" Erre, hogy még tovább fokozza: „Vigyázzon, mert a faszára lépek, és hanyatt lököm." Tehát így.

Aztán júniusban szokatlan dolog történt. Ugye lehetett hallani, kora hajnalban, öt órakor, mikor az akasztófákat cipelték ki a munkások a pincéből. Húzták a betonon körbe, a pince körül, és az oldalánál voltak betonfészkek, és abba beállították. És hogy ne dülöngéljenek, ezért kiékelték. Ezeknek a kiékeléseknek a kalapálását hallottuk. Akkor számolgattuk, hogy hányat kalapálnak, hány ék van, és abból próbáltuk megállapítani, hogy hány akasztófát állítanak föl, négyet vagy ötöt. Soha ennyi kivégzés nem volt. Egy ügyben lévőket együtt, de sokszor másokat is odatettek. Az akkori büntetés-végrehajtási szabályzat előírta, hogy hetvenkét órán belül végre kell hajtani a jogerős ítéletet. Egy júniusi napon váratlanul összepakoltak minket, és átvittek a Jobb Csillag egyik szárnyába, ahol azt a szárnyat kiürítették, illetve preparálták. Nem értettük a dolgot, hogy miért hoztak oda át minket.

Pár nap múlva, június 16-án reggel nem volt ébresztő. Ugye hat órakor volt az ébresztő. Halálos csend ült a halálsoron, ami akkor a Jobb Csillagban volt. Kipreparálták a zárkákat is. Leszedték az ablakokat, az

üvegablakokat, nehogy összetörjük az üveget, és az üveggel fölhasítsuk az ereinket, hogy öngyilkosok legyünk. Sűrű drótháló raktak föl. Kiszedték az ágyakat, és a földre letettek kemény matracszerűséget. Nem szalmazsákot, mint a közönséges raboknak – a szalmazsákban ugyanis el lehetett dugni levelet, mindent. És megdöbbentő csend volt, nem hallottuk a smasszercsizmáknak a dobogását, a házimunkások bakancsának a kopogását. Este nemezpapucsot húztak a smasszerek, akkor a csoszogást lehetett hallani. Egyébként is a börtönben rendkívül érzékennyé vált a fülünk. Ezekből a hangokból mindig következtetéseket vontunk le. Ha a szokásosnál kisebb vagy nagyobb volt a zaj, az mindig jelentett valamit. Csapkodták a zárkaajtókat. A zárkán voltak reteszek, amiket kutyának neveztek. Ha hallottuk a kutyák csapkodását, és ahogy ezek a zajok közeledtek vagy távolodtak, szóval ez volt az információ, nem volt más. Nem volt rádió, tévé a börtönökben, a fűtéscsövön morzézni tudtunk, de ezt szigorúan büntették. Minket már nem büntethettek, mi akár agyon is verhettük volna a smasszert. Ha valaki halálra van ítélve, ki fogják végezni – hát adnak neki még egy halálos ítéletet? Féltek tőlünk a smasszerek, bármennyire hihetetlen. Néha rettegést láttam a szemükben. És láttam egy-kettőnek a szemében valami kicsit bánatos részvétet, mint ahogy – bocsánat a szóért – a gazda nézi a levágásra szánt disznót, és megvakargatja a fejét. Még ilyen tekintet is volt. Meg ugye hallatlanul érzékenyekké váltunk, ugyanakkor meg érzéketleneknek is kellett lennünk, hogy kibírjuk ezeket. Túl érzékeny ember beleőrül a dolgokba, az érzéketlen meg kiteszi magát veszélyeknek. Ez kialakult, és mondom, egymással tudtunk beszélgetni, és senki mással. Lassan úgyis szűkült

befelé a világ, és ugyanakkor meg tágult is. Például a történelmet nagy léptékkel néztük, madártávlatból, és egyre kevesebb érdek fűzött a való világhoz. Furcsa volt. Angyal Pista a búcsúlevelében[117] írta, hogy átlényegülés. Tehát itt valahogy nyomta le az ember a tudata alá a tényt, hogy nemsokára megölik, és meg fog halni. Ez ott volt minden pillanatban, hiszen bármikor nyílhatott a zárka, hogy az embert viszik, és egy rövid ítéletfelolvasás után kivégzik. A kezükben voltunk. Eltelt már a forradalom óta közel két év. A Szovjetunió is ugye a világpolitikában szerepet akar játszani, tehát rengeteg ok van arra, hogy enyhítsenek ezen az őrült szigoron, ezt vártuk, de nem ez történt. Hihetetlen félelmetes csend volt, félelmetes. Telik egy óra, két óra. Nem volt óra nálunk, nem tudtuk, mennyi idő telt el. Egyszer csak hallottuk a csizmáknak a csattogását, a kondéroknak a hangját. Kinyílik a zárkaajtó, és adják be a reggelit, és a házimunkás odasúgja, hogy „fölakasztották őket". „Kiket?" – „Nagy Imrét, a katonát,[118] meg egy fiatalembert.[119] Fölakasztották Magyarország törvényes miniszterelnökét. Meg merték tenni."

Rettenetes hatással volt ránk. Félelmetes volt. Tehát szó sincs itt arról, hogy valamit enyhülne ez a rettenetes terror, ezek végigcsinálják, kiirtják a legtisztességesebb kommunistákat is. Félelmetes volt. 58. június 16-a.

Utána szeptember első napjaiban költöztettek visszza minket a Kisfogházba. Közben kiderült, hogy egy kivégzőfészert, egy házat építettek arra a helyre, ahol

[117] Lásd http://beszelo.c3.hu/cikkek/angyal-istvan-bucsulevele, letöltve 2025. augusztus 13.
[118] Maléter Pál.
[119] Gimes Miklós.

az akasztófákat beállították, és négy fix akasztófát bebetonoztak, és két kis siralomzárkát is létrehoztak. Később megtudtuk, hogy egy sor rab sztrájkolt, és nem volt hajlandó az építésben részt venni. Itt megértettük, hogy miért költöztettek ki minket. Megtudtam utólag, hogy teljesen kiürítették a Kisfogházat, a kisfoghází smasszereket is eltávolították, és egy belügyi ávós ezredes vezetésével egy különítmény jött. Csak a hóhért, a segédjeit, két börtönorvost és a börtönparancsnokot engedték oda. Maffiaszerűen végezték ki őket. Magyarország törvényes miniszterelnökét, honvédelmi miniszterét és Gimes Miklóst. Utána a Kisfogház mellett a nagy fal tövében ástak sírt, oda helyezték el hármójuknak a holttestét. Utána betemették, és egy csomó limlomot, használt bútorokat tettek rá, hogy ne is lehessen látni. 61-ben vitték ki a 301-es parcellába. Addig ott nyugodtak.[120] De ezt mind később tudtam meg. Megrendítő volt.

Akkor szeptember eleje után újból visszakerültünk a Kisfogházba, és futószalagon mentek a kivégzések. Időnként más zárkába is bekerültünk. De ez nem úgy ment, hogy az ember szólt, hogy most tegyetek át Angyal Pistához vagy Szirmai Ottóhoz vagy Forgács Ferenchez vagy Fónay Jenőhöz. Ő akkor már nem volt

[120] Nagy Imrét, Maléter Pált és Gimes Miklóst kivégzésük után, 1958. június 16-án a Kisfogház udvarán hantolták el. A testeket textíliába csavarták, dróttal átkötötték, furnérkoporsóba tették; a koporsókat kátránypapírba csavarták és újra átdrótozták, hogy ne essenek szét a kiásáskor. 1961. február 24-én titokban hajtották végre a kihantolást és az átszállítást a szomszédos Új Köztemető 301-es parcellájába, ahol hamis nevek alatt jeltelen sírokba helyezték őket. Lásd Rainer M. János: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz*, II, Budapest, 1956-os Intézet, 1999, 436.; Sipos Levente: Előzmények és a gyászünnepség lefolyása, in Jánosi Katalin – Sipos Levente (szerk.): *A temetés. 1989. június 16.*, Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2009, 15–16.

ott, augusztusban kapott kegyelmet. Ez a kegyelem is egy rendkívüli dolog volt, ötven-hatvan kivégzés után esetleg volt egy kegyelem, tehát nagyon biztos halálnak nézett ki, nagyon kicsi volt az esélye. A hangulatot akarom érzékeltetni. Volt egy szabály, hogy halálraítélt egyedül nem maradhat, és hogyha valakit elvittek tárgyalásra, orvosi vizsgálatra vagy ügyészhez, akárhova, akkor a társát rögtön áttették egy másik zárkába, és akkor harmadikként ott volt, amíg a rabtársát visszza nem hozták. Így tudtunk másokkal is beszélgetni.

Ennek mi volt az oka?

Az őrök rettegtek az öngyilkosságtól, mert akkor megfenyítették őket. Az ilyen szabályokat betartották – tömeggyilkosságokat hajtottak végre, de azért álságos módon ezeket a formális szabályokat betartották. Mint ahogy a macska játszik az egérrel, ez a torz hasonlat jut eszembe. Mondok példákat: valaki a szemüvegét összetörte, fölvágta az ereit, és majdnem elvérzett. Az illetőt elvitték a kórházba, vérátömlesztést kapott, bebandázsolták a kezét, és utána megvárták, míg a sebe begyógyul, míg a vérképe helyreáll, és tíz nap múlva kivégezték. És addig vigyáztak rá éjjel-nappal. A hatása ennek az volt, hogy elvették a szemüvegemet. Akkor dörömböltem és tiltakoztam, nekem megfájdul a fejem, és egyébként csak halálra ítéltek, nem megvakításra, de nem adták vissza a szemüvegemet. Akkor azonkívül ugye járt nekünk a séta. Lusták voltak az őrök, meg ilyenkor mindig egy csomó őrnek ott kellett lenni a szabályok miatt, úgyhogy két-három naponta vittek csak sétálni. A harmadik sérelem az volt, hogy nem adtak ceruzát meg papírt – akartam jegyzetelni

meg írni. Angyal Pistával és még valakivel elkezdtünk éhségsztrájkolni, nem vettünk magunkhoz ennivalót. Akkor a harmadik nap után elvittek a parancsnokhoz, elmondtam a követeléseimet. Mondja, „maguk itt ne parancsolgassanak, magukat úgyis fölakasztják. Addig is miért nem tudnak nyugodtan élni?!" Mondom, „ne haragudjon, nem megvakításra ítéltek, hanem halálra ítéltek, tessék gondoskodni arról, hogy a szemüvegemet visszakapjam". Akkor újra eltelt két nap még, elvittek, megtömtek, ami abból állt, hogy egy tölcsérszerűt lenyomtak a torkomon gumicsővel, és abba meleg tejet öntöttek. A tejbe két-három tojást ütöttek. Újabb három nap múlva vittek a börtönparancsnokhoz, akkor már ott volt a Belügyminisztériumtól valaki. Előadtam a követeléseimet, és akkor azt mondta ez a belügyi pasas, hogy miért ne lehetne teljesíteni. Akkor mondták, hogy rendben van, éjszakára fogják a szemüveget kivinni, amikor alszom. Ez volt a kompromisszum.

Egyébként olvasnivalótok volt?

Volt.

Mit olvastál?

Mindenfélét. A börtönnek jó könyvtára volt. Ugye nem lehetett ott válogatni, hanem a házimunkások hozták a könyveket, akik többnyire köztörvényesek vagy más szempontból megbízhatók voltak, besúgók. De házimunkások voltak például a nazarénusok, akik nem voltak hajlandók fegyvert fogni. Tróglik, nagy fatálcák voltak két füllel, ezeken hozták a könyveket. Egy tálcán volt húsz-harminc könyv, és zárkánként beadtak,

ahányan voltunk, annyit. Ketten voltunk, akkor két könyvet. Volt úgy, hogy Siskov: *Zord folyó* második kötete, *Háború és béke* első kötete. Később, amikor már életfogytosként töltöttem az időt, akkor a börtönkapcsolatok kialakultak, akkor már lehetett rendelni, de az egy másik szakasz volt. Most ugye a siralomházban vagyunk, a halálsoron.

Volt bizonyos fokú együttérzés. Volt egy jóindulatú őr, azt mondja nekem – Fatökűnek hívtuk, mert mindenkit fatökűnek nevezett –, „basszameg, minek kellett hőbörögni, nem kár magáért, hogy fölakasztják?" Ez még jóindulatú volt. Volt egy másik smasszer, aki azt mondta, hogy „maguk nagyobb bűnösök, mint az anyagyilkosok". „Miért?" „Az anyagyilkos csak egy embert pusztít el, az anyját, de maguk mindnyájunkat el akartak pusztítani, maguk az egész szocializmust el akarták pusztítani." De mondom, voltak jóindulatúak. Persze, minden relatív. Ez a „basszameg", ezt is lehet jóindulatúan mondani.

Volt olyan, akit mellőled vittek el, akinek te voltál az utolsó, akitől elbúcsúzhatott?

Volt, igen. A Wittner Máriáék perében volt két fiatalember, az egyik a Holi volt, egy cigány fiú, Kóté Sörös József volt a neve, és Holi volt a beceneve. Egy hihetetlenül vidám, alacsony termetű, izmos, kidolgozott izmú vándoriparos volt. Járta az országot. Üstfoltozó volt, meg árult fakanalakat, teknőket, ilyesmiket. Két vagy három gyermeke volt. Életvidám volt, állandóan énekelt cigánydalokat, mesélt a cigányéletről. Tőle hallottam a murdelóról. Ez azt jelentette, hogy a döghúsokat elásták, és akkor a föld kiszívta – szerintük – a rossz

anyagokat, akkor utána rendkívül erősen megfőzték, megsütötték, és túlfűszerezték. Ez valami nagyon finom dolog volt. Későbbi életemben olvastam arról, hogy a kínai és a japán konyhának van ilyen technológiája, hogy harminc napra elásnak valamit, és akkor abból készítenek ételt. Ők szegények, a szegény cigányok ugye a dögkutakra jártak, döghúsokat szedtek elő, amik a földben egy természetes detoxikációt hajtottak végre. A másik halálra ítélt fiút Tóth Józsefnek hívták. Pest környékén, a maglódi termelőszövetkezetben dolgozott, és a derék maglódiak élelmiszert, lisztet meg mást küldtek fel a budapesti harcosoknak. Ő egy ilyen pótkocsis traktort fölvezetett, és aztán itt ragadt a fegyvereseknél. Mind a kettőnek az arca előttem van. Ennek a szegény Tóth Jóskának gyomorfekélye volt, és iszonyatosan szenvedett, és Istopyrint adtak neki fájdalomcsillapítónak. Ez egy aszpirint helyettesítő szer volt. Könyörgött, hogy adjanak fájdalomcsillapítót. Emlékszem, hogy a priccsen a fal felé fordulva nyögött szegény. Ő volt, aki fölugrott a bírói pulpitusra, és összeverte a Tutseket, róla meséltem. Szegény beteg, szenvedő fiú, aki nem is igen értette, hogy miért ítélik őt halálra, a smasszerekkel is leállt, vidáman énekelt nekik. Egyébként a jó humorú emberek a börtönben aranyat értek abban a rettenetes letargikus, rossz hangulatban. De fiatalok voltunk, és a természetünkből adódóan is igyekeztünk tudat alá küldeni azt, hogy rövidesen meghalunk.

Te huszonöt éves lehettél akkor.

Igen. De voltak ott fiatalabbak.

Tőlük el tudtál búcsúzni?

Nem lehetett. Ritka kivétel volt, például amikor a Juta-dombi katonákat végezték ki.[121] Mecséri ezredes volt az elsőrendű vádlott, aki akkor Budapest védelméért volt felelős.[122] Maléter nevezte ki erre, és az ő egyik beosztott egysége volt és alá tartoztak a Juta-dombi légvédelmi tüzér ütegek, amelyekkel kilőttek szovjet harckocsikat meg páncélautókat. Ő szólt a börtönparancsnoknak, hogy el akar búcsúzni minden társától, bátorította őket, vállalta a felelősséget, és végig is kellett néznie a többiek kivégzését.

Azért volt olyan, hogy Angyal Pista átküldött egy könyvet nekem, és a smasszer áthozta. Volt ilyen. Akkor volt ott egy nevelőtiszt, csúnya figura volt. Alhadnagyi rangban volt nevelőtiszt, és elég kegyetlen volt. Volt kérelmi lapom, azt kellett kitölteni – arra írtam, hogy a menyasszonyom most végzi a Műszaki Egyetemet, és a pályaválasztásával kapcsolatban szeretne velem beszélni, de ez a nevelőtiszt nem javasolta. Rettenetes volt, ahogy ment a futószalag, és egy-egy kegyelmi felterjesztésnél fölcsillant a remény, de utána el is tűnt.

Főnayn kívül volt a te időben, aki kegyelmet kapott?

Igen, a Juta-dombi kiskatonák közül hármat fölterjesztettek, és 58 karácsonya előtt kihirdették nekik

[121] Juta-domb: Pesterzsébetet Soroksártól elválasztó, délkelet felé haránt elnyúló, futóhomokkal fedett dombvonulat volt; nagy része ma sík terület. Az 1956-os eseményekről és a megtorlásról lásd Eörsi László: *A pesterzsébeti fegyveres ellenállás 1956*, Budapest, 1956-os Intézet Alapítvány – ÁBTL, 2015.
[122] Mecséri János és társai pere.

a kegyelmet.[123] December 1-jén kivégezték Angyal Istvánt, és a társát, barátját, majdhogynem testvérét, Szirmai Ottót, a Rádió dramaturgját – aki párttag volt –, pedig fölterjesztették kegyelemre. Karácsonykor bejött a felesége beszélőre, és mondta, hogy Szabó Pállal beszélt, Szabó Pál író az Elnöki Tanács tagja volt, és ő azt mondta, hogy megadják a kegyelmet. Abban éltünk, hogy Angyal Pista elment, de ő talán kegyelmet kap. Az volt a helyzet, hogy a halálsorról, mikor kivégezni vitték az embert, akkor négy őr megfogta, és vitték azon a hosszú folyosón, és az ajtóig kellett elkiabálnunk az utolsó üzeneteket. Ezekre készültünk. Mindenki készült az utolsó üzenetére, és hihetetlen nagy erő kellett ahhoz, mikor az embert az utolsó útjára viszik. Megrendítő volt az Ottó, azt kiáltotta, hogy „Isten veletek, fiúk, rátok gondolok, amíg tudok". És ebben az a félelmetes, hogy az egész világ már távol van tőlünk, csak mi vagyunk, a kivégzésre várók és a most kivégzésre hurcoltak. Senki más nem érdekes, csak ti és mi. „Rátok gondolok, amíg tudok."

Neked is volt ilyen előre kigondolt búcsúmondatod?

Persze, de most ezt miért mondjam el?

Másokéra emlékszel még, ilyen búcsúkiáltásokra?

Volt például egy megrendítő, egy fiatal munkásfiútól, aki azt kiáltotta, hogy „Mondjátok meg anyámnak, hogy bátran halok meg". Ilyen is volt. De volt az,

[123] Dobrosi Lajos, Paska Elemér és Puchert János. Lásd Eörsi László: *i. m.*, 204.

hogy „Bosszuljatok meg", vagy „Éljen a független, szabad Magyarország". Azért mondtam az Ottóét, mert ez visszaadja azt a közösséget, amiben ott éltünk, tehát a halálba menők közösségét. De lehet ez szimbolikus is, hiszen az egész emberiség ilyen, menetelünk a halál felé, mindnyájunknak az ítélete meg van írva, hogy nagy szavakat használjak. És miért nem tudunk testvérként együtt élni, azért ez az üzenet is benne van ebben.

TIZENKETTEDIK BESZÉLGETÉS

Múltkor arról beszéltünk, hogy nem sokkal Nagy Imréék kivégzése előtt az egész halálos részleget kitelepítették a Kisfogházból, és áthelyezték a Jobb Csillag egyik preparált földszinti részlegébe. Ott tudtuk meg Nagy Imréék kivégzését. A Jobb Csillag jobban benne volt a börtön vérkeringésében, mint a teljesen elszeparált és kívülálló, Kisfogház nevezetű épület. A földszinten voltunk, és az ablakunk alatt sétáltak általában a rabok. Köztük sétált Krassó György is, aki tizenkét évre volt elítélve, és ő mindig fölkiabálta nekünk a legfrissebb híreket. Ezt egy ideig az őrök tűrték, de utána magánzárkába csukták. De addig nekünk rendkívül jó volt, egy kapcsolatot jelentett. Ő mindig bátor volt, és mindig elment a falig, sőt neki is verte a fejét, és sokat segített nekünk lelkileg is, és a hírekkel is.

Nagyon meleg nyarunk volt, Steiner Lajos ott volt köztünk halálraítéltként, a Royal szállóbeli VII. kerületi nemzetőröknek volt a parancsnoka, és nagyon bátran harcolt társaival együtt a szovjet agresszió ellen. Az történt, hogy a másodfokú tárgyalása előtt, ahogy ott a kübli-hírekben megtudtam, a nyomozók elvitték egy este, és kocsival végigvitték a Nagykörúton, megmutatták az élő Budapestet, átmentek Budára is; Buda is ki volt világítva, és ott fűzték, hogy tegyen terhelő vallomást

más perekben lévő nemzetőrtársaira, és akkor elintézik neki a kegyelmet. Mondták neki: „Steiner, nem akar élni? Nézze meg, milyen jól élnek itt az emberek." Iszonyatos volt a kísértés, és Steiner nem volt hajlandó erre, nem tette meg. Sőt, a börtönsétánál nekirontott teljes erővel a falnak, és betörte a fejét. Ezután jött a másodfokú tárgyalás, jogerősen is halálra ítélték. Megvárták, míg felgyógyul, mert szabályosan csak teljesen egészséges embert lehetett kivégezni, és kivégezték.

Ez még 58 nyara?

Ez 58 nyara. Ebben az időben történt, hogy Fónay Jenőért izgultunk. Fónay Jenőt jogerősen halálra ítélték mint a Széna téri felkelők egyik parancsnokát, és hiába jött el a tárgyalására három ávós főtiszt – ezredes, alezredes – tanúskodni, hogy a fogdából Fónay mentette ki őket, a bíró az ítéletindoklásban azt írta, hogy ez csak igazolta azt, hogy ő vezető volt, és mint vezető meg tudta ezt tenni, és ezzel a szervezkedés vezetésének a tényállását megvalósította. Ellenben fölterjesztették kegyelemre, amiben nagy szerepe volt a nagynénjének, Fónay Márta színésznőnek, aki – mint utóbb megtudtam édesanyámtól – fölment Dobihoz[124] meg más politikusokhoz, és tulajdonképpen kijárta a Jenőnek a kegyelmet. Mi ezt persze ott nem tudtuk, a Jenőért izgultunk, és ahogy hallottam, hosszú idő után ő volt az első kegyelemre fölterjesztett. Jenőt fölterjesztették, és elkezdtünk izgulni, hogy mi lesz a Jenővel. Egy csütörtöki napon, augusztus elején, éppen ebédet osztottak – Jenővel és Forgács Ferenccel voltunk éppen akkor egy

[124] Dobi István 1952–1967-ig az Elnöki Tanács elnökeként Magyarország államfője volt.

zárkában, ez állandóan változott, rakosgattak minket. Éppen kezdtünk ebédelni, amikor egyszer csak kivágódott az ajtó, ott állt négy smasszer, és komoran odaszóltak: „Na, Fónay, jöjjön." Akkor tudtuk, hogy ez mit jelent. Szegény Jenő halottsápadt lett. Átöleltük, megcsókoltuk, elbúcsúztunk tőle. A smasszerek kirángatták, hogy „na jöjjön már, Fónay", és elvitték. Negyedóra múlva visszahozták a Jenőt. Teljesen sápadt volt, nagy nehezen elmondta, hogy kegyelmet kapott. Ahogy megtudtuk az egyik őrtől, Jenőt bevitték egy irodába, ott a bíró fölolvasta neki az ítéletét, a nacionáléját, végigmondta az elsőfokú ítéletet, másodfokút, és Jenő már teljesen magánkívül volt, amikor közölték, hogy az Elnöki Tanács a fölterjesztett kegyelmi kérvényt ekkor és ekkor, ilyen és ilyen határozatában elfogadta, és életfogytiglani börtönre változtatta az ítéletét. Jenő teljesen magánkívül volt, akkor az egyik őr megrángatta a grabancát, és azt mondta, „basszameg, Fónay, életben marad". És Jenő ekkor jött rá. Mi hihetetlenül boldogok voltunk, és fölcsillant a remény. Mert ugye mi állandóan azt vártuk, hogy enyhülni fog a helyzet. Ezzel szemben az egyre tömegesebb, egyre súlyosabb megtorlásba mentünk bele. A reménynek semmi jele nem volt, és akkor itt van Fónay Jenő, aki kegyelmet kapott. Ez hihetetlenül jó hatással volt ránk. Miután kivitték a Jenőt, mi egyértelműnek láttuk, hogy ki fogják majd végezni, és elsirattuk. Megettük az ebédet, és mivel éhesek voltunk és fiatalok voltunk, Jenő ebédjét is megettük. Azért mondom, hogy itt a kothurnuszról le kell szállni. Nagyon gyenge volt a koszt, és nagyon keveset adtak. Egyszerűen éhesek voltunk. Jenőnek aztán hoztak egy újabb adag ételt, mert mondtuk, hogy nincs már meg az ebédje. A későbbiek folyamán, már mikor életben maradtunk, együtt

dolgoztunk a belügyi tervezőirodában, és végig segíteni meg gyámolítani kellett, mert ő ilyen szangvinikus-kolerikus természetű ember volt, és sok galibája volt. Hozzá kell tennem, hogy azt, amit később a könyvében[125] és mindenütt előadott már a 80-as évek vége felé, hogy őt a kivégzőhelyre vitték, és az akasztófa alatt olvasták föl a kegyelem megadását, az egyszerűen konfabuláció. Őt egy irodába vitték, a smasszerek irodájába. Időben se jött ki a Jenő által később előadott verzió. Csak azért mondom el, hogy színe és fonákja így van ennek. Én később, már itt kint, magyaráztam a Jenőnek, hogy a legszikárabban kell mindig előadni a mi dolgainkat, mert úgy is nagyon rettenetes, sőt igazán úgy hat. Tehát soha nem szabad fényezni, színezni, iszonyatosan rettenetes ez így is. Jenőt utána elvitték, és később – úgy tudom – ő is Vácra került.

Más zárkatársakról valami fontosat tudnál még mondani?

A Jobb Csillagban a szomszéd zárkában volt egy kis termetű, fiatal, húszéves gyerek, akit Zódor Jánosnak hívtak. Rendkívül sanyarú, nehéz gyermekkor után bányász lett belőle, csillés. Bányában dolgozott, és bekerült a Ferenc térlek csapatába, és ott harcolt. Nem volt semmi különösebb szerepe, nem is tudtak rábizonyítani semmit, de a tárgyaláson a bíró megkérdezte tőle, hogy volt-e fegyvere. „Volt" – mondta. „Lőtt vele?" „Hát, igen, jöttek az oroszok, támadtak minket." „És célzott?" „Hát persze hogy céloztam, nem lőttem a levegőbe." Az került be az ítéletébe, hogy szovjet csapatokra

[125] Vö. Fónay Jenő: *Kiáltás árnyékban*, Bécs, Kosmos, 1988.

célzott lövéseket adott le. Ez is még semminek tűnik, de ahogy már szó volt róla, a Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága 58-ban hozott egy elvi döntést a társtettességről, a társtettesre pedig az akkori büntető jogszabályok ugyanúgy halálbüntetést szabtak ki, mint arra, aki de facto kioltott egy emberéletet. Gyalázatos dolog volt. Ez a fiú – húsz év körüli volt, amikor kivégezték – sakkozott velem, és ugye átkiabáltuk a falon egymásnak a lépéseket. Emlékszem, a „bástya Henrik 4-re", a H4-re lép.

Hogy csináltátok? Fejben ment teljesen, vagy le volt rajzolva?

Nem. Kenyérbélből csócsáltunk figurákat, és még be is tudtuk színezni őket. Ezzel szórakoztunk.

Ceruzával? Mivel?

Voltak különféle gyógyszerek, ugye kértünk gyógyszereket. Széntablettát; volt piros színű is, tudtunk rózsaleveleket is csinálni. A Forgács Ferivel voltam egy zárkában, és ott ültünk a földön, mert más ülőalkalmatosság nem volt, és kenyérbélből nemcsak sakkfigurákat csináltunk meg dobókockákat, hanem rózsákat is. És a smasszerek hagyták, így nyugton vagyunk.

Zódor Jancsi jól sakkozott?

Jól sakkozott.

Megverted?

Megvertem, igen.

Tehát neki is volt egy ilyen figurakészlete, és neked is a fal túloldalán.

Igen. Papírra fölrajzoltuk ceruzával a sakktáblát, és ott játszottunk. Voltak ilyen dugi kis rövid ceruzáink, mint amilyeneket most az IKEA-ban adnak. És a kapcakorcba el lehetett tenni.

Nem voltak hipisek, zárkaellenőrzések?

Hogyne, voltak. A hipisek különösen már a dolgozói korunkban voltak veszélyesek, de arról majd akkor beszélek. Itt a halálosoknál, mikor kimentünk sétálni, mindig átnézték a zárkát, és itt a fő szempont az volt, hogy minden, ami öngyilkosságra vagy szökésre alkalmas lehet, azt elvegyék, ez volt a fő cél. Tehát hogyha találtak egy ceruzát, azzal nem bajmolódtak. Pedig ceruzát is tilos volt tartani. Elvileg négy fénykép lehetett az embernél, és le kellett adni a többit. Nálunk meghagytak többet. A könyvekkel is – hogy így mondjam – szabadabban bántak. Az is úgy volt, hogy fejenként egy-egy könyv lehet a zárkában. Na most a könyveknek nagyon nagy szerepük volt. Az ember nehezen tudta elviselni a dolgokat – a könyvek kitágították a világunkat. Ez hihetetlenül fontos dolog volt.

Miket olvastál, mik maradtak meg fontos olvasmányélményként számodra ez időből?

Angyal Pista átküldött egy könyvet, egy Neumann nevű német írónak a *Hatan voltak* című könyvét,[126] ami a

[126] Alfred Neumann: *Hatan voltak*, ford. Kertész K. Róbert, Budapest, Uj Idők Irodalmi Intézet, 1947.

náciellenes és Hitler-ellenes Fehér Rózsa-összeesküvés történetét írta meg. Főleg egyetemisták röpcédulákat készítettek és szervezkedtek a 40-es évek legelején. Fölgöngyölítették, és halálra ítélték őket. Róluk szólt ez a könyv, az ő halálos időszakukról, és mi is hatan voltunk halálra ítélve.

A perünkben hatan voltunk, de hatvan vagy nyolcvan embert végeztek ki az alatt a kilenc hónap alatt, amíg ott voltam. Nem tudom pontosan, mert nagyon sokan voltak olyanok, akiket az elsőfokú bíróság nem ítélt halálra, hanem tizenkét évi, tizenöt évi börtönre vagy életfogytiglanra. És a másodfokra kerültek, ahol volt három vagy négy tanács, és ezek a tanácsok végezték az igazi hóhérmunkát. Ott voltak a konkrét politikai megrendelések. Mert volt egy általános jelenség, hogy tömegével vitték a bíróságok elé a pereket, és a népbírósági tanácsok között voltak, amelyek kicsit kevésbé voltak vérengzők, ki tudja miért. Elég sokan voltak, akik első fokon nem kaptak halálos ítéletet, és utána odakerültek ezek elé a taláros gyilkosok elé, és ott ítélték halálra őket. A Fónay és az én esetemben hónapok teltek el az elsőfokú ítélet és a másodfok között. Tehát a kintiek meg tudtak szervezni valamiféle kis védelmet vagy segítséget. Az én esetemben anyám tigrisként harcolt az életemért. Akit azonban másodfokon ítéltek el, egynapos tárgyalás után halálra ítélték, és rögtön utána összeült az úgynevezett kegyelmi tanács. Ezek általában egyhangúlag elutasították az elítéltek kegyelmi kérvényét, és másnap vagy harmadnap kivégezték őket. Itt volt a kis Mansfeld Péternek az esete, aki első fokon nem kapott halálbüntetést, másodfokon ítélték el, és szegény édesanyja, mire bevitte a Kádár titkárságára a kegyelmi kérelmét, ott közölték vele, hogy

sajnos már késő, mert kivégezték a fiát. A másik, hogy akiket másodfokon ítéltek halálra, és első fokon nem, azok nem voltak köztünk a halálsoron. Azokat a másodfokú tárgyalás után hozták oda, de másnap vagy harmadnap kivégezték. Róluk csak utólag hallottunk. Azokról inkább tudtunk, akik hosszabb ideig ott voltak. Azokkal elmorzéztunk, vagy néha összetalálkoztunk fürdőben vagy sétán. De ezek ott is nagyon vigyáztak, hogy ne keveredjünk egymással. Nagyon hiányos volt a kommunikáció. A házimunkások is válogatott személyek voltak, ráadásul féltek is, ahogy az őrök is féltek a házimunkásoktól, mert azok közül többen be voltak szervezve. Nem mindenki, de nem lehetett tudni. Egy volt alezredes volt az egyik házimunkás. Azért az őrök bíztak bennük, illetve féltek is tőlük. Ez volt a helyzet.

Tehát nagyon kevés információnk volt, nagyon keveset tudtunk, és rendkívül nagy szerepe volt a zajoknak, neszeknek, a hangoknak és a kombinációinknak. Amit én tudtam vagy megtudtam, az ilyen úton jutott hozzám. Volt még egy kommunikációs csatorna. Annak idején, mikor építették a börtönt, az 1800-as évek végén, akkor még nagyon modern volt, központi fűtés volt benne, és ezt úgy oldották meg akkor, hogy egy csőkígyót végigvittek a zárkán, és ezen a csövön lehetett morzézni. És nagyon sokan megtanultuk. Én tudtam mint rádióamatőr, és voltak morzepartnereim, többek közt Angyal Pista, Szirmai Ottó. Ezt az őrök tűrték. Mármint ott, a halálosoknál, különben fegyelmi járt érte. Mi az igazi morzeábécét használtuk. Ti-ti-ti-tá, háromszor a „v" betű, ez volt a felhívójel. Akkor bejelentkeztünk. Ottó vagyok – vagy Imi vagyok. Órákig morzéztunk. Azért gondold meg, hogy a napi fél óra sétát se tartották be. Amikor éhségsztrájkoltunk,

akkor ez is benne volt a pakliban. Fárasztotta az őröket, mert dupla létszámú őrséget kellett tartani, és állandóan ugrásra készenek kellett lenniük. Kétszer három méteres zárkában voltunk, kicsi volt, és abban bútorok sem voltak. A Kisfogházban deszka nélküli vécék voltak. Volt egy kanna víz. Bocsánat, hogy ilyen részleteket mondok el, a vécében volt víz, a csajkát betettük a vécékagylóba, oda, ahol folyt be a víz, és akkor tudtunk vizet vételezni. A vécétartály a falban volt elrejtve kívülről. Priccsen aludtuk a Kisfogházban, egy takaró volt a priccsre rátéve.

Párna semmi?

Följebb volt emelve. A priccsben nem voltak szögek, tehát nem volt összecsapolva, összeerősítve, és úgy emlékszem, mintha le lett volna betonozva, tehát nem lehetett fölkapni, nem lehetett fölemelni. Az ablak előtt pedig sűrű drótháló volt, és állandóan jött be a levegő. Egy kis 15 wattos izzó volt az ajtó fölött egy kis falifülkében. 15 wattos izzók ma már nincsenek, ráadásul piszkos volt, nagyon sápadt, halvány fénye volt, amellett olvastunk. Amikor elvették a szemüvegemet, akkor fájt a szemem. Most nem akarom ezeket részletezni, de ilyenek voltak a körülmények. És akkor átküldött Pista egy könyvet, Neumanntól a *Hatan voltak*ot.

Jól volt megírva? Izgalmas könyv?

Pláne hogy egész más felhangja volt ott a mi körünkben. Tehát lehet, hogy picit sematikus, mozgalmi-antifasiszta könyv, de ugye nagyon kevés igazi szervezkedés és összeesküvés volt Hitler ellen. Egyrészt olyan

óriási volt a támogatottsága, és olyan nagy volt az ordnung. Másrészt meg nagyon sokan komolyan támogatták Hitlert, szemben ezzel a helyzettel, tehát a keleteurópai szatellit szovjet államok helyzetével, ahol az emberek nagy része eleve szemben állt a szovjet hatalommal, és idegen volt tőlük, minimum az idegenszerűsége hatott, addig a nácizmussal nagyon sokan szimpatizáltak. Akik nem is szimpatizáltak, rendpártiak voltak – a weimari idők meg a különböző vircsaftolások, meg Berlinnek a teljes szabadossága után. Azért mondom, hogy ez nem volt könnyű dolog ott, és fölismerni azt, hogy ez a hatalom Németországot és a németséget a pusztulásba viszi. Ilyenkor az ember mást lát bele. Végigvettük agyunkban a Pistáékkal, Szirmai Ottóval és másokkal együtt a magyar történelmet, kezdve Koppánytól, végig-végig a politikai pereket, a kivégzéseket. Akkor mondtuk azt a tréfás aforizmát, amit valószínűleg nem mi találtunk ki, hogy a magyar történelem nem más, mint kivégzések történelme. Nem is szólva, hogy ott voltak a közelmúltban a kivégzések, a pusztítások, maguk a háborúk, a holokauszt. Iszonyat, ha ezt végigvesszük. Egy gyerek vagy fiatal nem foglalkozik vele, mégis megragad az ember agyában. Például valahol egy középiskolai történelemkönyv lábjegyzetében szerepelt a Martinovics-összeesküvés két fiatal jurátus tagja – Szolártsik Sándor és Őz Pál. Őket szintén csak azért végezték ki, mert nyakasak voltak, és nem voltak hajlandók bűnbánatot tanúsítani. Úgy gondoltuk, hogy ők a mi előképeink. Mert ugye eléggé hamvába holt volt az egész jakobinus szervezkedés, és különösen egy agent provocateur apát, Martinovics Ignác szervezte az egészet, aki így próbált karriert csinálni, és végül ő is áldozata lett az egésznek.

Kazinczy egyébként szépen emlékezik erre a két jurátusgyerekre, akiket külön végeztek ki a Vérmezőn, nem Martinoviccsal, Sigrayval, Szentmarjayval, Laczkoviccsal és Hajnóczyval együtt. Őket szintén egyfajta történelmi előképnek érezték?

Persze, meg Zrínyi és Frangepán, Madarász Viktor híres képe. Ezek mind előjöttek. Vagy gondoljuk meg, hogy azt a várparancsnokot,[127] aki Rákóczit megszöktette, lefejezték és kerékbe törték. Ezek mind előkerültek, az agyunk kis zugából előjöttek ezek a dolgok. Meg hát megismertük az egész börtönvilágot, a megtorlásnak a világát. A hóhért, a kivégzéseket, a börtönbüntetéseket. És mellettünk ott volt a temető. Azért mondom, hogy egy rettenetes világ volt, egy fiatal ember számára különösen. Aztán a jobb csillagbeli tartózkodásunkkor nagyon meleg nyár volt, és emlékszem, hogy énekeltek, daloltak a halálraítéltek. Például az egyik halálra ítélt társam, Ivicz György, egy huncut, csibész srác volt, villanyszerelő, és emlékszem az ő dalára, hogy „oly jó a nyár, a szerelem".

A cigány barátod, Holi, miféle cigánynótákat énekelt?

Cigánydalokat, rengeteg cigánydalt. Az Ivicz Gyurkáról azt kell tudni, hogy ő villanyszerelő volt, és mint a villanyszerelők nagy része, hazavitt anyagokat. Na most ugye példát akartak mutatni, hogy a néptulajdon elvitele bűn, és azért kapott egy- vagy kétévi börtönt, és

[127] Gottfried Lehmann.

a csolnoki rabbányában dolgozott. 56 napjaiban szabadították ki onnan. Akkor ő a Corvin közben, majd a Rákóczi úti csapatoknál volt, és utána – már november hónap folyamán – elkezdte több Corvin közi társának mondani, hogy találkozott Maléterrel, és Maléter a Bakonyban szervezi az ellenállást, és ő az összekötője. Egy ilyen konfabuláló srác volt, így akart magának népszerűséget és fontosságot szerezni. A per során tudtuk meg, hogy a női nemmel is – hogy is mondjam – ilyen konfabulatív módon kereste a kapcsolatokat. Egy óvónőt azzal fűtött, hogy ő lengyel diplomata. Törve beszélt magyarul, és elvitte különböző presszókba, egyéb helyekre, meg ígérgetett neki. Jóval előbb, mint ahogy Fejes Endre megírta a *Jó estét nyár, jó estét szerelem* darabját. Szegény Ivicz Gyurka, az innováció atyja, akitől származott ez az egész – ugye ott végighallgattuk, el is játszotta –, szegény, egy kicsit ragyás volt az arca, tehát kifejezetten nem volt egy férfiszépség, mégis elő tudta adni magát, hogy „én lenni diplomát, polski diplomát". Látszólag nem viselte meg a halálra ítélése. Nagyon vidám volt, és énekelt, állandóan énekelt. Így emlékszem rá. És nem volt benne semmi – nemcsak keserűség, de felelősségtudat sem, hogy itt mindnyájunkat befűt. Gondold meg, azt mondta, hogy „Maléter azt üzente, hogy gyűjtsük a fegyvereket, és hogy röpcédulákat készítsünk". Ő volt a mi fölső kapcsolatunk.

A Bástya csoportnak is?

A Bástya csoportnak is ő volt a fölső kapcsolata. Így indult. Később már önjáró lett a Bástya csoport, állandóan keresték Iviczet. Később kezdtünk gyanakodni, hogy Maléter mégsem lehet kint, de nem lehetett biztosat

tudni róla. Tehát jól kiválasztotta Maléter személyét. Én azt a tanulságot vontam le, hogy sokszor a fals dolgoknak, a legendáknak, a hiedelmeknek nagy szerepük lehet. Ha valaki kimondja azt, amit akarnak az emberek. Az emberek azt várták, hogy legyen ellenállás, és ne fordulhasson elő, hogy a fejünket megint az igába hajtjuk. Mondok egy nagyon furcsa dolgot, és lehet, hogy blaszfémiának fogod tartani. A franciáknak ugye megvolt az a vágyuk, hogy egyesülniük kellene. Jött egy kis tanulatlan parasztlányka, akinek víziói voltak, és elkezdte ezt mondani. Hatással tudott volna lenni akkor, hogyha sok ezer ember lelkében nem él ez a vágy, és nem várják, hogy valami kis kristályosodási mag alakuljon ki? Ilyen Jeanne D'Arc-fintor volt az Ivicz Gyurka. Ellenállási mozgalomra vártunk mindannyian. „Credo quia absurdum est", hiszem, mert képtelenség – és ez általában igaz. Az nem volt képtelenség, hogy a magyarság, a populáció, a nemzet, a nép, akárminek nevezzük, magára talált. Az, hogy különböző emberek egyszerre ugyanazt akarták, és egységesek voltak ebben, és akarták ezt hinni. Itt van a legendáknak mozgósító szerepük. Lehet, hogy nem igaz, vagy nem úgy igaz, vagy nem annyira igaz, de az emberekben benne volt. Ennyit Ivicz Gyurkáról. Szegény, bátran ment az akasztófa alá. Elbúcsúzott.

Még egyet elmondanék ebből az időszakból. Rettenetes meleg volt, sokan vártak jogerős ítéletre, és elég sokan voltak a dohányosok. A dohányzás mint egyfajta kábítószer meg nyugtatószer is, különösen a bezárt embereknél, megnehezítette a börtönt, tehát ötször olyan nehéz volt egy dohányosnak bent ülni a zárkában, mint egy nem dohányosnak. Nem lehetett gyufa és nem lehetett dohány a halálraítélteknél. A halálraítéltnek ki kellett kopognia, odacsoszogott az őr, „basszameg, mit

akar?", körülbelül ilyen hangnemben, de sokszor sokkal durvább volt az intonáció. Azt mondja, „főtörzs úr, már négy órája nem gyújthattam rá". „Na, várjon a sorára." „De ideges vagyok" – akkor benyújtottak cigit, és tüzet adtak. Így zajlott ez, és így jött el augusztus 20-a. Augusztus 20-a ugye ünnep volt, az Alkotmány ünnepe, az új kenyér ünnepe, és be voltak a zárva a zárkák, kulcsok beadva az ügyeletre, kevés volt az őr, és azok az őrök dühösek voltak, hogy bent kell lenniük. Ilyen volt a hangulat, mikor kopogtak ki egymás után a dohányosok, és nem jöttek az őrök. Lehet, hogy direkt csinálták, lehet, hogy csak trehányságból, nem tudom. Tény az, hogy órákig nem jöttek. Hihetetlen meleg volt, szerencsétlen dohányosok elkezdtek tovább kopogni, elkezdték rugdalni az ajtókat, és csak nem jöttek, ezzel büntették az embereket. Dörömböltek végig, és akkor egyszer csak csizmadobogást, ordítozást lehetett hallani, nyitották ki a zárkákat, és tizenöt-húsz smasszer gumibotokkal nekünk esett, végigverték a zárkákat. Nem mertek egyszerre egy vagy két zárkánál többet kinyitni, mert ugye mint a vadállatokat, úgy kezeltek minket. Végigverték, mi voltunk a sorban az utolsó helyen a Forgáccsal. Kivágódik az ajtó, beugranak, ütnek ránk, és akkor megszólal az egyik, már fáradt smasszer: „Ezek nem is dohányoznak. Basszák meg, miért nem mondták?" És bevágták az ajtót. Kék-zöld foltokkal voltak tele a srácok. És a jajgatásuk, a kiabálásuk. Rettenetes volt. Mi is fölkészültünk, hogy most összevernek minket, egy-két ütést kaptunk azért.

Ennek az augusztus 20-ai önkénynek nem volt semmi következménye?

Ezt nem merték volna fölsőbb utasítás nélkül csinálni. Magyarán, ez alkalom volt arra, hogy jól megverjenek minket. Emlékszem egy nagyon kedves fiúra, Korsós József, fekete hajú, nagyon értelmes fiú volt. Az a gyanúm, hogy cigány származású, egy nagyon intelligens cigány fiú. Őt is akkortájt végezték ki. Felkelőcsoporthoz tartozott ő is.

Nálad fiatalabb volt, húsz év körüli?

Húsz-huszonkettő. Én voltam huszonöt akkor. Angyal Pista harminc körül volt. A különböző kivégzett társaimról napirend után is sokszor beszéltem a parlamentben; és 1989-ben a Katalizátor Irodával kiadtuk a *Halottaink* című kötetet, ami zömmel az én anyagaimra épült, és amiben lehoztuk a Rainer listáját. Én adtam a nevemet hozzá,[128] mert a Rainer akkor került a Történettudományi Intézetbe, és őrá vigyázni kellett. Ott többekről is megemlékeztem.[129]

Szeptember 4-e körül visszavittek a felújított és kiegészített Kisfogházba, amelynek a vesztőhely részét befedték, és egy kivégzőhelyet hoztak létre. Azt is elmondtam, hogy rabmunkásokkal csinálták, és többen

[128] Itt az 1988-as *Beszélő*-közlésre utal. „A köztemető 301-es parcellájában [...] nyugvó politikai kivégzettek száma legalább 325-re tehető. [...] Közülük 243 személy nevét tudtuk feltárni. Ezért további kutatómunka szükséges. [...] Jelen írást Fényes Elek [Rainer M. János álneve – *a szerk.*] kutatómunkája, a Katalizátor Iroda munkatársainak gyűjtőmunkája és személyes tapasztalataim alapján állítottam össze. Ezúton is köszönetet mondok nekik, további munkára kérve őket. Budapest, 1988. június 16. *Mécs Imre*". Lásd Mécs Imre: Kivégzések a forradalom után, *Beszélő*, 1988/3.

[129] Lásd Mécs Imre: „Könnyű lélekkel vártam a halált", in *Halottaink 1956*, I–II, szerk. Balassa János, Gehér József, Kurdi Zoltán, Budapest, Katalizátor Iroda, 1989, 18–27.

megtagadták a munkát. A későbbiekben fegyelmi eljárást indítottak ellenük, és megbüntették őket. Akkor volt egy olyan legenda, hogy azért fedték be, mert a szemben lévő játékgyárnak az ablakából Nagy Imréék kivégzését lefényképezték, és ezek a képek eljutottak Nyugatra, és megjelentek a sajtóban. Én azóta keresem ezeket a képeket, és nem bukkantam rájuk. Tehát ezt nem látom igazoltnak, ennek ellenére nem lehet kizárni, hogy készültek ilyen fényképek. A tény az, hogy ezután nem lehetett hallani a hajnali kopácsolásokat, nem lehetett hallani a bitóoszlopok hurcolását, mert be voltak betonozva fixen. Azért elkülönítve tartották, és ennek a kivégzőrészlegnek a bejárata kívülről volt.

Tehát a Kisfogház udvaráról.

Igen. Kívülről volt. Átvágták a főfalat, két zárkát átalakítottak siralomzárkává, és ott újból lefalazták. Ez az egész hóhérrészleg ez el volt különítve. Utána a halálraítélteket a zárkából végigvitték a folyosón, és a főbejáraton keresztül két lépcsőn lementek, és megkerülve, illetve az épület mellett bementek ebbe a kivégzőrészlegbe. Amikor vitték kivégzésre vagy a siralomzárkába előző este az elítélteket, akkor – ugye általában négy őr vitte őket, és amíg eljöttek a zárkák előtt, akkor tudtak kiabálni. És mi készültünk ezekre a kiáltásokra, mert hihetetlen nagy lelkierő kellett ahhoz, hogy valaki ebben a helyzetben kiabálni tudjon. Hiába tudta, hogy viszik kivégezni, hiába tudta, hogy mindjárt nyílik a zárka, és elvisznek, akkor is nagyon nagy erő kellett ahhoz, hogy végig tartsa magát, hogy egyáltalán álljon a lábain, és hogy kiáltani tudjon. Készültünk erre. Akkor hallottuk ezeket a kiáltásokat. Sokszor

elfojtottak voltak, vagy nagyon is határozottak. Mivel két siralomzárka volt csak, ha többeket végeztek ki, akkor azokat nem tudták oda kivinni. Volt egy halálos ítélet végrehajtási szabályzat, amit Örkény István később novellaként közzétett már a 70-es években,[130] az eléggé autentikus. A szabályos az volt, hogy előző este el kell odavinni a siralomzárkába, biztosítani kell beszélőt a legközelebbi hozzátartozójával, de ha nem tudták megtalálni, akkor nem volt beszélő. Ezek nem voltak olyan abszolút aranyszabályok, mint a filmekben. Az őrök konyhájáról hoztak valamilyen vacsorát, tehát utolsó kívánság is legyen. Volt, aki meg sem ette, és egy utolsó levelet írhattak, amelyet nem mindig adtak át, mint például Nagy Imre búcsúlevelét sem. Sok minden eltűnt Nagy Imre holmijából. De hogyha hat-nyolc-tíztizenegy embert végeztek ki, akkor a zárkájukból hozták ki őket sorban. Ez egy olyan hóhérnagyüzem volt, ami elképesztő. Ilyen nagy megtorlás az állami bírói, ítélet-végrehajtói gépezet fölhasználásával nem volt a közelmúlt magyar történelmében. Több embert végeztek ki, mint 1848–49 után, többet, mint a világháború után vagy mint a proletárdiktatúrában. Azért mondom, ez példátlan volt.

Egy hóhér nyilván nem is volt elég. Bogár János volt a főhóhér?

Bogár volt, Bogár János.

De rajta kívül még másnak is lennie kellett.

[130] Ez a szöveg az 1945 előtti m. kir. honvédség szabályzatából származik (Örkény István: Kivégzési szabályzat, in Uő: *Egyperces novellák*, Budapest, Szépirodalmi, 1984, 526–528.).

Volt egy Csúcs Mátyás nevű, aki hóhérsegéd volt, és ő vette át, mikor kiöregedett a Bogár. De még a mieink kivégzését a Bogár hajtotta végre. Iszonyatos nagyüzem volt. Volt nap, amikor tizenegy embert végeztek ki. Hihetetlen. Kétszáznegyven körül van az ismertté vált kivégzések száma, és ehhez jöttek még a köztörvényes ítéletek is, amelyek kisebb számban voltak.

Illetve a megtorlások különböző, máig sem mind ismert áldozatai, akiket agyonvertek vidéki kis falvak, városok kutyaugatásos sötét éjszakájában.

Az egyik házimunkással, aki honvéd százados volt, valamelyik forradalmi bizottságnak volt a tagja, ővele csináltam egy magnófelvételt. Sok mindent kérdeztem tőle, amit ő ott látott. Elmondta, hogy az őrök között voltak, akik megrendültek, tehát nekik panaszkodtak. Idegileg nem bírták, idegnyugtatókat szedtek. Nem azért mondom, hogy sajnáljuk őket. Egyre nehezebben viselte el az ember a dolgokat, és a szervezet fásultsággal reagált. Egyre érzéketlenebb kezdtem lenni, az ember nem bír tartósan halálfélelemben élni, védekezik, mindennel védekezik az ember. Akkor már hónapok óta voltam ott, és a Fónayn kívül senkit sem terjesztettek föl kegyelemre egészen addig, amíg a Juta-dombi katonák kivégzésére nem került sor. Ez november 15-én volt.

A Juta-dombi per azért rendkívül súlyos és jellegzetes, mert reguláris esküt tett katonákat végeztek ki, akik a törvényes magyar kormány utasítására, Mecséri János, Budapest keleti harcvonaláért felelős ezredes parancsára cselekedtek – őket végezték ki.

A Juta-dombon légvédelmi ágyúkat állítottak föl. Ez Mecséri hatáskörének csak egy része volt, de az egészért ő vállalta a felelősséget, ő adta ki a parancsot, hogy ellenálljanak, és az ott elvonuló szovjet konvojokat légvédelmi ágyúkkal lőtték. Két üteg volt fölállítva. Tudniillik a légvédelmi ágyúk rendkívül jól használható eszközök voltak szárazföldi célok ellen is, rendkívül pontosan lehetett velük lőni, és nagyon jól kiképzett személyzetük volt. Ennek következtében nagyon hatékonyan működtek és lőttek.

Sok tankot kilőttek?

Nem olyan sokat, de nem is ez a lényeg, hanem amit lőttek, azt pontosan lőtték. Ezért végtelen bosszú is volt velük szemben. Nem akarom az egész történetüket elmondani – a hadsereg személyi állományát megfélemlítő perről volt szó, ahol a parancsnoktól kezdve az utolsó tölténykezelőig mindenkit igyekeztek megbüntetni és halálra ítélni. Tehát nemcsak a parancsnokot, parancsnokhelyettest, az ütegek parancsnokait, akik hadnagyok, főhadnagyok voltak – alhadnagy volt az egyik, ők a mi aradi vértanúink tulajdonképpen –, hanem kiskatonákat is. Aki célzott, aki töltött, azokat súlyosabban ítélték el, azok nem életfogytiglant kaptak, hanem halálbüntetést.

Lehet, hogy ez szovjet megrendelés volt?

Állítólag Kádár érdeklődött, hogy hány áldozat volt az oroszok között. A sors iróniája, hogy ott vitték el egy konvojban Maléteréket is, és arra a konvojra is lőttek, mert az egy szovjet konvoj volt, de nekik nem esett

bántódásuk. Ez a sors által nyújtott szerencse. Ezek közül a katonák közül nyolcat ítéltek halálra, és három kiskatonát fölterjesztettek kegyelemre, köztük volt Puchert János, akivel azóta is baráti viszonyban vagyok. Tehát három kiskatonát fölterjesztettek, a többieket pedig kivégezték. Mecséri János alezredes a perben is mindenkiért vállalta a felelősséget. A bíróság szemébe mondta, hogy nincs joguk felelősségre vonni mást, csak őt, mert ő adott parancsot. Ő pedig azért adott parancsot, mert Nagy Imre miniszterelnöktől és Maléter tábornoktól kapott – tábornoknak nevezte Malétert. Nagyon jól képzett, egyébként munkáskáder katona volt, kitűnő szervező, az esztergomi hadosztálynak volt a parancsnoka. Más dolog, hogy a forradalom első napjaiban, amikor a felkelők teherautóval Esztergomban a sötét kapunál kijöttek, akkor tüzet nyitottak rájuk az ő katonái, és ott több halott is volt. Hasonló ez, mint annak idején a 48-as forradalom idején a császári oldalról átállt katonák esete. És Mecséri ezt végigcsinálta, és tudta, hogy igaza van, és becsületes volt, és tiszta volt, és vállalta. Végig vállalta, de erre fütyültek. Nem az volt a lényeg, hanem, ahogy Angyal Pista mondta nekem az első találkozáskor, mikor beléptem a zárkájába: „Ezek fejeket akarnak fölmutatni a megbízóiknak, a szovjet vezetésnek. Tökéletesen mindegy, Imre, hogy te mit csináltál. Törődj bele." A másik, hogy a saját gyávaságukat torolják meg, hiszen ez a marcona pártállam, amelynek közel egymillió párttagja volt, hatvanezer ávósa volt, háromszázezer katonája volt, egyetlen éjszaka alatt összeomlott. 23-án délután még volt pártállam, éjfél után már nem volt pártállam. Ezt bosszulták meg. A kollaboránsok közül, aki tehette, elmenekült. És utána jöttek, és azzal próbáltak kompenzálni, hogy

vérszomjasak voltak. Úgyhogy ezt nem szabad elfelejteni.

Annyit megtett az őrség, hogy megengedte, hogy elbúcsúzzanak egymástól a Juta-dombiak – Mecséri kérésére. Mecséri mindenkit megölelt külön-külön, mindegyiknek megköszönte, és utána bátran ment a halálba. Őt végezték ki utoljára. A három kiskatona onnan tudta meg, hogy fölterjesztették őket, hogy őket nem vitték ki, hanem elkülönítették egy zárkába. Utána vártak, és karácsonykor hirdették ki nekik a kegyelmet. Az 1963. márciusi, úgynevezett ENSZ-amnesztia nem érintette őket, mert „meg nem állapítható számú gyilkosságban" voltak bűnrészesek. De erről majd akkor beszélek, ha elértünk a 63-as amnesztiáig, mert ez egy külön történet.

Ez hihetetlenül megrendítő volt. Közben tíz-tizenöt embert is kivégeztek szeptemberben meg októberben. Szinte minden munkanapon volt kivégzés, nagyon gyakori volt. Gyakran előfordult, hogy hoztak valakit vidékről, betették fél napra hozzánk a zárkába, és utána elvitték a siralomzárkába. Elsősorban megfélemlítést szolgáltak ezek a kivégzések, és ezeket a megyeszékhelyeken hajtották végre nagyon sok esetben. Szegeden is volt kivégzés, Veszprémben is volt...

Székesfehérvárott, Győrött, Miskolcon...

Igen, ott is voltak kivégzések, és voltak olyan esetek, mikor a vidéki elítélteket fölhozták Pestre a Gyűjtőbe. Emlékszem egy Viskovics János nevű angyalföldi szénhordó munkásra. Vele már a Markó utcában együtt voltam. Egy nagyon – bocsánat a szóért – egyszerű, együgyű gondolkodású, négy elemit végzett ember volt,

aki a nemzetőrök közé került, és utána halálra ítélték. Nem tudta pontosan megmondani, hogy miért ítélték el. Azt hajtogatta állandóan, hogy „a ruszkit nem én lőttem le". Nem tudta igazán védeni magát, és egyszerűen – elnézést a megfogalmazásért – ezek az emberek ideális áldozatai lettek annak a törekvésnek, hogy Kádárék fölmutassák a fejeket. Viskovics Jánosért senki nem lépett közbe, ahogy szegény Zódor Jánosért sem.

És akkor itt beszéljünk Onestyák Lászlóról. Onestyák László a Mátyás téri felkelőknek volt a választott vezetője. Amikor kivégezték, akkor volt húszéves, tehát tizennyolc éves korában választották meg. Egy kedves, életvidám fiú volt, némi cigány beütéssel, szép fiú volt. Rendkívül jókedélyű, kiegyensúlyozott. Azért is választották őt. Zódor is az ő csapatában volt. Fiatal kora ellenére Onestyák volt a csapat parancsnoka, és annyira kedves volt, hogy az őrök is kedvelték. És drukkoltak neki. Mivelhogy akkor nem volt büntető törvénykönyv, hanem, ahogy már említettem, BHÖ volt, ennek a paragrafusait sorban megszámolták. Ahogy mondtam – kvázi vagy pszeudo-büntetőtörvénykönyv volt lényegében. Ebben volt mindenféle kormányrendeletektől törvényerejű rendeletekig mindenféle, de még a háborús és népellenes időszakban büntető gyakorlatban hozott büntetőjogi döntések is benne voltak.

De nem konkrét perítéletek, hanem szabályzatok, tehát nem precedensítéletek voltak?

Nem a precedensjog alapján. Érdekes lenne ezt végignézni jogtörténeti szempontból, hiszen 45 után még régi vágású, klasszikus jogászok serege volt az igazságszolgáltatásban, és fölkerültek a linkóci, beteg, mániákus vagy a párt által kinevezett figurák, és ezeknek az egyvelege, vagy olyan tipikus emberek, mint az én védőügyvédem, Major Ákos, aki ugye aktív hadbíróból lett a Népbíróságok Országos Tanácsának elnöke. Ebben az időben nagyon precíz jogi érvelésű rendelkezések születtek, és hihetetlenül durvák. Azért még az 56 utáni ítélkezésnél is voltak derék, tisztességes bírók, akik lemondtak.

Térjünk vissza Onestyák László ügyéhez.

Igen. Szóval, a BHÖ-ben volt egy olyan dolog, hogy halálbüntetés nem szabható ki húsz évnél fiatalabbra. Tizennyolc év alattira egyáltalán, vagy csak kivételesen, Onestyák akkor volt húszéves, amikor halálra ítélték, és ezért fölterjesztették őt kegyelemre, de az Elnöki Tanács elutasította, és november 22-én kivégezték, mindenki megdöbbenésére. Amikor fölterjesztették őt kegyelemre, akkor úgy gondoltuk, hogy kegyelmet fog kapni, akkor még nem tudtuk, hogy a Juta-dombi kiskatonákkal mi lett, karácsonykor tudtuk meg. December 1-jén végezték ki Angyal Pistát, Szirmai Ottót pedig fölterjesztették kegyelemre. Széll Sanyinak,[131] aki szintén halálraítélt volt, egyetemi tanársegéd, életfogytiglanra mérsékelték a jogerős ítéletét. Pista készült a halálra, ő szinte menetrendszerűen csinálta végig. Nagyon nagy ember volt. Szirmai Ottó meg elkezdett reménykedni, és mi is elkezdtünk reménykedni.

Szirmai Ottó története[132] is rendelkezik legendás elemekkel. Ő egy igazi, valódi kommunista családból

[131] Szirmai Ottó és társai perében.

[132] Vö. Eörsi László: *„Irgalomnak helye nincs" (Az 1956-os forradalom és szabadságharc kivégzeltjei)*, Budapest, Kossuth, 2021, 479.

származott. A nagybátyja Lenin testőrségének az egyik parancsnoka volt, és az egész család hitt az eszmében, és ő maga is hitt a kommunista elvekben, valamiféle tiszta, imaginárius, eszményi, talán az őskereszténységre emlékeztető kommunizmusban hitt. Ugyanúgy, ahogy Angyal István is egy imaginárius kollektivizmusban, egy imaginárius, tiszta, igazságos kommunizmusban hitt. Ezek az emberek olyan kommunizmusban hittek, amit el lehetett fogadni, hogy ők ebben hisznek, tudtuk, hogy ez csak vágyálom, és a valóság egyáltalán nem ilyen, de ennek ellenére nekik erőt adott. Pista elment, készült a halálra, fölkészült rá. Ahogy írta, emberré lettem, és megértem arra, hogy elmenjek.

Ezt, gondolom, az Eörsi Istvánnak küldött búcsúleveléből idézted...[133]

Igen.

Neki volt búcsúkiáltása, mikor a vesztőhelyre vitték?

A Pista búcsúkiáltását sajnos nem tudom. Őt délelőtt csöndben kivitték. Szomorú vagyok emiatt. Tehát Lenin Szirmai Ottónak erre a nagybácsijára több levelét rábízta, és ezek a levelek az Ottónál landoltak. Valamelyikben nagyon keményen bírálta Sztálint, tehát egyrészt ezek a levelek életveszélyesek voltak, másrészt pedig történelmi értékűek, különösen a szovjet szempontjából. Az Ottó ezeket eldugta valahová, és azt szerette volna, hogy annak fejében megmondja, hogy hol vannak, hogyha neki kegyelmet adnak. Közben jött a karácsonyi beszélő, és akkor Ottó felesége elmondta, hogy Szabó Pál író, aki az Elnöki Tanács tagja volt, megnyugtatta őket, hogy Ottó megkapta a kegyelmet. Mindnyájan földobódtunk. Ottóval én naponta egy-két órát morzéztam, filozófiai kérdésektől kezdve a napi ügyekig. Onnan tudom ezt is. A másik, ami Ottót megrázta, hogy közben a feleségének született egy fia.

Akkor ő már két éve nem volt otthon?

Nem volt otthon. És azért szülte ezt a gyereket, hogy kedvezőbb elbírálás alá kerüljön az Ottó kegyelmi kérvénye. Ezt azért mondom, hogy ezek már a legendák földjén vannak. Az Ottó ezt a gyereket elfogadta, és el volt keseredve először emiatt, de amikor másodszor beszélt a feleségével, akkor megköszönte ezt, és a nevére vette. Állítólag a nyomozó ajánlotta az Ottó feleségének, hogy szüljön egy gyereket, mert akkor kedvezőbb elbírálás alá esik, mert három gyerek van. Tehát karácsony után bizonyos fokig jó hangulatban voltunk, hogy az Ottó megmenekült. És akkor január 22-én Ottót kirángatták a zárkájából, végigvitték, és akkor kiáltotta, hogy „Isten veletek, fiúk, rátok gondolok, amíg tudok". Félelmetes volt minden szava. Az egyik fiától tudom, hogy a felesége tanítónő volt, és a börtöntől nem messze, egy általános iskolában tanított, és tanította a hóhérnak a kislányát. És a hóhér üzent neki, hogy jöjjön be – hihetetlen történet. Behívta, és elintézte neki, hogy egy hosszabb beszélőn láthassa a férjét a kivégzés előtt. A hóhér lányát tanítja, és a hóhérban volt annyi

[133] Eörsi István: Angyal István búcsúlevele, *Beszélő online. Beszélő szamizdat*, 1987/1.

emberség, hogy ezt elintézze. Ha lehet itt emberségről beszélni. Még valami: a család odaadta a Lenin-leveleket.

Ezek a levelek valóságosak voltak, nem csak a legenda tartozékai?

Én elmondtam azt, amit hallottam.

TIZENHARMADIK BESZÉLGETÉS

Az elmúlt két alkalom igazi „de profundis" emlékezés volt, ahogy a halálra ítélésedről és a „halálsoron" töltött hosszú hónapjaidról beszéltél, számos rabtársad sorsára is kitérve.

Ottó halála rendkívül megnyomott mindannyiunkat, engem különösen. Valami iszonyatos Molochnak éreztük ezt az egészet, amivel szemben tehetetlenek vagyunk, és mintha az egész világ kezdene magunkra hagyni, és csak mi, egymás között tudjuk megérteni egymást. Erre hajazott Ottónak az utolsó kiáltása: „Isten veletek, fiúk, rátok gondolok, amíg tudok." Én nagyon rossz állapotba kerültem, masszívan bírtam addig az idegrendszeri támadásokat, de a barátaim halála, Angyal Istvánnak a kivégzése, Szirmai Ottónak a kivégzése után nagyon nehéz állapotba kerültem. Naponta több órát morzéztunk Ottóval, és mindenféléről „beszélgettünk" ebben a formában. Ezek a morze-beszélgetések jelentettek valami kapcsolatot. Ültem a cső előtt a földön törökülésben, és ment-ment és jött a morze. Miután kivégezték az Ottót, a következő reggel megint mentem oda a csőhöz, leültem, és elkezdtem a felhívó jelet adni, és vártam a választ. És nem jött a válasz. Akkor elkezdtem az Ottónak üzenni, és nem jött

a válasz. Akkor átvettem a kanalat, amivel morzéztam, a bal kezembe, és elkezdtem válaszolni magamnak. Így ment ez órákon keresztül, és akkor egyszer csak megálltam, és megdöbbentem, hogy itt nagyon nagy baj van. Ez azt jelenti, hogy kikészültem, és ezt nem lehet engedni – nem lehet tűrni, hogy úgy menjek majd a bitófa alá, hogy meg vagyok zavarodva. Megdöbbentem ezen, ilyen még velem nem fordult elő, ez a meghasonlás. Töprengtem, és magyarázgattam magamnak, hogy mindnyájunkban több év van, és hihetetlenül redundáns az ember, és ezért tud beleolvadni mások életébe, vagy elkülönülni. Több egyéniség is lehet bennünk, ezen nem szabad kétségbeesnem, de nem tudtam magamat meggyőzni, mély letargiába estem.

Február elején megkaptuk az idézést a másodfokú tárgyalásra a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa elé. A tárgyalást 59. február 9-ére tűzték ki, és azon a héten 13-a éppen péntekre esett. Közben volt egy beszélő édesanyámmal, és akkor még viccelődtem is ezzel. Kezdtem már éledezni egy kicsit. Szegény elsírta magát. Mondom, „mama, ezek a babonák nem igazak, vagy éppen ellenkezőleg". Akkor még megeresztettem egy viccelődést, hogy „a Borbély-tanács elé kerülünk, és emlékszel, egy Borbély Kamill nevű bencés buktatott meg matematikából tizenegy éves koromban". Ilyen furcsa, keserű és tapintatlan dolgokat csináltam. Szegény anyám, annyit küzdött az életemért. Itt kell beszélni általánosságban arról, hogy a hatalom úgy tartotta kézben abszolút masszívan az ítéleteket, hogy a Legfelsőbb Bíróság ügydöntő tanácsait teljes mértékig uralta. Ráadásul néhány tanács – a Katonai Tanács és a Népbírósági Tanács – kezébe adták a döntéseket. Ezek közül a leghírhedtebb volt a Borbély-tanács, Borbély

János tanácsa, ahol általában súlyosbítások történtek. Nem is tudtunk arról, hogy a Borbély-tanács enyhített volna. Hatan voltunk halálra ítélve, négy fiatal munkásfiú, huszonkettőtől huszonnyolc éves korig, egy mérnök, a Forgács Feri, aki olyan harminckét-harminchárom éves volt, és én, a végzős egyetemi hallgató, aki akkor huszonöt éves voltam. A Fő utcai épületben tartották – nem a Fő utca 1.-ben, ahol a Legfelsőbb Bíróság székhelye volt, az Alagút közelében, hanem ez a hírhedt Fő utcai épület...

Ami a börtönnel és a Katonai Ügyészséggel egy háztömböt alkot?

Igen, és az ÁVO-val – ahogy mi neveztük –, a Politikai Nyomozó Főosztállyal. Két börtönrészleg van ebben az épületben, amit a börtönszlengben „pévének" is hívtak, Pestvidéki Fogháznak. Ez a 20-as években épült Pestvidéki börtönnek, Pest megyének is központja ugye Budapest. Később, 45 után vették igénybe ezt az épületet, és alakították át. Hírhedt épület volt. Itt zárt körülmények között tartották a tárgyalásokat. Minket kéz-láb bilincsbe verve – amit már részleteztem, hogy hogy nézett ki – vittek oda, tehát elkülönítve mindenféle közönségtől, zárt körülmények közé, egy nagy terembe. A teremben géppisztolyos fegyőrök voltak, a bírói pulpitus előtt két sarokban ült velünk szemben egy-egy géppisztolyos őr. A „bíróság" öt tagból állt: Borbély János volt az egyetlen jogvégzett bíró, és négy népbíró volt, akik mind az MSZMP, a párt legfelsőbb köreiből voltak. Mondom, semmi jót nem tudtunk róluk. Elővezették több társunkat is, többek között Hegedűs Lászlót, akit életfogytiglanra ítéltek, és aki mentőkocsi-parancsnok

volt, ő volt a nyolcadrendű vádlott, és én a kilencedrendű. Mindig össze voltunk bilincselve. Akkor egy vékony egyetemista srác volt, és őt már Vácról hozták, ahol az életfogytiglant töltötte. Hozott nekem egy kis fogkefenyélből kifaragott keresztet. Ez a mai napig megvan. Akkor mellette ülve mondtam neki, hogy azonnal vond vissza a fellebbezésedet, mert aggódunk, hogy nem hatunkat fognak kivégezni, hanem hetünket. Akkor ő ott beszélt az ügyvédnőjével, és visszavonták a fellebbezésüket. Az ő esetében az ügyész nem fellebbezett.

Lett volna rá esély, hogy súlyosbítást kap, és a ti sorsotokra jut?

Féltünk attól. Meg úgy tűnt, hogy meg akarják félemlíteni a diákságot, az egyetemi szférát. Az én halálra ítélésem is arra utalt. Mondtam neki, hogy mi a fenének kockáztatni – hogy életfogytiglanról levegyék tizenöt évre? Mert körülbelül ilyen esélyei voltak, annyira hírhedt volt ez a tanács.

A te védőd változatlanul Major Ákos volt?

Igen. Na most a Major Ákos védte az első- és a másodrendű vádlottat is. Ennek a háttere az volt, hogy mind a ketten szegény munkáscsaládból származtak, és egyszerűen nem tudtak ügyvédet fizetni. A szüleim fizették. Akkori pénzben több tízezer forintot fizettek a Major Ákosnak, aki ellen én tiltakoztam végig, annyira hírhedt volt. Egész egyszerűen ez is összeférhetetlen volt, hogy három halálraítéltet együtt védett. Ugyanakkor meg valójában jelentéktelen volt az ügyvédek szerepe. A tárgyalás két napján iratokat

ismertettek, illetve bizonyítási indítványokat terjesztettek be az ügyvédek, tanúk meghallgatását kérték, ezt a legfőbb ügyész képviselője „természetesen" elutasította. Az ügyvédek a védelmünkben még szóltak, illetve mi is beszélhettünk az utolsó szó jogán. Majd elnapolták szombatra a tárgyalást. Először nem vittek vissza a Kisfogházba, a Gyűjtőbe – nyilván biztonsági okokból –, hanem a Markó utcába tettek be minket. Ott engem teljesen külön tettek egy kis nyomorult zárkába, egy ágy volt, és ferde fala volt, erre emlékszem, és rettenetesen meleg volt. Általában hideg volt a börtönökben, itt meleg volt. Föl és alá sétáltam, és ott eszembe jutott, hogy a napokban olvastam Hemingwaynek az *Akiért a harang szól* című könyvét. Abban volt egy öregasszony, akit Pilarnak hívtak, és aki este, tábortűznél mindig megmondta, hogy a másnapi ütközetben ki fog meghalni; és mondja, hogy „halálszagod van, halálszagod van". Ez rémlett föl, és ahogy sétáltam föl és alá, szimatolni kezdtem, hogy „hullaszagom van". Ami racionálisan megmagyarázható – iszonyatosan meleg volt, mi hetente egyszer tisztálkodhattunk, szóval egyszerűen hullaszagom volt. Ezt éreztem.

Aztán visszavittek a Kisfogházba, a Gyűjtőbe.[134] Titokban írtam egy levelet, és amikor rabomobillal szállítottak minket, és annak ilyen zsalus ablakai voltak, ahol volt egy drótháló, azon keresztül ki lehetett csúsztatni egy levelet. A levélben én leírtam azt, hogy „Ezt egy halálraítélt küldi, kérem, aki megtalálja, vigye el a József körút 67.-be, dr. Mécs Imréhez". Ebben egy

[134] Tárgyalási napok: 1959. február 9. és 10., majd február 14. A Markó utcai börtönben 9-éről 10-ére virradóra aludt; február 10. és 14. között volt a Kisfogházban. Február 14-én életfogytiglanra változtatták az ítéletet.

búcsúlevelet írtam, és ezt az autóból kidobtam. És ez a levél megérkezett a szüleimhez. Azért ilyen volt akkor a légkör. Ezt én később tudtam meg, egy beszélőn, amikor anyám elmondta ezt. Akkor ugye szó sem lehetett arról, hogy ők bejöjjenek a tárgyalásra, vagy bárki más. A tárgyaláson csak néhány nyomozó volt, néhány meghívott ember, és öt-hat géppisztolyos fegyőr volt a teremben. Ezután jött az ítélethirdetés. Fölálltunk, csörögtünk ezekkel a láncokkal, nem tudtunk fölegyenesedni. Akkor Borbély szenvtelen hangon kezdte sorolni a vádlottakat, és az első négy vádlottnál a végén lehetett hallani, hogy helybenhagyják az ítéletet. Akkor elérkezett a Hegedűs Lacihoz, közölte, hogy sajnos, nem áll módjukban felülvizsgálni az ő ítéletét, mert visszavonta a fellebbezését. Megdöbbentő volt az a szó, hogy „sajnos". Utána jöttem én, és akkor mondja hosszasan, hogy katonai személy tiltott határátlépésére vonatkozó feljelentési kötelezettség elmulasztásában a bűnösségem kimondását mellőzi, meg egyebet, és egészen a végén – addig ott ugrált a torkomban a szívem, akkor jöttem rá, hogy ez a mondás igaz – mondja, hogy „összbüntetésül életfogytiglani börtönre ítélem". Előttem a hatodrendű vádlottnál, Forgács Ferencnél volt ugyanez, hogy életfogytiglani börtönre változtatták. Akkor egy pici remény jött, de azt gondoltam, hogy az én halálra ítélésem elsősorban a műegyetemnek szóló üzenet volt.

Ezek után borzasztó fásultan és szomorún mentem. Visszavittek minket a Kisfogházba, és ott búcsúztunk el egymástól. Megöleltük egymást, megcsókoltuk egymást. Borzasztóan zavarban voltam mint életben maradott. Szegény Bárány János mondta, hogy nagyon fáj a feje. Volt nálam Istopyrin, azt adtam neki oda. Akkor

elkülönítettek minket, és Forgáccsal együtt tettek be egy zárkába. Akkor megindult az izgatott várakozás – nem tudok más szót mondani erre. Tudtuk azt, hogy az ítélet-végrehajtási szabályzat szerint hetvenkét órán belül a jogerős ítéletet végre kell hajtani. A Borbély-tanács összeült, és kegyelmi tanáccsá átalakult, és döntött arról, hogy fölterjesztik-e a négy jogerősen halálraítéltnek a kegyelmi kérvényét az Elnöki Tanácshoz. Ez is egy aljasság volt, hogy az a tanács, amelyik dönt a kivégzésről, az el is vághatja az egyetlen, abszolút kicsi reményt jelentő mentőfonalat. De nem tudtuk, ezt nem közlik. Gondold meg, micsoda kegyetlenség, nem közlik, hogy fölterjesztik-e.

Szombaton vittek vissza minket a Gyűjtőbe, és akkor elkezdtük izgalommal várni a másnap reggelt. Semmi nem történt, csönd volt, eltelt a vasárnap. Egy picike kis remény. Akkor jött a hétfő. Nem történt semmi. Este úgy feküdtünk le, hogy ezt a napot is megúsztuk. Akkor jött a kedd. Akkor már nem tudtuk, hogy honnan számítják a hetvenkét órát, hogy szombattól számítják-e, a vasárnap nem számít bele. Eltelt a kedd, a fiúkat nem vitték ki. Akkor már volt valamiféle olyan szisztéma, amit nem mindig tartottak be, hogy előző este beteszik őket a siralomzárkákba, és ott várják a hajnali kivégzést. A kedd is eltelt, és akkor elkezdtünk reménykedni. Mindenképpen eltelt a hetvenkét óra, és ezek szerint fölterjesztették őket, megolvadt egy kicsit a jég, már fölterjesztik kegyelemre. Így jött el a szerda reggel. A szerda reggel is normális napirenddel kezdődött, és akkor tizenegy óra körül egyszer csak éktelen ajtócsapkodást hallottunk. Forgáccsal odatérdeltünk az ajtó elé, a fülünket rátapasztottuk az ajtóra, a fémlemezre, ilyen fémlemezzel borított ajtó volt. Akkor izgatott, tompa,

elfojtott szavakat hallottunk, és elkezdték vinni a fiúkat ki, a kivégzőhelyre. Kapkodva csinálták, úgy tűnt, hogy mégiscsak betartják ezt a hetvenkét órát, hiszen szombaton tizenegy körül volt az ítélet. Kapkodva történt, és fojtott kiáltások hallatszottak. Nagy Jóska kiáltotta, emlékszem, hogy „Mondjátok meg a mamának, hogy bátran halok meg", meg „Éljen a szabad Magyarország" – ez volt Bárány János kiáltása. Utána minden elcsendesedett. Annyira tompultak voltunk a Ferivel, annyira, olyan iszonyatosan kiüresedettnek éreztem magam, a nagy semmit éreztem. Ha akkor kinyílik az ajtó, és azt mondják, hogy „na, Mécs, maga is jöjjön", akkor simán mentem volna. Egy ilyen nagy, tompa érzés volt bennünk. Hogyha hívnak, mentünk volna. A börtönadminisztráció miatt addig minket halálraítéltként kezeltek, amíg nem jött le a jogerős ítélet.

Akkor még február végéig ott voltunk a halálraítéltek között a Kisfogházban, és akkor szállítottak át minket Vácra, a váci börtönbe, és akkor kezdtünk éledezni. A helyváltoztatás, meg az a tudat, hogy a váci börtönben nem folytak kivégzések, a vesztőhelynek ez a rettenetes nyomasztó tudata ott föllazult. Ott kezdtük fölfogni, hogy életben maradtunk. A váci börtön egy Mária Terézia által épített Zögereiből, nevelőintézetből alakult ki. Az 1800-as évek második felében voltak igazságügyi és börtönreformok, aztán modern börtönné alakították át. Akkor kezdtem érezni, hogy életben maradtam. Egy nagy zárkába kerültem Rácz Sándorral, akivel egymást ölelgettük, és beszéltünk és beszéltünk. Akkor lassan kezdtem gyógyulni.

Nemsokára átvittek az úgynevezett Lordok Házába. A börtönnek volt egy úgynevezett magánzárkarésze – „emzé" volt, ami szintén a Kozma-féle börtönreformnak[135] volt a része, hogy a büntetés egy részét magánzárkában kellett tölteni, ebben most nem akarok elmélyedni. Kicsi, kétszer három méteres zárkák voltak, és ott ugye a nagy zsúfoltság miatt négyesével voltunk elhelyezve. Ennek a magánzárkarészlegnek a legvégébe még a Rákosi-időkben építettek egy hatalmas falat, és elválasztották ezt a részt a különlegesen veszélyes államfoglyok részére, amit Lordok Házának nevezett a börtönszleng.

Vácott összességében hány rab volt ez időben?

Olyan ezerötszáz-kétezer körül lehetett. Zsúfolt volt a börtön. A Lordok Házában az írnok Donáth Ferenc volt. És beköszönt, hogy „én vagyok az írnok, szervusztok". A zárkában volt besúgó is. Rögtön észre lehetett venni, mert elkezdett konfabulálni, hogy Amerikából jött vissza, és a CIA-nak volt az ügynöke, meg hasonlók. Ott teljesen elkülönítve voltunk, szigorú rezsimben, de mégis, a nap besütött a zárkába. A legfelső szinten voltam, besütött a nap, és nem kellett rettegni attól, hogy most kivégeznek valakit. Ott kezdtem éledezni. Aztán megjelent egy egészségügyi fegyőr egy rab orvossal, és megkérdezte, hogy nincs-e valami bajom. Mondtam, hogy nincs semmi bajom. Akkor rálépett a lábamra, és azt mondja, „magának nagyon fáj a gyomra, és rossz

[135] Kozma Sándor királyi főügyész a nevéhez fűződő 1872-es körrendeletben így fogalmazott: „a mely ügyész kívánja azt, hogy a felügyelete alatti börtönökben rend, tisztaság uralkodjék, a ki a fegyenczeknek és vizsgálati foglyoknak nem, kor és erkölcsi fokozat szerinti elkülönítését állandó rendszerképen keresztülviendi: az eleget tett s hivatását becsülettel töltötte be." Dr. Megyery István: *A magyar börtönügy és az országos letartóztatási intézetek*, Budapest, 1905, 150.

a közérzete". Mondom, „igen, igen". De én kicsattantam az egészségtől. „Magának savanykás felböfögései vannak." Mondom, „igen". A lényeg az, hogy a barátaim ugye nagyon féltettek, hogy én ott tönkre fogok menni, és ki akartak hozni a Lordok Házából. És ezt találták ki, hogy gyomorfekélyt produkálnak nekem. Átvittek a kórházba kivizsgálni, és a rabtárs röntgenorvos úgy manipulálta a felvételt, hogy valami folt látszott a gyomromnál. Akkor mentek a századoshoz, a börtönorvoshoz, hogy „főorvos úr kérem, ez a szerencsétlen tönkre fog menni, átfúródhat a fekélye", és így tovább. Akkor a kórház javasolta, hogy engem munkáltassanak, és munkahelyet javasolt az egészségi állapotom miatt. Így kerültem ki a Lordok Házából. Ezt a Hegedűs Laciék szervezték meg. Voltak rabmunkahelyek, volt egy fordítóiroda, bélyegüzem, és volt egy titkos vegyi laboratórium – itt, mint utóbb kiókumláltuk, színezékek elemzésével foglalkoztak, a német Farbenindustrie szigorúan titkosan őrzött színezékreceptjeit kellett megfejteni.

Milyen színezékekről van szó?

Festékekről. Erre ott volt egy vegyi laboratórium, és ebben a laboratóriumban elkezdtek lobbizni a fiúk, hogy szükségük van egy villamosmérnökre. „Ki van itt villamosmérnök?" – mondták, hogy a kórházban van egy villamosmérnök. Így ment ez a rabszolidaritás, és végül sikerrel jártak, a százados orvos ajánlásával, hogy egészségi állapotom miatt szükség lenne, hogy dolgozzak. Az jobb ellátást jelentett, jobb élelmezést. Így átkerültem a laborba.

A laborrészleg a börtönnek a Mária Terézia-féle részében volt, és nagy zárkák voltak. Abban a zárkában, ahová kerültem, tíz emeletes ágy volt, és húszan vagy tizennyolcan voltunk. Néhány fordító volt ott, többek között Göncz Árpád, és a labor munkatársai, fiatal egyetemi hallgatók, a miskolci egyetem technológiai tanszékének adjunktusa és Papp József fizikus. Fiatal ember, a debreceni tudományegyetem fizika tanszékén volt tanársegéd. Az ő bűne az volt, hogy kiszámította, hogy ha az egyetem gyárkéményébe alul beteszik a röpcédulákat, és ha megfelelő széljárás lesz, kikerül a kéményből, a város középpontjában telítődik, és szerteszóródik. Ő ezt matematikailag le tudta vezetni, és nagyon nagy pontossággal eltalálta. Jól is sikerült, mert tényleg, a leglakottabb részt így teleszórta röpcédulákkal. Papp Józsi egy egyszerű paraszti származású, zseniális fizikus volt. Sajnos múlt időben kell mondani, mert pár éve meghalt, fantasztikus nagy tudású volt, és az ő karrierjét alaposan keresztbetörte az elítélése. Heisenberg meghívta őt Németországba az intézetébe kutató fizikusnak 56 elején, ezt 57-ben kellett volna abszolválnia. De közbejött a forradalom, közbejött a börtön. Hadd fűzzem ide már csak a párhuzam miatt, hogy amikor Los Alamosban az első atombombát robbantották, akkor egy kiváló olasz fizikus, akinek nagy szerepe volt az atombomba előkészítésében, és aki az első atommáglyát a chichagói egyetem teniszstadionjának az alagsorában elindította, fölkészült a kísérleti robbantásra, és azt csinálta, hogy kis papírcédulákból egyszer egy centiméteres négyzeteket vágott ki, nagyon sokat, és amikor megtörtént a robbanás, és háttal álltak a robbanó fény felé, akkor ő derékmagasságból,

ahol be volt mérve az egyméteres magasság, elengedte ezeket a kis papírnégyzeteket, és lemérte, hogy ezek hány méterre mentek el, és abból kiszámolta, hogy körülbelül mekkora lehetett az az energia, ami fölszabadult. Kiderült, hogy tizenöt százalékos pontossággal eltalálta. Van rokonság a két fizikus között. A Jóska fantasztikus fizikus volt. Nyolc évet kapott ezért a tevékenységéért, ami kis időnek számított.

Azt a légkört akarom elmondani, hogy gondold meg – ahogy tréfásan mondtuk, a diktatúra iszonyatos energiát, erőszakot, pénzt, fáradságot nem kímélve összeszedett és összerakott bennünket egy helyre a börtönbe, és kialakult lényegében egy sziget Magyarországon belül, ahol a hasonlóan gondolkodók, akik a forradalomnak az emberei voltak, azok együtt lehettek. Példátlan értéket hozott létre ezzel akaratlanul a diktatúra. Tulajdonképpen meg is könnyítette a büntetésünk letöltését. Hogy csak fölvillantsak egy-két dolgot: igazi egyetemi hangulat alakult ki. Például, hogy lekössük magunkat, továbbképző tanfolyamokat szerveztünk. Ugye nagyon különböző értelmiségi és nem értelmiségi körökből kerültünk össze. Papp Jóska például kvantumfizikai előadásokat tartott, én az információelméletről tartottam előadást, és elméleti villamosságtanról, amit nem sokkal azelőtt tanultam. Az Árpi például nagy figyelemmel kísérte ezeket, ő elkezdett minket angolul tanítani, de ő is akkoriban tanult angolul. Ott volt a Mihala Feri, a miskolci adjunktus, akit a mókamester Nagy Mihály, aki szintén a laborban dolgozott, elnevezett „homo bene fuserátornak", mert akármilyen problémát meg tudott oldani, hiszen a miskolci egyetemen is nagyon nehéz körülmények között tényleg jelentős találmányokat

hozott létre a hegesztés és a metallurgia területén. Volt építészhallgató is köztünk, meg mások. Rendkívül sokszínű társaság volt, és jól éreztük magunkat, tényleg, olyan Zögerei-hangulat volt. Fiatalok voltunk, úgyhogy szeretettel emlékszem erre az időszakra.

Az őreitek, a börtönszemélyzet mennyire volt más, mint a korábbiak?

Az őrök a környékről jártak be dolgozni, és nekik ez egy nagyon jó állás volt, mert huszonnégy/hetvenkét órás ritmusban jártak be. A huszonnégy órát a nehéz mezőgazdasági munkához képest jelentéktelennek tartották; utána volt hetvenkét óra szabadidejük. Némelyikben volt jóindulat, némelyik azonban már elfásult. Voltak ilyen anekdotaszerű figurák is, például Torma főtörzsőrmester, aki a Lordok Házában volt körletparancsnok. Egy kis, köpcös, kövér emberke volt, nagyokat ordított, rettentő félelmet kívánt gerjeszteni, de alapjában véve nem volt rosszindulatú ember. A Donáth Ferihez a következő szózatot intézte, mikor odakerült, hogy „Ide figyeljen, Donáth, magát én őriztem Horthy idejében is, és maga nem susogott. Én őriztem magát Rákosi idejében is, és maga nem susogott. Most őrzöm magát, és én megbízom magában, maga lesz az írnok, mert nem fog susogni."

Az a probléma ebben a visszaemlékezésben is, meg minden visszaemlékezésben, hogy az idők lekerekítik a történeteket, nem jelenik meg a sok keserűség, a sok insultus, a sok megalázás, a beletörődések, egyebek, hanem ezek a jópofa dolgok jelennek meg. Olyan barátságok születtek, amelyek tényleg páratlanok.

És máig megvannak.

Hát, máig... vagy meghaltak, mint a Papp Jóska vagy a Hegedűs Laci vagy mások.

De Göncz Árpáddal, gondolom, még tartjátok a hajdani bajtársi barátságot...

Igen, nemrég jártam az Árpinál, vannak töretlen barátságok is. Erről majd máskor beszélnék, a legvége felé, tehát amikor már 56 utóéletéről lesz szó. Itt még benne vagyunk a sűrűjében. A váci börtönről még nagyon sok mindent el lehetne mondani.

Teljesen nem éltünk nyugodtan, mert volt az úgynevezett törvényességi óvás intézménye. Abban az időben, az akkori jogi struktúrában a legfőbb ügyész és a Legfelsőbb Bíróság elnöke bármely jogerős ítélet ellen törvényességi óvást emelhetett, és a Legfelsőbb Bíróság egy különlegesen megválogatott elnökségi tanácsa bármilyen ítéletet egy éven belül felülvizsgálhatott. És bizony, voltak ott esetek, amikor egyszer csak eltűntek közülünk társaink. Ilyen volt például a Nickelsburg László, aki a Baross téri felkelőcsoportnak volt a parancsnoka, és valamilyen kivételes szerencse és konstelláció révén jogerősen életfogytiglanra ítélték. Ő is ott volt velünk, és amikor elvittek minket szenet rakodni, akkor még napoztunk is együtt. És egyszer csak jött az utasítás, hogy összes cuccal jelentkezzen, és elvitték. Később tudtuk meg, hogy törvényességi óvást emeltek. Az utolsó kivégzettek között volt.[136]

[136] Nickelsburg László életfogytiglani börtönbüntetését töltötte, amikor 1959. november 12-én új nyomozást indítottak ellene, majd 1960. június 21-én perújítási nyomozást rendeltek el ügyében. 1961. július 15-én

Ezt azért mondtam el, mert valamikor szeptemberben, mikor mentünk volna dolgozni, akkor kettőnknek, Erdélyi Tibor építészmérnök-hallgatónak és nekem szóltak, hogy teljes cuccal menjünk, és elvittek minket egy zárkába elkülönítve. Erre rögtön az volt a gondolatunk, hogy velünk kapcsolatban is törvényességi óvásról van szó. Erdélyi Tibinek tizennyolc éve volt, nekem életfogytiglanom, tehát még Erdélyinél is rezgett a léc, hogy halálra ítélhetik. Tény az, hogy amikor el voltunk különítve egy zárkában, ahol a szállításra készítették elő a rabokat, akkor nemsokára, egy-két nap múlva kéz-láb bilincsben, mert ez dukált, fölraktak minket a rabomobilra, és fölvittek a Gyűjtőbe, és beraktak minket a Jobb Csillagba, egy zárkába, és beraktak mellénk egy gyanús pofát, akiről feltételeztük, hogy vamzer. Nem is nagyon részletezem. Egy hétig voltunk ott, és vártuk, hogy majd kiderül, hogy miért, de nagyon féltünk, nagyon úgy nézett ki, hogy ez is törvényességi óvás lesz. Ez pár hónappal volt a jogerős ítéletünk után, tehát benne volt az egy évben.

Akkor egyszer csak kinyílt a zárka, és egy joviális, fehér köpenyes úr jelent meg, és mondja nekünk, hogy „ugye önök műegyetemi hallgatók?" – mondtuk, hogy igen, ötödévesek, és villamosmérnök- meg építészmérnök-hallgatók. „Itt most szervezünk egy tervezőirodát, és megkérdezem, hogy volna-e kedvük ott dolgozni." Maga a hangnem úriemberi volt. Az illetőt Deme Kálmánnak hívták. Mi persze örömmel elfogadtuk. Ez rendkívül kellemes meglepetés volt, föl voltunk készülve arra, hogy újból vádat emelnek ellenünk, és nagyot

halálra és teljes vagyonelkobzásra ítélték. Kegyelmi kérvényét elutasították, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1961. augusztus 21-én jóváhagyta halálos ítéletét. 1961. augusztus 26-án végezték ki.

lélegeztünk, és örömmel mondtunk igent. Rengeteg fiatal egyetemista, fiatal mérnök volt, általában forradalmárok, munkástanács-vezetők voltak, és így tovább. Az egésznek volt egy diákszállói hangulata. Nagy hülyéskedések voltak, tele voltunk energiával. Lényegében a teljes belső hierarchiát rabokból alakították ki, a csoportvezetők is rabok voltak, és Deme Kálmán volt az egésznek a vezetője.

Hányan voltatok nagyjából?

Harmincöten-negyvenen. Sok fiatal srác volt, épületgépész-technikumi diákok a Kupa-féle szervezkedésből.[137] A Kupa nem került oda, csak az ügytársai. Egy Borbély György nevű harmadéves építész-épületgépész. Az épületgépész-technikum igazgatója, Szentirmay Sándor gépészmérnök, aki egy nagyon jó nevű épületgépész volt, kitűnő szakember, ő volt az épületgépész-csoport vezetője, az egykori tanítványai közül hárman-négyen ott voltak. Ezek tizenhat éves srácok voltak 56-ban, és akkor már tizennyolc évesek voltak. Meg egy Jakab Zoltán nevű építészmérnök, aki aztán neves tervező lett.

Mi ott nagyon sok titkos dologgal foglalkoztunk, és a titkosságra nézve a veszélyt a smasszerek jelentették, mert a smasszerek ugye kétnaponta hazamentek, de mi nem mentünk haza. Tehát mi voltunk a megbízhatóak, ezért mi voltunk tulajdonképpen a titokgazdák. Rábeszéltük az irodavezetőt, ő meg a belügyi főnököket,

[137] Cherven Arisztid Gyula és társai perében huszonnégy vádlott közül ifj. Szentirmay Sándor másod-, Borbély György harmad-, Kupa Mihály (a későbbi pénzügyminiszter) tizenötödrendű vádlott volt.

hogy tiltsák ki a smasszereket az irodából. Tehát a smasszerek nem léphettek be az irodába. A lényeg a Deme Kálmánnal való bizalmi viszony volt, aki hihetetlen módon megbízott bennünk. Nálunk voltak a kulcsok, a titkos anyagok kulcsa, miegyéb. Forgács Feri lett a rab irodavezető. Ő gyakorló mérnök volt, olyan harminckét-harminchárom éves, építésvezető volt a földalatti építésénél, nagy gyakorlata volt. Tehát voltak gyakorló mérnökök, rengeteg egyetemista meg más, és rengeteg időnk volt a munkára, és addig tulajdonképpen nem voltunk rabok, amíg az irodában voltunk.

Ez hogy nézett ki? Reggel nyolcra odamentetek, és este ötkor-hatkor vissza?

Fél nyolcra odamentünk, és délután öt körül visszavittek minket. Nagyon szívesen vállaltunk túlórát. A baj szombat-vasárnap volt. Péntek délután fölvittek minket a zárkába, és hétfő reggelig gyakorlatilag be voltunk zárva egy kétszer három méteres zárkába négyesével. Ilyenkor mindig csomó könyvet vittünk magunkkal az irodából. Rettegett az ember attól a gondolattól, hogy könyv nélkül maradjon. Sokat beszélgetni sem lehetett már, a zárkatársaimnak már a gondolatát is tudtam előre, ők is az enyémet, hogy mire hogyan fogok reagálni.

De máskor ti sem mehettetek át az irodába, ugye?

De, csak akkor jegyzőkönyveztük, hogy ki kell nyitni. Különböző elszórt helyeken voltunk, és akkor kiharcoltuk, hogy legyen egy önálló tervezőirodánk. Ott volt egy régi templomépület, amibe szinteket terveztünk be, és a legfelső szintre került a tervezőiroda, magunknak

terveztük meg. Akkor azt rohamléptekkel megcsinálták, és oda költöztünk át.

Ez a börtön temploma volt?

A börtön temploma volt, amit raktárnak használtak. Ott semmiféle lelki gondozásra nem volt lehetőség. Amikor én a nevelőtiszttől kértem azt, hogy pappal szeretnék beszélni mint halálraítélt, akkor kinevetett: „Ne is próbáljon ilyet kérelmezni." Egyszerűen nem lehetett lelki segítséget kapni. A templom épületében három szint lett. Az alattunk lévő szinten lett a suszteráj, ahol cipőket készítettek, zömmel papok voltak. Az egykori jezsuita rektorommal, Pálos Antallal is találkoztam ott a lépcsőházban. Akkor már vagy tizenharmadik éve ült börtönben, és azt mondta nekem, „Imre, tudod, ha nekem régen azt mondták, hogy idegrendszer, akkor én a vállamat megsöpörgettem, hogy nincs olyan: akarat van, hit van, lelkierő van. Tudod, most már tizenharmadik éve azt mondom, hogy van idegrendszer." Erre emlékszem. Úgy terveztük meg az irodánkat, hogy hidegmeleg vizes mosdók voltak.

Mi mindent terveztetek ti itt?

A Belügyminisztérium hatáskörébe tartozó mindenféle tervezési munkát végeztünk: építési, épületgépészeti, villamossági munkákat, és néha biztonsági berendezéseket is terveztünk.

Ezek között volt, amelyik valamiért tényleg titkosságot igényelt?

Az akkori titkossági hisztériához tartozott minden. Volt ilyen „szigorúan titkos" pecsétünk, és a villamos csoportnak én voltam a vezetője mint egyetlen villamosmérnök. Egy Végh Tibor nevű fiú volt az egyik rajzolóm, ő tornatanár végzettségű volt, de a Műszaki Egyetem politikai mozgásaiban nagy szerepet vitt. Szegény, nagyon korán meghalt szívinfarktusban. Megtanítottuk műszaki rajzolni. Emlékszem, egyszer csak megszólalt, hogy „Imike, titkosítsunk valamit". Mondom, „ide figyelj, Tibike, hülyeség, miért titkosítsunk bármit is?" – „Úgy szeretnék titkosítani." Pálhalmára küldtük le egy tehénistálló terveit, és engedtem a kísértésnek, Tibike rányomogatta: „Szigorúan titkos." Ezzel a következő járt: külön fegyveres futár vitte el, ilyen kis páncéldobozkában, vitte Pálhalmára a tehénistálló tervrajzát. – Voltak például jelzőberendezések, amiket tényleg titkosítani kellett.

Új börtönt nem építettetek, a zsúfoltság enyhítésére nem történt bővítés ez időben?

Nem. A Mosoni utcában volt a büntetés-végrehajtás kórháza. Nagyon rossz állapotban volt, egy Beke Tibor nevű építészmérnök-hallgatót, aki a műegyetem forradalmi ügyében volt érintve, és hat vagy nyolc évet kapott, őt küldték ki statikai véleményt alkotni, és ő írt egy jelentést, hogy összedőlés előtt áll az épület, és a felelősséget nem lehet vállalni. A Deme nagy palávert vert ki, és az eredmény az lett, hogy a rabkórházat onnan ki kellett költöztetni. Rögtön aládúcolták. Ez a mi eredményünk volt, és akkor Tökölre, az egykori internálótáborba került a rabkórház, oda telepítették ki nagy

hirtelen – egyébként katonai laktanya volt korábban. Én mint egyetemista voltam abban a laktanyában nyári gyakorlaton. A légvédelemhez tartoztunk.

Volt egy nagy épület, azt kellett kórházzá átalakítani, és akkor hihetetlen hajrában, éjjel-nappal dolgozva megterveztük a rabkórházat. Emlékszem rá, hogy én még arra gondoltam, hogy milyen tragédia történik akkor, hogyha műtét közben elalszik a lámpa, és kimaradnak az elektromos berendezések. Akkor szerencsétlen rab meghal a műtőasztalon. Ezért az ország legmodernebb áramellátó rendszerét terveztem meg, saját dízelgenerátorral. A pincében volt egy dízelgenerátor, volt egy nagy akkumulátortelep, csináltattunk unformereket, tehát az akkumulátorok körülbelül húsz percig tudták ellátni árammal. Két hálózat volt – nem részletezem, de abban a korban ez egy hihetetlenül biztonságos dolog volt. Az én felelősségi köröm volt, hogy a kórház legfőbb áramellátását biztosítottuk, erre büszke vagyok.

Deme mindenben támogatott minket. Az volt a szerencse, hogy nemcsak ő volt rendes, hanem a főnöke is a belügyben. A belügyi vezetés nagyon bízott az iroda szakértői kapacitásában. Például a belügyi költségvetést elküldték hozzánk, hogy mi állítsuk össze, mert minket semmi érdek nem fűzött, csak, hogy az koherens legyen. Amikor ugye civil szervezetekkel is kapcsolatba kerültünk, mindig elámultak a terveink precizitásán. Nekünk volt időnk, volt emberünk, volt rajzpapír, pauszpapír, tehát hihetetlenül jó terveket csináltunk, mintául szolgált. Na most a terveket nem írhattuk alá, hanem számunk volt. Én voltam a 28. számú tervező. Tervezte: 28., ellenőrizte: 13., és így tovább. És utána aláírta a Deme Kálmán. Így mentek ki ezek a tervek.

Azért mondom, hogy az öt évemnek az utolsó negyven százalékában ilyen „sitiprinci"[138] minőségben voltunk. Például kaptunk csíkos ruhát. Ebből is lettek problémák. Amikor Egerben a börtön tápellátásával problémák voltak, le kellett egy kábelt fektetni, ami a börtön áramellátását két úton is biztosította, és ennek a nyomvonala Eger belvárosában húzódott. Ilyenkor elő volt írva egy – 1800-as évekbeli kifejezéssel – műtanrendőri bejárás. Azért mondom el, hogy kicsit az ősi magyar műszaki nyelvet is csiszoljuk. A műtanrendőri bejárás abból állt, hogy a tervező és a beruházó megbízottjai a hatósági személyekkel és az önkormányzat – amit akkor tanácsnak hívtak – szakembereivel bejárják a nyomvonalat, utána jegyzőkönyvet vesznek fel, hogy milyen ütközések vannak, hol van probléma, oda nem lehet, mert gázvezeték van, vagy a csatornát át kell törni, és így tovább. Ez egy népes társaság szokott lenni, és ezt előírja a törvény. Meghívták a tervezőket, hárman voltunk, három csíkos ruhás rab két fegyőrrel, felvonultunk oda kis rajztáblácskákkal a kezünkben, ott egy ilyen harmincfős társasággal végigvonultunk ezen az egy kilométer hosszú szakaszon Eger belvárosában. Nem kis feltűnést keltettünk. Az emberek álltak az út szélén, néztek, volt, ahol tapsoltak. Jött arra egy turistabusz, fényképeztek minket. Ez 1960-ban volt.

Gondolom, hosszan ácsorogtatok, konzultáltatok.

Persze, több órán át. A hivatalos műszakiak is először zavarban voltak, mégis, ezek rablógyilkosok, meg roszszabbak, mint a rablógyilkosok. De utána, mikor már

[138] Sitiprinc (börtönszleng): kivételezett „rab herceg".

szakmai beszélgetés kezdődött, és kiderült, hogy mi értelmes lények vagyunk, és jól meg is csináltuk a tervet, jobban, mint amihez ők hozzá voltak szokva, akkor egyszer csak kialakult egy kollegiális hangulat. Utána minket vittek a zárkába, majd onnan a rabomobillal haza, és akkor őrült nagy botrány lett belőle. Az egri pártbizottság feljelentést tett, és óriási botrány lett. Demét raportra hívták a minisztériumba, és akkor különböző intézkedéseket tettek. Kaptunk egy kimenőruhát, ami katonaruha volt, és ilyen pici R betű volt rávarrva. Rabomobil helyett kaptunk egy kisbuszt, és kaptunk egy külön fegyőrt, aki a smasszer-altisztképző egyik oktatója volt, egy nyugdíjas főtörzsőrmester. Őt reaktiválták, és mindig jött velünk. Volt még a gépkocsivezető, és volt még egy smasszer, összesen hárman. Vele nagyon jóba lettünk, egy kedves öregúr volt – öregúr, hozzánk képest. Ő velünk szolidarizált teljes mértékig. Neki kellett pisztolyt hordania. Húzta az oldalát, gerincproblémái is voltak, mindig Pesten hagyta a pisztolyát, és kitömte újságpapírral a pisztolytáskáját. Mondtuk neki, hogy „főtörzs úr, ne csináljon ilyet, mi kerülünk bajba, nekünk lesz rossz ez, magát meg sittre vágják".

Aggódtatok érte?

Aggódtunk, nagyon rendes ember volt. „Nem lesz ebből semmi, nem bírom cipelni." Mondom, „visszük mi". Azért mondom, már ilyen Rejtő Jenő-i jelenetek voltak.

A tervezőiroda voltaképp kitartott a börtönéveid végéig?

Igen, onnan szabadultam 63 márciusában. 1960-ban a rendszer egy mérsékelt kis szemkiszúró amnesztiát csinált,[139] amely amnesztia keretében kiengedték a Farkasokat[140] meg az ávós főtiszteket.

Meg néhány neves művészt, így Darvas Ivánt vagy Déry Tibort például...

...Donáth Ferencet.

Méreit talán nem.

Méreit nem. Ez egy körülbelül kétszáz főre kiterjedő amnesztia volt, miközben több tízezren ültünk. És mindenki számított már egy jelentősebb amnesztiára. Nagyon nagy volt az elégedetlenség, ráadásul a smasszerek is, illetve a büntetés-végrehajtás is egy nagyobb mértékű amnesztiára számított, arra kaptak utasítást, hogy fölkészüljenek, tehát már a nevelőtisztek is adagolták, hogy majd amnesztia lesz. Ezt

[139] 1959 nyarától évente részleges, 1963-ban pedig „nagy" amnesztiát hirdettek, amely más rabok mellett a megtorlás során elítéltek különböző csoportjaira is vonatkozott. Az 1959. évi 12. számú tvr. értelmében a rövidebb időtartamú büntetésre ítéltek és a fiatalkorúak, illetve az idősek, várandós vagy kisgyermekes nők hátralévő büntetését engedték el. Szabadlábra helyezték az 1956 utáni különleges (rögtönítélő, gyorsított vagy népbírósági) eljárás során elítéltek nagy részét is. Az 1960. április 1-jén kihirdetett részleges közkegyelem során a kommunista hatalom egykori gyakorlói és elszenvedői egyaránt kiszabadultak. Ekkor a büntetésükből legalább tíz évet letöltő háborús bűnösök is elhagyhatták a börtönt. Az 1963-as „nagy" amnesztia nem vonatkozott a visszaesőkre és a köztörvényes bűnökért elítélt felkelőkre. A forradalom és szabadságharc elítélt résztvevői ugyanakkor egyéni kegyelem alapján is szabadulhattak, így történt például Déry Tibor esetében is. Lásd https://56online.militaria.hu/cms/fogalomtar-amnesztia, letöltve 2025. augusztus 15.

[140] Farkas Mihályt és Farkas Vladimirt.

nem rosszhiszeműen tették, csak rosszul sült el végül. Amúgy is a rablélek olyan, hogy állandóan amnesztiát remél, különösen az olyan személy, mint Fónay Jenő, aki állandóan konfabulált, és állandóan hozta a híreket, hogy „gyerekek, karácsonykor amnesztia lesz". „De soha nem volt még karácsonykor." „De most lesz karácsonykor." Persze nem lett. Ugyanúgy november 7-e előtt, április 4-e előtt, mindig jött.

Jenővel rengeteg gondunk volt, és mindig óvtuk őt. Odahívtuk a tervezőirodához épületgépésznek, akkor is valami fegyelmin volt, és belügyi utasításra hozták ki onnan. A Jenő az irodán is úgy érezte, hogy ő kegyelmes úrként sok mindent megengedhet magának. Volt egyszer egy jelenet: ugye rendkívül szigorúan tiltották a rádiók üzemeltetését. Rádió alatt azt kell érteni, hogy kis fejhallgatóba egy diódát szereltünk, és akkor a fűtéscsövekre csatlakozva, mivel nem volt messze légvonalban a lakihegyi adó, lehetett a Kossuth rádiót hallgatni. Ezt iszonyatosan büntették. Ha valakit elkaptak, akkor sötétzárkát kapott, fél évre eltiltották a munkától, szóval rendkívül súlyos volt. Az iroda a rádiók elosztásának a központja volt, mert volt egy részleg a börtönben, amit speciálműhelynek neveztek, és ott többek közt titkosszolgálatok részére csináltak különböző elektronikus berendezéseket, azonkívül ott tárolták a selejt telefonkészülékeket – ez is egy ilyen rabmunka volt. Az onnan kiszerelt fejhallgatókból csináltuk vígan a rádiókat. Ez szigorúan büntetendő volt, de kihasználva a büntethetetlenségünket – nem léphettek be a smasszerek –, ott gyártottuk ezeket, meg raktároztuk a hipisek elől. A Jenő az egyik mosdó alatt ült, és ott hallgatta a rádiót. Bejött a Deme Kálmán, meglátta ezt, mire a Jenő nagy zavarában ledobta a fejhallgatót,

és elkezdett ott matatni. A Deme behívott engem, hogy mit csinált ott a Fónay? Mondom, a lefolyót tisztogatta. Azt mondja, „én úgy láttam, mintha egy rádió lett volna". Mondom, „nem tetszett jól látni, nem volt nála rádió". „Hiszek magának." Akkor a Jenőt jól leápoltuk.

Pesten voltunk, bővítettük, építettük a tervezőirodát, meglehetősen jó helyzetben voltunk. Szinte bármit el tudtunk intézni, ami a munkánkhoz kellett. Bármilyen drága szakkönyvet behoztak. Mivel elektronikus munkákat is kellett terveznem, Bécsből hoztak be szakkönyvet. Szakmailag nagyon bíztak bennünk a minisztérium részéről, kényelmes volt nekik, és biztonságos, mert ugye mi nem mentünk haza. Ugyanakkor Vácott föl voltak ajzva az emberek, és nemcsak az volt megdöbbentő, mikor azt a kis bakfitty amnesztiát meghallották, és onnan néhány ember elment – köztük a nagyon nem szeretett Déry Tibor, akit nagyon utáltak a rabok. Rossz modora, nehéz természete volt. Kialakult egy rabtestvériség – ha csomag jött a zárkába, akkor azt azonnal kollektíve megettük, fölfaltuk. Elképzelhetetlen volt, hogy valaki eltegye, beossza. Ő a szalonnáját beosztotta; kért tőle a társa, nem adott neki. Meg kedvezményeket kapott, könyvei lehettek, írhatott, gyakrabban volt beszélője, és így tovább. Bent a börtönben a legkisebb egyenlőtlenség szemet szúrt. Addig jó, amíg együtt szenvedünk, és lám, a nagy emberek, mint például a Bibó, ők soha semmit nem kértek maguknak. Valószínű, hogy a Déry ott is írt. Persze mindenki másképp csinálta.

Azért mondom, hogy ezek után már pattanásig feszült a helyzet – és akkor megérkezett a hír, hogy Kádár Csepelen mondott beszédet, és abban a beszédben azt mondta, hogy amnesztiát hirdetünk, megbocsátunk

az ellenünk vétkezőknek – ha nem is ezekkel a szavakkal, de ez volt a lényege. És már nincsenek politikai foglyok a börtönökben, csak köztörvényes bűnözők vannak, gyilkosok, tolvajok és hazaárulók. Valami ilyesmit mondhatott. Ez hihetetlen hangulatot hozott létre, és gondold meg, amikor már több száz vagy ezernyi ember várja a szabadulást, és erre kicsit föl is készítették, fölbiztatták őket, és akkor ezt mondja. Vácról nyolcan vagy tízen szabadultak, nagyon kis számban. Gyilkosok vagyunk?! Bűnözők vagyunk?! És nincsenek már politikai foglyok?! Erre elindult egy sztrájkkezdeményezés.[141] Többek, a józanok és tapasztaltak ellenezték. Ilyen volt Mérei Feri is, aki már ilyenben részt vett. Azt mondta, gyerekek, földobjuk a labdát nekik, hogy lecsaphassák, kemény rendcsinálás jön, és így tovább. De a fiatalok végül elhatározták a sztrájkot, és a börtön nagy része éhségsztrájkba lépett. Ez rendkívül hatásos volt. A smasszerek hihetetlen dühbe gurultak, Pestről lejött Földes László, a belügyminiszter első helyettese.[142] A főkolomposoknak hitteket azonnal levitték a Doberdóba. Többek között a Mérei papát, aki ellenezte. De ő jó bolsevikként azt mondta, ha a többség így döntött, akkor ő is éhségsztrájkol. És a Doberdóban akkor víz állt.

[141] A Váci Országos Börtönben 1960. április 7-én a szűkre szabott amnesztia elleni tiltakozásképpen számos fogoly éhségsztrájkba kezdett. A résztvevőket különböző büntetésekkel sújtották, és legtöbbjüket átszállították a budapesti, a márianosztrai, illetve a sátoraljaújhelyi börtönökbe. Lásd Kertész Dezső – Litván György: Váci börtönsztrájk, 1960. Visszaemlékezések és dokumentumok, in *1956-os Intézet – Évkönyv IV.*, Budapest, 1995, 163–234.

[142] Földes László 1958. február 13-tól 1964. december 11-ig volt a belügyminiszter (az éhségsztrájk idején Biszku Béla) első helyettese.

Mit neveztek rabnyelven „Doberdónak"?

Az alagsorban lévő büntetőzárkákat. Oda levitték őket, és napokig tartott az éhségsztrájk. Végül aztán úgy döntöttek, hogy abbahagyják. A Mérei papát nem tudták értesíteni, és ő sztrájkolt a legtovább. Azért mondom, hogy ő egy nagyon klassz személyiség volt. Azért mondom el, mert feledésbe, homályba megy. Ő is, meg Bibó is igazi karakterek voltak. Mérei papa elmondta az érveit a sztrájk ellen, azok be is következtek, és ő volt az, aki legtovább ott volt. És utána a megtorlás beindult, elkezdtek húsz embert kihallgatni mint szervezőket, és a börtönlázadás halállal is büntethető. Egyszerűen féltünk attól, hogy itt Pesten kimaradunk ebből, és féltettem a barátaimat, a társaimat, akik szolidárisak voltak velem, és idehoztak a munkába. Óriási nyomozás indult, előkészítettek mindent, hogy egy monstre pert csináljanak, ami példát hozhat, és valószínűleg a Földes is ez irányban dolgozott. Valószínűleg a politikai vezetés állította le, lehet, hogy ez a Hruscsovéknak sem tetszett – azt mondom, amit a tervezőirodai látószögből láttam.

Hogyan értesültetek ti róla később?

Jöttek a hírek, Vácról állandóan hoztak a Gyűjtőbe embereket. Döntés született, hogy a váci politikai foglyokat szét kell dobni. Egy részüket átvitték Márianosztrára. Márianosztra úgynevezett osztályidegen-börtön volt, tehát a pokol bugyraiban is el voltak különítve az osztályidegenek. Osztályidegennek számított Eörsi Pista például. Oda vitték át a súlyosabbakat, oda került át Bibó István is. Márianosztrán nagyon durván bántak

a rabokkal. Ez a nosztrai börtön egy furcsa képződmény volt. Egyrészt ugye ott szabadjára engedték a smasszereket, az a bizonyos „ne csak őrizd, gyűlöld ellenségeidet" felirat igazán érvényesült, másrészt meg ugye a mesterséges „osztályidegen" címke még a szokásos gátlásokat is fölszabadította velük szemben, na, most az urakat jól megtaposhatjuk, megverhetjük. Ráadásul Nosztrán fantasztikus jó volt a levegő. A hegyek karéjában. Mikor ott jártam munkát végezni, olyan nosztalgiám lett. Ez mind hozzájárult ahhoz, hogy ott nagyon rossz legyen a légkör. Mindenkit az foglalkoztatott, hogy hova fut ki ez az egész éhségsztrájk dolog. Lehet, hogy súlyos helyzetbe kerülünk, mert újabb ítéleteket adnak, és akkor az azt jelenti, hogy semmiféle amnesztia már nem vonatkozhat ránk. Rossz volt a hangulat.

Ráadásul ott megvertek néhány rabot, és szolidaritásból a zárkákban a rabok verték az ajtókat. Ez egy félelmetes dolog, amikor elkezdik a rabok verni, döngetni az ajtókat. Persze, Bibó István is szolidáris volt, ő is rugdalta, döngette az ajtót. Na most amíg a dörzsöltebb rabok tudták, hogy egy ilyen ajtórugdosás után a lehulló mészport és kis vakolatdarabkákat el kell távolítani, addig a kitűnő tudós, miniszter, drága jó embernek persze ez nem jutott eszébe. Aztán jöttek a smasszerek, végignézték az ajtó alját, és levitték a pincébe és rettenetesen megverték Magyarország törvényes miniszterét, hogy így mondjam, aki a legbátrabb volt, aki a Parlamentben a helyén maradt. Többek között Bibó Pista értem is aggódott, hátha én is belekeveredtem az éhségsztrájk szervezésébe.

De hogy gondolta ő ezt? Hisz tudhatta, hogy te már nem ott vagy.

Nem tudták, azért annyira nem tudtak mindent a rabok.

Azt nem tudta, hogy te már fél éve nem Vácott vagy?

Így van, nem tudta. A másik nagyon nagy társaságot Sátoraljaújhelyre vitték. Oda került a Mérei papa is. Sátoraljaújhelyen egy nagy varroda volt, ahol ágyneműket meg ilyeneket varrtak. Szegény, rosszul látó Mérei papát is egy ilyen varrógéphez osztották be, és egymás után rontotta el a varrást. És ott elkövetett megint egy bűnt, mert a börtönszabályzat szerint tilos mások érdekében felszólalni. Valakit megvertek, és a Mérei papa felszólalt emiatt. Na most ez megint nagyon súlyos vétek volt. Ott voltak ilyen tragikomikus esetek is. Volt egy zárka, ahol a Mérei papa volt, Péterfi Miklós egyetemi hallgató, meg mások. Egy ilyen nagyobb zárkában ötüknek volt aranyere. Az aranyérre kaptak a raborvostól kúpot. Ez a kúp csokoládébevonatú volt. Ez gyanús lett a börtönparancsnoknak, hogy lehet, hogy egy zárkában öt ilyen van? Ezek biztos megeszik a kúpot. Személyesen eljött a börtönparancsnok. Megjelent, és le kellett húzniuk a nadrágjukat, lehajolni, és a börtönparancsnok belenézett mindegyiknek a fenekébe. A Mérei papáéba is, a Péterfi Miklóséba is, meg a másik hárombe is. Nem akarta elhinni, azt hitte, összejátszanak a rab orvossal.

Akkor mi Pesten elhatároztuk, hogy több rabtársunkat kimentjük onnan, „Sadaradáról". Az első világháborúban a k. u. k. hadseregben nem tudták kimondani az osztrákok a Sátoraljaújhely szót, Sadaradának nevezték. Akkor írtunk beadványokat a Demének, illetve a minisztériumnak, hogy szükségünk volna egy fizikusra

– ez volt a Papp Jóska, szükségünk volna egy dokumentációs szakemberre – ez volt a Hegedűs László, és még több nevet is felsoroltunk. Neveket is mondtunk. A minisztérium már leküldött egy ukázt, hogy ezeket négyüket föl kell hozni Pestre. Annyira sürgősen jött a dolog, hogy nem lehetett megvárni a heti egyszeri rabomobilt, amelyik járt föl-le, hanem vonatra ültették őket, és közönséges kupéban ültek összebilincselve. Volt velük két vagy három smasszer. Ilyen zempléni vagányok jöttek a vonaton, és elkezdték a smasszereket zrikálni. A smasszerek bújtak oda a rabokhoz védelemért. Erre Papp Jóska odaszólt ezeknek a vagányoknak – utasok voltak, a fekete vonat utasai –, hogy „ne bántsátok a smasszereket": védték őket. Így értek fel Pestre, és nem tudták a szerencsétlenek, azt hitték, hogy tárgyalásra viszik őket, vagy pótnyomozásra. Csak amikor behozták oda hozzánk, akkor derült ki számukra, és így sikerült őket kimenteni.

Ezeket a színes dolgokat elmondtam, de nem ilyen volt az élet. Ezek maradnak meg, a rabszolidaritás dolgai. A dolgozó rabok vannak a legkedvezményezettebb helyzetben, ők spájzolhatnak, több beszélőt kapnak, több úgynevezett kedvezményt kapnak. Több dolgot el tudnak intézni a rabadminisztráción belül. Ha ügyesen csinálják, akkor a befolyásuk megnő. Ezzel éltünk, és ezért sikerült sok mindent megoldani. Azonkívül kényelmes is volt ez a börtönfelügyeletnek, illetve a minisztériumi felügyeletnek, mert sok mindent megcsináltunk.

Mondok példákat: volt egy gyermekváros Soponyán.[143] Soponya ott van Fehérvár és a Balaton között.

[143] A Soponya-nagylángi Gyermekváros 1958-ban kezdte meg működését Ádám Zsigmond vezetésével. Lásd Czike Klára: Gyermekvárosok, *Educatio*, 6(1997)/1, 37–47.

Egy kastélyban volt egy nagyon lelkes, humanista szervező, aki később öngyilkos lett, Ádám Zsigmond. Elment a belügyminiszterhez, segítséget kért a soponyai építkezésekhez, mert kapott pénzt, de nem eleget, és nem volt építőipari kapacitása sem. Erre a belügyminiszter rabokat vezényelt ki, hogy a rabok segítsenek. Ott kellett tantermet építeni, úszómedencét a szegény kisgyerekek számára. A terveket mi készítettük. Ádám Zsigmond több gyermekvárost is szervezett, nagyon derék ember volt. Az ördöggel is cimborált, hogy a gyerekeinek a sorsa javuljon. Egy abszolút önzetlen valaki volt. A falu temploma az a kastély kápolnája volt. Neki szüksége lett volna a kápolnára, nem kápolna céljára. Megegyezett az egyházzal, hogy épít egy másik kápolnát bent a faluban, hogyha átadják ezt a kápolnát. Ez megtörtént, és utána elkezdték fúrni, hogy micsoda klerikális gazember, hogy az egyháznak új templomot épít, holott őt csak az érdekelte, hogy a kastély templomát be tudja integrálni a gyermekotthonba. Gyerekvárosnak hívták. Oda lejártunk mi tervezésre meg művezetésre. Szívfacsaró nagy élmény volt, ahogy a gyerekek megláttak minket – rabruhában voltunk, csíkosban –, és odarohantak, és a nyakunkba ugráltak. Olyan szeretetvágy volt bennük, és bizony, voltak köztük sokan, akiknek az apja rab volt.

Sok gyerek volt ott Soponyán?

Sok, több száz, és bővült. Emlékszem, egy Madár Vali nevű kis, második osztályos lányka hozott nekem papírszalvétába csomagolva három kis rövid ceruzát, egy radírt, és egy szívecskét rajzolt a papírszalvétára. Megvan még. Ők is rabok voltak, mi is rabok voltunk.

Nekünk még volt reményünk, hogy szabadulunk, ők a sorsukból nem. Voltak ott politikai foglyok gyerekei is, utóbb kiderült. Ezt a szegény igazgatót végül kirúgták, és később öngyilkos lett. Nagyon derék ember volt. Sok ilyen élményünk volt. Volt olyan – ezek érzelmileg megfogtak –, hogy Szentgotthárdon volt egy járási börtön, és ott fölszámolták a járásbíróságot és a járási börtönt. Le kellett mennünk, és ott terveket kellett készítenünk. Rabomobillal elvittek, és képzeld el, hogy ott voltunk a határ közelében, többszörös rabságban. Este az alpesi levegő jött be – utána hetekig apátiában voltam, hogy sohase fogok kijutni oda. Életfogytiglanra elítélt rab vagyok. Útközben megálltunk a szükségletek végzésére, és akkor ott, a szabad levegőn láttam az Alpok nyúlványait.

Sok élettapasztalatot is szereztem, hiszen köztörvényesekkel kellett együtt dolgoznunk, sorsokat ismert meg az ember, a cigányságnak a sorsát. Emlékszem, volt egy megrázó élményem. A pécsi börtönben a folyosón, a zárka előtt feküdt egy cigány asszony, és egy lavórba hányt. Kérdezem a smasszertől, hogy mi van ezzel a szegény asszonnyal? Azt mondja, „kanalat nyelt, és most hánytatják, hátha kijön". Egy ilyen rabmenekülési dolog volt. Volt, aki villanykörtét nyelt le, az szinte hihetetlen.

Vagy drótszálból fabrikált „karácsonyfát", ami kinyílik, ha a nyelőcsövön át lejut a gyomorba. Egész házi gyűjteményt mutatott nekem az egyik volt sógorom, aki pályakezdőként az IMEI-ben, az Igazságügyi Megfigyelő és Elmegyógyító Intézetben volt börtönorvos, hogy mi mindent nyelnek le a rabok, csak azért, hogy kórházba jussanak.

Vagy egyszerűen hogy egy másik börtönbe kerüljenek át. Amikor ugye a börtönorvos megkérdezi, „na ide figyeljen, Lajos, mi a fenét akar, basszameg?" „El innen, szeretnék a Gyűjtőbe kerülni, vagy Vácra kerülni, vagy közelebb a családomhoz." Vagy egyszerűen csak egy kis – bocsánat a szóért – kényeztetésre vágynak, hogy lepedős ágyban aludjanak, hogy egy kicsit jobb kaját kapjanak, és így tovább. Vagy el voltak keseredve. Kanalat nyeltek, eltörték a kanalat. Ott éreztem át, hogy milyen sorsok vannak. Számtalan ilyen volt. Az életnek ez a sűrűje. Tele volt keserűséggel, meg humoros dolgokkal.

Állampusztára[144] is vittek minket, egy távvezetéket kellett fölmérni, és ott a különböző üzemegységek között egy ilyen kis lóvontatta lóréval lehetett közlekedni, három-négy kilométerre voltak egymástól. Kaptunk egy smasszert – ők ahhoz vannak szokva, hogy az ilyen egy évre, maximum kettőre elítéltek, akik már leültek egy évet, azok ott szabadon is járkálhatnak, dolgoznak. Akkor fölszálltunk a lóréra, egy smasszer jött velünk, négyen voltunk. Széll Sanyi, aki tanársegéd volt a műegyetemen, egy Szíj Zoli nevű gimnazista, aki piarista diák volt, én voltam, és Erdélyi Tibor, aki tizennyolc évre volt ítélve. Akkor kérdezi a smasszer Széll Sanyit: „Maga mire van ítélve?" „Életfogytiglanra." „Ejnye-ejnye, ne hazudozzon." Megkérdezi az Erdélyi Tibort, „tizennyolc évre". „Nahát!" Akkor fölvonta a szemöldökét. Akkor jött a Szíj Zoli: „Hat évre." Ez még belefért. Azt mondja: „Maga? Ha maga is azt mondja, hogy életfogytos, akkor nagy baj lesz." Megszólal a Szíj Zoli, „sőt, ő

[144] A Bács-Kiskun megyei Harta községhez tartozó Állampusztai Országos Büntetés-végrehajtási Intézetre utal, amelyet 1883-ban alapítottak a fogvatartottak mezőgazdasági foglalkoztatása céljából.

halálra is volt ítélve!" „Igaz, hogy halálra volt ítélve?" Mondom, igen. „Ronda hazudozós, szálljon le, gyalog jön!" A lóré elballagott, én meg ott voltam a pusztában. Ez tényleg puszta volt. Én később érkeztem meg Mélykútra. Egész nap, amíg dolgoztunk, a smasszer engem hergelt. „Maga húsz nap sötétet fog kapni. Nem szégyelli magát, ilyeneket hazudozik?" Mondom, tényleg... „Ne mondja, mert azonnal visszaviszem!" Visszatértünk a lóréval – visszafele már ülhettem rajta. Odavitt a parancsnokságra, és ott hagyott kint: „Itt marad, míg be nem hívjuk." Bement jelenteni, hogy én milyen disznó voltam, és halottfehéren kitántorgott. „Miért nem mondta, hogy tényleg halálra volt ítélve?" Mondom, mondtam. És ő kapott három napot. Merthogy leszállított, megszökhettem volna. Jó pár kilométeres terület volt, onnan leléphettem volna, de mit csinálok? Voltak szökések a Gyűjtőben is, akkor mozgósították a munkásőrségtől kezdve a határőrségig mindenkit.

Olyan is volt, hogy a szökevény rabok a határon is átjutottak?

Nemigen. Nagyon meg volt szervezve minden. Alapvetően egyre jobban fölkészültünk arra, hogy bizony, jó pár évet le kell ülni. Annyira stabilnak tűnt a rendszer, egyre masszívabbá vált. Az emberek beletörődtek, alkalmazkodtak.

Jöttek hozzátok hírek, hallgattátok a rádiót?

Hallgattuk a rádiót. Ügyeletet tartottunk, és meghallgattuk a nyolcórai híreket, a tízórai híreket és az éjféli híreket. Rájöttünk arra, hogy a rendszer kommunikációjában éjfélkor egy rövid hírben mondták be azokat a híreket, amelyeket le akartak tudni, de ahol tudták, hogy nagyon kevesen hallgatják meg, és soha nem ismételték meg, akár le is tagadható.

Mondj néhány példát.

Ítéletekről, nemzetközi dolgokról, a kubai válságról például. Ezeket összehasonlítottuk, hogy mit mondtak a nyolcórás hírekben, tíz órakor, éjfélkor, és ezt kielemeztük. És ha valamelyik rövidebb volt, vagy nem említették, akkor ebből már messzemenő következtetéseket vontunk le. Odafigyeltünk mindenre, elemeztük a dolgokat. Mikor a kubai válság volt 62 őszén, akkor pattanásig feszült a helyzet. A börtönben a smasszerek idegei táncoltak, durvák voltak. Akkor éreztem azt, hogy itt van egy olyan veszély, hogy kivezetnek minket az udvarra, és legéppuskáznak. Ha itt beindul egy nemzetközi konfliktus, netán egy atomháború – ezt mi ott megéreztük ezekből, hogy éjfélkor bemondtak valamit. Ezt a következtetést vontuk le, akkor szabályszerű szorongás lett úrrá rajtunk, a smasszerek szorongása átragadt ránk is. Ők is szorongtak. Eligazításokat kaphattak, be voltak élesítve a titkosszolgálati módszerek, egyebek.

Az egykori ügynöki hangulatjelentésekből is ugyanez köszön vissza, mint amit átéltél, és most felidézel. Egy váci zárkaügynöki jelentésben olvastam hasonlókat, épp ez időből, 62-ből; azt írja például a vamzer, hogy „Bibó István is elkerülhetetlennek látja egy harmadik világméretű háborús konfliktus kitörését". Általános apokaliptikus szorongás lehetett ez időben, hogy mi jöhet még.

Rengeteg apró jelből érzékeltük, meg az embernek van egy olyan oldalvonal-érzéke, mint a bálnáknak, amivel érzékeli a helyzetet. A rádió állandó figyeléséből ez nem volt olyan nehéz, mert akármennyire is elkenték a híreket, a lényeg átjött. És mondom, éjfélkor mondták a legtöbbet. Utána jött egy nagy föllélegzés, amikor kiderült, hogy visszavonták a szovjet rakétákat. Ekkor volt egy érdekes dolog. A Belügyminisztériumból lejött két tag. Az egyik főosztályvezető volt – Pipás Szabónak neveztük, mert Szabó volt a neve, és pipája volt, ő felügyelte a büntetés-végrehajtást, és hozzá tartozott végső soron a tervezőiroda is. Sok problémánk is volt vele – szemben az előbb említett Szentirmayval, aki az ország egyik legjobb épületgépésze volt, és aki szükségesnek tartotta, hogy amikor a kalocsai női börtönt felújítottuk, akkor bidéket szereljenek be a zárkákba vagy a fürdőszobákba. Ebből nagyon nagy balhét csináltak, és ez a Pipás Szabó is megkérdezte a feleségét, hogy „tudod-e, mi az a bidé?" Sose hallotta. Le akarták szerelni, és az egészségügyi minisztérium állt mellénk. Gondold meg, ezer nő bezárva. Nagyon bölcs dolog volt a bidé. Voltak ilyen kis harcaink. Na, ez a Pipás Szabó lejött, és hozott magával egy ismeretlent. Azt mondták a Demének, hogy szeretnének egy vagy két értelmes rabbal beszélni, tervezővel. Én voltam az egyik. Akkor azt kérdezték meg, hogy mi volna a véleményünk, ha egy nagyszabású amnesztiát hoznának. Én nagyon vigyáztam, nehogy azt mondjam, jaj, de jó, és így tovább. Mondtam, hogy az a véleményem, hogy a Magyar Népköztársaság renoméjának jót tenne. „És maguknak?" Mondom, arról nem beszélek. Akkor erről beszélgettünk. Én vigyáztam, nehogy bármit mondjak: „Nagyon várjuk", vagy „itt az ideje" – nem mondtam

ilyet. Ha azt mondom, hogy nagyon várjuk, akkor az már egy rossz pont. Úgyhogy ez volt. Ez akkor nagyon megütött. Még azt se mondták, hogy ne beszéljek róla.

Mikor történt ez?

62 novemberében. Utólag tudtam meg, hogy ebben az időben már a washingtoni magyar nagykövetség vezetője, Radványi János[145] a kormányzat megbízásából tárgyalásokat folytatott az amerikaiakkal és az ENSZ vezetésével arról, hogy mi volna a feltétele a magyar kérdés levételének a napirendről. Csak a történelem számára mondom el azt a közismert tényt, hogy 56 után az ENSZ Közgyűlése minden évben hetvennyolcvan százalék közötti nagy többséggel elítélte a Szovjetuniót és a Kádár-féle Quisling-kormányt 1956 és a megtorlás miatt. Ez annyira ment, hogy amikor 1960-ban Kádár megjelent az ENSZ Közgyűlésén, akkor a küldöttek nagy része kivonult tüntetően, és ez a neuraszténiás embert nagyon érintette. Ugyanez volt Hruscsovval is. Hruscsov akkor már nyitni akart, egy kicsit meg akarta ismételni az Ausztriával kapcsolatos dolgokat, csak más politikai és történelmi körülmények között, és terhére volt ez a dolog. Mert minden alkalommal, amikor csak lehetett, a Hruscsovnak is az orrára húzták ezt, és a Kádáréknak is kellemetlen volt. Ezért ezeken a tárgyalásokon az első, legfontosabb követelés – sok más mellett – az volt, hogy a politikai foglyoknak teljes körű amnesztiát kell adni ítéletre való tekintet nélkül. Tető alá hozta ezt a megállapodást. Radványi

[145] Radványi János 1962-től 1967-ig volt a washingtoni magyar nagykövetség ideiglenes ügyvivője (a két ország hűvös viszonya miatt a képviseletek vezetői ezt a rangot viselték).

aztán 1967-ben menedékjogot kért az Egyesült Államoktól, a híres kaliforniai egyetemen lett történészprofesszor, és megírta mindezt.[146]

Március 21-én a parlamenti ülésen jelentette be Kádár az amnesztiát. Én ezt rádión hallgattam.[147] Elég dodonai módon fogalmazott, de azért úgy tűnt, hogy egy nagyszabású amnesztia készül. Hogy megnyugtassa a pártállam híveit, Kádár közölte, hogy „a gyilkosokat, a visszaesőket, a kémkedőket nem engedjük ki, kizárjuk az amnesztiából".[148] Ezek után – csak a saját nevemben tudok beszélni – bennem felrémlett, hogy ezek a zavaros kizáró paragrafusok életveszélyesek lehetnek, és bizony nagyon sokunkat kizárhatnak. Akkor azt gondoltam át, hogy ha én most beleélem magam, hogy két hét múlva szabadulok, és nem történik meg, olyan rossz lelkiállapotba kerülhetek, hogy tönkremegyek, hiszen egyszer már ott tartottam a halálsoron, hogy kikészülök. Ezért arra kezdtem magamat

[146] János Radványi: *Hungary and the Superpowers*, Stanford, Hoover Institution Press, 1972.

[147] Ugyanezen a napon ünnepelte az ország a Tanácsköztársaság kikiáltásának 44. évfordulóját. Kádár beszédét a televízió délután öt órakor, a rádió este hétkor sugározta; szövege a *Népszabadság* másnapi számában volt olvasható, a 3–5. oldalon. Az amnesztiáról mondottakat Kádár e szavakkal zárta: „Ez a kegyelmi rendelkezés megítélésünk szerint időszerű és helyes. Következik rendszerünk erejéből, szocialista humanizmusából, emberiességéből. Helyes, hogy népünk, rendszerünk most, amikor a szocialista társadalom teljes felépítésének időszakába lép, lehetőséget ad azoknak is – akár itthon vannak, akár kisodródtak az ország határain túlra –, akik korábban vétettek ellene, hogy új életet kezdve, a múltat eltemetve [sic!], a becsület útjára térjenek, találják meg helyüket társadalmunkban a becsületes, dolgozó milliók között." (Uo., 5.)

[148] „...nem terjed ki az államellenes cselekmények közül a kémkedést és hazaárulást, a köztörvényi esetek közül a gyilkosságot és gyújtogatást elkövetőkre. Nem terjed ki az általános közkegyelem a visszaeső bűnösökre." (Uo.)

szuggerálni, hogy lesz amnesztia, de rám lehet, hogy nem vonatkozik, és készüljek föl erre, és hogy akkor hogyan tovább. Nagyon jó, hogy ezt tettem, mert valóban hajszálon múlott, hogy rám is vonatkozott, hiszen nekem is voltak olyan cselekményeim, mint például katonai személy szökésének elősegítése, azonkívül feljelentési kötelezettség elmulasztása kémszolgálat ügyében.

Fegyvert nálad nem találtak, mivel az egyetlen pisztolyodat sikerült egy malterosládába dobnod, pár pillanattal a letartóztatásod előtt.

Igen. De ugye ott volt a Legfelsőbb Bíróság ítéletének az a kitétele, hogy az én összes cselekményemet vezetés keretében gyakoroltam – ez ilyen gyűjtődolog volt. Rengeteg rosszindulatot tapasztaltam az elmúlt időszakban, hogy mindent rosszal magyaráztak, ha egy paragrafus vitatható volt. Ezt is jól éreztem, mert elég sok embert visszavittek. Hogy a bíró, a Fővárosi Bíróság kijelölt bírója úgy értelmezte, hogy kiengedheti, és akkor utána, két hónap múlva a moziból vitték vissza a Szakács Berci nevű salgótarjáni fiút, meg másokat. Elég sokan voltak, akik visszakerültek. Itt vagyunk most március végén.

TIZENNEGYEDIK BESZÉLGETÉS

Legutóbb 1963. március végéig jutottunk. Közel hat év múltán elérkezett a szabadulásod ideje, 1963. március 25.

Egyrészt természetes, hogy sok rab az amnesztiában mindig reménykedik, néha oktalanul is. Ugyanakkor már hatodik éve voltunk bent, és bizonyos gyanakvás is fölmerült, hogy ettől a hatalomtól sok jót nem lehet várni. Bár tudtuk, hogy külső nyomásra fognak amnesztiát hirdetni, de féltünk, aggódtunk, szorongtunk. Ezt a szorongást növelte az, hogy a börtönújság teljes egészében lehozta az amnesztiarendeletet. Több tisztázatlan dolog is volt benne, ezek közé tartoztak a kizáró okok. Kizáró ok volt, hogyha valaki visszaeső bűnöző volt, vagy emberölésben vagy kémkedésben vett részt, illetve hazaárulásban, az is kizáró ok volt, hogyha más, hasonló kategóriájú cselekményekben vett részt. Ezek mindegyike nagyon ködösen volt megfogalmazva. Például a büntetett előéletűekre vonatkozóan. A visszaesőknél ugye nem tudták azt a derék amerikaiak, mikor belementek ebbe, hogy a Rákosi-időszakban több mint nyolcszázezer embert ítéltek el csak közellátási bűncselekmények miatt: találtak öt kiló lisztet. Akkor volt a „társadalmi tulajdon terhére elkövetett lopás", amit nagyon sok melós

elkövetett. Időnként példát statuáltak, és elítéltek. És nem volt egyértelmű, hogy mi számít annak, mit vesznek figyelembe, mit nem vesznek figyelembe. A másik: a kémkedéssel kapcsolatos paragrafusok. Ha a forradalom napjaiban valaki interjút adott egy külföldi újságírónak, azt már hűtlenségnek tekintették, és az kizáró oknak számított. A gyilkosságról már beszéltem, hogy egy legfelsőbb bírósági elvi döntés szerint aki a harcokban részt vett, az gyilkossági bűncselekményt követett el, és mint később kiderült, a katonák, akik parancsra harcoltak, azok majdnem mind bent maradtak, és további nyolc-tíz évet ültek. Tehát ez teljesen bizonytalan volt. És például ezekben a szervezkedési ügyekben, amelyekben én is benne voltam, rendkívül sokfajta dolog volt. Tehát ezek mind-mind olyan attribútumok voltak, amelyek az amnesztiából való kizárás felé mutattak.

Szóval, próbáltuk egymást fékezni a nagy örömben, nehogy az oktalan bizakodás nehéz helyzetbe hozzon minket. Ezek után – legnagyobb meglepetésemre – az elsők között hívtak, hogy az összes cuccal sorakozó, és vittek egy nagy terembe, ahol le kellett adni a hivatalos holmikat, a rabruhát és egyebet. Előhozták a civil ruhát, és a nevelőtisztek, akik addig nem voltak túl barátságosak, elkezdtek sürögni-forogni, kedveskedni. Átadták a bírói végzést, amely szerint fölfüggesztik három évre az életfogytiglani börtönbüntetésemet. Így szólt az amnesztiarendelet, hogy három évre fölfüggesztik a büntetést. Egyúttal tartottak egy eligazítást, közölték velünk, hogy tulajdonképpen érvényben van az ítéletünk, és bármilyen kisebb, akár legkisebb bűncselekményt is elkövetünk, abban az esetben folytatni kell a büntetésünket. Nagyon vigyázzunk, mert akár izgatás, akár a közveszélyes munkakerülés bűnét

is elkövethetjük – tehát hogyha hatvan napon belül nem tudunk elhelyezkedni, akkor visszakerülhetünk. Azonkívül fölhívták a figyelmünket a börtönparancsnok és a nevelőtisztek, hogy az emberek nagy része az amnesztiát helyteleníti, és nagyon vigyázzunk az emberekkel való érintkezésben, mert a pártvezetés nagyon nehezen tudta keresztülvinni az amnesztiát, mondván, hogy az ellenforradalmárok kikerülnek, és vigyázzunk, nehogy valami atrocitásba keveredjünk, mert akkor visszahoznak.

Ezzel szemben volt az a metakommunikáció, hogy több nevelőtiszt kedves volt, kollegiálisan beszéltek velünk. El kell mondani azt, hogy abban a börtönidőszakban, amikor már dolgoztam, tehát az már majdnem a fele volt a hat évnek, akkor lehetett spájzolni, és lehetett könyveket vásárolni. Nekem nagyon sok könyvem összegyűlt. Ezek nem lehettek bent a zárkában, úgynevezett letéti raktárba kerültek, de most, amikor szabadultam, kiderült, hogy három nagy kartondoboz tele volt könyvekkel. Kérdezte az egyik nevelőtiszt, hogy taxit rendelek-e, mondtam, hogy igen. Akkor mentem ki a börtön főbejáratán – mert befelé nem ott hoztak ugye, hanem a rabomobillal a hátsó bejárathoz. Aztán évtizedekkel később már mint képviselő mentem be oda. Akkor, a szabadulásomkor, két nevelőtiszt segített cipelni ezeket a papírdobozokat. Ott volt a taxi, beszálltam, és kérdezi a sofőr, hogy „amnesztia?" Mondom, „igen". „Ítélet?", mondom, „életfogytiglan". „Ötvenhatos?" Mondom, „igen". Akkor ömlött belőle a szó, hogy ő is részt vett a balhéban annak idején, és így tovább. Már kezdett sötétedni. A Baross utcán mentünk, és akkor eszembe jutott, hogy anyámnak kellene virágot venni. A Baross utcában egy virágüzlet előtt megállítottam a

taxit, bementem, és kértem harminc vagy negyven szál rózsát, valami töméntelen mennyiséget. Egy öreg néni volt ott, és mondja, hogy „esküvőre lesz?" Mondom, nem, az édesanyámnak lesz, most jövök haza a börtönből. Akkor a néni kérdezi, hogy „Politikai? Ötvenhatos?" Mondom, igen. Akkor kitipegett a pult mögül, és vártam, hogy a nevelőtisztek által bezengett nagy népi ellenállásnak lesz valamilyen megnyilvánulása. Akkor kijött a néni, és azt mondja, „hadd csókoljam meg". Így kezdődött ez. Utána a taxis nem fogadott el pénzt. Mondom, jól sejtettük, hogy amit mondtak, az blöff volt. Közben besötétedett, a Körút fantasztikus volt, gyönyörű, világos, kivilágított. Később aztán elszürkült, de a börtön után fényes volt.

Anyám szinte megnémult, és úgy ölelt, a nyakamba ugrott. Másnapra vártak. Előző nap az irodavezetőnk, Deme Kálmán mérnök, akiről már beszéltem, egy nagyon derék ember volt, fölment a szüleimhez, és elmondta, hogy a közeljövőben fogok kijönni, és két nap múlva otthon voltam. Tudták, hogy jövök, de ez váratlan volt. Utána jöttek a rokonok, jöttek a barátok, jöttek azok a barátok is, évfolyamtársaim, akik akár szintén bent lehettek volna a börtönben. Amikor hazaértem, apám éppen a Trefort utcai rendelőintézetben rendelt. Rögtön fölhívtuk anyámmal, és mondta, hogy öt-hat órakor fejezi be a rendelést, és menjünk elébe. A Trefort utca és a József körút 67. között gyalog jött mindig, és útközben voltak neki stációi, egy-egy italbolt, kocsma, ahova be-benézett, és egy vagy két fröccsöt lehajtott, úgy érkezett haza. Volt félúton egy kocsma, ott a Horánszky utca sarkánál, azt ő elnevezte Filippinek, mert a Klári húgommal, aki röntgenasszisztens volt, és aki néha elébe ment, ott szoktak találkozni, a Filippinél.

Most is azt mondta, hogy a Filippinél találkozunk. Ott könnybe lábadt a szeme. Őt viselte meg külső látszatra a legjobban az én bebörtönzésem meg halálra ítélésem.

Öregedett e hat év alatt az első benyomásaid szerint?

Igen. Meg ő nemigen jött be beszélőre, azt anyámra meg a húgaimra bízta. Utálta az egész rendszert, utálta a börtönt, utálta a smasszereket. És nagyon szeretett. A nagybátyámhoz se járt be 56 előtt, oda is a mama ment be. A mama volt a harcedzett.

A nagybátyáddal mikor találkoztál?

Egy-két nap múlva találkoztam vele. Akkor ő éppen az óbudai plébánián teljesített lelkészi szolgálatot, de a főhadiszállása akkor már Pannonhalmán volt. A bencések neki 45 után végig helyet adtak, befogadták, ahogy mondtam, volt Bakonybélben is, és Pannonhalmán is.

Mint két politikai börtönviselt, nagybácsi és unokaöccse, nyilván volt miről beszélnetek.

Hogyne, érdeklődött, ugyanolyan-e a kórház meg a Jobb Csillag, meg ezek. Ő vezette be a fityfiritty fogalmát. Mindig érdeklődött, ugye még a börtönben léte idején, hogy fityfiritty hogy van. Akkor volt egy ilyen legenda, hogy fityfiritty kórházban van, fityfiritty nagyon súlyos beteg, de van remény a gyógyulására. Akkor utána ez a fityfiritty átment énrám, én lettem a fityfiritty, és hát fityfiritty hazatért. Utána egyrészt a régi barátok hívtak magukhoz társaságba, ide-oda.

Hadd említsem meg Kovács Győző nevét, aki tankörtársam volt, együtt tanultuk a digitális technikát, az első magyar számítógép építésének volt az egyik fő tervezője és kivitelezője, az Akadémia kutatóintézetében dolgozott. Rögtön elhatározta, hogy elvisz az igazgatóhoz, nekem ott a helyem náluk. Volt egy ilyen elhelyezkedési kényszer. Akkor találkoztam a Papp Jóskával, a fizikussal, akiről már beszéltem. Ő egy évvel korábban szabadult, mert nyolc éve volt, és negyedkedvezményt kapott, és ő már kint volt jó fél évvel korábban. Mondta, hogy rendkívül nehéz elhelyezkedni, mindenütt merev falakba ütközik, segédmunkásként dolgozik. Mondtam a Kovács Győzőnek, hogy vigyük el a Jóskát is, mert nagyon kitűnő agy. Akkor bevitt minket Frey Tamás matematikushoz, aki akkortájt lett az MTA Számítástechnikai Központ igazgatója. Nagyon szívélyesen fogadott, és azt mondta, hogy 56 már nem számít, az számít, hogy milyen képességeink vannak. Abban maradtunk, hogy ő elvileg fölvesz minket – nota bene, kormányrendelet is született, hogy a végzettségüknek megfelelően alacsony munkakörbe, tehát nem vezető állásba föl lehet minket venni. Ez egy általános rendelkezés volt, nem politikaiakra kihegyezve, de valójában ránk is vonatkozott. Akkor az igazgató a személyzetishez küldött. A személyzetis már mogorva volt, és mondta, hogy majd értesíteni fognak minket. Pár nap múlva be is hívott, és mondta, hogy sajnos nem tudnak minket felvenni, mert nem tudnak annyi fizetést adni, amennyit mi kérünk. De, mondom, mi nem kértünk. Nem tudnak adni. Akkor elkezdtünk lefelé alkudozni, hogy havi ezerötszáz forintért? „Jaj, nincs ezerötszáz forint." „Havi ezer forintért?" „Nincs." Akkor már elvörösödött, és azt mondja: „Értsék meg, semmi pénz

nincs arra, hogy fölvegyük magukat." Akkor aztán más évfolyamtársak is hívogattak, nemcsak szimpátiából, hanem ismerték a képességeimet is, ajánlgattak. Ez így ment – látszólag barátságosan fogadtak, utána a kidobóember a személyzetis volt. Tíz-tizenöt-húsz helyre elmentem, nagyon hosszan húzódott a dolog. Rájöttem, hogy sem egyetemre, sem kutatóintézetbe, sem olyan helyre, ahol kényes adatok fordulhatnak elő, nem érdemes jelentkezni, mert eleve nem megy.

Akkor láttam, hogy vannak újsághirdetések. 56 előtt nem volt újsághirdetés, az a forradalom vívmánya volt. Egyáltalán, semmilyen hirdetés, csak reklámok, hogy „igyunk tejet", ilyenek. De apróhirdetések, álláshirdetések nem voltak. 63-ban viszont már voltak, kezdtem nézegetni a gyárakat, a gyárakból is kirugdaltak sorban: Híradástechnikai Gépgyárból, Telefongyárból, a Beloianniszból, és így tovább, nem akarom felsorolni, hogy hány helyen jártam.

Szerinted hogy működött ez? Előtte egyeztetniük kellett a BM-mel, vagy ez inkább csak a helyi személyzetisek óvatossága volt? Itt van egy ötvenhatos fiatalember, aki most szabadult a börtönből politikai elítéltként, felvehetjük? Tehát volt a háttérben egy kiadott direktíva, egy szolgálati út, vagy mindenkiben akkora volt a félsz, hogy nem mertek alkalmazni?

Volt egy ellentmondásos direktíva, egy kormányrendelet, amely egyrészt lehetővé tette az elhelyezkedést, másrészt pedig hát nyilvánvaló, hogy azonnal jelenteniük kellett a BM-nek a dolgot. Vinni kellett önéletrajzot, és vinni kellett a szabadulópapírt. Ezen rajta volt,

hogy miért voltam elítélve, az, hogy életfogytiglanra, meg a többi dolog.

Ez elég súlyos lehetett a szemükben.

Nagyon súlyos. Egyrészt azonnal fölhívták a belügyi összekötőt, mert minden vállalatnál, kutatóintézetnél voltak belügyi összekötők, ez mindig egy-két nap volt, de volt, hogy ott előttem fölhívták, és mondták, hogy sajnos nem lehet. Voltak emberséges személyzetisek is, de nem ment a dolog, és vészesen múlt az idő. Május közepe táján eszembe jutott, hogy üzemeket sem nézhetek, mert ott párttitkár van meg egyéb, hanem nézzük a szövetkezeteket. Akkor több szövetkezetet láttam, és a harmadik volt a Híradástechnika Szövetkezet, amelynek egyik telephelye a Péterfy Sándor utcában kis üzlethelyiségben volt, és oda találomra bementem. Fiatal főmérnök volt ott, akkor lett főmérnök. Mint később kiderült, hadmérnök volt, és leszerelt a hadseregtől. A fejlesztést vezette – kis, száz-százötven fős szövetkezet volt. Akkor lett friss főmérnök, még nem volt igazán nagy rutinja ezekben a cinkes dolgokban. Akkor kiderült, hogy van ott egy évfolyamtársam a fejlesztésen, egy Orbán nevű fiú, aki bejött, és akkor ott mindjárt nagy széles mosollyal üdvözölt, és mondta a főmérnöknek, hogy az évfolyam egyik legjobb feje voltam. Akkor a főmérnök azt mondta, hogy 56 már nem számít, meg itt egyébként is dolgozni kell, és fejlesztőmérnöknek vesznek fel. Mondtam, hogy nekem csak abszolutóriumom van – az se számít. Aki tudja, csinálja – mondta. De azt mondja, hogy „persze itt vannak formalitások, a személyzetis". Akkor kicsit lehervadt a mosolyom. Mentem a személyzetis nőhöz, és ő mondta,

hogy két nap múlva menjek vissza hozzá. Visszamentem hozzá, és akkor mondta, hogy nincs probléma, elfoglalhatom a munkahelyemet. Nagy öröm volt.

Ha jól számítom, akkor épp az ominózus két hónap végén járhattál már.

Így van. És közben azért hallottam szabadult társaktól, hogy segédmunkásnak se vették fel őket, vagy elküldték vidékre, olyan helyre, ahol munkaerőhiány volt, ilyenek is voltak.

Nagyjából hányan szabadultak a 63-as „ENSZ-amnesztiával"?

Politikaiak néhány ezren, csövesek – a köztörvényeseket hívtuk így – nagy számban. Kádár és csapata ravasz módon azt a kényszert, hogy csak úgy vették le az ENSZ napirendjéről a magyar forradalom és az agresszió ügyét, hogyha teljes körű amnesztiát hirdetnek, Kádárék ezt közérzetjavításra használták föl, és több százezer pénzbüntetést is elengedtek akkor. A két év alatti köztörvényeseket mind kiengedték, és rendkívül soknak a büntetett előélethez fűződő hátrányát megszüntették.

Szóval el tudtam helyezkedni. Találkoztam Rácz Sanyival, aki mondta, hogy nem tud elhelyezkedni. Ráadásul ő egy nagyon híres ötvenhatos volt, a Nagy-budapesti Központi Munkástanács elnöke, ami tulajdonképpen a munkástanácsok legfőbb szerve volt, mert országos munkástanácsot nem engedtek megalakítani, de valójában az volt az ellenkormány a Kádárékkal szemben. Akkor szóltam a főmérnöknek – én

néhány napja dolgoztam ott, a Híradástechnika Szövetkezetben –, Köveskuti Lajosnak hívták, nagyon jó szervező volt. Mondtam neki, hogy Rácz Sándor kitűnő szerszámkészítő, a Beloiannisz Gyárnak volt a szerszámkészítője. Azt mondja, jó, a személyzetissel beszéljek. Beszéltem a személyzetissel, mondta, hogy két nap múlva keressem. Két nap múlva mondta, hogy küldjem be Rácz Sándort. Akkor Rácz Sanyit fölvették. Nagyon jó szerszámkészítő volt, és ez egy fejlődőben lévő szövetkezet volt, és a híradástechnikai termékeknél a szerszámok rendkívül fontos szerepet játszanak, de most nem akarok technológiai kiselőadást tartani. Valóban szükség volt rá.

Nemsokára találkoztam Hegedűs Lacival, aki ugye a nyolcadrendű vádlott volt, és aki szintén életfogytiglanos volt, ő a mentőszolgálatnál jelentkezett, mert hiszen mentőtiszt volt. Közölték vele, hogy csak segédmunkásnak veszik fel, és a gépkocsijavító műhelyben kellett olajat cserélnie, meg tisztogatni a motorokat, egyebeket. Ő is nehéz helyzetben volt, és a börtönben is a tervezőirodában dolgozott, ő volt a dokumentációs részleg rabvezetője. A főmérnök, aki bizalmába fogadott, azt mondta, hogy dokumentációs problémák vannak, mert egyre több olyan műszert gyártunk, amihez gépkönyvet kell szerkeszteni, és mivelhogy ezeket külföldre is szállítjuk, több nyelven kell. Mondom, én tudok egy kitűnő embert, aki hasonló cipőben jár, mint én. Akkor Hegedűs Laci is bejött meghallgatásra. A főmérnöknek nagyon megtetszett. Emlékszem egy mondatára, hogy „nagyon gyorsan beszél, aki gyorsan beszél, az gyorsan is dolgozik". Ő maga is hadart. A személyzetis egy telefon után fölvette. Mai ésszel már tudom, hogy itt a III-as ügyosztály keze volt a dologban, mert

úgy gondolták, hogy ezek a veszélyes politikai bűnözők, akiket nem véletlenül ítéltek el ilyen súlyosan, jobb, hogyha egy helyen vannak, szem előtt vannak.

Ugyanis közben léptek be a szövetkezetbe mások is. Később rájöttünk, hogy ezek ügynökök voltak. Volt egy csodálatos szépségű nő, az Irénke, aki rajzolónak jött, és ebédszünetben mindig odajött hozzám. Nem akarom ezt a románcot elmesélni. Mint később megtudtam, kéthetente a belügyből kijött egy személy a III-as ügyosztálytól. Az először a személyzetishez ment, utána a főmérnökhöz ment, és utána elvonult. Állandó felügyelet alatt voltunk, ez a lényege. Én meg akkor azt hittem, hogy ez a dinamikus főmérnök ilyen modern ember, és hogy az én rábeszélőképességemnek volt köszönhető, hogy a börtöntársaim, a barátaim odakerültek, de valójában ez lehetett mögötte. Ott belevetettük magunkat a munkába. Hihetetlen energiáink voltak, és bizonyítani akartunk mindnyájan. Ott több innovatív termék is volt. Akkor megpróbáltam én is találmányi ötleteket elhelyezni, és ez bizony nem ment. Itt azért befékeztek. Akkor strómanokon keresztül kellett elhelyezni, meg más cégekhez. Volt egy rabtársunk, aki összegyűjtötte a különböző újítási ötleteket a rabtársaitól, és megpróbálta elhelyezni különböző helyeken, ő egyébként a halálsoron volt házimunkás, és százados volt a hadseregben korábban, ötvenhatos volt.

A szövetkezet időközben fejlődni és bővülni kezdett. Mondom, kitűnő szervező volt a főmérnök. Rájöttek, hogy a televíziózás nagyban fejlődik, és televíziókészülékeket nagy sorozatban gyártanak és tízezerszámra adnak el, ellenben nincsenek szervizműszerek. Akkor a szövetkezet ráállt a televíziós szervizműszerek fejlesztésére és gyártására. Kiderült, hogy ez egy olyan

hiánycikk, amire a Szovjetuniónak is nagy szüksége van, és a KGST-n belül is több országnak. És a szövetkezet elkezdett fejlődni, és sokat exportált. Ebben az időben még csak a KGST-n belül, de dinamikusan fejlődött. Fejlődött maga a fejlesztés, a fejlesztési osztály, akkor külön kialakult egy tévélaboratórium és egy műszerlaboratórium. A tévélabornak lettem én a vezetője. De ezek nem kinevezett vezetői állások voltak, hanem mi amolyan csoportvezetők voltunk.

Mindez még mindig a Péterfy Sándor utcában volt?

A Péterfy Sándor utcában. A szövetkezet úgy alakult 56 után, hogy volt egy sor kisiparos, akiket államosítottak, vagy vissza kellett adniuk az ipart, és egyiküknek eszébe jutott, hogy híradástechnikával kellene foglalkozni. Akkor több társukkal együtt kis mesterek alakítottak egy kisszövetkezetet. Műszereket javítottak, ilyesmiket csináltak. Mikor én odakerültem, akkor ez már egy száz-százhúsz fős szövetkezet volt. Egyrészt a régi üzlethelyiségeikben rendezkedtek be, másrészt akkor már a szövetkezeteket is kezdték koncentrálni és állami felügyelet alá helyezni, hiszen az volt a bolsevik elmélet, hogy átmeneti forma a szövetkezet, és tulajdonképpen a nagyipari munkásság és a nagyipari struktúra az, ami a szocializmus építésének a legjobban megfelel. De nem lehet hagyni, hogy ezek ott termeljenek meg dolgozzanak, azért ezeket is meg kellett szervezni, így jöttek létre a KISSZÖV-ök, a Kisipari Szövetkezetek Szövetsége, ezeknek volt egy országos szervezete, az OKISZ. Ugyanúgy ment ez, mint az állami vállalatoknál. Emlékszem, anyagot utaltak, tervet

adtak, és azt kellett a százhúsz fős szövetkezetnek teljesítenie. A szövetkezeti mozgalomban volt tulajdonrész, ami után adtak valami nagyon csekély nyereségrészesedést. Voltak alkalmazottak a szövetkezetben, és voltak szövetkezeti tagok, akiknek jegyezniük kellett a szövetkezet tulajdonából, tehát egy lazább szerkezet volt, egy kicsit közelebb volt a tulajdonhoz. Ott is irányítás volt, voltak választások – megválasztottuk az elnököt, aki mindig ugyanaz maradt. Nem is lehetett elképzelni, hogy más legyen. Ugyanígy a főmérnök meg a főkönyvelő. Volt a szövetkezetnek egy vezető tanácsa. Mivel nagyon sok egykori kisiparos került be, ezért az egésznek volt valami régimódi jellege, ami főleg a minőségben és a munkafegyelemben jelentkezett. A művezetők, a csoportvezetők régi vágású szakik voltak, régi vágású kis mesterek, akik úgy vigyáztak a szövetkezet dolgaira, mintha a sajátjuk lenne. Emlékszem a Vass bácsira, aki az egyik végszerelőnek volt a művezetője, rendkívül precíz ember volt. A műszak végén az inasokkal fölsepertette a műhelyt, aztán át kellett szitálniuk a port, és a szitán fennmaradó csavarokat, alátéteket, alkatrészeket pedig össze kellett gyűjteniük. Az egész szövetkezet mentalitása közelebb állt a piacgazdasághoz. Mivelhogy hiánycikket készítettek, ezért kezdett nagyon jól menni a szövetkezetnek. Ugyanakkor az egész be volt kényszerítve egy más struktúrába azért, hogy a központi irányítás és a központi ellenőrzés, a központi gyeplők megmaradjanak. De a szövetkezetvezető, a főmérnök, az elnök meg a főkönyvelő tágították, amennyire lehetett, a központi rendelkezéseket, és mindig arra hivatkozva, hogy itt személyi tulajdon is van, jelentős nyereségrészesedést kezdtek osztani. Mikor mondjuk egy

Wartburg hatvanezer forintba került, akkor volt, aki húsz-huszonötezer forint nyereségrészesedést kapott éves szinten. Ezek messze meghaladták az akkori ipari lehetőségeket.

Te meddig dolgoztál itt a híradástechnikánál?

63-tól 73-ig. A főkonstruktőr féltékeny lett rám. Ez a kezdeti időben még nem jelentkezett, hanem a későbbiek folyamán, mikor én elkezdtem küzdeni, hogy a digitális technikát vezessük be, ő meg nagy analógiás volt, és az ő szabadalmai analógiásak voltak. Akkor a digitális technika rendkívül új volt, az én szabadalmaim, amikor már beadhattam – 65-ben, 66-ban már beadhattam saját nevemen szabadalmakat –, akkor ezek főként digitális jellegűek voltak. Valamikor 70-ben vagy 71-ben úgy döntött a főmérnök, hogy legyen egy külön digitális labor, és ezt megalapítottam. Ez a szövetkezet egyik sikertermékcsaládjához vezetett, de ez egy későbbi történet, most még az elején vagyunk.

Itt is voltak azért humoros jelenetek. Akkor még a Városligetben volt a Budapesti Nemzetközi Vásár, a BNV, ami egy ipari seregszemle volt. Egyrészt ugye a felső, a politikai szint részére teret adott, hogy bemutassák, hogy na, mit tud a magyar ipar, másrészt a kisebb üzemek, vállalatok számára reprezentációs lehetőséget nyújtott. Még ha gyengén is működtek a különböző impexek, amelyeken keresztül lehetett csak exportálni, mégis, ezeknek a seregszemléknek volt jelentőségük. Meg nagyon kevés volt akkor a reklámlehetőség, nem is ismerték ezt a fogalmat, ezért a BNV-re a szövetkezet mindig újdonságokkal lépett fel, nem sajnálta a pénzt, hogy jó kiállítóplaccokat vásároljon, és később

elkezdtük egymás után a nagydíjakat nyerni. A szövetkezetünk ilyen sikerhely volt. Azonkívül ott megjelentek a szovjet elvtársak is, és a KGST-n belüli más vevőjelöltek is, továbbá még megjelentek ott nyugati kiállítók is, és ott lehetett nyugati cégekkel tárgyalgatni, ami főleg alkatrészbeszerzésekről, katalógusok szerzéséről szólt. Rendkívül el voltunk mi szakítva a nyugati technológiától, és kíváncsiak voltunk. Nyilvánvalóan a nyugatiak is tudták ezt, meg a különböző elhárítások jobbra-balra működtek, de minket kizárólag a műszaki fejlesztés érdekelt, a főmérnököt, Köveskuti Lajost pedig az, hogy a termékeinket minél több helyre el lehessen adni. Jól beszélt oroszul, repülőmérnökként végzett a Szovjetunióban. Preferálta a szovjet vonulatot. Valamikor május vége felé volt a Nemzetközi Vásár, ilyenkor mindenki a fedélzetre kellett, hogy menjen, mi ipari tévékamerákat állítottunk ki. Én abba belecsöppentem. Engem is kirendeltek a BNV megnyitására. Ott voltam a placcunkon, amikor Kádárék végigvonultak. Bennem gomolyogtak az indulatok meg a gondolatok, hogy bizony, itt ez a tömeggyilkos, itt jön velem szemben, és itt van tőlem pár méterre. Elhúzódtam. Három hónappal voltam a börtön után.

Mi lenne még a következő nagyobb téma, amiről szívesen beszélnél?

A benn maradottakról. A hihetetlenül sok emócióval járó kiszabadulási élményt elhalványította, hogy bizony, jó barátaink maradtak bent. Ott volt Göncz Árpád, Regéczy-Nagy László, Péterfi Miklós és mások. Gönczékhez nem sokkal a szabadulásom után elmentem, és borzasztóan szégyelltem magam. Ott volt a négy gyerek,

tizenhat éves volt a legnagyobb, Kinga, és a legkisebb hétéves volt. Meséltem apuról, és biztattam őket, hogy majd haza fog jönni, de most nem engedték. Tekintettel arra, hogy ő ebbe a hűtlenségi klauzulába esett, mivel ő szervezte meg, hogy Bibó István és Nagy Imre iratai eljussanak Menonhoz, a moszkvai indiai nagykövethez, aki akkor párhuzamosan Budapestre is akkreditálva volt. Ő volt tulajdonképpen a hivatalos kapcsolat; másrészt az indiai kapcsolat az egy el nem kötelezett kapcsolat volt. Ez volt az a bizonyos harmadik tömb, ami a két egymásnak feszülő tömbön kívül volt, és amellyel mindkét oldalon szóba álltak, sőt, respektálták. Tehát ilyen szempontból fontos volt.[149]

És Bibóban és társaiban is élt a várakozás, hogy az indiaiak komolyabb közvetítő szerepet vállalnak a szovjetek felé.

Pontosan, és Bibó is józanul azt szerette volna, hogy az ő írásának érdemi hatása legyen, és nem azt, hogy egy nemzetközi botránynak az alanya legyen. Árpiék is ebben a szellemben működtek. Rendkívül megrázó volt hozzájuk elmenni, és átgondoltam azt, hogy én, aki egyetemista voltam, nekem sokkal könnyebb volt

[149] „Kumar P. S. Menon, India Moszkvába akkreditált nagykövete a varsói és budapesti külképviseletet is ellátta. Az indiai diplomaták igen aktívak voltak a »magyar ügy« diplomáciai képviseletében, Budapesten egy fiatal kultúrattasé, Rabman korábbi kapcsolatai révén (Göncz Árpáddal és másokkal) a forradalom alatt igyekezett összegyűjteni minden írásos dokumentumot, s bizonyára ő hívta Magyarországra Menont és a prágai követet, Gohslát. Olyasféle elképzeléseik lehettek az indiai diplomatáknak, hogy India mint semleges »morális nagyhatalom« közvetíthet a magyar ügyben a két szuperhatalom között." Lásd http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-parasztpart-petofi-part-vezetesenek-memoranduma-1956-decembereben#sl-19-004_to_3, letöltve 2025. június 10.

a börtön, mert nem voltak otthon gyerekek, nem kellett szorongani miattuk. De Árpiban ott volt állandóan a szorongás, hogy szegény felesége, Zsuzsa hogy tudja eltartani őket. Hozzájárult az, hogy amikor kimondták a teljes vagyonelkobzást az én ítéletemben, akkor én nevettem egyet. Vagy a Hegedűs Laci is nevetett egyet. De a családosoknál, mint amilyen az Árpi vagy a Bali Sándor volt, meg mások, ott kegyetlenül megjelentek a végrehajtók, és személyenként egy ágyat, egy széket hagytak meg, elvitték a bútorokat, elvitték a könyveket, és így tovább. Kivéve, amit meg tudtak menteni a rokonok, a családtagok. Egész más volt az Árpi életfogytiglanjának a súlya, mint az enyém. Amellett, hogy a személyes keservek elég közösek voltak. Regéczy Lacinak is két gyermeke volt. Hozzájuk is elmentem. Akkor Péterfi Miklós, Micu édesapjához mentem el, aki szegény ott szomorkodott Újpesten, a Nap utca 13. szám alatt laktak. Miklóst azért nem engedték ki, mert ő az édesanyja számára, aki otthoni bedolgozó kisiparos volt, és bőrhulladékból különböző dolgokat, szatyrokat meg dísztárgyakat készített, az Újpesti Bőrgyárban az egyik művezetőtől kiselejtezett bőrhulladékot vásárolt. A Miklós párttag volt, meg nagy ifjúsági vezető az egyetemen, úgy gondolta, hogy ezt megteheti. Akkor is voltak ilyen kampányok, hogy az üzemi lopásokat vissza kell szorítani, mert azok mindenütt nagy mennyiségben voltak. És mondván, hogy azokat vissza kell szorítani, egy monstre pert csináltak, ahol a bőrgyár harminchét dolgozóját, művezetőjét perbe fogták. Ebbe harmincötödrendű vádlottnak bekerült Péterfi Miklós mint orgazda, és kapott három hónap felfüggesztett börtönt. És aztán emiatt az életfogytiglant tovább töltették vele. Elmentem az ügyvédjéhez, aki

korábban ügyész volt, és nagyon lelkesen védte a Miklóst. Egy idős zsidó ember volt. Azért mondom a zsidót, mert vallásos zsidó volt, és ott előttem ilyen imaszíjakkal imádkozott a Miklósért. Arra lyukadtunk ki, hogy meg kellene semmisíttetni Miklós bőrgyári ítéletét, és akkor megszűnne a priusza, és akkor lehetne kérni egy felülvizsgálatot. Átnézte az iratokat. Nagyon nehéz volt megtalálni őket, mert megszűnt az Újpesti Városi Bíróság, hónapokba tellett, míg ki lehetett nyomozni, hogy hova kerültek az iratok, másrészt meg ezek az iratok harmadrendűek voltak, az egésznek nem volt jelentősége. Na, és az iratokat átnézve kiderült, hogy a bőrgyárban kétfajta hulladék keletkezett. Az egyikfajta hulladékot, ami használhatatlan volt, azt elvitték a MÉH-be, a másik hulladékot pedig tovább lehetett értékesíteni, és föl lehetett használni kisebb tárgyak készítésére. Na most a perben azt állította a művezető, hogy amit a Miklós vásárolt, az a MÉH-nek küldendő használhatatlan anyag volt, de más tanúk, például az igazgató azt állították, hogy azt még lehetett volna hasznosítani, és ezért ítélték el. Na, akkor próbáljuk meg ezt megfogni, hogy melyikből. Közben a már említett csinos Irénkével, hogy úgy mondjam, jóban lettem, közelebbi kapcsolatba kerültünk. Neki akkoriban sikerült egy autót kapnia, és ezzel az autóval lementünk Kalocsa környékére, ott lakott az a művezető, aki a perben mondta, hogy ez értéktelen selejt. Elmentünk hozzá, és nagy nehezen rábeszéltük, hogy adjon egy nyilatkozatot, hogy ő váltig állítja ezt. El is magyarázta, hogy miért volt használhatatlan. Ez megtörtént, és visszanyargaltunk az ügyvéd bácsihoz, és ő beadta a kérelmét a perújrafelvételhez. Perújrafelvételt akkor lehet kérelmezni, ha valami új momentum derül ki. Na,

és akkor reménykedtünk, de elutasították a perújrafelvételi kérelmet. Akkor fellebbeztünk, ez vagy két évig tartott, szerencsétlen Micu meg ott bent tengett. Mások is voltak, akiknek az ügyében kérvényeket írtunk, szóval nagy aktivitás is volt bennünk. A poén az, hogy ez az Irénke, mint már mondtam, a III-as ügyosztálynak volt az ügynöke.

Ez mikor és hogy derült ki?

Nagyon csinos hölgy volt, nagyon kedves. Egy idő után kezdett elhidegülni tőlem, és akkor feltűnt más ötvenhatosokkal. A társaságunkból hárommal vagy néggyel létesített viszonyt, többek között Rácz Sanyival is. Akkor esett le a tantusz. Egy idő után eltűnt, olyan hírek jöttek, hogy valahol Szabolcs megyében férjhez ment egy jámbor állatorvoshoz. Rengeteget utazott külföldre. A mai eszemmel ez elég világos képlet. Azonkívül a rabtársaim közül bizony elég sokakat beszerveztek. Nem olyan nagyon sokat ahhoz képest, hogy több ezren voltunk, de több tucat ügynök mozgott, akiket részben a Krassó-iratokból meg lehetett ismerni, de ez egy későbbi téma.

Az biztos, hogy nagyon nagy apparátussal készültek az amnesztia utáni időkre, lassan beindult a liberalizálás, például az utazásoké, az 56-os emigránsok sűrűbben térhettek haza. A hatalom próbált az élet minden szegmensében új hálózatokat építeni. Én is találkoztam ezekkel a kutatásaimban, például az ifjúsági vonalat akarták erősíteni. De a rendőrállam is mindenütt készült egyfajta konszolidációra, ennek részeként az emigránsokkal való kapcsolatok újraéledtek, kiengedik a politikai elítélteket, de továbbra is kontrollálni kell mindenféle társadalmi mozgást, pláne az ellenzéki típusú és underground szubkultúrákét.

Furcsa, hogy így mondom, de ez nagy kihívás volt a titkosszolgálatok számára. Amikor vázlatosan fölsoroltam az amnesztia rendelkezéseit, nem említettem, hogy elvileg az emigránsokra ugyanúgy vonatkozott. Tehát akit el lehetett volna ítélni, és hazajön, az büntetlenséget kap. Na most ez azért nem teljesen volt így, mert például a kémkedés mint kizáró ok ebben az esetben érvényesülhetett, de a rendszernek propaganda szempontjából ez fontos volt, azért a kisebb súlyú cselekménnyel terhelt ötvenhatosok éltek is ezzel, és ha nem is csőstül, de igen nagy számban látogattak haza. Kétségtelen, hogy bevált Kádáréknak az a számítása, hogy enyhült a helyzet. Hadd mondjak el egy személyes példát. Detti húgom és a férje, Marek Péter szemészorvos évek óta kérvényezték a nyugati útlevelet, nem kapták meg. Miután én hazajöttem, behívták őket egy beszélgetésre az útlevélosztályra, és ott közölték velük, hogy a legfőbb ok, ami miatt nem kaphattak útlevelet, az elhárult, mert én amnesztiát kaptam, és hazatértem. Ezért megbíznak bennük, és megadják az útlevelet. Utána háromévenként meg is kapták. Volt olyan jóindulatú mondat is, hogy mivel sok fájdalom volt a családban, ami most már megszűnt – valami ilyesmit mondtak. Még ők is meghatódtak.

De te nem kaptál nyugati útlevelet. Piros útleveled se volt?

Piros útlevelem volt később. Az is egy történet. Valamikor 72 körül a Szovjetunió rádióipari minisztériuma meghívta a szövetkezetet egy kiállításra, és külön meghívták a digitális impulzusgenerátor nevű műszert, és annak a tervezőjét, és az én voltam.

Moszkvába?

Moszkvába. Sőt, akkor már egy díjat is nyert ez a műszerem. Ez a maga idejében egy nagyon előremutató műszer volt, igen kevés volt a világon. De most nem akarom önmagamat dicsérni, ez volt a helyzet. Akkor beadták a szolgálati útlevél iránti kérelmemet. Egy csapat ment volna ki. Behívtak a Belügyminisztérium útlevélosztályára, és ott két marcona pasas nekem esett, hogy hogy merem, hogy képzeltem azt, hogy én útlevelet kérek, hogy lehetek ilyen pofátlan, hogy abba a Szovjetunióba akarok menni, amely ellen harcoltam, amelyet megtámadtam – majdnem ezt mondták. Én rendkívül flegmán azt mondtam, hogy válasszuk szét Mécs Imrét, a politikai foglyot és Mécs Imrét, a villamosmérnököt. Mécs Imre villamosmérnök konstruált egy műszert, amely sikeres, és amelyet meghívtak a Szovjetunió illetékesei, és meghívták a tervezőt. Mondom, én nem akarok kimenni a Szovjetunióba, de Mécs Imre villamosmérnök állásban van, és kötelessége egy ilyen meghívást elfogadni. Ha önök megakadályozzák, ez az önök dolga. De magával szemben nagy gesztust gyakorolt a Népköztársaság, mondták. Én is komoly gesztust gyakorolok akkor, amikor hajlandó vagyok elmenni a Szovjetunióba, mondtam. Azt mondja, szó se lehet róla. Másnap a főmérnöknek telefonáltak, hogy kiállították az útlevelemet.

És milyen élmény volt Moszkvában?

Nagy élmény volt. Tíz napig voltunk ott. Ugye amit mondani szoktak, az egyszerű emberek nagyon kedvesek. Apám, aki az első világháborúban hadifogoly volt, nagyon sokat mesélt, hogy milyen kedvesek, melegszívűek, jólelkűek, de ha isznak, akkor bevadulnak – ez a sztereotípia volt.

Sikeretek volt?

Sikerünk volt, és rengeteg megrendelést kaptunk. A digitális impulzusgenerátorból is rengeteget szállítottunk a Szovjetunióba. Egyszer láttam egy dokumentumfilmet a szovjet rakétatechnika atyjáról, Koroljovról. Az egyik felvételen a mögötte lévő polcon egy sor műszer között ott volt az én digitális impulzusgenerátorom. Emlékszem, hogy el voltam kenődve, hogy én abszolút humanista vagyok, és abszolút humánus műszert terveztem, és hogy ez is a haditechnika szolgálatába állítható akaratom, szándékom ellenére. Ezt követően a piros útlevelet időnként megkaptam, és időnként visszavonták. Amikor valamiben részt vettem, akkor elvették.

Például a Charta-aláírás után, 1979-ben?

Igen.

És kéket mikor kaptál először?

Kéket 85-ben kaptam. A Neumann János Társaság szervezett egy utat Münchenbe. Ott kétévente van egy

elektronikai kiállítás, elég nagy seregszemle, és akkor arra megkaptam a kék útlevelet, amit aztán nem sokkal később be is vontak.

Ekkor voltál életedben először Nyugaton?

Így van.

Ötvenkét éves korodban?

Igen. Nagyon jól éreztem magam. Na most akkor ugrok egyet útlevélügyben. Az Ellenzéki Kerekasztalon már részt vettem a Parlamentben, a megnyitón. Ott ültem a nagy tárgyalóasztalnál. Ugyanakkor meghívtak az Egyesült Államokba és Kanadába egy előadás-sorozatra. Elutasították az útlevélkérelmemet, megvan az elutasító határozat. Akkor fellebbeztem, és akkor fellebbezés után megkaptam a végleges útlevelet.

Az 56-os priuszod tehát gyakorlatilag 89 nyarán tartott...

Azért sokat tettem annak érdekében, hogy hosszabb legyen a priuszom. A 70-es években szerettem volna kandidátusi fokozatot kapni. Beadtam a jelentkezésemet, és letétették velem a három elővizsgát filozófiából, nyelvből, és nem tudom, mi volt a harmadik. Ezután közölték velem, hogy miután büntetett előéletű vagyok, nem kandidálhatok. Megírtam a disszertációmat is. Akkor elkezdtem minden évben bombázni az Igazságügyi Minisztériumot, hogy mentesítsenek a büntetett előélet alól. Megtudtam, hogy Göncz Árpit is, Bibót is mentesítették. Mind a hárman életfogytosok voltunk. Nekem

azzal utasították vissza, hogy életfogytiglanra elítéltek nem részesülhetnek mentesítésben. Hosszú jogi vita kezdődött köztem és a minisztérium között, de nagyon szívós voltam. Én egy prominens veszélyes alak voltam, sok mindenben részt vettem. Több ezer ember jött ki az amnesztiával, meg korábban, mert letelt a büntetésük. Arról is kell beszélni, hogy rendkívül nagy szeretettel fogadtak bennünket, tehát a magyar társadalom, de közben a társadalom átment egy átépülési, beépülési szakaszon. Tehát míg mi ott a börtönben közel hat évig egy szigeten voltunk, egy ötvenhatos szigeten, ahol pontosan ugyanazt éltük át, mint az emigránsok, hogy annak a hazának a képét őrzik magukban, amit elhagytak, az óhaza képét, mikor elmentek az új világba, ugyanúgy mi is az 1956-os forradalmi Magyarország képét vittük magunkkal, és ott mi ezt őrizgettük. Nem voltak befolyásoló tényezők, nem olvastunk újságot, nem néztünk tévét, stikában hallgattunk rádiót. Egész egyszerűen egymásból táplálkoztunk, és „őriztük a lángot", hogy ilyen allegorikusan fejezzem ki magam.

Közben meg hatalmas változáson ment át az egész társadalom.

Szép lassan beletörődtek, megindultak a karrierecskék, kiderültek az új játékszabályok, amikhez alkalmazkodni kell, és az, hogy pár hónapig vagy hétig szabadok voltak, azt mélyen a tudatuk alá küldték. Innen jött az 56-os amnézia, hogy az apák nem beszéltek a fiaiknak, nem mondták el, hogy mi van. A középiskolákban a tanárok mindig átugrották a történelemkönyvben az „1956-os ellenforradalomról" szóló részt. Ha érettségin valaki kihúzta 56-ot, akkor az elnök és

a történelemtanár és a többi tanár átlendítették valahogy. Szóval, hallgattak róla. Korábban ellenforradalmi banditák voltak, véreskezűek, akik gyilkoltak, fosztogattak, akik a szocialista hazát tönkretették. Amikor hazajöttünk 63-ban, akkor találkoztunk azzal a társadalommal, amelyik csinálta a forradalmat, és amelyik most hallgatott. Hazajöttünk, és elkezdtek a barátaim, az ismerőseim, a húgomék társaságba vinni engem, és ez ugyanígy volt a többiekkel is. Ezek dögunalmasak voltak. Mi a börtönben állandóan politizáltunk, szólásszabadságban és gondolatszabadságban éltünk egymás közt. Most gondold meg, a munkahelyen elkezdtem valamit fölvetni, akkor néztek rám, hogy hülye vagyok? Mondjuk hogy mi van Indonéziával. Társaságban fölveted, hogy mit szóltok az indonéz kommunistairtáshoz? Akkor néztek rám, hogy meghülyült ez?

Mik voltak a főbb témáik a 60-as évek elején?

Hogy a Lajcsinak sikerült egy P70-est szerezni...

Az mi?

A P70-es volt a Trabantnak az elődje. Utána már jöttek a Trabantok. Akkor divatba jött, hogy Bulgáriába mentek nyaralni Európa-szerte. Minket meg a politika érdekelt. Egy idő után a társaságokból nemhogy kikoptam, hanem nem volt kedvem menni. A húgom fiatal orvosnőkkel hozott össze, hogy megházasítson. Táncoltunk, és akkor rögtön a politikára tereltem a szót. De nem csak én voltam így, és akkor egymás társaságát kerestük. Na most ugye köztudott volt, meg figyelmeztettek is minket, hogy ha háromnál többen összejövünk

ötvenhatosok, akkor az már szervezkedés. Tehát 56-os bulikat nem lehetett rendezni, ellenben fiatalok voltunk, és hát jöttek a házasságkötések. Azt nem lehet megtiltani, hogy a templomi esküvőre elmenjen az ember, vagy a házasságkötő terembe elmenjen. És az esküvő után akkor elvonultunk egy közeli pincébe vagy valahová sörözni, borozni, beszélgetni. Egymás között éreztük jól magunkat, nem tudtunk másokkal beszélgetni. Nem volt kivel beszélgetni, nem lehetett. Mert vagy vamzer volt az illető, vagy félt, vagy hülyének nézett minket, vagy provokatőrnek. Egy légüres térbe kerültünk, és egymást kerestük. Utána a házasságok következtében kezdtek születni a gyerekek, aztán jöttek a keresztelők. Az esküvőkön föltűnt nekünk, hogy általában többen fényképeznek, mint amennyit a fiatal pár megbízott. A csúcs az volt, mikor 73-ban Rácz Sanyi megnősült. A Mátyás-templomban rendezte az esküvőjét, és Faddy Othmár volt az eskető pap. Ott már a templom tele volt ötvenhatosokkal. Donáth Feri és Bibó Pista között álltam, mert már nem volt ülőhely. Utána ebből nagyon nagy botrány lett, és Kádár a Központi Bizottság ülésén fölhozta, hogy annyira elszemtelenedtek az ötvenhatosok, hogy ilyen demonstratív esküvőt rendeznek. Rácz Sándor, a munkástanács volt elnöke, a felesége egy kivégzett kuláknak a lánya, akit háborús perekben ítéltek el, és az eskető pap is tizenöt évre volt elítélve. És fölsorolta a neveket, hogy kik voltak ott, a Donáthot is meg a Pistát is fölsorolta. Utána Kádárnak ezt a szövegét levitték, és az alapszervezetekben is megtárgyalták. Elszemtelenedtek az ötvenhatosok, veszélyes, tehát ellenforradalmi veszélyt jelentenek. Ekkortájt volt Haraszti Miklós pere.

Meg a két március 15-i nagy balhé 1972-73-ban, amikor több száz fiatalt előállítottak, és nyolc börtönítélet született, többek között Babits Mihály Petőfi koszorúi című versének osztogatásáért, és így tovább.[150]

Így van. Na most Kádár szövegében az is benne volt, hogy az esküvőn részt vett Rajk Lászlóné és Károlyi Mihályné. Károlyi Mihályné Andrássy Katinka nyilatkozott erről a következő szöveggel, hogy „kérem szépen, én a Mátyás-templomban csak a Zitácskának az esküvőjén voltam". Ez már a pesti humor szintjére ment le. Nem volt ott Rajk Júlia sem. Ott is rengeteg fényképész volt. Utána jöttek a szomorúbb események, a temetések. Voltak köztünk idősebbek is, de most nagyon előreugrottunk.

A Nyugatról hazatért első ismerősökkel, barátokkal mikor találkoztál?

Volt, akivel 63-ban találkoztam. Jóbarátom volt Fekete Antal matematikus, akivel együtt rádióamatőrködtünk, szóval ez egy nagyon régi kapcsolat volt. Ő kiment Nyugatra, és végül az új-fundlandi Memorial Egyetemen – ez Kanadában van – a matematika és statisztika professzora lett. Akkor élve az amnesztiával hazajött, és fél évet itthon töltött. A lényeg az, hogy volt bennünk egy ilyen „KGST-szellem". A börtönben én szerveztem meg a KGST-t, így neveztem el, hogy ugye azzal próbáltak meg ott büntetni embereket, hogy kivették a munkából, megvonták a kedvezményeiket, nem kaptak beszélőt, a dohányosok nem spájzolhattak. Akkor mi, akik dolgoztunk, a spájzolásunk tíz százalékát összedobtuk, és ez a börtönben nagyon nagy érték volt – cigaretta, zsír, meg más effélék. Megszerveztük, hogy a házimunkásokon keresztül elküldjük azoknak, akik büntetőzárkában voltak, vagy nem dolgozhattak. Vagy könyveket küldtünk nekik. Amikor kijöttünk, akkor ezt a KGST-t fölújítottam. Nagyon sokan voltunk, akik lakást akartunk szerezni, és akkor kölcsönt adtunk egymásnak.

[150] A Babits-verseket egy fiatal underground művész és indiánkenukészítő, Ulvetzky Gábor osztogatta, akit egy év börtönre ítéltek. Pár évvel később családjával együtt kivándorolt Franciaországba.

Tulajdonképpen egy önsegélyegyletet működtettetek.

Igen. Ebben benne volt Hegedűs Laci is, Rácz Sanyi is, meg mások. Egy csomóan.

Nagyjából hányan csináltátok ezt?

Körülbelül húszan-huszonöten. Volt olyan, hogy állást kellett szerezni valakinek, neki vagy a feleségének, a lakásszerzésben is segítettünk. Például Donáth Ferit mozgósítottam, akkor ő a Rácz Sanyinak kiutaltatott egy bérlakást, a Fővárosi Tanácsnál voltak ismerősei. Sok ilyen volt. Ha valaki beteg lett, akkor orvost szereztünk neki, természetesen 56-os orvost, akik aztán a Radó Gyuritól kezdve nagyon sokan voltak. És kialakult tulajdonképpen egy jó értelemben vett 56-os gettó. Azért neveztem gettónak, mert 73 körül úgy éreztem, hogy egy gettóba vagyok bezárva. Ez nem a zsidó gettóra vonatkozik, hanem ahogy a zsidóság az elnyomatás során és következtében kényszerült arra, hogy

elkülönült szubkultúrában legyen – nem akarva, hanem kényszerülve –, úgy mi is ez ellen kifejlesztettük a védekező eszközeinket. Tehát az volt, hogy amikor én nem adhattam be a szabadalmat, akkor valaki beadta a saját nevén, de tudtuk, hogy az az én szabadalmam. Strómannak hívjuk, de azóta negatív csengése van ennek a szónak. Voltak novellák, amiket álnéven adtak be ötvenhatosok, és így tovább. Ez ilyen védekező dolog. Ez egy élő valami volt, tehát ha valaki nehéz anyagi helyzetbe került, akkor adtunk pénzt. Például amikor a Péterfi Miklós lakást épített, akkor annak a fedezetét én adtam be. Egy ilyen nagy segítő, önsegélyző, társadalmi szintér is volt, meg családilag is összejártunk. Nagyon hamar beütött azért a vamzerveszély.

72-73 körül éreztem azt, hogy tulajdonképpen ez kényelmes, de gettó, mert beszorít minket. A társadalom más részeivel kevés kapcsolatunk volt. A szűkebb szakmában voltak kapcsolatok, de ott is azért kicsit féltek tőlem, meg idegenkedtek, mert hiszen közismert volt a múltam. Ez egy érdekes helyzet volt, hogy ahhoz, hogy a témáimat vinni tudjam, mindig szükség volt együttműködésre, kooperációra. Ezek általában addig mentek, míg egy kicsit magasabb szintre nem kellett vinni. Abban a pillanatban megnehezültek. Volt bennünk egy ilyen rettenetesen nagy utolérési vágy, indulat, hajtóerő. Huszonhárom éves voltam, mikor bementem, és a harmincadikban voltam, amikor kijöttem. Legszebb hat éve az embernek. Azonkívül én hamar családot szerettem volna, mert gyerekes módon azt hittem, hogy apám és köztem azért nincs olyan igazán nagyon-nagyon mély, meghitt kapcsolat, mert nagy a korkülönbség. Ő harmincöt éves volt, amikor én születtem. Korán meg akartam nősülni, és ezt keresztülhúzta az élet.

Szakmailag a börtönévek második része hasznos volt. Rengeteget olvastam, tanultam, és már egyetemista koromban a digitális technikával elköteleztem magamat. Később a börtönben is annak kvázi egy ilyen kis apostola lettem. Közben olyan fantasztikus módon fejlődött a félvezetőtechnika, hogy az elképzeléseim reálissá váltak. Azelőtt elektroncsövekkel kellett dolgozni – azzal is terveztem; elektroncsövekkel nagyon bonyolult elektronikákat nem lehet csinálni, mert szoba nagyságú lesz a termék. Itt van ez a mobiltelefon. Ha ezt a mobiltelefont meg akarták volna valósítani 63-ban, amikor még elektroncsöves volt a kultúra, akkor ez körülbelül háromszekrénnyi elektronikát igényelt volna, ami most egy kis chipen rajta van. De aki egy kicsit elmélyedt benne, az látta, hogy ez lesz majd a jövő. A Híradástechnika Szövetkezet épp a kicsinysége meg a politikai tájékozatlansága miatt, meg hogy nem volt olyan merev állami struktúrába betéve, megengedhette magának, hogy kísérletezzen, hogy embargócsempészek útján Svájcból hozassa be a Texas Instruments első integrált áramköreit iszonyatos áron, aranyáron. Nekem lehetőségem nyílt arra – mert a többiek nem nagyon foglalkoztak ezzel –, hogy ezzel készüléket építsek, tehát messze megelőzhettem ebben a kisszövetkezetben az egyetemi kutatókat vagy a nagy akadémiai kutatóintézetben dolgozókat, akik több lépéssel le voltak maradva. Ez a progresszív vezetés, amit Kövesku-ti megvalósított, olyan helyzetet és eszközöket teremtett, ahol megindulhatott a fantázia. Nem akarom ezt a szakmai részt tovább vinni, csak mondom a helyzetet.

Az utolérési komplexus arra vonatkozott – egy gatyám volt, meg egy kinőtt zakóm –, hogy mégiscsak kellene lakást szerezni, de először is föl kéne ruházkod-

ni. Szegény szüleimnek az első tévékészülékét én vettem meg, támogattam őket, vettem ezt-azt nekik. A papa akkor került nyugdíjba, ami nagyon megviselte.

Ahogy elmondtam, 56-ban abszolváltam, a diplomatervet már nem tudtam megvédeni, nem volt rá lehetőségem, mert ugye börtönbe kerültem. A tankörtársaim befejezték a diplomamunkámat, ez nagyon szép és bátor gesztus volt részükről, de nem tudták leadni. Amikor kijöttem, egy hónap múlva beadtam a minisztériumhoz és a műegyetem rektorához a kérelmemet, hogy én szeretném megvédeni a diplomámat. Erre visszaírt a rektor, hogy ezt nem engedélyezhetik, mert engem ugye halálra ítéltek, illetve elítéltek, és hogy engem ki kellett volna zárni az ország összes egyeteméről, mert főbenjáró bűnt követtem el, szó sem lehet róla. Erre visszaírtam, hogy ha ki kellett zárni, akkor tessék kizárni, de ha nem lehet kizárni, akkor engedélyezzék. Nagyon kemény hangú leveleket írtam. És elutasítottak. Akkor a következő évben megint írtam. Közben – mindig úgy volt, hogy karácsony és újév között otthon kicsit át tudtam gondolni az év dolgait, és akkor mindig előjött, hogy még mindig nincs diplomám. A munkahelyemen semmi probléma nem volt ezzel. Villamosmérnöki besorolásban dolgoztam. Akkor a következő évben megint írtam. Szép kis gyűjteményem van. Akkoriban a KGST-profilírozás révén az ipari televíziós kamerák fejlesztését meg a televíziós mérőműszerek gyártását Magyarországra profilírozták, és ha a műegyetemen ilyen jellegű diplomamunka volt, akkor konzulensnek minket kértek fel, többnyire engem. Egyszer, mikor már nagyon be voltam gerjedve, azt írtam a művelődési miniszternek, hogy miközben ott ültem az állami vizsgabizottságban az általam bírált diplomaterv

védésén, akkor elgondolkoztam az élet fonákságain. Ez hülyeség volt a részemről, mert nagy vizsgálatot indítottak az egyetemen. Később, már a rendszerváltás után egy irattáros hölgy segítségével megtaláltam a műegyetem archívumában, hogy a vizsgálat milyen alapos volt, hogy azoknak a professzoroknak, akik nekem küldték a diplomamunkákat, igazoló jelentéseket kellett írniuk. Bekérték a bírálatomat, elküldték akadémiai intézetekhez. És mindenütt azt írták, hogy magas szakmai színvonalon látom el a feladatot.

Hivatalosan milyen választ kaptál erre a leveledre?

Polinszky, a művelődési miniszterhelyettes válaszolt, majd miniszteri minőségben is van neki elutasító levele, hogy amíg a politikai jogvesztésem nem jár le, vagyis a tíz év, addig szó sem lehet róla.[151] 1973-ban lejárt a tíz év. Azonkívül az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságban volt egy ipari televízió munkabizottság, aminek a tagja voltam, és Polinszky volt az elnöke. Akkor a következő levélben már ezt hoztam föl neki, hogy amikor ott ülök a miniszter úr vezetése alatti bizottságban, mint annak a laboratóriumnak a vezetője, ami egyedül gyárt a KGST-n belül ilyen eszközöket, akkor elcsodálkozom megint az élet fonákságain. Erre Polinszky visszaírt, hogy „Mivel letelt a tíz év jogvesztés, engedélyezem a diploma megvédését. De mivelhogy majdnem húsz év telt el az egyetemi tanulmányai befejezése óta, és az elektronika rendkívül sokat fejlődött, ezért

[151] Polinszky Károly 1963 decembere és 1974 májusa között volt művelődésügyi miniszterhelyettes; 1974 májusától 1980 júniusáig művelődésügyi, majd oktatási miniszter.

feltétlenül szükséges különbözeti vizsgák letétele. Forduljon a műegyetem rektorához." A rektorhoz fordultam, aki elküldött a dékánhoz. A dékán előírta nekem az öt év összes vizsgáját és a három alapszigorlatot. Erre visszaírtam a Polinszkynak, hogy nem erről volt szó, hanem a legszükségesebb vizsgákról. Jóindulatú volt, leírt a rektornak, hogy csak a legfontosabbakból. Erre a kar azt csinálta, hogy előírta a három alapszigorlatot, és összevonta a tantárgyakat. Digitális méréstechnika, digitális számítástechnika és digitális jelfeldolgozók – akkor ezeket a tárgyakat egybevonták – és így tovább. Közben szívizomgyulladást kaptam, és közben ugye megszületett a harmadik gyermekem. Akkor töprengtem, hogy most mit csináljak. Tíz éven keresztül ezt az apparátust masszívan „izélgettem", most megengedik, én meg meghátrálok. Akkor vívódtam, hogy lemondjak-e az egészről, és arra jutottam, hogy nem tehetem meg. Akkor elmentem a műegyetemre, beszereztem az összes jegyzetet, és végiglátogattam a professzorokat. Ez roppant érdekes volt.

Kellett vizsgáznom ugye tudományos szocializmusból – akkor így hívták a marxizmus–leninizmust. Bemegyek a tanszékre, és látom kiírva, hogy a tanszékvezető az a pasas, aki a Fő utca parancsnoka volt, könyveket is írt, Hollós Ervin.[152] Na, mondom, Hollós

[152] Hollós Ervin BM-es pályafutása (1956–1962) után a Budapesti Műszaki Egyetem tudományos szocializmus tanszék szakcsoportvezetője (1962–1964), majd tanszékvezetője (1964–1979), egyetemi tanára (1979–1989). *A belső ellenség szerepe az ellenforradalomban és annak előkészítésében* (1966) című kandidátusi értekezése *Kik voltak, mit akartak?* címmel könyv formában megjelent. Párttörténettel és 1956-tal foglalkozott további köteteiben; *Harminckét nevem volt* című dokumentumregényében Ságvári Endre életét dolgozta fel.

Ervin, mit csináljak? Nem szabad megfutamodni, bemegyek hozzá. Bementem hozzá, és mondom, hogy miért jövök. Azt mondja, „melyik ügyben is volt maga?" Mondom. „Ja, szegényeket fölakasztották. Maga egy jobb sorsra érdemes volt, hát igen, kellett magának hőzöngeni?" Ilyen szöveg ment. Na, mondom, ebből nem lesz szigorlat. Akkor elvonultam tőle, nem maradtunk semmiben. Akkor találtam az egyik oktatási közlönyben egy olyan miniszteri rendelkezést, hogy a kandidátusi filozófiavizsgát el kell fogadni az egyetemen szigorlatként. Elhatároztam, hogy bejelentkezem kandidatúrára. Két hónappal később, nyáron, amikor vakáció volt, akkor bementem a tanszékre, hogy kandidátusi vizsgát akarok tenni. Mondták, hogy a professzor elvtárs most nyaral, de van itt egy docensnő, ő az ügyeletes. Azt mondja, „nézze, ha akarja, én magát levizsgáztatom". „Most rögtön?" „Most rögtön." Kedves nő volt, ő nem tudta a múltamat, én meg nem mondtam, és elkezdtünk beszélgetni. Kérdezte, hogy mi lesz a témám, meg mivel foglalkozom. Jelgenerátorok digitális kódolása volt a téma. Akkor beszélgettünk a marxizmusról, erről-arról. Hegelt németül idéztem, meg ilyenek. Kollegiális beszélgetés volt, és kiállították a vizsgabizonyítványt, amiről csináltam egy másolatot, és beadtam a dékánnak, és ezzel megvolt a marxizmus–leninizmus alapszigorlatom.

Akkor kellett matematikából szigorlatot tenni, a harmadik nem jut eszembe. Azokkal nem volt semmi probléma. Utána végigjártam a professzorokat. Volt, aki rendkívül rigorózusan nézett rám, de volt, aki azt mondta, Imrém, nagyon szégyellem a kar nevében, hogy ilyen vegzatúrának tesznek ki téged, tudod, hogy lélekben mindig melletted voltunk, figyeltük az erőfeszítéseidet

a Híradástechnika Szövetkezetben, add ide az indexedet – és beírt egy jelest. Géher Károly például szintén azt mondta, hogy Imrém, de jó, hogy itt vagy, nézd, most jelent meg az új könyvem a hálózatelméletről, nagyon megtisztelnél vele, ha írnál róla pár oldalas recenziót. Két hét múlva vittem négy oldal recenziót. Nagyon tetszett neki, beírta a jelest. Gondoltam, hogy ez tulajdonképpen egy nagyon praktikus és dörzsölt dolog volt, mert ha bármilyen vizsgálat történik, ott van az én négyoldalas papírom aláírva, ami egy magas színvonalú szakmai szöveg volt. Volt, aki viszont kutya kemény volt velem. Egy adjunktus a digitális vizsgán. Ott három tárgyat vontak össze, hozott három dobozt, abban voltak a tételek, és mind a háromból ötöt kellett húznom. Egész délután vizsgáztam. Azt is megcsináltam. Akkor jött a diplomaterv. Ferenczy Pál egyetemi tanár, akit még ismertem, egy-két évvel járt fölöttem: mondtam neki, hogy legjobb lenne, ha valamelyik találmányom lenne a diplomamunkám. Nagyon jó, azt mondja, a formalitásokat meg kell őrizni. Megírtam, kaptam egy jelest a diplomamunkára, és kaptam egy jeles diplomát. Az a helyzet, hogy ezt a diplomát én eltettem, és soha senkinek nem kellett megmutatnom. Az én szakmámban nincs diplomakényszer, az elektronikában, amelyik gyorsan fejlődött, ott nem voltak öreg szakemberek.

Azért mondom, hogy ilyen szívós voltam, ez az utolérési dolog volt bennem, hogy rendbe kell tenni a dolgokat. Ezt magamnak mutattam meg, hogy csak azért is. És akkor harcba indultam a kandidatúráért, és ez egészen 89-ig tartott. Még 88-ban is beadtam a mentesítés iránti kérelmemet, és a Fővárosi Bíróság elutasította, és egy hosszú indoklást írt hozzá az eljáró bíró, aki annak idején népbíró volt, és ebben az elutasításindoklásban

benne van, hogy az egyik legveszélyesebb ellenforradalmár voltam. Akkor letettem róla, úgy döntöttem, hogy nem folytatom. Utána aztán a törvény mentesített. A kandidátusi dolgozat vázlatát megcsináltam, és az elejét, amit be kellett adni. Ennyit ezekről.

72–73-ban éreztem úgy, hogy gettóban vagyok. Ebben az időben volt a szívizomgyulladásom, a kardiológiai intézetben feküdtem, ugyanakkor kezdtek a találmányi pénzek befutni, és Szigligeten vettem egy kis parasztházat. Szigliget történetéhez hozzátartozik, hogy Donáth Feriék még a 60-as évek végén vettek ott egy kis parasztházat, és állandóan zsorváltak, hogy mi is menjünk le, mert nagyon jó társaság van, és nagyon olcsón lehet öreg parasztházakat vásárolni, amelyek bájosak, nádtetősek, és így tovább. Akkor több alkalommal leautóztunk oda. Ott volt Göncz Árpi is.

Ő mikor szabadult végül?

63 nyarán szabadult. Annak a története az, hogy Bibó Istvánra, az elsőrendű vádlottra vonatkozott az amnesztia, mert ő szervezkedés vezetéséért volt életfogytiglani börtönre ítélve. Énrám is ezért vonatkozott, mert másodfokon a népbíróság összefoglalóan vezetést támogató tevékenységnek minősítette az összes többi pontomat, hogy nem jelentettem fel, támogattam a katonai személy szökését, és így tovább. Ezért jutottam ki, különben ha ez nem így történik, akkor én is tovább ültem volna. Bibó esetében ez volt. Amikor ő hazajött, akkor a kormányzat ugye publicitást adott neki, mert mutogatni akarta, hogy lám, a Nagy Imre-kormány államminiszterét, aki csak egy napig volt államminiszter, kiengedték, de ő a legkeményebb, legfajsúlyosabb tagja volt

a Nagy Imre-kormánynak. Akkor nyugati tévék, rádiók sorra csináltak vele interjút, és ő mindegyikben elmondta, hogy a társai bent maradtak. Elmondta név szerint Gönczöt és Regéczyt, és elmondta, hogy a kis harcosok, tehát az utcai harcosok, akik a vállukon vitték a harcokat, azok mint „gyilkosok" bent maradtak. Ezt ő elmondta. Az eredmény az lett, hogy kora nyáron kiengedték az Árpiékat. Bibó István minden évben írt Kádárnak levelet, és minden évben kérte, hogy a bent lévő ötvenhatosokat engedjék ki. És ezt megismételte. Ilyen ember volt.

Szigligetnél tartottunk. Az Árpinál, miután kijött, az utolérési komplexus még tán hatványozottabban működött. Ott volt legatyásodva a családja, pénz nélkül voltak. Zsuzsa egy varrodában volt bedolgozó, hazavitte a munkát, filléreket kapott érte. Ismerősök, rokonok támogatták. Zsuzsa elmondta, hogy néha a lakásajtó alatt becsúsztattak egy-egy ötszázast. Roppant nehézségek árán tanultak a gyerekek, az Árpi pedig belevetette magát a munkába. Bent a börtönben megtanult angolul. Akkoriban az OFFI, az Országos Fordító és Fordítás-hitelesítő Iroda rengeteg börtöntölteléket foglalkoztatott. Árpi is először ott kapott munkát, és aztán egyre fajsúlyosabb munkákat kapott, végül nemcsak műszaki fordításokat, hanem műfordításokat is. Egyre kitűnőbb dolgokat. Iszonyatosan sokat dolgozott, és hogy tudjon dolgozni, azért alkotóházakba ment. Nagyon szerette a szigligeti alkotóházat, különösen amikor nem volt szezon, és volt üres hely, de a Mátrában is volt, a visegrádiban is, a legkülönbözőbb helyeken, és mindig elmentünk meglátogatni.

Aztán 73-ban vagy 74-ben megvettem a parasztházunkat. Akkor már rendszeresen lementünk, és ott nagyon sok „szabad elektron" volt, szabad értelmiségi,

akikkel megismerkedtünk, akiknek nem volt a vegyértékük lekötve. Például Szabó Miklós történésszel, akinek egy ilyen akadémiai bújtatott állása volt, ilyen megtűrt állása a Történettudományi Intézetben. Meg másokkal. Ott kiderült, hogy van világ az ötvenhatosokon kívül, vannak olyan értelmiségiek, akik szintén kritikusak a rendszerrel szemben. És akkor kezdtek meghívogatni különböző rendezvényekre itt Pesten is; Ludassy Marival, másokkal, már nem is tudom, ki mindenkivel találkoztam. Se szeri, se száma. Egy új világ. Szabó Miki is egy kicsit ötvenhatos, tehát ő egy ilyen kovalens elektron volt. Ott Szigligeten minden alkalommal kiszögeztem a piros-fehér-zöld zászlót a házra, megjelentek a vamzerek is, nagy élet folyt. Volt ott egy kicsi szőlőm, évente olyan száznyolcvan-kétszáz liter borom termett, elneveztem Lidocain bornak, és mindig elmondtam a hozzánk följövőknek, hogy az ügyes fogorvos úgy adja be az érzéstelenítő Lidocain injekciót, hogy csak az első szúrást lehet érezni, amikor beszúrja a tűt, és utána, ahogy nyomja a tűt, megy előre ebben a kis csatornában a Lidocain, és érzésteleníti maga előtt az utat. Mondom, az én borom is ilyen, az első pohár a szúrás. Ezt mindig elmondtam, és utána kezdték mondani, na, töltsél még, Imre, nem is olyan rossz bor ez, egyre jobb. Nagyon sok író följött oda hozzánk az alkotóházból. Rengetegen jöttek, se szeri, se száma íróknak, költőknek, festőknek, másoknak. Ott ismerkedtem meg még Radnóti Sándorékkal, Rajk Lászlóval, Könczöl Csabáékkal, Esterházy Péterrel, rajtuk keresztül Kőszeg Ferenccel, Kenedi Jánossal, Szilágyi Sándorral, Kis Jánossal, Haraszti Miklóssal és másokkal. Elkezdtem néhány barátommal látogatni Szabó Miklós magánlakásokon tartott szemináriumait, majd a „repülő

egyetem" zsúfolt előadásait,[153] egyre több helyre hívtak meg, s lassan kapcsolatok kezdtek fonódni ötvenhatosok és más szabadon gondolkodók között. Voltak társaságok, akik mindig együtt jöttek az alkotóházba. Bacsóék és Radnótiék mindig ugyanabban a turnusban érkeztek, meg mások is. Nagyon sokan. És ott volt a régi barát a Lordok Házából, Donáth Ferenc, aki a maga rendkívül jó kapcsolatépítő készségével a nagy ideológiai, érzelmi és világnézeti ellentéteket át tudta hidalni. Ő ugyanúgy tudott Illyés Gyulával beszélni és szeliden korholva lebaltázni, mint Fehér Lajossal, a Politikai Bizottság tagjával, és így tovább. Nyáron volt egy kis időnk is, sütött a nap, gyönyörű volt a tájék, meg a környéken is laktak értelmiségiek. Konrádék is egy közeli falucskába költöztek. Szomszédunk volt Altorjai Sándor festő. Most nem akarok nagyon a „szigligetológiába" belemenni, de Szigliget nagyon megtágította a világot. Már szándékom volt nyitni tágabbra, az 56-os börtönvilágon túlmenni, és így ez sikerült.

És hogyan találtál magadnak házastársat, hogyan lett családod, születtek a gyerekeid?

Ez megint külön... ha nem is regény, de bonyolult téma. Nekem nagyon nagy csalódást jelentett ez a bizonyos Irénke, akit ugye, miután lehullott a hályog a szememről, világosan láttam, és nagyon el voltam keseredve,

[153] Az illegális Hétfői Szabadegyetem a lengyel ellenzéki „repülő egyetem" mintájára 1978-ban indult Szabó Miklós történész és Szalai Pál szociológus kezdeményezésére, és a folyamatos zaklatások ellenére megszakításokkal 1985-ig működött eleinte Jávor István és Szalai Pál lakásán, később más helyszíneken is. Állandó, legaktívabb szervezője mindvégig Szilágyi Sándor, a szamizdat *Beszélő* szerkesztője volt.

hogy hogy lehettem ennyire naiv. Egyszerűen nem volt bennem olyan felvértezettség, mint ami ma akár egy tizennégy éves fiúban megvan. Ugyanakkor nagyon szerettem volna gyermekeket. Közben a magasan kvalifikált értelmiségi partnerekben nagyot csalódtam. Egy orvosnő például állandóan bizonyítani igyekszik a munkahelyén. Láttam a húgomon, hogy milyen nagy problémát jelentett, hogy nem akart az anyaságról lemondani, születtek a gyerekei, és ugyanakkor ott volt a hivatása. Mivel nagyon tehetséges volt, a főorvos ki akarta belőle nevelni az utódját az újpesti Károlyi kórházban. Nagyon jó orvos a Detti, de ezt a két dolgot nagyon nehéz volt összeegyeztetni, és láttam ezt a kínlódást, láttam az évfolyamtársnői, barátnői nehézségeit, hogy nem találnak férjet, vagy ha találnak, akkor bajba kerülnek a hivatásukkal, nem tudnak teljes gőzzel részt venni a szakmában. Arra a buta következtetésre jutottam, hogy nem kell az ilyen magasan kvalifikált hölgyek társaságát keresnem, hanem olyan valakit, aki teljes mértékig a családjának tud élni. Ez egy naiv és nem egészen életből való, életidegen elgondolás volt inkább. A szövetkezetben volt egy fiatal titkárnő, egy kislány, nagyon bájos jelenség, az egyik céges, vállalati, szövetkezeti hajókiránduláson, Visegrádon, megszerettük egymást. Viszonylag hamar összeházasodtunk. Tizenegy évvel volt fiatalabb, mint én. Nagybátyám esketett minket, Mécs László. A családunk is megnyugodott, fellélegeztek – egy rendes, helyes kislány. Jöttek utána a gyerekek. Albérletben kezdtük Pesten, utána átköltöztünk Budára, másik albérletbe, egy nagyon kedves gyógyszerész hölgyhöz, akinek a testvére a szövetkezetben az elnök titkárnője volt. Látta, hogy nehéz helyzetben vagyunk, egy szép szobát kaptunk

nála fafűtéses kályhával. Oda született az első gyermek, Monika 1967-ben. Akkor azért már nagyon sürgőssé vált, hogy kellene valami lakást szerezni. Közben a szövetkezetben kezdtek jobban menni a dolgok, és akkor így be tudtunk fizetni egy társasház-építkezésbe. Egész pontosan átvettünk egy 45 négyzetméteres, másfél szobás lakást egy félig kész épületben, emlékszem, nyolcvanezer forint volt a beugró. Elkészült, már ott született a második gyermekünk, Imi, 1970-ben. Közvetlen szomszédunk volt Losonczi Pál, az Elnöki Tanács elnöke[154] egy villában. Állandóan őr járkált a kertben. Kiderült, hogy a társasház alapításakor lekáderezték és végigjárták az összes tulajdonost, de mivel én menet közben vettem meg, engem nem kádereztek le. Ebben az időben már meg tudtam venni Detti húgom roncs Trabantját. Akkor volt autónk is, és volt egy kis lakásunk. A harmadik gyerek, Laci, 73-ban született, akkor, amikor a szívizomgyulladásom volt.

Nehéz év volt az minden szempontból. Több bajom volt, többek között a Híradástechnika Szövetkezetben a főkonstruktőr féltékeny lett rám, ezt már említettem. Akkor a digitális laboratóriumot teljes egészében egy másik szövetkezetnek eladták, ez volt az Elektrotechnika Szövetkezet, amely profilproblémákkal küzdött, és amelynek az elnöke szintén egyetemi évfolyamtársam volt, hasonlóan, mint a Híradástechnika Szövetkezetben. Nagyon el voltam szomorodva, mert a Híradástechnika Szövetkezetben jó pár konstrukciómat gyártották. Amikor átmentünk, akkor a Híradástechnika Szövetkezet visszacsinálta azt a szerződést, ami a témáinkat is átadta. Ez egy disznóság volt. Egyik

[154] Losonczi Pál 1967–1987-ig volt az Elnöki Tanács elnöke.

szemem sírt, a másik nevetett, mert gyártották tovább a szerkezeteimet. Csak engem raktak ki. Nem tudom, hogy volt-e politikai háttere, de tény, hogy a féltékenység ráült erre a lehetőségre. Az Elektrotechnika Szövetkezetben megbízott főkonstruktőr lettem, mert ugye nem lehettem főkonstruktőr, és az odakerülésem második hetében egy elég nagy botrány tört ki, mert a nemzetközi vásáron kiállított a cég különböző katonai híradástechnikai készülékeket, és kiírták a műszerekre a katonai nevüket, hogy M-valahányas számú rádió adóvevő, tehát a katonai megnevezést, katonai típusszámokat. Egy elhárítótiszt járt a vásáron, följelentést tett, kiszállt egy kommandó a szervizbe, és hát ott van a volt halálra ítélt, ellenforradalmi bandita, ő az új megbízott főkonstruktőr. Na most ugye eljöttek a laboratóriumom tagjai is, három mérnök, két technikus, akik szintén fejlesztő-kutatómérnöki helyeket kaptak. Akkor kiderült, hogy nem csak ezzel csöppentem bele itt kellemetlen helyzetbe, hanem a helyettesem, egy mérnök volt a szövetkezet párttitkára, és az elnök meg a párttitkár egymással szemben voltak. Az elnök, aki évfolyamtársam volt, azt mondta nekem, hogy segítsek neki kirúgni a párttitkárt, a helyettesemet. Mondom, miért rúgjam ki, jó mérnök, jól és lelkesen dolgozik. Értsem meg, azért, mert párttitkár, mert vele szemben áll, mert fúrja őt. Mondom, én ezt nem vettem észre, ne haragudj, de én ilyet nem teszek meg. Akkor hogy adjak neki feladatot, amit nem tud megoldani, és akkor írjak egy figyelmeztető levelet, és adjak neki egy másik feladatot, és ha azt sem, akkor még egy figyelmeztetőt, és helyezzek fegyelmit kilátásba. Mondom, nem. Rendesen dolgozik, jó ötletei vannak, szorgalmas. Azért, mert párttitkár? – mondtam én, kibújt a liberális belőlem. Az elnök zabos

lett rám, és áthelyezett technológus mérnöknek, tehát lefokozott. Egy nagyüzemben ez fontos pozíció, de egy kisszövetkezetnél elfekvő állás. Erre írtam egy levelet a szövetkezet vezetőségének, hogy ez egy botor lépés volt, hiszen jelentős koncepciót akartam megvalósítani, és így tovább. Erre az elnök becsületsértésért beperelt a bíróságon a „botor" szó miatt. Közben a Mátrába mentünk telelni a két nagyobb gyerekkel, a feleségem áldott állapotban volt a harmadikkal; elmentem egy nagyot sétálni, és ott a nagy hóban összeestem. Irtó gyengeség fogott el, alig tudtam hazavezetni a kocsit. Akkor a húgomék barátja, Pogátsa Gábor, aki a kardiológiai intézetnek volt az egyik főorvosa, megvizsgált, és megállapította, hogy szívizomgyulladásom van, baktériumfertőzés okozta, hat hétig voltam az intézetben. Utána nyugodalmas életet meg egyebet írtak elő.

Közben zajlott a botor-per. Én azzal védekeztem, hogy a botor az egy teljesen normális irodalmi szó, egyáltalán nem sértő, és eléggé nem volt helyes cselekedet, dehát egy szövetkezetben meg lehet írni. Kértem, hogy Grétsyt hívják be.

Grétsy László nyelvészt, hogy adjon szakvéleményt, mennyiben sértő ez a botor szó?

Igen. Grétsy László eljött a bíróság elé, és elmondta, hogy az 1500-as évekből származik ez a szó, és azt jelentette, hogy valaki nem a helyes úton jár, vagy nem jól jár, és hogy ez egy finom irodalmi szó, kifejezetten választékos. Volt egy elnök és két ülnök, kérdezgettek engem, utána elutasították az elnök keresetét velem szemben. Amikor nagy dühösen elrohant, odahívott az elnök, és azt mondta: „Mérnök úr, a maga helyében a

jövőben nem használnám a botor szót." Szóval, azért voltak rendes bírók.

Ezt követően oda már nem mehettem vissza, de ugye állásban kellett lenni, akkor még változatlanul érvényben volt a KMK, a közveszélyes munkakerülés. Akkor egy másik kisszövetkezetbe, az Óra- és Műszerszövetkezetbe meghívtak tanácsadó mérnöknek félállásba, és akkor már a Ganz Kapcsolók és Készülékek Gyárában futott egy találmányom gyártása, amikor megtudták, hogy nincs állásom, oda is meghívtak félállásba. Most ez abból állt, hogy mind a két helyre hetente egyszer kimentem, ott a mérnökökkel meg a technikusokkal, főmérnökökkel megbeszéltem a dolgokat. Végeredményben a két félállás több pénzt hozott, mint egy teljes állás. Állásban voltam, és úgy tűnik – valószínűleg a belügy keze is benne volt –, hogy jónak látták, hogy ne legyek a munkások között. Ettől mindig féltek, visszajöttek erről a jelzések.

Tehát viszonylag a magad ura voltál, és szabad ember, jó fizetéssel. Igaz ugyan, hogy egy szaporodó nagyobbacska családdal a háttérben, de ez egy kedvező fordulat.

Igen. Végeredményben az is, amit a kitolásomra csináltak, hogy visszavették a témáimat és gyártották tovább. A digitális impulzusgenerátor annyira pionír készülék volt, hogy óriási haszonnal tudták eladni. Az ár hatvanhét százaléka volt a haszon.

Hol adták el?

KGST-n belül is, de egy kisebb részét Nyugatra is vitték.

Mire való ez a műszer?

Nagyon pontosan állított elő impulzusokat, amelyeket könnyen be lehetett állítani, és ez a laboratóriumi mérőműszerek gyártásánál, fejlesztésénél nagyon fontos volt. Korábban analógiásan csinálták, és az analógiás generátorok pontatlansága, reprodukciós hibája problémát okozott. Ma már mindent így csinálnak, de akkor ez merő újdonság volt. Amikor én beadtam szabadalomnak 66-ban, akkor a világon nagyon kevés ilyen találmány volt. Ezért elismerték – több ország-ban is.

Akkor neked ez sok pénzt hozott?

Ez sok pénzt hozott. 75-ben már kezdett nagyon kicsivé válni a másfél szobás lakás, ugye már megszületett a harmadik baba. Akkor a Zugligeti úton a feleségem gyereksétáltatás közben látott egy épülő házat. Megkérdezte, hogy nincs-e eladó lakás, mondták, hogy igen, ilyen és ilyen munkaközösségben.

Ez is egy társasház volt?

Egy társasház. Másnap elmentünk, lekötöttük, és körülbelül fél év múlva beköltöztünk. Aztán több szomorú dolog történt. 77-ben meghalt édesapám, 78-ban pedig meghalt Mécs László. És még 77 elején a feleségem beleszeretett valakibe, és elment.

Nagyon ragaszkodtam a gyerekekhez. Nyolc évvel később, 85 őszén bontakozott ki a szerelmünk Fruzsikával.[155] Közben ugye beindult a kapcsolatom a demokratikus ellenzékkel, és akkor tekintsük cezúrának a Charta '77-et és ezt az időszakot, és utána folytassuk.

Még egy apró momentum, hogy a Ráday Misivel akkor ismerkedtem össze, amikor a Zugligeti úton laktunk, és a villamos helyreállításáért nagy kampányt kezdtünk. Akkori pénzen nyolcvanmillió forintot kellett volna szerezni, villamosskanzent akartunk kialakítani a végállomáson, ami maga is egy műemlék, mert ott van a Lóvasút végállomása, ami megvan, csak elég rossz állapotban. Summa summarum, jelentős városvédelmi aktivitásba is kezdtem.

Sajnos hiába, mint tudjuk.

Sajnos hiába.

[155] Vö. Mécs Anna: Téged választalak, lásd https://litera.hu/irodalom/elsokozles/mecs-anna-teged-valasztalak.html, letöltve 2025. augusztus 27.

TIZENÖTÖDIK BESZÉLGETÉS

Legutóbb 1977–78-ig jutottunk. Azt hiszem, az elkövetkező évtized egyik legizgalmasabb korszaka nemcsak az újabb kori magyar történetnek és a demokratikus mozgalmaknak, hanem a te személyes életednek is, tehát jócskán lesz miről mesélni. Ha jól emlékszem, a legutóbb említett nagyobb ügy, úgy is mint határvonal, a demokratikus ellenzék egyik első nagy közös akciója, a Charta '77 volt.[156] *Beszélj erről, kérlek.*

1977-ben a csehszlovák ellenzék kiadott egy nyilatkozatot, amelyben bírálta a fennálló rendszert és tiltakozott

[156] A Charta '77 csehszlovák polgárjogi mozgalom 1976 második felében alakult Prágában. Tagjai között voltak korábbi pártpolitikusok, írók, filozófusok és más gondolkodók és közéleti emberek. A Charta első nyilatkozata az 1975-ös Helsinki Záróokmány (lásd alább) Csehszlovákiában 1976 őszén becikkelyezett emberi jogi egyezményét szembesítette a valósággal. A nyilatkozatot, amely 1977. január elején jelent meg, és amelyet eredetileg 243 magánszemély írt alá, zömmel értelmiségiek, a prágai kormánynak címezték és adták át; a szervezők közül sokakat azonnal letartóztattak. A letartóztatások elleni magyar tiltakozás 1977. január 9-i keltezésű, akkor 34 aláíróval. 1979 őszén Prágában a Charta '77 aktivistái közül többeket súlyos börtönbüntetésre ítéltek. Az ítéletek elleni 1979. október 25-i, második magyar tiltakozó felhívást 127-en írták alá.

a 75-ös Helsinki Záróokmányban[157] ratifikált emberi jogok megsértése ellen. A csehszlovák kormányzat bebörtönözte a Charta '77 vezetőit, a legismertebb közülük Václav Havel, de más, nemzetközi téren ismert írók, történészek is voltak közöttük. Az akkor még csak lazán működő és inkább szellemi megnyilvánulásokban jelentkező demokratikus ellenzék elhatározta, hogy szolidaritást fog mutatni. Ez többcélú volt. Egyrészt a nemzetközi szolidaritás fontosságát akartuk aláhúzni, másrészt a közös sajkában evezés problémáit, harmadszor személyes ismerősök is voltak a Charta '77 aláírói között, akikkel különböző szellemi kapcsolatok – közös cikkírás vagy más értelmiségi együttműködések – már voltak. Tehát megvoltak a csatornák, amelyeken keresztül magától kínálkozott a szolidaritás lehetősége. Egy kicsit azt is kell látnunk, hogy ebben az időben a Kádár-kormányzat is megpróbálta magát szalonképessé tenni a Nyugat előtt. Ekkor már folytak különböző együttműködések Kádárék és a nyugati országok és társaságok között, másrészt kölcsönfelvételi tárgyalások zajlottak, harmadrészt a magyar kormány Moszkva engedélyével 75-ben aláírta a Helsinki Záróokmányt, és az Egyesült Államok kormánya

[157] 1975. augusztus 1-jén 35 ország aláírta a Helsinki Záróokmányt. Az első kosár tartalmazta a részt vevő tagállamok egymás közti kapcsolatait, illetve a tagállamok és állampolgárai közötti viszonyt szabályozó tíz alapelvet: 1. Szuverén egyenlőség, a szuverenitásban foglalt jogok tiszteletben tartása. 2. Tartózkodás az erőszaktól vagy az erőszakkal való fenyegetéstől. 3. A határok sérthetetlensége. 4. Az államok területi integritása. 5. A viták békés rendezése. 6. A belügyekbe való be nem avatkozás. 7. Az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartása, beleértve a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és a meggyőződés szabadságát. 8. A népek egyenjogúsága és önrendelkezési joga. 9. Az államok közötti együttműködés. 10. A nemzetközi jogi kötelezettségek jóhiszemű teljesítése.

ünnepélyesen visszaadta a Szent Koronát.[158] Még azt is elfogadták a magyar pártállam részéről, hogy Kádár nem vehet részt az átadási ünnepségen. Volt egy ilyen klauzula. Ez utóbb derült ki. Tény az, hogy Kádár nem volt jelen, de nyilvánvalóan az ő engedélyével, az ő hozzájárulásával. Én nem akarom ezt minősíteni, de nyilvánvalóan ezt az úgynevezett Nyugat, főleg az amerikaiak, jó néven vették. Amúgy is szerettek pragmatikusan gondolkozni. A helsinki egyezményben nagyon szigorú kötelmeket vállalt a magyar kormány is, és ez bizonyos mozgásteret jelentett számunkra. Ezen egyrészt ab ovo az én 56-os ellenállási múltamat értem, amit ráadásul kanonizált is a hatalom azáltal, hogy veszélyes személynek minősített, és úgynevezett „F" dossziét nyitottak rólam is – figyelő dossziét. Nagyon erőteljesen figyeltek. Mint utóbb kiderült, a hálószobánk padlója alatt is volt mikrofon, a telefonunkat is lehallgatták, másrészt érzékelhetően és nem érzékelhetően nagyszámú besúgónak kerültem az érdeklődési központjába. Ekkor formálódott az ötvenhatosok azon részének, amelyhez én is tartoztam, és a későbbi demokratikus ellenzéknek az együttműködése. Sokan voltak, akik mind a kettőben részt vettek, a legjelentősebbet mondjam, Donáth Ferencet, akiről külön fogok majd beszélni.

Tehát ebben az időben egyértelmű volt, hogy ki kell állnunk a csehszlovák Charta '77 bebörtönzött tagjai mellett, és néhányunkban élt, ha nem is lelkiismeretfurdalás, mert a mi lelkiismeretünk tiszta volt, hanem az, hogy Magyarországot belerángatták a prágai tavasz letiprásába, és magyar csapatok Csehszlovákia

[158] A korona hazahozatala körüli tárgyalások 1977-ben zajlottak, az átadásra 1978. január 7-én került sor.

földjére vonultak be 1968. augusztus 21-én. Ez is a késztetések között volt. Tény az, hogy nagyot durrant a dolog, első menetben harmincnégyen írták alá. Utána beindult egy szélesebb aláírásgyűjtés, amelynek szervezésében már mindnyájan részt vettünk, akkor kétszázötvenet meghaladta az aláírók létszáma. Ez 1979-ben zárult le.

Beszélnél részletesebben is arról, hogy kiket vontál be, neked ki szólt először, hogyan alakult ennek a története?

Szabó Miklós az első körben írta alá, ő tájékoztatott engem. Az is szempont volt, hogy első körben kemény ötvenhatosokat nem kértek föl, mert nem akartak ezzel egy 56-os frontot nyitni a kormány, a rendszer számára, amelynek a piszkos születése 56 letiprásához kötődött, és ahol szinte alapaxiómává vált az ellenforradalmi elmélet és az, hogy üldözik az ellenforradalmárokat. Ebben az esetben egy viszonylag könnyű támadási felület lett volna. Ezért, azt hiszem, csak Donáth Feri írta alá közülünk első körben.

Elég hosszan folyt az aláírásgyűjtés. Rengeteg ilyen akcióban vettem részt. Volt, amiket én kezdeményeztem. Ráadásul ezeket mind konspiráltan csináltuk, feljegyzéseket nem készítettünk. Jó konspiratőr voltam, betartottam a szabályokat, ennek következtében nagyon kevés írásos anyag maradt. A rendszer a fogát szívta, és ahogy akkor jellemeztem, a vízilabdás harcmodort vették át, víz alatti rúgások voltak, különböző retorziók. Az akció nemzetközi visszhangja nagyon jó volt, és ekkor már létezett a demokratikus ellenzék.

A következő nagyobb esemény volt 79-ben Bibó István halála. Bibó István akkor a hatvannyolcadik évében volt, nagyon hamar meghalt, és ez hihetetlen módon megdöbbentett bennünket, mert egyrészt fiatalos volt a megjelenése, a mentalitása is, másrészt nagyon számítottunk rá. Ő volt a nagy ember, akiben bízni lehet, aki a legnehezebb időkben bizonyított, aki egyedül képviselte Magyarországot és a magyar kormányt néhány napig a parlamentben. A börtönben is nagyon szimpatikusan, kollegiálisan és bátran viselkedett. Később is, a megaláztatásokat mosolyogva, ilyen krisztusi szelídséggel viselte. Ilyenkor mindig fölmerült bennünk, hogy nem beszélgettünk eleget egymással, nem használtuk fel jó értelemben az ő hatalmas tudását, és főleg az ő példamutató magatartását, a mentalitását, a személyisége nem volt a nemzet és a progresszió érdekében a helyén.

Ugyanakkor a halálával áttételesen is segített egyfajta ellenzéki népfrontot összehozni. Talán erről is érdemes beszélni. A háromkötetes Bibó-emlékkönyvről, magáról a temetésről, meg arról, hogy közvetlenül a halálhíre után ti, a volt ötvenhatosok felkerestétek egymást, és gyakrabban találkoztatok. Mit jelentett a halála számotokra, és hogyan hozta össze a legkülönfélébb embereket?

Donáth Ferenccel a kapcsolatom ebben az időben már nagyon szorossá és majdnemhogy mindennapivá vált. Vele Vácott, a „Lordok Házában" ismerkedtem meg. Szigligeten is egymás közelében voltunk, Zugligetben nem messze laktak tőlünk, Feri a kutyáját rendszeresen ott sétáltatta a Zugligeti úton a mi házunk előtt.

Ezek a kutyasétáltató beszélgetések konspiratíven zajlottak le. Feri nagy konspirátor volt, óriási múlttal – illegális kommunista párttag volt, bekerült a hatalomba, a Rákosi-titkárságot vezette. Utána becsukták Kádár Jánossal együtt. 56 napjaiban ő volt az, aki Vásárhelyi Miklóssal elment az Akadémia utca 17.-be, és fölvilágosította a sztálinisták és önmaga múltjának a kalodáját feszegető Nagy Imrét, hogy ez nem ellenforradalom, ezt nem a nyugatiak csinálják, nem a burzsoá ellenség csinálja, hanem munkásfiatalok, egyetemisták és az értelmiség józan része csinálja ezt a forradalmat. Ez volt ugye a véres csütörtök napján. Tulajdonképpen akkor kezdett kinyílni Nagy Imrének a szeme. Feri végig mellette volt, november 4-én is.

Tehát ekkor egy szoros kapcsolat éledt újjá...

Alakult. Meg itt azért voltak bizalmi kérdések is. Akkor már tizenöt-tizenhat éve túlkerültünk a szabaduláson, már azért itt kint is bizonyítottunk, és azok, akik méltónak bizonyultak, megtalálták egymást. Így volt ez. Donáth Ferenc egy joviális, nagyon intelligens, nagyon barátságos személyiség volt, aki sok mindenben csalódott már, de mindig talpra tudott állni, és teljes mértékben a forradalom gyermekévé vált.

És Donáthban volt egy tartás is, ami még az ellenfeleinek is imponált.

Pontosan. Ő felülvizsgálta a fiatalkori kommunistaságát, az idealisztikus dolgokat, és sokkal józanabb munkával szociáldemokráciára hajazó vagy tán még annál is humánusabb mentalitást vett föl, és fölhasználva

a kapcsolatrendszerét, nagyon sokfelé tudta a vegyértékeit érvényesíteni. Ő találkozott Illyés Gyulával, találkozott Fehér Lajossal, aki a Politikai Bizottság tagja is volt, és különböző régi elvtársaival. Ezenkívül a demokratikus ellenzéknek a karakterisztikus személyiségeivel is jó kapcsolatban volt. A földművelésügyi tárca területéről is nagyon sok ismerőse volt, annak idején a földosztás kidolgozásában és ellenőrzésében is fontos szerepe volt, tehát ezek a kapcsolatok is megvoltak. És ismert személyiség volt, össze tudott kötni olyan területeket, amelyek álmunkban sem találkoztak volna. Például elvitte a Charta '77 aláírását Illyés Gyulának, és mondta, tessék, alá kellene írni. Akkor hosszú köntörfalazás után Illyés Gyula azt mondta, hogy ő fontosabb célokra tartogatja az aláírását. Emlékszem, a Feri dohogott ezen, mikor elmondta nekem. Azt mondja, arra számított, hogy Illyés most nem bújik ki az aláírás alól. Ugyanis annak idején, mikor az első zsidótörvény megszületett, a magyar értelmiségiek egy memorandumot írtak alá, amelyet például Bartók Béla is aláírt.[159] Illyés Gyula ezt nem írta alá, és ezért – ahogy a Feri elmondta nekem – végig lelkiismeret-furdalása volt. És erre épített a Feri, hogy hát ezt most alá kéne írni. És nem írta alá. Később sikerült egy aláírást kicsikarni tőle, amikor a demokratikus ellenzék tagjait zsidózni kezdték a III/III-asok.[160] Illyés Gyuláról rossz volt a véleménye, hiszen 56 egyik előkészítője volt, az *Egy mondat a zsarnokságról* döbbenetes nagy vers, visszaadta 56 lüktetését, és annak a gyúló erőnek a kialakulását, amelyik robbant 56-ban. 56 után pedig nem is konformisan, hanem meglehetősen gyáván viselkedett. Egymás után vitték be a barátait, írótársait, őt is állandóan fenyegette ez, és teljesen kétségbeesett. Végül Németh Lászlóval együtt aláírta az ENSZ 56-os bizottsága elleni tiltakozást 57 szeptemberében. Fáklyavivői voltak a forradalom előkészítésének, és most...[161] Ezért hiányzik Illyés aláírása a Charta '77-ről, és valószínűleg nagyobb ember emlékét őrizné a magyar köztudat, mint amilyet most őriz.

Bibó temetése Óbudán volt. Nagyon sokan voltunk ott ötvenhatosok, személyes ismerősei, akik szerettük őt, nagyra becsültük. A felesége, Ravasz Boriska, a református püspök[162] lánya nagyon vigyázott rá, és nem szerette, ha a Berkenye utcai lakásukban felkerestük. Féltette őt, szelíd ember volt. Időnként megjelent, Rácz Sanyi esküvőjén is ott volt a Mátyás-templomban, de nem tudott olyan aktívan részt venni, ahogy jó lett volna. Ez is bennem volt ott a temetőben, mikor végigfutott rajtam, hogy istenem, milyen keveset beszélgettünk. Négyszer vagy ötször mentem el hozzá. Mennyi mindent lehetett volna megbeszélni. Ilyen szempontból Donáth Feri volt „kéznél", és őbenne nagyobb hajlam is volt. Lényeg az, hogy nagyon megdöbbentünk.

[159] Az első zsidótörvényt 1938. május 5-én kezdte tárgyalni a parlament. Erre a napra időzítette ötvenkilenc neves értelmiségi és közéleti személyiség írásos tiltakozását, amely a *Népszavá*ban, a *Pesti Napló*ban, az *Ujság*ban és a *Magyar Hirlap*ban jelent meg.

[160] Vö. Mink András: Követés-krónika: Levél a Főügyésznek, in Uő (szerk.): *Rendszerváltás*, Budapest, Osiris, 2018, 110–111. Az 1982. június 22-i levelet Kenedi János fogalmazta és húszan írták alá (Donáth Ferenc, Cserépfalvi Imre, Hermann Imre, Vályi-Nagy Ervin, Széll Jenő, Bálint Endre, Szűcs Jenő, Tettamanti Károly, Scheiber Sándor, Illyés Gyula, Kolozsvári Grandpierre Emil, Barcsay Jenő, Gobbi Hilda, Vilt Tibor, Major Máté, Major Tamás, Kocsis Zoltán, Kadosa Pál, Jancsó Miklós, Kenedi János).

[161] Lásd a 70. jegyzetet.

[162] Ravasz László.

Nem sokkal a temetés után a Donáth Feri és a Rácz Sanyi följöttek hozzám, és ott adta elő a Feri, hogy kellene egy Bibó-emlékkönyvet készíteni.[163] Ez csak illegálisan volt lehetséges, de ekkor már egy pici infrastruktúrája volt az ellenzéknek, ami a technológiában is megnyilvánul, hogy nagyon sok indigóval, nagyon vékony papírra gépelték. A Bibó-emlékkönyv első húsz-harminc példánya így készült el. Megbeszéltük, hogy olyan emberektől kell kérni írásokat Bibó tiszteletére, akik nincsenek abszolút ellenségnek minősítve, akiknek a személyébe belekapaszkodhatnának. Feri azt kérte, hogy kemény ötvenhatosok ne írjunk az emlékkönyvbe. Ez volt a rendező elv. Ezt el is fogadtam, lépésről lépésre kellett egy kicsit beljebb kerülnünk, és okosan kellett taktikáznunk. Mert valóban, hogyha én valahol megjelentem, vagy a Rácz Sanyi, akkor azt már rögtön jelentették. Így én sem írtam bele. Pedig kézenfekvő lett volna, de beláttam.

Ezt követően eszünkbe jutott, hogy bizony, mások is meghalhatnak, és ez a lelkiismeret-furdalás arra készte-

[163] Az emlékkönyvet Bence György, Kenedi János és Kis János 1978-as ötlete alapján eredetileg Bibó István 70. születésnapjára, 1981-ben tervezték megjelentetni. Bibó halála után a kezdeményezők felkérésére Donáth Ferenc elnökletével tizenkét tagú szerkesztőbizottság alakult, amely a magyar értelmiség és a „másként gondolkodók" különböző irányzatait reprezentálta. Több mint hetven szerzőt kértek fel a közreműködésre, ellenzékieket éppúgy, mint a hivatalos nyilvánosságban vagy annak határvidékén mozgó értelmiségieket. A kötetet – amelyben szerepelt például Illyés Gyula írása is – 1981-ben bocsátották közre szamizdat kiadványként, a szerzők pedig saját költségükön készíttettek gépiratos másolatokat, azokat terjesztették. 2011-ben, Bibó István születésének századik évfordulóján a Dunatáj Alapítvány dokumentumfilmet forgatott *Bibó-emlékkönyv 1979* címmel a még elérhető tizennyolc hajdani szerzővel (https://www.youtube.com/watch?v=tB-_kVYocmo, letöltve 2025. augusztus 4.).

tetett minket, hogy megszervezzünk egy illegális, titokban tartott és jól konspirált kerekasztal-beszélgetést.[164]

Most már szűkebben, az ötvenhatosok?

Ötvenhatosok, igen. Ez 80-81-ben kezdődött, és vagy két évig tartott. Kozák Gyulát vontuk be ebbe, akinek volt egy jó minőségű Uher stúdiómagnócskája, ez adta az infrastruktúrát, és hetente, kéthetente jöttünk össze. Ebben Donáth Ferenc volt benne, Rácz Sándor, Vásárhelyi Miklós, én, a Széll Jenő, a Mérei papa...

Hegedűs B. András?

Ő mindenben benne volt, de főleg organizátori tevékenységben; ő adott nagyon pontosan számot a Petőfi Kör működéséről. Szabó Miki és Kozák Gyula voltak a kérdezők. Számomra, de mindnyájunk számára roppant érdekes és tanulságos volt. Mert ugye az ember hajlamos arra, hogy akikkel együtt volt börtönben, azokról úgy gondolja, hogy ezekkel nem is nagyon kell beszélgetni, mert hiszen ugyanazt gondolja, mint én, ugyanazt csinálta, mint én, ugyanolyan elkötelezett.

[164] 1981–82-ben készült kerekasztal-beszélgetés a forradalomról a későbbi 1956-os Intézet Oral History Archívuma számára. Résztvevői Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Alíz, Hegedűs B. András, Litván György, Mérei Ferenc, Mécs Imre, Rácz Sándor és Vásárhelyi Miklós. Nyilvántartási száma 800; 49 ív, hangfelvétel. Készítők: Csalog Zsolt, Kozák Gyula, Szabó Miklós. Mivel nem járult hozzá minden érintett, a beszélgetések szövege végül nem jelent meg. A Budapesti Oral History Archívum keletkezéséről és első tizenöt évéről lásd Kozák Gyula – Kőrösi Zsuzsanna: *Budapesti Oral History Archívum/ Oral History Archive, Budapest 1981–1996*, szerk. Molnár Adrienne, Budapest, 1996, 1956-os Intézet; Kozák Gyula: Az 1956-os Intézet első 10 évének története – az első Fidesz-kormány garázdálkodása (1998–2002), *Beszélő*, 2013. december 16

Kiderült, hogy ez nem így van. Rendkívül színes, széles palettájú területek bukkantak elő. És ebből kijött valami hatalmas 56-os egységkép is. Széll Jenőtől kezdve Donáth Ferencig vagy Vásárhelyi Miklósig, Rácz Sándorig, Mécs Imréig egészen különböző világnézetűek, indíttatásúak, neveltetésűek, egy nagy közösség. Nagyon tanulságos volt, és mindenki nagyon őszintén beszélt.

A konspirációra vigyáztunk, félő volt, hogy házkutatást tartanak, és elkobozzák a hanganyagot. Ezért amikor egy-egy magnókazetta elkészült, akkor azt a Gyuszi mindig lemásolta, egy másolatot ideadott nekem, és én azt rendkívül konspiratív módon elrejtettem a pincénk egyik rekeszébe. Nagyon sok információt tudtunk meg, és ez segítette előhívni a mibennünk élő információkat. Ez két évig eltartott. Nem minden héten tudtunk összejönni. A végén megállapodtunk abban, hogy ezt konspiráltan kezeljük, és amikor majd eljön az ideje, akkor döntünk a nyilvánosságra hozataláról. Azt szerettem volna, hogy mindannyian – mert féltem, hogy meghalnak az idősebbek – adjunk egy közös nyilatkozatot, hogy az egészet azért csináltuk, hogy a magyar társadalom megismerje ezeket, és ez a mi alapvető akaratunk minden más szándékkal vagy érdekkel szemben. Ezt, azt hiszem, alá is írtuk. Ennek ellenére a mai napig nem sikerült ezt kiadatni. Ezt leírták, és néhány példányban bekötve megszületett, de ez jóval később történt meg.

Tényleg volt értelme, hiszen pár év múlva, 1986-ban, Donáth és Mérei is elhunyt. És a soraitok azóta is egyre ritkulnak.

Hogyne, meghalt már a Litván Gyuri, meghalt a Széll Jenő, majdnem mindenki meghalt. De előbb még azt

elmondom, hogy 80-ban egyrészt a formálódó ellenzék tagjai ellen rengeteg atrocitás történt, ezek ilyen víz alatti rúgások voltak. Útlevelét visszavonták, kirúgták, nem hosszabbították meg a munkaszerződését, nem adták ki a munkakönyvét, és így tovább. Packáztak a hivatalok, sok ilyesmi volt. Ugyanakkor a nemzetközi porondon a rendszer a helsinki eszméket hirdette, és ez „a legvidámabb barakk" című képet festette. Ezért azt gondoltam a hic Rhodus, hic salta elv alapján – mert több szálon is működtem, a Krassóval is, másokkal is –, hogy itt van egy rendszer, ami jó színben akar feltűnni, aláírta a Helsinki Záróokmányt, lássuk, hogy működik ez a valóságban. Azt tapasztaltam, hogy sehol sem lehet érvényesíteni sem az emberi jogokat, sem a 49-es Alkotmánynak az egyes rendkívül szép, deklaratív megnyilvánulásait. Mert azok csak deklarációk voltak, semmi egyéb. Ezért – miután nem tudom hányadszor elutasították az útlevélkérelmemet is, meg a kandidátusi disszertációmhoz szükséges mentesítésemet is – 1980 szeptemberében az ország vezető szerveihez írtam egy azonos tartalmú levelet, de mindegyiknek külön címezve. Volt levélpapírom – Mécs Imre villamosmérnök, Budapest, Zugligeti út 33. –, és úgy kezdődött, hogy „Mivel Népköztársaságunk jogrendje nélkülözi az Alkotmánybíróság intézményét, mit lehet tenni akkor, hogyha a jogszabályok között ellentmondás van, ha az alsóbbrendű jogszabályok felülírják a magasabb rendűeket" – és így tovább, Alkotmánybíróság felállítását követeltem. Ezt elküldtem az Elnöki Tanács elnökének, a belügyminiszternek, az igazságügy-miniszternek és a legfőbb ügyésznek.[165]

[165] Rendre: Losonczi Pálnak, Horváth Istvánnak, Markója Imrének és Szíjártó Kálmánnak.

Ennek aztán híre ment. Mi lett a hatása, eredménye az akciódnak?

Minden szerv magáról állított ki bizonyítványt a válasszal. A Belügyminisztérium azt írta vissza, hogy már számtalanszor közöltük, hogy miért nem kaphat útlevelet. A mostani időszak bizonyos fokig kísértetiesen emlékeztet arra. A legkomolyabb, hatoldalas választ az Igazságügyi Minisztérium Törvény-előkészítő Főosztályának vezetője írta. Ebben kifejtette, hogy egy jogállamnak nem immanens része az Alkotmánybíróság, de adott esetben hasznos lehet. Egyébként a magyar jogrend biztosítja azt, hogy az Elnöki Tanács bármelyik törvénysértő rendelkezést, rendeletet vagy törvényt annulláljon. De ez nem fordult elő. És így végigvette. Az Elnöki Tanács elnökének a titkársága azt írta vissza, hogy ami kérdést én feszegettem, az egy nagy tanulmányt igényelne, és erre ők nincsenek fölkészülve. Erre válaszoltam, hogy sajnos a törvényesség egyik legfontosabb kérdéséről van szó, és elkerülhetetlen, szükségesnek tartom az Alkotmánybíróság felállítását. Négy év múlva, 84-ben, létrehoztak egy kiherélt alkotmánybíróság-szerű pszeudo-alkotmánybíróságot Alkotmányjogi Tanács címen, aminek az elnökévé egy hétpróbás bolsevistát neveztek ki,[166] és amelynek nem volt joga megsemmisíteni a rendelkezést, hanem csak szignalizálni. Tulajdonképpen egy olyan mentalitás vezette a rendszert, hogy ki kell húzni a szőnyeget a protestálók alól, és egy látszat-alkotmányjogi tanács működjön. Volt ennek derék jogász tagja is, aki később

[166] Bognár Rezső kémikus, egyetemi tanár 1984–1985-ben volt az Alkotmányjogi Tanács elnöke.

alkotmánybíró lett, és aki szorgalmazta, hogy ez az Alkotmányjogi Tanács foglalkozzon érdemben dolgokkal. Volt ilyen. Magányos harcos voltam, talán még a Krassó csinált ilyeneket. Szintén 80-ban elhatároztuk, hogy Zugligetben indítunk egy tanácstagjelöltet, Párkányi Máriát, aki az ellenzékhez tartozott. Akkor az volt a helyzet, hogy a jelölőgyűlésen egyharmadot kellett szerezni ahhoz, hogy jelölt legyen valaki. Krassóval ott mozgósítottunk embereket, és egy szavazat hiányzott ahhoz, hogy sikerüljön.

Ez egy kevésbé ismert eset, később az 1985-ös „többjelöltes" parlamenti választás már jóval ismertebb lett.

De az sem ismert eléggé. Arról is fogok beszélni. Így kezdődött. Akkor levelezésbe bonyolódtunk a Pozsgay Imrével. Emlékszem, valamelyik terézvárosi jelölőgyűlésen valaki jelölt egy nőt, „hát hol van, álljon föl, és mutatkozzon be". Akkor valaki közbekiabálta, hogy „nem tud itt lenni, mert dolgozik" – mert munkaidőben volt a jelölőgyűlés. Akkor a Pozsgaynak írtam levelet, hogy micsoda dolog ez, hogy kizáró ok legyen, hogy dolgozik. Ilyen több is volt. Válaszolt rá, hogy sajnos, ilyen hiányosságok előfordulnak a jelölésnél, valami ilyesmit. Krassóval összefogtunk. Három vagy négy tanácstagjelölési akcióban vettünk részt.

A lengyel ügyek hogyan hatottak rád 80–81-ben vagy akár később is, a rendkívüli állapot bevezetése után?

Lélegzet-visszafojtva drukkoltunk a lengyeleknek. Tudtam, hogy voltak akciók, a lengyel gyerekek balatoni nyaraltatása.[167] Ezekben én úgy szerényen segítgettem, de nagyon vigyáztam arra, hogy az elriasztó ötvenhatos súlyommal ne okozzak problémát. Nagyon sok mindenben vettem részt. Belemásztam a Duna körös dolgokba.[168] A Duna körösök apolitikusan kezelték ezt a kérdést, aminek pedig hihetetlen politikai vetülete volt. Ebben az időben is tanulmányoztam az úgynevezett Alkotmányt, aminek az elején volt egy olyan mondat, hogy „a Népköztársaság Elnöki Tanácsa fontos országos és helyi kérdésekben népszavazást rendel el". Semmi több nincs benne erről, és nem volt semmilyen jogszabály erre vonatkozóan. Donáth Ferinek szóltam, hogy népszavazást kellene szervezni a Duna Kör ügyében, és akkor legalább ráirányítanánk a népszavazás fontosságára a figyelmet. Ez olyan, mint az ördögnek a tömjénfüst, de legalább megmozgatjuk a dolgokat. Donáth Ferinek nagyon megtetszett a dolog, és akkor beszélgettünk, hogy kit lehetne bevonni. Ő mondta, hogy a Csoórit kellene. Elment a Csoórihoz, hogy mit szól hozzá. Akkor mondtam, hogy a Kis Jancsit kellene. A Kis Jancsival én beszéltem. Akkor volt a

[167] Szolidaritási akció 1981. július 10–26. között Kékkúton a SZETA (Szegényeket Támogató Alap) szervezésében. A huszonnégy gyereknek szervezett alkalmi tábort a Köjál (Közegészségügyi és Járványügyi Állomás, a mai tisztiorvosi szolgálat korabeli jogelődje) és a helyi rendőrség is zaklatta. A következő évben az 1981. decemberi lengyelországi katonai puccs után letartóztatott Szolidaritás-tagok gyerekeit próbálták Magyarországra hozni, ezt azonban a lengyel és a magyar hatóságok meghiúsították.

[168] A bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer kiépítése ellen küzdő Duna Kör 1984. augusztus 1-jén alakult.

Duna Kör vezetője Vargha János. Ő nagyon derék fiú volt, de ez az apolitikusság nála is megvolt. Donáth Feri lakásához közel, a Szép Ilona vendéglőbe hívtuk össze a társaságot, 85 őszén, és írtunk egy levelet, egy felhívást az Elnöki Tanács elnökének. Ezt valamennyien aláírták, Magyar Fruzsina volt az egyik hitelesítője. Szeptembertől voltunk együtt Fruzsikával.

1985 őszén indultak be úgy igazán a független mozgalmak. De nem is az időrend számít, hanem hogy a fontos közügyeket és követeléseket a pártállamban egyre inkább volt már esély sikerre vinni.

A mentalitást akartam mondani, hogy elkezdtük a deklaratív jogszabályokat nézni, az Alkotmány ilyen volt, mert ugye rendkívül sok jogot sorolt föl, és nem gondoskodott a jogrend – szándékosan – az ígéretek megvalósításához szükséges törvényekről.

Azaz a végrehajtási garanciákról.

Így van.

De emlékszem, később is közöd volt a Duna-mozgalomhoz, egészen 88-89-ig bezárólag.

Hogyne, végig. Az volt az elvem, hogy mindenkivel, aki valamiféle ellenzéki magatartást tanúsít, azzal össze kell fogni, mert olyan óriási az ellenfél – bár az ellenségnek tartott minket –, hogy csak összefogással tudunk valamit csinálni.

Milyen közügyek voltak még a 80-as évek legelején? Azok bizony elég nyomasztó idők voltak még. „Második kis hidegháborúnak" is nevezik a 80–85-ös időszakot, nagyjából Gorbacsovig, amikor a szovjet–amerikai START II. nukleáris fegyverkorlátozási tárgyalások is zátonyra futnak, a szovjet hadsereg megszállva tartja Afganisztánt, és komor ökölrázások, fenyegetőzések zajlanak. Lengyelország nyögi a hadiállapotot, Csehszlovákia befagyva, Romániában dühöng a Ceaușescu-diktatúra. A tetejében súlyos recesszió is fenyeget, Magyarország 81-82-re közel járt a teljes államcsődhöz, s ha a közgazdász reformerek nyomására nem ugrunk be a Valutaalapba meg a Világbankba, akár a szovjet rosszallás ellenére is, könnyen összeomlik az egész rendszer. E nyomasztó években, mikor nyilvánosan még alig lép színre a hazai ellenzék, néhány tucatnyi vagy pár száz aktívabb fiatal értelmiségi és diák vonult csak ki az utcára az ellenzéki március tizenötödikéken, vett részt a szamizdatmozgalomban, írt alá bármilyen tiltakozó vagy szolidaritási nyilatkozatot. Elég sötét, regresszív idők jártak, és mint mondod, inkább csak lassan, egyenként adódnak össze a jóravaló közügyek és bátrabb mozgalmak, ellenálló kísérletek, mert hiszen nyomasztó túlerőben volt a hatalom.

Igen. Azt kell látni, hogy végeredményben azok az elnyomó és büntető apparátusok, amelyeket a pártállam kialakított, és amelyeket 56 után teljes élességükben használt, azok megmaradtak, csak hátrébb húzták őket. Ugye a kézi irányítás a jellemző, hogy Kádárék úgy

döntöttek, hogy nem csinálnak mártírokat, nem adnak lehetőséget demonstrációkra, ezért nem indítottak büntetőeljárásokat. 73 májusában Haraszti Miklóst a *Darabbér* című könyvéért[169] állam elleni izgatás címén letartóztatták, kéthetes éhségsztrájkjának és a beidézett író tanúk bátorságának köszönhetően kiengedték, és „csak" felfüggesztettet kapott. Ott volt a Konrád–Szelényi-ügy,[170] ott a vád izgatás volt, és ott volt Rácz Sanyinak az esküvője. Ezeket akkor országos botrányokká fújta föl a pártállam félelme. Ebben az időben azért nagy lépés volt a Helsinki Záróokmány 75-ben, és a korona visszaadásával a rendszer bizonyos fokú nyugati, ha nem is legitimációja, de elfogadottsága.

Azután jött ugye a Charta '77, és megjelentek különböző szamizdat kiadványok. Először csak gépelt formákban. Ezek közül a legjelentősebb a *Beszélő* volt 81-ben, amit Kis Jánosék alapítottak.[171] Igen magvas cikkek jelentek meg benne, és a sokszorosítási technológia magasabb szintre lépett. Szitával csinálták, és elkülönítették a lap fizikai elkészítését a szerkesztésétől. Egy-két alkalommal vettem részt a szállításban. Volt kocsim, le kellett mennem egy Balaton-parti üdülőhelyre

[169] Haraszti Miklóst 1973-ban tartóztatták le *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban* című szociográfiája miatt, amelyet korábban a Magvető visszautasított. A vád a „népköztársaság törvényes rendje ellen uszító gúnyirat" gépiratos sokszorosításban történt megjelentetése volt. Harasztit végül nyolc hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. Az enyhe ítéletben szerepe volt a nemzetközi figyelemnek és a budapesti értelmiség demonstratív tiltakozásának is.

[170] Szelényi Ivánt és Konrád Györgyöt *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című közös könyvük kéziratának lefoglalása után letartóztatták, Szelényit 1975-ben kiutasították az országból. Konrádot is távozásra akarták bírni, de ő maradt.

[171] 1981 októberében jelent meg az első szám, a forradalom 25. évfordulójára.

valamikor késő ősszel. Ott körbejártam több utcát, hogy nincs-e ott autó vagy valaki, akkor bementem egy házba, kulccsal kinyitottam, és telepakoltam az autómat a szamizdatokkal. Romantikusan történtek ezek, volt ebben egy ilyen ellenállási romantika is.

Te milyen részt vállaltál?

Alsó szinten, a terjesztésben vettem részt. Meg tőlem is sokan kértek *Beszélőt*. Kezdett divatba jönni a *Beszélő*. Jött ugye a 83-as év, a Kis János-féle társaság körül egy ellenzék-központ alakult ki, amelyik nem kötődött közvetlenül 56-hoz. 83-ban jött össze a két ellenzéki vonal formális találkozása is – az ötvenhatos és az új demokratikus ellenzék. Ez olyképpen történt, hogy én ötvenéves lettem, és szeptember 4-én a zugligeti lakásomban egy nagy bulit rendeztem, amelyre meghívtam mindkét oldal prominens személyiségeit, vagy hatvanan voltunk a nem nagy lakásban. Litván Gyuri írta meg ezt később a rendszerváltás utáni *Beszélő*ben,[172] hogy ott találkozott a két vonulat, és utána már együttműködtünk. Én inkább ott is egy kovalens elektron voltam, amelyik mind a kettőt képviselte.

Ebben az évben, 1983-ban meghalt szívinfarktusban Péterfi Miklós halálra ítélt barátom, akivel több zárkában is együtt laktam a Gyűjtőben, akivel a barátságot megtartottuk, és harcoltam a hazajöveteléért. Hat hétig feküdt a Margit kórházban, hazaengedték az orvosok, örömében szívinfarktust kapott még a kórházban, és belehalt. Érdekességként elmondom, hogy bent a kórházban nézegette az újságokat, és talált egy hirdetést,

[172] Litván György: Az SZDSZ és 1956, lásd http://beszelo.c3.hu/keretes/az-szdsz-es-1956, letöltve 2025. augusztus 15.

hogy Délegyházán – akkor már ugye a tavaknál megindult a naturista mozgalom – van egy eladó faház. A feleségét rávette, hogy meg kellene nézni ezt a faházat, és velem együtt menjen el, és nézzük meg. Megnéztük, referáltunk neki. Azt mondta, Imrém, ha téged üldözni fog a rendőrség, majd ott a padláson foglak rejtegetni. Nagyon meghatódtam. Akkor elmentünk a tulajdonosokhoz, és húszezer forinttal lekötöttük a Micu nevében a nyaralót. Azért mondom ezt ilyen részletesen, mert a Micu lakást épített, akkoriban már befejezte, és annak az anyagi finanszírozását én végeztem azzal, hogy majd meg fogja adni. Ez egy ilyen KGST-ügy volt, amiről már beszéltem. És meghalt. Az Újpesti temetőben temettük el, aznap volt a temetése, amikor Illyés Gyuláé. Így is nagyon sokan voltak a Micu temetésén, több százan. A demokratikus ellenzékből is nagyon sokan megjelentek. Sok fényképész is volt, úgyhogy tudtam, hogy itt a III-as ügyosztály. Én mondtam a búcsúztatót – meg egy pap volt. A búcsúbeszédem fő mondanivalója volt, hogy „életedet adtad a forradalomért, azért a forradalomért, amit pocskondiáznak, amit gyaláznak, és amely azonban nem hagyja magát. Te ennek a hőse voltál, mi büszkék vagyunk a forradalomra, és biztosak vagyunk abban, hogy a történelem csavarmenete kiássa eltemetett igazságainkat." Ez volt a vége a beszédnek. A temetésen ott voltak a Micu főnökei, munkatársai is.

Hol dolgozott?

A Fővárosi Tanácsnak volt egy tervezőirodája, ott dolgozott. Egyébként gépészmérnök volt. A párttitkár, az igazgató és még egy mérnöktársa följelentettek engem

izgatásért a rendőrségen. A Tolnai Lajos utcában többször kihallgattak, és közölték, hogy vádat fognak emelni izgatás miatt. Ezt tudomásul vettem. Egy hónap múlva behívtak, és közölték, hogy rendőrhatósági figyelmeztetésben részesítenek. Felszólítanak, hogy tartózkodjam ezektől a dolgoktól. Azért örültünk, mert izgatásért be is csukhattak volna.[173]

Nem volt ügyvéd ismerős, barát vagy tanácsadó?

Mi, egyedül voltunk ötvenhatosok. Mindenütt körülvett minket egy burok, sőt féltek. Még a jóakaratú emberek is. Aki nagyon közlékeny volt velem, és nagyon barátságos, az többnyire gyanús volt, hogy ügynök. Az úgynevezett komolyabb emberek kerültek, átmentek a másik oldalra – képletesen – munkahelyen is, meg másutt is. A munkahelyen igyekeztem csak elektronikával foglalkozni, ennek ellenére tudták, hogy ki vagyok. Volt valami tisztelet is körülöttem, de beszélgetni nem beszélgettek. Tudták, hogy megbízható vagyok, tudták, hogy rendes vagyok, de féltek. Ezekkel az ellenzéki rendezvényekkel pedig úgy voltam, hogy mikor elmentem például a repülő egyetem előadásaira, igyekeztem nagyon szerényen viselkedni. Nem szóltam hozzá, mert abban a pillanatban, mint ahogy ez később kitudódott, már a 80-as években, szó szerint jelentették, hogy miket mondok. Úgy éreztem, hogy ezzel ezt a bimbózó ellenzékiséget bármikor meg lehet fojtani. Az én személyem is, meg a Rácz Sanyié is rendkívül súlyos volt, a rendszer első számú közellenségei voltunk.

[173] Vö. http://beszelo.c3.hu/keretes/rendorsegi-hatarozat, letöltve 2025. augusztus 15.

Meg tudom erősíteni egykori emlékeimből, hogy volt körülöttetek egy elég nagy, félelemből, szorongásból és egyebekből fakadó távolságtartás, amit, gondolom, belülről megélni még nehezebb volt.

Még a jelenlétemre is kellett vigyázni, és nem akartam a bimbózó kapcsolatokat rögtön – hogy így mondjam – szétrombolni. Hozzá kell tennem, hogy ebben az időben a gazdasági mechanizmus reformja is jelentősen előrelendült, és úgy tudom, Kádár ellenére, vagy rosszalló beleegyezése mellett, a kisvállalkozásokat kezdték engedni. Először a pjt.-k voltak, polgári jogi társaságok. Még visszább kell menni, a téesz-melléküzemágakra. Tehát ugye különböző okokból rendkívül sok volt a veszteséges termelőszövetkezet – rossz volt a föld, gyenge volt a munkaszervezés, és így tovább. Ezeknek megengedték, hogy a veszteség némi kompenzálására melléküzemágakat létesíthessenek. Akkor megjelentek mozgékony iparszervező emberek, köztük nagyon sok linkóci meg kalandor, szerencselovag meg gazdasági bűnözésre hajlamos egyén is, és ezek a különböző melléküzemágak elképesztő dolgokat kezdtek gyártani, és mivel nem volt szabályozva, kezdtek gazdagodni. Kádárék fölléptek ellenük, de ugyanakkor látták, hogy nincs mese, ezeket valahogy engedélyezni kell. A polgári törvénykönyvben, ami akkor már megszületett, definiálva volt a polgári jogi társaság, de soha senki nem vette használatba. Akkor elkezdtek ilyen pjt.-ket alakítani.

Majd később, egy-két év múlva jöttek a gmk-k.

Jöttek a gazdasági munkaközösségek: ezek formális gazdasági társaságok voltak, amelyek külön jogszabály alapján jöttek létre. Ezt követően pedig a munkahelyeken is engedélyezték a gmk-k megalakulását. Fantasztikus dolgok történtek. Három cégnél voltam ebben az időben tanácsadó, így a Ganz Kapcsolók és Készülékek Gyárában is, és ott több műhely gmk-vá alakult. Fantasztikusan megnőtt a termelékenység. Maguk döntöttek többségi szavazással, hogy ki lehet tagja a gmknak, a lógósokat, a pártembereket, a szakszervezeti vezetőket nem vették be. Éjjel-nappal dolgoztak, a gyárban például éjszakára bérmunkát vállaltak, a gépek hasznosítását, szóval, fantasztikus élénkülés volt. Úgy éreztem, hogy 56-nak valami kicsi szikrája, valami kis szelleme ez az öntevékenység. 56-ban is órák vagy napok alatt megszerveződtek társaságok, közösségek megszülettek, nagyon határozott arccal. Itt is láttam, hogy különböző helyeken a gmk-k, vgmk-k, a pjt.-k elkezdtek fejleszteni, elképesztő dolgokat csinálni.

Származott ebből valami személyes hasznod, előnyöd? Gondolok itt a szabadalmakra. A te szűkebb munkaterületeden mindez hogyan volt érzékelhető?

A szabadalmaimat nagyobb cégek gyártották a maguk technológiai rendjében, tehát nem volt szükség arra, hogy én céget gründoljak, csak megfigyeltem ezt a pezsgést. Nagyon sok későbbi nagy vállalkozásnak a csírái akkor jelentek meg, és szinte a semmiből hoztak létre produkciót. A nagy, tohonya, nehézkes nagyüzemi rendszerre beállított tervgazdasági szisztémában megjelent egy rugalmas elem, amelyik kihasználva

a szabályozatlanság adta mozgásteret, sokkal nagyobb jövedelmet és nagyobb profitot hozott. Nem véletlenül, ugye aztán évente módosították a gmk gazdálkodását, és próbálták korlátozni a hasznukat, tehát ha gmk alakult a vállalatnál, akkor az előző évi bérátlagnak legfeljebb a másfélszeresét lehetett osztani. Tekintettel arra, hogy sok lógóst kinyomtak, meg kevés segédmunkással dolgoztak, az első évben még jelentős, nagyobb fizetést vittek haza a vállalati gmk tagjai, mint az igazgató, lényegesen nagyobbat, de ez később korlátozva lett. De ennek azért a későbbiek folyamán megvolt a haszna, hogy a többi moszkvai szatellitállamhoz képest a magyar gazdaságnak volt már némi önszervezési és gazdasági gyakorlata. Tehát akkor, amikor a rendszerváltás megtörtént és tulajdonképpen az állami tulajdonnak a privatizálása folyt, akkor többek között ez a gárda is kész volt arra, hogy átvegye az állami tulajdont. Sőt, nem mindig a legnemesebb eszközökkel, de végeredményben valahogy a piacgazdaságnak egy halovány előképe megjelent. Ezért mondom, hogy ezt is hozzá kell tennem.

Nem fejeztük be a Bős–Nagymaros-történetet. Sólyom László, aki jogi tanácsadója volt a Duna Körnek, és tanszékvezető egyetemi tanár volt az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogi karán, ő segített nekik; ő idegenkedett a népszavazástól. Ellenben a tagságnak annál jobban tetszett a népszavazási ötlet. 85-ben megindult egy nagy népszavazási aláírásgyűjtés, és tízezer szavazat már összegyűlt. De ugye nem volt kellő konspirációs gyakorlatuk a gyűjtőknek, és egy kocsiban szállították az összeset, és azt a rendőrség einstandolta. Akkor nagyon el voltunk keseredve, pótgyűjtést szerveztünk, és háromezer-háromszáz aláírást

összegyűjtöttünk. Elhatároztuk, hogy vigyázunk, házkutatással is elvihetik, úgyhogy a szervezők beadták az Elnöki Tanácsnak. Mondanom sem kell, hogy nem rendeltek el népszavazást. Ezt azért karoltuk föl, mert ez a diktatúra állatorvosi lova volt. Ugyanis mint kiderült, nemhogy az Országgyűlés nem foglalkozott a nemzetközi szerződés aláírásával, de még a kormány se. Hanem Kádár kiutazott Prágába, hogy Husákkal találkozzon, és ott ilyen jegyajándékként vitte, illetve előzőleg már tárgyaltak róla, és aláírták. Így döntöttek egy ilyen rendkívül fontos ügyről, ahol Magyarország a trianoni határairól is kénytelen lemondani, mert az a Duna közepén volt. Nem is szólva a többi érvről. Azért is karoltuk föl, és elhatároztuk, hogy – rossz szóval – átpolitizáljuk. Ennek van politikai tartalma. Akkor adtam ki azt a jelszót, hogy nem lehet környezetet védeni politizálás nélkül. 1988. szeptember 12-én a nagy vízlépcsőellenes tüntetésen vittük a transzparenst, rá volt írva, hogy Demokráciát.

Sohasem toltam a saját személyemet előtérbe – a már említett okok miatt is. Azt se nagyon tudták, hogy a népszavazást én találtam ki, én kezdeményeztem, a háttérben szerveztem, mert az ügyet féltettem, és azokat a fiatalokat féltettem, akik nem mentek át azon, amin én, és akiket veszélybe sodorhatok. A hatalomnak sok ezer ügynöke meg rendőre volt. Sűrűsödtek az ügyek. Megmondom őszintén, az Alkotmányjogi Tanács létrejöttét én egy kis szerény győzelemnek könyveltem el, és Donáth Ferivel azt beszéltük, hogy lendületben vagyunk, és foglalkoztatni kell az ellenzéki erőket, mindig kell megfelelő témákat nyújtani, és nagyon kell vigyáznunk, hogy ne látsszon ki a lóláb, hogy ezt mi, ötvenhatosok kezdeményezzük. Ez volt a mentalitás.

A rendszer is próbálkozott különböző enyhe reformokkal. Nagyon sok bírálatot kaptak – főleg tőlünk, de másoktól is –, hogy ez a népfrontos jelölési rendszer egyszerűen nem alkalmas, és nem lehet beszélni választásról, hiszen egy listát lehet megszavazni, és a listára való felkerülés is teljesen a pártközponttól függ.[174] Az emberek egy súlytalan kötelezettségnek érzik, hogy abba a kilencvennyolc százalékba ők is beletartoznak. Ezért ugye, mint nagy reformot, kitalálták a többes jelölést. A nyolcvanötös választásra már előtte olyan törvényerejű rendeleteket alkottak, amelyek szerint kötelezővé vált a többes jelölés. Úgy gondoltam, most jött el a mi időnk, a „hic Rhodus, hic salta" elv megint érvénybe lép. Kitalálták, hogy két orvosnőt kell indítani, két mérnököt, és így tovább. Kozák Gyuszi jött el hozzám Zugligetbe, és mivel tudtam, hogy lehallgatnak valószínűleg, egy mappába írtam föl neki a dolgokat, hogy indítsunk el nyolc jelöltet, két kemény ellenzékit, Tamás Gáspár Miklóst meg Rajk Lászlót, két környezetvédőt, két, a rendszer számára elfogadható típusszemélyt, és Ráday Mihályt. Gyuszi elment az Ottiliához;[175] neki nagyon tetszett az ötlet, és áldását adta rá. Akkor teljesen konspiráltan, nagyon vigyázva, hogy telefonon nem beszélünk erről, elkezdtük szervezni a dolgokat. Így kezdődött ez. Kijelöltük a különböző csapatokat, amelyek

[174] Az említett országgyűlési választásokat 1985. június 8-án tartották. A Hazafias Népfront jelöltjei 97%-os részvétel mellett „elsöprő" győzelmet arattak. Bár az ellenzék jelöltjei közül végül senki nem került föl a szavazólapokra, a többes jelölés következtében így is harminckét olyan jelölt lett képviselő, akik eredetileg nem a hatalom hivatalos favoritjai voltak. Lásd még Rajk László: *A tér tágassága (életútinterjú)*, készítette Mink András, Budapest, Magvető, 2019, 239 skk. (Tények és Tanúk).

[175] Solt Ottilia.

egy-egy jelölt előkészítését végezték. A rendszer ellenanyagokat bocsátott ki, és mivel a jelölési rendszer, a jelölési metódus nem változott meg, a jelölőgyűlésen a jelen lévő közönség egyharmadát kellett elérni, megmaradt ez a szabály. Akkor azt csinálták, hogy órákkal korábban beültették a vattát – így neveztük el –, munkásőröket, pártszervezetek küldötteit. Mentek a párt telefonjai, hogy ennyi és ennyi embert küldjenek.

De ment viszont egy ellenkampány is. Ekkor még bölcsészdiák voltam Pesten, és bizony népes csapatokban rajzottunk oda a jelöltválasztások helyszíneire. Arra is emlékszem, hogy Rajk Laci jelölőgyűlésén többször is szavazat-újraszámlálást kellett tartani azért, mert a tanórák végeztével, kora délután mind többen tódultunk oda, és ez megváltoztatta az arányokat.

Az ellenfél durván szervezte a vattát. Itt már magamnak is egy kis szerepet kreáltam, úgy gondoltam, hogy Rádayt én fogom ajánlani. Ő ebbe belement. Azt gondoltam, hogy Ráday kibírja azt a terhet, amit az én személyem jelent; nem fogok ártatlan ellenzékieket veszélyeztetni. A lényeg az volt, hogy a rendszer igen nagy ellengőzt adott, hihetetlen módon. A közeli iskolába jártak a gyerekeim, és emlékszem, egy fiatal tanárnő följött hozzám sírva, és azt mondta, hogy ő párttag, és ő bízott a rendszerben, és szörnyű, ami most történik, hogy végre lehetne demokratikus jelölés, és telefonáltak, és tőlük is kirendeltek embereket. Például a Távközlési Kutató Intézetben volt az egyik jelölőgyűlés, ahova fölmentünk, és már nem fértünk be. Ott volt egy forgatócsoport, és forgatni akart, és odajöttek a

rendőrök, és megtiltották. Ők elővették Pozsgay engedélyét. Pozsgay a Hazafias Népfront főtitkáraként engedélyezte, hogy ott forgassanak. És a rendőrtiszt, láttam, fogta, és eltépte. Ezek után a Pozsgaynak is ment a levél, neki is írtunk.

Két jelölőgyűlést kellett szervezni, két forduló volt, és a kettő között Béki Gabi, aki a Rakpart Klubot szervezte, meghívta Pozsgayt a Várba, a volt vári diákszálló épületébe[176] egy fórumbeszélgetésre. A Pozsgay eljött az oroszlánbarlangba. Megmondom őszintén, tiszteltem a bátorságát, mert ott volt a rengeteg fiatal, akik mind fel voltak háborodva a durva és brutális fellépés miatt – mert az, hogy összetépték a forgatócsoport levelét, csak egy volt a sok atrocitás közül. Pozsgay elismerte a hibákat, megígérte, hogy mindent meg fog tenni, hogy a választás tiszta legyen, mert az volt a vezetés elképzelése, hogy valóban lehessen több személyből választani, hogy kiválasztódjanak azok..., mondott egy hatalmas sódert, és akkor egyszer csak meg kellett fognom a széket – jegyzeteltem gondosan, ahogy szoktam –, „mert ha most nem tudjuk megoldani a közvetlen demokráciát a társadalomban, akkor a kommunizmus eszméje múló történelmi pillanattá válik, és majd egyszer, máskor, más történelmi körülmények között, más országokban fog a porból újra föltámadni". Néztem, hogy mer ez így beszélni?! Utána jött megint a fogadkozás, hogy ő mint a Hazafias Népfront főtitkára...

[176] Az I., Szentháromság tér 6. szám alatt a Pénzügyminisztérium (volt és leendő) épülete 1954–1981 között szolgált villamoskari hallgatók szállásheyéül Budavári Schönherz Kollégium néven. Utóbb, a Vár Klub keretében az épület előcsarnokában hetente élőzenés, táncos rendezvények zajlottak az Illés, az Omega és más együttesek fellépésével.

nota bene, a Hazafias Népfront szervezte formailag a választásokat. Jött a második menet, ugyanúgy folytatódott tovább.

És az eredmény gyakorlatilag az lett, hogy mindenütt kigolyózták az ellenzéki vagy az alternatív jelölteket.

Rádayt sem sikerült bejuttatni. Volt azonban egy nagyon nagy eredménye ennek az akciónak. Az egyik az, hogy lelepleztük a hatalom álságát, a másik, hogy mialatt a párt és az apparátus minden erejével ránk koncentrált, az ország többi részében valódi független jelöltek, akiket nem mi jelöltünk, azért bejutottak. Például Szegeden Király Zoltán, a szegedi tévériporter.

Vagy Roszik Gábor evangélikus lelkész Gödöllőről...

Igen. Aztán egy kedves gyermekorvosnő is a Madarász utcai kórházból. Tehát körülbelül harminc olyan jelölt volt, akiket nem a Népfront jelölt, akiket bevittek a helyi közösségek. És ez bizonyos fokig a mi érdemünk volt.

Még volt egy hozadéka, bár sajnos már egykor sem kapott túl nagy publicitást, és ma is szinte alig tudni róla, hogy a választási visszaélésekről utóbb készítettetek egy dokumentációt, egy könyvet, amit ki is adtatok. Méghozzá egy nagyon alapos szociológiai és politológiai szempontú, meggyőzően dokumentált könyvet, ami ennek a tanulságait összegezte.

Ez egy szamizdat kiadvány volt,[177] amit többekkel konspirativ módon csináltunk. Egy dokumentáció, benne tudósítások a jelölőgyűlésekről – kazettás magnóval vettük fel azokat, és szó szerint leírtuk –, meg elemzések, dokumentumok. Bába Ivánékat én a bős–nagymarosi Duna körös akcióból ismertem. Iván előéletéről tudni kell, hogy a Rádióból kirúgták, mert egy szamizdat antológiát szerkesztett. Felvidéki származású, Prágába járt egyetemre, rendkívül jól ismerte a cseh és a szlovák világot.

A Duray-ügyben is komoly közvetítő szerepet játszott. A lakásán zajlottak azok a találkozók, amik után a tiltakozó ívek elindultak Duray Miklós bebörtönzése ügyében. A Duray Jogvédő Bizottság is részben rajta keresztül működött 1983–84-ben.

Az élettársa, Vásárhelyi Judit szintén nagy motorja volt ezeknek a megnyilvánulásoknak. Az ő lakásukon, a Lövőház utcában jött össze egy választási komité, ahol minden egyes stábból szerepelt egy személy, a Rádayféle stábból én. Ott egyeztettünk, titkos, konspirativ összejöveteleken. Nem tudták, hogy az egész tőlem indult ki. Oda került a Magyar Fruzsina nevű dramaturg, aki a Bauer Tamás stábjában ügyködött, őt a XI. kerületben indítottuk. Különböző feladataink voltak. Emlékszem, volt ilyen feladat, hogy mindenki írjon egy óvást a jelölőgyűlések törvénytelensége miatt. Mindnyájan írtuk az óvásokat, meg egyebeket. Ott találkoztunk Fruzsinával. Közös feladatot vállaltunk. Fruzsika ekkor, nyáron el is híresült, mert a Szabad Európa

[177] *Választási almanach 1985*, Budapest, 1985.

bemondott egy hírt, hogy házkutatást tartottak nála, és az ágyneműtartóban megtalálták a kétszáznegyven *Beszélő*t. Ez egy mozgalmi kapcsolat volt, 85 szeptemberében lobbant fel szerelmünk. Fruzsika is csak később tudta meg, hogy az egész dolog mögött én álltam, én kezdeményeztem.

Akkor jött ugye 86, a harmincadik évforduló, és akkor elhatároztuk, hogy tartunk egy történészkonferenciát, amelyre nemcsak történészeket hívunk meg, hanem a népieket is, meg írókat, tehát ne legyen egy ilyen népi–urbánus szétszakadás, hanem a Csoóriékat is meghívjuk.

Volt ennek még egy fontos előzménye, amit átugrottunk. 85-ben épp Donáth Ferenc szervezi meg a monori találkozót,[178] *egy utolsó ellenzéki egységfrontot próbálván összehozni, ami után már erősen széttartanak a későbbi vonalak.*

Igen, ez a két esemény volt. A monori találkozón kifejezetten az volt a cél, hogy az urbánus és az úgynevezett népi értelmiségnek azok a tagjai, akik szemben álltak, tehát a Csurka is, ott találkozzanak.

Te azon részt vettél?

Nem vettem részt, de Konrád igen.[179] Azért mondom ezt, mert a Konrád kevésbé volt tüske a rendszer szemében, mint az én személyem az ötvenhatosság miatt. Nagyon törékeny volt az egész, de nagyon jól sikerült, és nagyon jól konspiráltak.

[178] A monori kempingben lezajlott találkozó a demokratikus ellenzék és az ellenzék népi szárnyához tartozó értelmiségiek első és egyben utolsó közös tanácskozása volt 1985. június 14–16. között. Vö. Rajk László: *i. m.*, 245 skk.

[179] A monori találkozón még a demokratikus ellenzék számos tagja részt vett, míg 1987. szeptember 27-én az első lakitelki tanácskozásra csak Konrád György ment el, lásd az 531–533. oldalon.

Vásárhelyi Miklós is ott volt.

Vásárhelyi ott volt. Vásárhelyi a rendszer számára elfogadható, nem volt olyan tüske, mint én, aki halálra voltam ítélve.

Alig egy évvel korábban, 1984-ben ő lett az induló Soros Alapítványnál Soros György személyes képviselője, és sok független programot sikerült elfogadtatnia.

Igen. Az MTA elnöke volt Berend T. Iván, és ő ismerte föl ennek a jelentőségét, és az alapítvány és az MTA aláírtak egy olyan papírt, amit aztán elfogadott a kormány is, amelyben a Soros kikötötte azt, hogy az alapítvány juttatásaihoz bárki hozzájuthat, az általa hozott eszközök mindenki számára használhatók legyenek, és így tovább. Ez akkoriban hihetetlen dolog volt. Azt hiszem, Berend T. Iván szerepét ebben alá kell húzni. Nagyon sok minden volt ekkor. Hadd említsek meg egy aprónak tűnő dolgot: több száz xeroxgépet hozott be az alapítvány.

Öt év alatt több mint ezret, amelyeken szamizdatok is születtek, és sok helyütt a gondolat- és a sajtószabadság igen hatékony technikai eszközei lettek.

Az volt a kikötés, hogy ezek mindenki számára használhatók legyenek.

Közkönyvtárakban, kutatóintézetekben, bárhol.

Igen, a Tudományos Akadémián is. Nota bene, az akadémiai xeroxközpont vezetője bejárt hozzánk a laborba, fejlesztettünk, és ott elmondta, hogy minden hónapban megjelentek a III/III szakemberei, és csináltak a xeroxgépről egy üres felvételt, nem tettek be semmit, és azon nagyítóval meg lehetett nézni a tükörnek, amire rácsapódtak a festékszemcsék, a karcolatait. Ez olyan volt, mint az ujjlenyomat. De nem sokra mentek vele.

Olyan tömeges volt ez a behozatal, csak a rendszerváltásig – én írtam a Soros-monográfiát,[180] *úgyhogy alaposan kikutattam és összeraktam – több mint ezer gépet hoztak be. Ez egy megaprogram volt a kezdeti időkben, és egyszerűen ellenőrizhetetlenné tette a sokszorosítást.*

Pontosan. És a másolási kultúrát növelte. Egy rövid fejtegetést engedj meg. Az elektronikus technológiák és különösen a digitális technika fejlődése lehetetlenné tette a titkosszolgálatok klasszikus működtetési módját. 1973-ig – ezt későbbről tudom, mikor már felügyeltük a titkosszolgálatokat a Nemzetbiztonsági Bizottságban – totális külföldilevél-ellenőrzés volt. Azt jelentette, hogy minden levél megfordult náluk, és ellenőrizték. 73-tól kezdve már ezt nem tudták tovább csinálni. Azért elkezdett lobbizni a titkosszolgálat, hogy a Posta szerezzen be automatikus szortírozógépeket. Ezeket a Toshiba cég gyártotta. Ez valóban a Posta fejlesztését szolgálta, mert nem kézzel kellett válogatni a leveleket,

[180] Nóvé Béla: *Tény/Soros. A Soros Alapítvány első tíz éve, 1984–1994*, Budapest, Balassi, 1999.

és így óriási tömegben, a címek, irányítószámok alapján tudta szétválogatni. Ezt mellékállásban használták a titkosszolgálatok is, és voltak bizonyos figyelt címek, amelyeket kiemeltek. Tehát akkor nem kellett ugye több millió levelet átnézni. Itt hadd mondjam el mint anekdotaszerű történetet, hogy volt Szolnokon egy fiatal művészcsoport, az Inconnu.[181] Fruzsika szoros kapcsolatban volt velük, és ők találták ki azt a módszert, hogy ha konspirált személynek akartak eljuttatni egy levelet, akkor a címzettet a feladó helyére írták be, a címzés helyére pedig beírtak egy hamis nevet és címet. Akkor a postán rápecsételték, hogy Inconnu – címzett ismeretlen –, és visszaküldték a feladónak, és ugye a feladó volt a címzett. Zseniális ötlet. Ugyancsak nagy csapás érte a titkosszolgálatokat a telefon modernizálása révén, amikor közvetlenül lehetett tárcsázni külföldet. Ráadásul erre kötelezettséget is vállalt a magyar állam, hogy ezt nem korlátozza, ennek következtében a lehallgatások tömegessége nem volt biztosítva. Korábban se volt, de mondjuk a 70-es években pár száz telefonbeszélgetést tudtak egy időben lehallgatni. Ennyi volt az infrastruktúra. De nem annyira az infrastruktúra, a technikai rész számított, hanem az ember. Rendkívül fárasztó munka ez, és az ellenzéki időkben rájöttünk,

[181] Az Inconnu független művészcsoport 1978-ban jött létre Szolnokon. Alapítói Bokros Péter, Csécsey Mihály, Molnár Tamás, Mészáros Bánk és Sipos Mihály. Később csatlakozott hozzájuk (Kopács) Kovács Miklós, Morva Ibolya, Pálinkás Szűcs Róbert, Philipp Tibor és Serfőző Magdolna, Krassó György pedig tiszteletbeli tag lett. A csoport aktív tagja volt az ellenzéknek és a szamizdatkészítésnek. Nevéhez fűződik több betiltott kiállítás, például *A harcoló város* (1986), valamint a 301-es parcella kopjafáinak felállítása (1989. tavasz). Lásd Magyar Fruzsina: A megismert Inconnu, *Hírmondó*, 1985 (kötetben: *Szamizdat 81–89. Válogatás a Hírmondó című folyóiratból*, Budapest, AB, 1990).

hogy a megoldás az, ha nagyon hosszasan beszélünk. Nem volt még időszámlálás. Akkor egy órát beszéltünk, és valamelyik mellékmondatban ott volt két szó, és az volt a lényeg. Vagy latin mondásokat mondtunk, franciául, németül beszéltünk. Elképesztően fárasztottuk a lehallgatókat, mégis Magyarországon az emberek kilencven százaléka úgy érezte, hogy lehallgatják a telefonját. Ez a félelemkeltés technikája. Minden diktatúra csinálja ezt, tehát mikor nagyon pici erőkkel, nagyon kis elnyomó erővel lehet hatalmas embertömegeknek a szabadságát korlátozni. Ezért lehetnek sikeresek a forradalmak, hogy mikor áttörik ezt a gátat, és nincs reakció, akkor megerősödnek.

Ez egy kis kitérés. Így jutottunk el 86-hoz. A monori találkozó nagyon sikeres volt, és a magyar értelmiségben elterjedt a híre. Ráadásul a *Beszélő* erről bőségesen tájékoztatott, meg kiadványt is készítettek.

Sőt, a Szabad Európa is.

Igen. A Szabad Európának nagyon nagy volt a jelentősége, különösen a távhívás bevezetése óta. A másik pedig, hogy átléptünk a Rubiconon, mert elkezdtük teljes névvel, címmel és telefonszámmal szignálni minden megnyilvánulásunkat, az aláírásunktól kezdve az írásainkig. Ez padlóra küldte a titkosszolgálatot, amely addig őrült erőkkel dolgozott, hogy valakinek a nevét meg a lakcímét meg tudja állapítani. Nyíltan, és ezzel kihúztuk a gyékényt alóluk: kérem, ezek vállalják, lehet bátran csinálni, akkor mások is fogják csinálni. Példamutatás.

TIZENHÁTODIK BESZÉLGETÉS

1986 sűrű év volt, és az egész fölött ott lebegett 56 harmincadik évfordulója. Azt kell mondani, hogy a nyugati világ figyelme már akkor is felénk fordult. Már korábban is éreztük a hatalomnak nemcsak a gyengülését, hanem a slamposodását is. A hatalomnak az összes erőszakszerve megvolt, de egyrészt kénytelen volt a központi hatalom visszafogni őket, hiszen viselkedni kellett több szempontból is a Nyugat felé, másrészt ezek az erőszakszervek is kezdtek öregedni. Tehát egy általános gerontokratikus jelenség zajlott. Legfölül Moszkvában hihetetlenül öreg emberek váltogatták egymást, akik nem bírták ki a pár hónapos vezetést a Szovjetunió élén.

Brezsnyev után Csernyenko, majd Andropov – alig három év alatt a Kreml előtt három ágyútalpra ravatalozott szovjet pártfőtitkár 1985-ig.

85-ben jött egy fiatal ember, Gorbacsov, de akkor még nem figyeltünk föl rá, úgy gondoltuk, megint előszedtek egy komszomolnyikot valahonnan, egy távoli kormányzóságból vagy kerületből. Azt észleltük itthon is, hogy kiöregszik a vezető réteg, akikben ugye Kádárék és Moszkva is egyaránt többé-kevésbé bízott, bár intrikák

már megjelentek, és nem láttuk fiatal káderek felfutását. Pozsgayról hallottunk, aki időnként ugye parkolópályára került. Ebben az időben is a Hazafias Népfrontnak volt a főtitkára, amelynek elvileg nagy volt a közjogi hatalma, befolyása azonban gyakorlatilag semmi. Láttuk ezt a többjelöltes választás bevezetése kapcsán meg az akkori anomáliák során, amiről részletesen beszámoltam már. A másik dolog az, hogy ez a slamposodó rendszer kénytelen volt a brutalitását mellőzni, és az árnyaltabb küzdelmekben pedig nem volt meg a kellő intelligenciája. Ezt észrevettük, és megpróbáltunk mindig a falig elmenni. Azt már említettem, hogy a legteljesebb nyíltságra törekedtünk a nézeteinket illetően. Ugyanakkor konspiráltunk az akciók előkészítésében. Ebben elég szigorúak voltunk, bár voltak nálunk is slendriánok. Krassó Gyuri ebben az időben távozott el Magyarországról, akkor kapott először útlevelet, mikor a bátyja, Krassó Miklós filozófus és zseni – csak úgy egyszerűen – tragikus körülmények között meghalt Londonban. És akkor kiengedték Krassót és élettársát, Háy Ágnest. Akkor adtak neki először útlevelet abban a reményben, hogy nem fog visszatérni. Ez a számítás részben be is vált, és mint ahogy utólag megtudtuk, nagyot lélegzett a III-as ügyosztály, és Krassó tizenhét kötetes, másfél méternyi irattári anyagát bezárták a Belügyminisztérium pincéjébe egy trezorba (az épületben egykor bank volt). Ez volt a szerencse, mert a rendszerváltás után, mikor sebtében semmisítették meg az iratokat, elsősorban a mieinket, akik a rendszerváltásban közreműködtünk és a kerekasztalon részt vettünk, a mi dossziéink ott voltak az operatív tiszteknél, hogy mindig ki tudják venni, ha valamit lesni kell benne, és akkor valószínűleg az elsők között semmisítették meg,

mert egyikünké sincs meg, csak épp a Krassóé. A Krassónak az anyaga hatalmas volt, és ugye ő slamposan konspirált, ennek következtében rengeteg ügynök került vele kapcsolatba, és rengeteg jelentést írtak. Ennek következtében az ő irataiban az egész demokratikus ellenzéknek, az akkori ellenzéki világnak egy olyan keresztmetszete látható, amely nagyon tanulságos. Ő tehát távozott, és ennek a tizenhét kötetes anyagnak az utolsó kötete, meg az utolsó fecni, amit beraktak, az a vasúti állomásfőnöknek a jelentése a határállomásról, aki jelentette, hogy az ilyen és ilyen számú vonattal Krassó György és Háy Ágnes eltávoztak az országból. Gyuri elment, mi meg vittük tovább, tapostuk a rendszert és a napokat.

1986-ban nagyon sok megkeresés érkezett 56-tal kapcsolatban. Tucatszámra adtam az interjúkat, a Zugligeti úton egymásnak adták a kilincset a különböző nyugati lapok és tévéstábok újságírói, riporterei. Nyilván ezekről tudtak, nyilván ezeket hagyták, és semmiféle cenzúrát nem tudtak érvényesíteni. Itt volt a BBC-nek egy stábja, amelyik *Cry Hungary* címmel készített 56-ról egy dokumentumfilmet. Egy sor emigráns szerepelt benne, például Pongrátz Gergely is, és Magyarországról tán ha hárman szerepeltünk benne, Rácz Sándor, Vásárhelyi Miklós és én. Itt volt a ZDF stábja, franciák is voltak itt. Volt egy olasz stáb, baloldaliak voltak, ami abból is látszott, hogy viharvert, ócska szereléssel jöttek, de nagyon nagy empátiával. Volt egy Argentieri nevű kitűnő riporter, aki rengeteg cikket írt rólunk, neki is adtam interjút. Ebben hihetetlen segítséget nyújtott az akkor már velem élő Magyar Fruzsina, mert mit ad isten, ahogy mondják, 85 őszén – alig két hónap „járás" után – összebútoroztunk. Addig

is neveltem a gyerekeimet, és akkor utána már a Fruzsival együtt voltunk, és ő rendkívül nagy segítséget jelentett nekem. Kitűnően tudott angolul, emellett oroszul is, volt egy orosz stáb is. Ő már kívülről tudta angolul az életrajzomat, úgyhogy amíg kimentem kávét főzni, ő az újságíróknak angolul mondta az élettörténetemet. Akkor a *New York Times* washingtoni tudósítója járt itt, ki is vittem a 301-es parcellába néhány nappal Nagy Imréék kivégzésének évfordulója után, és 1986. június 23-án a *New York Times* első oldalán jelentünk meg Nagy nénivel, az elsőrendű vádlott társamnak, Nagy Jóskának a mamájával, megrendítő volt a kép.[182] Részletesen beszéltem a forradalomról és Nagy Imréről.

1986-ban 56-os konferenciát szerveztünk. Donáth Ferenc volt a mi spiritus rectorunk, meg sokszor az éceszgéberünk is. Nagyon fiatalosan gondolkodott, és rajta tartotta a kezét a magyar politikai élet ütőerén. Elhatároztuk még év elején az ő inspirációjára, hogy egy jelentős 56-os eseményt fogunk létrehozni, és ez egy illegális, de tudományos konferencia lesz 56-ról.

Bizonyos előzményei már voltak ennek pár évvel korábban, 1981-82-től kezdve, amikor konspirált találkozókon folyamatosan idéztétek fel az emlékeiteket. Ez mennyiben volt más?

Ez nyitottabb volt, és az ellenfeleinket is meg kívántuk hívni. A másik dolog, hogy úgy gondoltuk, hogy nemcsak mi lennénk ott, nemcsak az ötvenhatos és demokratikus ellenzék holdudvarából jönnének az emberek, hanem meghívnánk az úgynevezett népi írókat,

[182] Michael T. Kaufman: Section 301, Where Hungary's Past is Buried, *The New York Times*, June 23. 1986.

népieket, népi politikusokat, akiknek akkor a legelfogadhatóbb vezéralakja Csoóri Sándor volt, de Csurkát is. Megkezdődtek a tárgyalások. Akkor Csoóri Sándorék azt kérték, hogy az Írószövetség kongresszusa után legyen ez a konferencia, mert az Írószövetség kongresszusán részt fognak venni a párt vezetői, illetékes elvtársak, és a régi követelésüket, azt, hogy legyen saját irodalmi folyóiratuk, azt ki akarják verni. Ebbe kénytelenek voltunk belemenni, és elvileg megállapodtunk, hogy viszont akkor hozzák előbbre, és minél előbb bonyolítsák le, mert mi szeretnénk a nyár folyamán, és lehetőleg június 16. környékére időzítve létrehozni a konferenciát. Közben Donáth Ferenc rákbetegsége súlyosbodott. Kiment Münchenbe, ahol volt egy különleges klinika. Ez is jól meg volt szervezve, tényleg nagy segítőkészség volt az emigráció és mások részéről. Kezelték, hazajött, de gyakorlatilag már nem tudták megmenteni. Feri azonban a halála pillanatáig benne volt a dolgokban, és megállapodtunk, hogy ezen a konferencián milyen témák lesznek, ki lesz a témafelelős, és kik lesznek a vitaindító előadók. A szervezésről állandóan tájékoztattuk, bejárogattunk hozzá a bőrklinikára, ahol egy alagsori szobában feküdt. Még az előkészítésben, a témákban, a meghívandó személyek kiválasztásánál ott volt. Emlékszem, hogy egy nagyon szép, negyven év körüli főnővér volt ott, aki nagyon tisztelte őt, és odajött hozzám és Kis Jancsihoz, és mondta, hogy „hagyják már szegényt meghalni". Erre mondtam, hogy ez az élete. És valóban így volt, a halála előtti két nap volt, amikor nem mehettünk be hozzá. Ott is szedett fel belső információkat, füleseket. Aztán júliusban meghalt. A ravatalnál Újhelyi Szilárd, Kis János, Csoóri Sándor, Vásárhelyi Miklós búcsúztatta.

A sírjánál Magyar Bálint és én beszéltünk. Dénes János meg odaugrott a sírhoz, és azt mondta, hogy „minden magyar parasztnak, aki földhöz jutott, itt kellene lennie, és egy rögöt kellene a sírodba dobniuk hálájuk jeléül".

Merthogy Donáth Ferenc 1945 után benne volt a korai földosztó bizottságokban is.

Hogyne, nagy szerepe volt. Nagy Imrét említik mint földosztó minisztert, de ő volt az államtitkár. Nagyon nagy szerepe volt abban, hogy a földosztás széles körű volt, jelentős volt, és a lebonyolításnál a különböző csalásokat visszaszorította. Ő nagyon sokat beszélt nekem arról, hogy amikor a Jászságban az édesapja, aki ügyvéd volt, rengeteg kisgazdának és szegényparasztnak az ügyeit intézte, akkor ő ott ébredt rá arra, hogy milyen kisemmizett, nyomorult a magyar parasztság. Őbenne igazi meggyőződéses indulatokat éreztem az akkori rendszerrel szemben. Ferit megsirattuk, de az élet ment tovább. Elkezdtük sürgetni a Csoóriékat, hogy az eredeti tervnek megfelelően bonyolítsák le az írószövetségi közgyűlést, de egészen november közepéig elhúzták ezt a dolgot. Egyre türelmetlenebbek voltunk, és végül december elején tudtuk megtartani a mi szimpóziumunkat, december 5–6-án. Azért emlékszem erre így, mert Szent Miklós napja is oda esett, és mikulásokat vittünk Szabó Miklósnak meg a Vásárhelyi Miklósnak. A szimpózium Eörsi Pista lakásán volt. A legjelentősebb ötvenhatosokat, akik itthon voltak Magyarországon, meghívtuk, többek között a már említett Dénes Jánost, Rácz Sándort és az akkor még életben lévő ötvenhatosokat minden irányzatból. Azért nem részletezem ennek az alapvető adatait, mert

Párizsban a Magyar Füzetek kiadta a szimpóziumnak a teljes anyagát és a jegyzőkönyvét is. A rendszerváltás után pedig a Századvég kiadta az egész anyagot, tehát ennek megvan a magyar annotációja.[183] A jelentősége az volt, hogy ugye harminc évvel a forradalom után, de három évvel a rendszerváltás előtt tulajdonképpen még hamvas állapotukban tudtuk rögzíteni az 56-tal kapcsolatos álláspontokat, még nem jelentek meg a pártpreferenciák, és nem jelentek meg a megfelelési igények a rendszerváltás utáni szabad választások utáni pezsdülő és különböző irányba szétfutó időszaknak. Az volt a mentalitás, hogy 56 rendkívül egységes volt, és ebben az egységben az testesült meg, hogy Magyarországot föl kell szabadítani egy idegen nagyhatalom elnyomása alól, föl kell szabadítani az idegen rendszer diktatúrája alól. Egyértelmű, hogy Nyugathoz kell orientálódnunk, de a magunk útját kell járnunk.

Megőrizve valamit az igazi szocialista eszmény, a társadalmi felelősség forradalmi vívmányaiból?

Én közösségi szellemnek nevezném, és a közösségi szellemhez soroltuk az egészséges nemzeti érzést is, meg akartunk felelni kivégzett társaink szellemiségének és 56 emlékének. Viszonylag még érintetlen hó volt, mint ahogy most a Déli- és Északi-sark jegébe

[183] Az előadások teljes szövegét és az 1953–1963-as kronológiát 1987-ben a párizsi Magyar Füzetek és a New Jersey-i Atlanti Kiadó *A forradalom előzményei, alakulása és utóélete* címmel adta ki Adalékok az újabb kori magyar történelemhez című sorozatában; lásd még *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os forradalom előzményei, alakulása és utóélete című, 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve*, szerk., jegyz. Hegedűs B. András, Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1992.

lefúrnak, és több millió évre visszamenően tiszta rétegek vannak. Ezért volt ez nagyon hasznos. A szervezőbizottságban én vállaltam el, hogy Donáth Ferenc helyett vitaindítót tartok „Alulról jövő és spontán mozgalmak a forradalomban" címmel. Vásárhelyi Miklós a forradalomhoz vezető útról tartott előadást, Kis János a forradalom utóéletével és a megtorlással foglalkozott, és Széll Jenő tartott bevezető előadást. Donáth Ferencnek egy töredékét felolvastuk, ami pár oldal volt. Mindez ezekben a kötetekben megtalálható, amikről említést tettem.

Szabó Miki ekkortájt került az MTA Történettudományi Intézetébe. Ő ott fekete bárány volt, állandóan ilyen utolsó előtti komoly figyelmeztetéseket kapott. Tehát állandóan a kirúgás szélén állt, és szerettük volna, ha tart előadást, de a barátai, Litván György meg a Történettudományi Intézet vezetői arra kértek minket, hogy tegyük talonba a Mikit most. Az volt az érdekes, hogy azt a szellemet adtuk vissza igen erőteljesen, amit 56-ban éreztünk, ami a börtönben leülepedett bennünk 56-ból, azt a mentalitást adtuk elő. Érdemes elolvasni a vitát, ki mindenki szólt hozzá az ötvenhatosok közül; és azok, akik később elbitangoltak a jobboldalra, akkor azok mind egyetértettek.

Érdekessége volt a szimpóziumnak, hogy meghívtuk az 56-os miniszterelnököt, Hegedüs Andrást,[184] aki ugye formálisan behívta a szovjet csapatokat, és aki a csehszlovák bevonulás után – bocsánat, hogy így mondom, mert meghalt már – jó útra tért, és valóban kiszállt ebből a bolsevik társaságból. Ő nem vett részt a megtorlásban, és karakán, becsületes módon viselkedett.

[184] Hegedüs András 1955 áprilisától 1956. október 24-ig volt miniszterelnök.

És ő eljött oda, és vállalta az akkori dolgokat, és kikerekítette azt a képet, ami ott kialakult. Ugyancsak ott volt az akkori történészi tudományos életből az Intézet párttitkára, Hajdu Tibor, és néhány prominens történész. Ez impozáns volt, és az is, hogy ott nagyon keményen vitáztunk, de megtartottuk a tiszteletet egymás iránt. Ugye aki eljött ide, az vállalt valamit.

Még hadd mondjam el, hogy Fruzsikával együtt voltunk ott, és korábban, halottak napján a 301-es parcellába kivittünk két amerikai újságírót és egy finn újságírónőt, aki fotózott, ő nem tudom, melyik újságtól volt. A *Christian Science Monitor*nak és a *Wall Street Journal*nak voltak a riporterei. A 301-es parcella akkor hihetetlenül elvadult, elgazosodott volt, és a mostani 300-as parcella, ahol az emlékmű van, az szemétlerakó volt, a gaz méteresre nőtt. A 301-es parcellába vittük ki az újságírókat. Amikor odaértünk, akkor kiugrott a bokrokból négy vagy öt viharkabátos alak, egyikük felmutatta az igazolványát, Gyuricza rendőr százados volt a X. kerületi kapitányságtól, igazoltatott minket, és felszólított minket, hogy távozzunk. Vitába keveredtünk vele, mondtuk, hogy mécseseket és virágokat akarunk letenni. Miért, azt mondja, „a maguk milyen rokonai fekszenek itt?" Mondom, „az én társaim, akikkel együtt halálra voltam ítélve, a barátaim". „Nem lehet, meg van tiltva." Közben jegyzeteltek az amerikaiak. Kitépte a jegyzeteket a rendőr, és azt mondta, „látom, maguk értik az idegenek nyelvét. Ezzel az ékes mondattal mondják meg nekik, hogy nem szabad jegyzetelni, sem fényképezni." A filmet is elvették. Fruzsina közölte a rendőrökkel, hogy nem fordít nekik, viszont elmondta az újságíróknak, hogy mit mondanak a rendőrök. Én pedig mondtam, hogy „százados úr, ebből

nagy balhé lehet. Ezek az urak a legnagyobb amerikai újságoknak a szerkesztői, ezek meg fogják jelentetni, hogy maga mit csinált. Ebből fegyelmi lesz." „Maga ne fenyegetőzzön, hanem vigyék el ezeket az embereket." Fruzsina szólalt meg, hogy nem visszük el őket. Mondtam, hogy fel fogjuk jelenteni a belügyminiszternél, és hogy külföldi lapokban meg fog jelenni ez az egész. És akkor mondtam az újságíróknak, hogy „it's our liberal government" – és pár nappal később mind a két újság nagy riportot hozott le. Ezt követően írásban panaszt tettünk Kamara János belügyminiszternél.[185] Ez megvan. És éppen december 6-án hívtak be minket a Belügyminisztériumba Fruzsikával, akinek akkor már gömbölyödött a pocakja, első gyermekünket vártuk. Bementünk, és egy ötven év körüli, magas belügyi tiszt fogadott minket. Elmondta, hogy a belügyminiszter úr kivizsgálta az ügyünket, és megállapította, hogy jogosan jártak el a rendőrök, mert a 301-es parcellában rendkívül rossz viszonyok vannak, és félő volt, hogy ha meggyújtjuk a mécseseinket, akkor azok tűzveszélyt okoznak. És elvörösödött, amikor ezt mondta, volt benne némi szégyenérzet. Erre Fruzsi dühös lett nagyon. Én meg mondom, „ebben az időben az országban több tízezer helyen tűzveszélyt okoztak az emberek, mert a falusi temetőkben is mindenütt kimennek, gyertyákat gyújtanak, ez a halottak napja. Ez tűrhetetlen, és a nemzetközi sajtóhoz fordulunk." Mondja, ő nem tud többet tenni, és ezzel eljöttünk.

Az az érdekes, hogy tudtak-e a konferenciáról vagy nem tudtak, azért csinálták-e, de ugyanakkor meg egy ilyen poént adtak, mert visszatérve rögtön elmondtuk

[185] Kamara János 1985. március 29. és 1987. december 16. között volt belügyminiszter.

az egészet. Tény az, hogy ezzel ez a dolog lezárult, persze írtunk panaszt, nem hagytuk annyiban a dolgot, de nem lett semmi.

Van egy fontos szál, amit ne hagyjunk el, nevezetesen a népiekkel való együttműködés. Hogy is volt akkor ez a novemberi írószövetségi közgyűlés, utána hol találkoztatok – vagy hol nem találkoztatok odafönt az „eszmebarikádokon"?

Sem Csoóri Sándor, sem Csurka István, sem más prominens népiek nem jöttek el. Néhány író volt ott, de a népiek nem voltak ott. Végig hitegettek, az utolsó hónapig el kellett húznunk a konferenciát a kérésükre, amit júniusra terveztünk, utána pedig nem jöttek el. Ez nagyon csúnya dolog volt, és le is vontam én magam a következtetést, hogy nem lehet velük. Sem a Fekete, sem a Für Lajos nem jöttek el...

Ugyanakkor az írószövetségi közgyűlésen[186] voltaképp szakításra ment a kétnapos vita, szinte teljesen kiszavazták a választmányból a kommunista párttagok nagy részét, és egy nagyon kemény, markáns, ellenzéki dominancia jött létre nemcsak a hozzászólások szintjén, de a nyolcvantagú választmányon belül is, Mészöly Miklóssal, Eörsivel és másokkal az élen. Úgyhogy a PB-tag Berecz János, Kádár kiszemelt utóda, behúzott nyakkal volt kénytelen meghátrálni. Az írók követelték

[186] A Magyar Írók Szövetsége 1986. november 29–30-án tartotta közgyűlését a pesti Vigadóban. Vö. *A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről*, szerk. Kiss Gy. Csaba – Szilcz Eszter, Lakitelek, Antológia, 2016.

mindenfajta cenzori beavatkozás eltörlését, az önálló lapjukat, amiből sok év múltán, 1990-ben a Hitel lett nagy keservesen. Ehhez csatlakozott még a FIJAK, a Fiatal Írók József Attila Köre, aminek szintén egy sokéves külön játszmája volt az akkori hatalommal egy önálló ifjúsági lap engedélyezése körül. Az is jellemző, hogy Köpeczi Béla kultuszminiszter, aki más pártfunkcionáriusokkal együtt szintén jelen volt, végül még azt is megakadályozta, hogy a kétnapos írószövetségi közgyűlés vitaanyaga megjelenjék. Ami egy újabb durva jogsérelem volt. És ezek után még ők voltak megsértődve: a választmányból kiszavazott párttag írók és potentátok, akik legott egy hatalomhoz hű ellen-Írószövetséget indítottak, amibe a miniszter maga is belépett volna, ha a két tucat felháborodott ál-ellenálló idő előtt szét nem széled. Az egész egy groteszk és botrányos önparódia volt – azzal, hogy lám, ezzel a rebellis Írószövetséggel nem lehet mit kezdeni. És tényleg, fenyegetésként komolyan felmerült, hogy mint 56 végén tették, betiltják és feloszlatják az egész Írószövetséget, és egy kezesebb, kollaboráns új szervezetet gründolnak a helyébe. De térjünk vissza Csoóriékra és az 56-os konferenciára.

És ezek után nem jöttek el. Nem tudok a helyükbe lépni a gondolkodásban, de valószínűleg úgy gondolhatták, hogy túlmentek a határon, és ha valóban el akarják érni azt, hogy saját folyóiratuk legyen, akkor nem szabad tovább az oroszlán bajszát húzgálni. Ez volt a helyzet. Nem jöttek el. Ez előrevetítette, hogy ők a rendszer puha ellenzéke – ezzel nem lehet együttműködni, mert

egy kis koncért – nem is koncért, hanem a konc reménnyéért – már visszahúzódnak. Nagyon nagy csalódás volt, de ugyanakkor mi meg úgy éreztük, hogy végre 56-ot félhivatalos módon napvilágra hoztuk, vállaltuk a nyilvánosságot. Ezzel nem tudtak mit csinálni, mert az egész nem volt titkos, a nemzetközi sajtó megemlékezett róla, és megjelentek a konferencia anyagai, amelyek ugye forrásértékűek.

Hogy egy kicsit előreugorjak, a rendszerváltás utáni 56-os megoszlások, 56-os hatalmi felhasználás szempontjából egy nagyon fontos adalék, hogy akkor még az ötvenhatosok későbbi különböző vonulatai meg tudtak egyezni 56-os emlékeik közös vonalaiban. Ez nagyon fontos. Az a lényege, hogy 56-ot ugyanúgy nem lehet beskatulyázni, mint ahogy nem lehetett 1848-at sem, de 56-ot még inkább nem lehet beskatulyázni. Mert nem lehetett azt mondani, hogy ez egy proletárforradalom volt, ez a munkásosztálynak a forradalma volt, ez egy magyar polgári forradalom vagy nemzeti felkelés volt – mindegyik volt, és volt az egészben valami közös. Ahogy ezt megfogalmaztuk Szabó Miklóssal, annyiban voltunk jobb helyzetben 56-ban, mint 1848–49-ben az akkori forradalmárok, hogy nekünk nem kellett nemzetiségi problémákkal foglalkoznunk. Sőt, a mi tevékenységünk a volt magyarországi nemzetiségeknek, az utódállamoknak a felszabadítását is segítették. Mi mindenkinek a felszabadulását segítettük, és nem az elnyomását. Tehát ilyen szempontból tisztább, világosabb és expanzívabb is volt 56.

És ily módon áttételesen teljesült a marxi maxima is, amit Angyal István az orosz katonáknak nyomtatott röplapjain idézett, hogy „Nem lehet szabad

az a nép, amely más népeket elnyom". Tehát nincsenek kisebbségeink, nem azok elnyomása árán akarunk szabadok lenni. Van viszont egy ezzel összefüggő furcsa, fájdalmas és ambivalens mellékhatása 56-nak. A határon túli magyarság körében milyen visszhangja volt a forradalomnak 56 őszén, és milyen megtorlások követték ezt? Ezekről ti tudtatok valamit a 80-as években?

Hogyne. Egyrészt arról is tudtunk, hogy 56 példája és szellemisége azért a határon túl is eljutott. Temesváron akkor nemcsak a romániai magyarok lelkesedtek be, hanem a román fiatalság is. Ott a magyarok abszolút kisebbségben voltak.

Szimpátiatüntetéseken vonultak, meg röplapoztak. Nemcsak Temesváron, de Nagyváradon, Kolozsváron, Vásárhelyen és más erdélyi városokban is.

Így van. Kiderült, hogy nagyszámú román ajkú fiatalt, egyetemistát ítéltek halálra. Hadd mondjak el egy nagyon késői példát. A Honvédelmi Bizottság elnökeként látogatást tettem a román szenátusban, és a szenátus Külügyi és Honvédelmi Bizottságában két öregúr odajött hozzám, megölelgetett, és románul mondott valamit. Kiderült, hogy temesvári diákok voltak, mind a kettejüket halálra ítélték, aztán ahogy én, ők is életfogytiglant kaptak, és akkor éppen szenátorok voltak. Tehát igenis sikerült magunkkal ragadni nem magyarokat is. A leningrádi egyetemről kizártak több száz diákot, meg a Gulagra kerültek. A moszkvai egyetemen is röpcéduláztak.

Pozsonyban meg a felvidéki magyarság körében is voltak szimpátiatüntetések...

Meg a lengyeleknél.

De még Kárpátalján is!

Hogyne.

A vajdasági magyaroknál csak azért nem, mert azok, szegények, alig egy évtizeddel korábban, a háború végén súlyos vérveszteséget szenvedtek. Ott rettenetes megtorlás volt, mikor a partizánok bevonultak, és utána sokáig senki nem mert mozgolódni magyar ügyekben. Ugyanakkor kétszázezres vérfrissítést kapott a nyugati magyar diaszpóra. Szóval nagyon is izgalmas mellékhatásai, áttételei voltak a forradalomnak.

Kétségtelen, hogy a szovjet gauleiterek, a helytartók rettenetesen megijedtek a forradalomtól. A szovjet típusú rendszerek mindenütt a legnagyobb csöndben csinálták a kisebb megtorlásokat. Kiss Tamással együtt az 56-os Emlékbizottság vezetőiként Snagovban emlékművet állítottunk föl, ahol ugye Nagy Imréék raboskodtak, és az emlékoszlopra fölvéstük azoknak a román állampolgároknak a nevét, akiket elítéltek.[187]

Ki is végezték őket?

[187] Vö. Mécs Imre napirend előtti felszólalása a parlamentben a snagovi emlékmű felállításáról, 1997. június 10. https://www.parlament.hu/naplo35/281/2810002.htm, letöltve 2025. augusztus 15.

Volt, akit kivégeztek. Tehát vannak közös hőseink. Ezek már a rendszerváltás utáni időkben lettek dokumentálva. Még egyet szeretnék elmondani. Ennek az évnek az őszén volt egy másik összejövetel is, a Színházművészeti Szövetség kongresszusa, amelyen Fruzsina is részt vett. Akkoriban Csurka szilencium alatt volt, nem engedték a darabjait játszani, és a könyveit sem engedték akkor éppen kiadni. A szövetség ülésén Fruzsika bejelentkezett felszólalásra, és kemény beszédet mondott, amelyet megírt, és amelyben tiltakozott a szilencium ellen, és elmondta, hogy többek között Csurka István is a szilencium ellen lépett fel,[188] és azért van ő most szilenciumon, és javasolta, hogy a közgyűlés hozzon határozatot. Ez már az én hatásom volt, hogy be kell terjeszteni egy határozati javaslatot, hogy a Színházművészeti Szövetség közgyűlése elítéli ezt, és követeli, hogy szüntessék meg a szilenciumot. Azt is javasoltam Fruzsinak, hogy kérjen titkos szavazást. A szünet előtti utolsó felszólaló volt, igen hosszú lett a szünet a beszéde után. Berecz elvtárs az elnökségben ült. Szünet után azzal jöttek, hogy nincs benne az alapszabályban a titkos szavazás. Erre Fruzsika mondta, hogy akkor szavazzunk arról, hogy legyen titkos szavazás. Tizenheten szavaztak arra, hogy legyen titkos szavazás, és ahogy később a szakmán belül megállapították, mind a tizenhetüknek volt valamilyen kisebb-nagyobb büntetése.

[188] „1986 nyarán Csurka Istvánt egy év szilenciumra ítélték, mert megvédte Csoóri Sándort, aki Duray Miklós *Kutyaszorítóban* című, szamizdatban megjelent könyvéhez előszót írt. A csehszlovák pártállam meghurcolta Durayt, míg Kádárék Csoórit sújtották egy év szilenciummal." Magyar Fruzsina: A Csurka-színmű, *Élet és Irodalom*, 2012. április 16.

Fruzsinak nem lett baja belőle?

Ezután két évig nem helyezkedhetett el színháznál. Ő dramaturg, folyamatosan megakadályozták. Közel három hónap múlva megszületett első gyermekünk, Máté. Ott a nagy pocakjával állt, és mondta. A mai napig emlegetik a színészek, milyen bátor cselekedet volt. És nem a Csurka volt a lényeg, hanem az áldozat, a hatalom áldozata. Büszke vagyok rá, hogy a feleségem ilyen, ő ilyen.

Most egy kis kitérőt tennék. Ebben az időszakban én fejlesztő-kutató mérnök voltam, illetve gyártották a találmányaimat különböző cégeknél. Akkor láttam azt, hogy igazi tömeggyártást az elektronikában csak jelentős nemzetközi kooperációban lehet megvalósítani. Ebben az időben az integrált áramkör gyártása, a mikroelektronikai technológiák hihetetlen módon fejlődtek, és ennek következtében az informatika és az információs elméletek, a matematikának ez irányú, teljesen új ágai szintén. Az a módszer, hogy Magyarországon elszigetelve vagy hogy csak a KGST-országok számára lehet termékeket gyártani, ez nem lehet a jövő útja, és nem lehet ezt sem folytatni, hogyha nem építünk ki megfelelő bázisokat. Tehát az elektronikus tömeggyártásnak az alfája és ómegája lett, hogy legyen mikroelektronikai háttér. 1982-ben létrejött a Mikroelektronikai Vállalat, amely azonban az embargó miatt nagyon nehezen jutott hozzá modern technológiákhoz. Ugyanakkor a Szovjetunióban hatalmas kutatóbázisok foglalkoztak ezzel a területtel, de a nyugati világtól teljesen elszigetelten, legfeljebb az ipari kémek közvetítésével jutottak információkhoz. De volt egy zárt kutatói város, meg tudtunk más ilyen zárt területekről, ahol főleg katonai célokra gyártottak...

Vagy azt próbáltak, közelítettek is, néha meglepő eredményeket értek el. Egy esetet elmondanék. Az egyik kiállításon szovjet vendégek nézegették a konstrukciónkat, és láttak benne nagyon szép kondenzátorokat. „Nyugatról szerezték be?" „Nem, Rigából", mondtuk az orosz rádióipari minisztérium embereinek. Megdöbbentek. Kiderült, a titkosság az katonai titkosság. Kitűnő elméket foglalkoztattak, de más-más úton indultak el, egymástól elszigetelve, és teljesen ismeretlenek voltak a Nyugaton egyre nemzetközibbé váló iparág számára. Az elektronika mindenhova betört. Ez olyan volt, mikor egy MiG–29-es vagy F–18-as megy fölfele. Olyan, mintha egy liftben menne föl az ember. Az elektronika is egy liftben volt, mi is egy liftben voltunk, és csak álmélkodtunk és szédültünk. Ez egy szubjektív érzés volt. Akkor felvettem a kapcsolatot a Mikroelektronikai Vállalat néhány tervezőjével és kutatójával, hogy az innovatív dolgokat csináljuk, és a témáknak, amiket én vittem a Ganznál meg a Híradástechnika Szövetkezetben, azoknak megteremtsem a mikroelektronikai bázisát. Ehhez hozzá kell venni, hogy nem kaptam útlevelet, nem engedélyezték tudományos fokozat megszerzését, és minden évben beadtam kérelmet a bírósághoz, hogy mentesítsenek a büntetett ítélet alól, mert ez volt a tudományos minősítésnek az előfeltétele. Ezeket mindig durván elutasították, utoljára 88-ban, amikor hihetetlen módon a megtorlás idejére emlékeztető szóhasználattal írták le az én ellenséges viselkedésemet. Tehát nem kaptam útlevelet, nem tudtam kimenni tárgyalni. Ez volt az egyik oldala a dolognak. Közben, máig sem tudni, hogyan, miképpen, 86. május végén

kigyulladt a Mikroelektronikai Vállalat,[189] ahol két találmányommal is foglalkoztak, és kísérleti példányokat már készítettek is, amelyeket a Ganz keretében kívántam fölhasználni. Ez rendkívül elkeserített. Ez akkor nagy botrány volt, mert Újpesten egy lakónegyed szélén volt a Mikroelektronikai Vállalat, és hatalmas tűz volt, amit nem tudtak eloltani. Elkezdtem tapogatózni, nyugat-európai, integrált áramköröket gyártó vállalatokkal leveleztem, és kértem árajánlatot, hogy hogyan tudnák az én elképzeléseimet az integrált áramkör formában megvalósítani. A legdurvább elutasításokban részesültem, aminek az volt a háttere, hogy ebben az időben az Amerikai Kereskedelmi Minisztérium a keleti blokkot sújtó embargót erősítette, a COCOM-listát[190] szigorították, és egyre nehezebb volt modern alkatrészeket beszerezni. Én azzal érveltem, hogy mi szolgáltatjuk ki magunkat, mert mi adjuk a konstrukciót, a találmányt, amit integrált áramkör formában kell realizálni, mi vagyunk kiszolgáltatva, tehát szó sem lehet itt valami ipari kémkedésről. Éppen ez a garancia arra, írtam nekik, hogy itt egy korrekt együttműködésnek kell lenni, hogy mi érdekelve vagyunk. Ennek ellenére elutasítottak, és ebben az időben a washingtoni kereskedelmi minisztérium pereket indított európai és

[189] Az 1982-ben alapított Mikroelektronikai Vállalat, amely az embargó kijátszásával megszerzett berendezéseivel olyan csúcstechnikát képviselt, hogy a szakemberek azt várták tőle: 1990-re Magyarország mikroelektronikai nagyhatalommá válhat, 1986. május 26-án leégett. A tűz keletkezésének okairól számos teória létezik.

[190] A keleti blokk országait sújtó multilaterális kereskedelmi embargó (Coordinating Committee for Multilateral Export Controls, Multilaterális Exportellenőrzési Koordinációs Bizottság) a hidegháborús gazdasági hadviselés részeként azokat a csúcstechnológiás termékeket tartalmazta, amelyeket tilos volt a KGST országaiba, illetve Kínába exportálni, hogy azok ne tudják felhasználni saját fejlesztésre.

tajvani cégek ellen, amelyek a KGST-országokkal próbáltak együttműködni. Egy hiszterizált állapot volt – amíg volt egy ilyen nagy integrálódás az elektronikai iparban, ami integrálódás többfokozatú volt, mert egyrészt magukat az áramköröket kellett integrálni, másrészt pedig az integrált áramkört gyártó bázisok is integrálódtak. A világ egyik részében tervezőintézetekben hozták létre a konstrukciókat, másik helyen a technológiákat, harmadik helyen pedig megvalósították a tömeggyártást. De ugye szintén hisztérikusan tagadták meg. Az amerikai külkereskedelmi minisztérium mögött ott állt többek között a CIA meg a Pentagon. Volt egy ilyen hiszterizált hangulat, és ezek az amerikai ortodoxok éppúgy le voltak maradva, mint a keleti ortodoxok. És ezeknek az ütközőpontjába kerültem én is. Halmozottan hátrányos helyzetbe keveredtem, nem tudtam a találmányaimat megvalósítani, holott ekkor már kialakult a megfelelő tömeggyártó bázis a Ganz Kapcsolók és Készülékek Gyárában, ami egy igen nagy gyár volt. A Híradástechnika Szövetkezet is megnőtt, már akkor ezerötszáz fős volt, és több mint kétszáz fős fejlesztési részlege volt. Mindenütt megnőttek ezek a kapacitások, csak a mikroelektronika hiányzott, és nem tudtam zöld ágra vergődni. Ráadásul rohamléptekkel közeledtünk – kicsit később – a rendszerváltás felé.

Ez egzisztenciálisan hogyan érintett téged?

Még tartottak a szabadalmaim. Húszéves a szabadalmi oltalom, szemben az írók halála utáni hetven évével. Gondold meg azt, hogy a digitális impulzusgenerátor, amely 66-os szabadalmam, az 86-ban lejárt. És akkor kezdtek igazán sokat gyártani belőle; illetve nem sokkal

később, 88-ban a műszaki múzeum bekérte a prototípusát. Tehát muzeális tárggyá vált, mert olyan rohamosan fejlődött a technika. Tehát amit én 66-ban kitaláltam, az 88-ban a műszaki múzeumba került, szemben az írók alkotásaival. Mindig irigyeltem a hídtervezőket. Jóval több mint hetven évvel a haláluk után még állnak a hídjaik, vagy az építészek épületei. Mi, akik a legmodernebb dolgokat csináljuk, mi avulunk el a legkorábban. Ezek mind kavarogtak bennem, és közben politikával is foglalkoztam. Ekkor még anyagi problémám nem volt, csak azért mondtam el, hogy nagyon sok erőfeszítést tettem, hogy integrált áramkör bázist szerezzek, és annak a talaján szárnyakat kapjanak a gondolataim. Óriási rendszerváltás zajlott le az elektronikában, sőt rendszerváltások sorozata, sőt a mentalitások is megváltoztak. Szakmák alakultak át. Hála istennek, a mi forradalmunk mellett, az 56-os forradalom mellett megélhettem, és benne lehettem szerény módon az elektronikai forradalomban is. Szóval, ez egy nagyon virágzó időszak volt mindezzel együtt.

Azt szeretném kérni, hogy még összefoglalóan mondd el, miként alakult a 80-as években a magánéleted – család, egyebek –, mielőtt a politikatörténet hullámain messzire sodródnánk.

Hál' istennek, nálam ezek mind, úgy, mint a folyondárok, egymásra tekeredtek. Fruzsikában nagyon jó társra leltem, akivel sokszor nem is kellett beszélnem, ugyanazt gondoltuk. Ez valami hihetetlen volt. Egyik ilyen terület volt a gyermekáldásnak a kérdése. Soha arról nem beszéltünk, hogy hány gyereket akarunk, azt tudtuk, hogy nagyon sokat, amennyi csak jön. A világ

legtermészetesebb dolgának tartottuk mind a ketten, hogy gyerekeink szülessenek. Ugyanakkor, ahogy ez már kiderült az eddigi vallomásaimból, elég mélyen vallásos vagyok, Fruzsika pedig ateista. Viccesen szoktam neki mondani, hogy ez az istenhitnek egy különleges fajtája. Ezzel együtt a normáink közösek voltak, és egyikünk se akarta ráerőszakolni a maga gondolatait a másikra. Úgyhogy nem volt ideológiai vita köztünk...

Mondhatni, politikailag is nagy volt az összhang köztetek, hiszen az aláíróíveken többnyire egymás alatt szerepelt a nevetek – Magyar Fruzsina, Mécs Imre –, mi több, az ábécérendben még meg is előzött téged.

Ez így volt rendjén. Jól éltünk, és ez folyamatos. Öt gyermekünk született 1987 és 1994 között, hét év alatt.

Összesen nyolc gyermeked van?

Nyolc gyermekem van. Az első házasságomból Monika, Imre és László. Fruzsikával Máté, Anna, Bálint, János és Dávid.

Visszatérnék a köztörténetre. Volt egy érdekes közös témánk, szeretném, ha erről is szólnál pár szót. Méghozzá a Soros Alapítvány kezdeteiről. Neked volt több személyes kapcsolatod, másrészt bizonyos intézményi nexusod is Soros Györgygyel, illetve a magyar alapítvánnyal, de ez már, azt hiszem, inkább a Közép-európai Egyetem előkészítésére vonatkozott. Mindenesetre Vásárhelyi Miklóson és másokon keresztül a kezdetektől szorosan együttműködtetek.

Hogyne. Soros György Eörsi István közvetítésével – mert ugye ez is hozzátartozik – a magyar társadalom fejlődésében jelentős szerepet vállalt fel. Soros Györgynek régi barátja volt Litván György, elég sok szállal kötődött a formálódó magyar ellenzékhez. Eörsi Pista összehozta őt Vásárhelyi Miklóssal, aki rendkívül jó szervező volt, és mint egykori újságíró és Nagy Imre munkatársa, nagyon sok kapcsolati szállal rendelkezett ahhoz, hogy Soros György segítségét hasznossá tudja tenni. Erről már komoly irodalom is van. Én csak azt mondom el Soros Györggyel kapcsolatban, ami rendkívül jelentős volt. Ilyen volt a már említett több száz xeroxgép. De ezenkívül Vásárhelyi Miklós tanácsára létrehozott egy ösztöndíjrendszert, és az ő ötlete volt, hogy azt az MTA-val összehozza. A másik oldalon is voltak progresszív szellemiségű emberek, akik ezt támogatták. Ezt én csak kívülről láttam, és nagyon örültem neki. Hihetetlenül sok embernek a személyes munkáját és tudományos előrehaladását segítették. Ezt én nagy örömmel láttam. Magam is ajánlottam ilyeneket.

Programokat, támogatási formákat nem ajánlottál-e a korai években?

Sokszor inkább csak súgtam, mert félő volt, hogy ha a nevem megjelenik az írásos ajánlók között, akkor azt esetleg a másik oldalról megakadályozzák. Mert azért a másik oldalon volt vétójog. Rendkívül sok ellenzéki jutott ösztöndíjhoz, tudott kimenni külföldre, Amerikába.

Több ezer ösztöndíjat osztottak messze nemcsak az ellenzéknek, hanem angol tagozatos középiskolás osztályoktól kezdve egészen a posztgraduális vagy doktori cím megszerzéséig fiatal kutatók, értelmiségiek ezreinek. Egy sokrétű, rendkívül szélesre tárt programegyüttes volt.

Például a Charta aláírása utáni retorziók kompenzálását is a Soros Alapítvány segítségével sikerült szép csöndben megoldani. A magyar társadalom önfelszabadulásához nagyon sokat segített a Soros Alapítvány és a nyílt társadalomnak az eszméje. Ez nagyon jó volt. Én bátran merem azt állítani, hogy a hihetetlen támadások tüzében is kitartó Soros György a magyar rendszerváltás egyik legjelentősebb előkészítője volt ezzel. Tehát azzal, hogy ezt a sok ezer embert, akik között nagyon sokan a rendszerbe, a tudományos életbe beépültek, csak éppen jobban gondolkodó személyek voltak, őket is tulajdonképpen a rendszerváltás mellé állította. Nem is szólva azoknak az elnyomottaknak a tömegéről, akik másképp nem juthattak volna publikációhoz, nem juthattak volna el kongresszusokra.

Az intézményi támogatásokat se felejtsük el, mert itt nemcsak személyekről van szó, hanem közintézményekről: könyvtárak, levéltárak, egyházi levéltárak többek között, de később iskolák sokasága, kórházak, múzeumok részesültek támogatásban. A 80-as évek végén, mikor nem volt valuta, egyre inkább leépült a kultúra, és ki volt fosztva az államkincstár. Tehát az a néhány millió dollár, ami évről évre egyre több lett, rendkívül sok ügyet megmozgatott, és minden innovatív új ötletre – lett légyen az művészeti, társadalomtudományi, technikai, közművelődési – voltak emberek, akik el tudtak indítani hiánypótló, fontos programokat, vagy azok kurátorai, gazdái lettek. Volt a dolognak egy ethosza. A magyar Soros Alapítvány végül is jó húsz évet élt meg, a Soros-hálózat legelső alapítványa volt 1984-től 2004-ig. Nagyjából összeszámoltam, e két évtized alatt mintegy kétszázmillió dollárt költött Magyarországra, csak ezekre a programokra. A politikai része persze külön történet, ahhoz nyilván neked is sok szálon volt közöd. Mindenesetre végignézve az 1990-es szabad választás eredménylistáját, az első demokratikus parlament háromszázhatvan-valahány képviselőjének több mint egyharmada volt korábban Soros-pályázó, -ajánló, -kurátor és így tovább. Ez tehát minden pártbeli hovatartozásnál jobban legitimálta az új demokratikus politikai vezető réteget, amely hatalomra jutott. Olyannyira, hogy ebbe még a volt reformkáderek és reformkommunista értelmiségiek is belefértek, többek között Vitányi Iván és mások. Tehát a demokratikus fordulat után az ő politikusi szerepük és társadalmi szerepvállalásuk is sokban az alapítvány korábbi közhasznú programjaihoz kötődött.

Az a szép a dologban, hogy amikor Soros György ezt megkezdte, még sehol nem látszott a rendszerváltás, legfeljebb arról lehetett szó, hogy a demokratikus elveket valahol be kell vezetni, valahol a diktatúra szorosságát lazítani kell, és minél több kiművelt emberfőt biztosítani, akinek van nemzetközi gyakorlata, kitekintése. Óriási szerepe volt, és hihetetlen hálátlanság az,

ami megnyilvánul Soros Györggyel szemben. A magyar rendszerváltás egyik jelentős előkészítője, aki nagy áldozatokat is hozott ezért, és el kellett viselnie rengeteg sok gyalázkodást, ami a mai napig tart. Emlékszem, javasoltam személyeket Vásárhelyi Mikinek közvetlenül, volt, amikor írtam is ajánlásokat.

Magam is találkoztam több helyütt a neveddel a korabeli iratok és pályázati anyagok között. De van még egy kiemelt ügy, ami a nevedhez erősen kötődik: a Közép-európai Egyetem, a CEU tervezési időszaka, amikor az még csak álom volt.

1987 elején semmi jele nem volt annak, hogy a szovjet hatalom visszahúzódik egy kicsit. Viszont azt éreztem, hogy Trianonnak az őrült szorításából ki kell szabadulnunk. Egyrészt Trianon árnyait saját családunkon belül testközelből, a bőrömön éreztem, másrészt pedig egyre inkább az volt a benyomásom, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia gazdaságilag a Közös Piacnak egy kicsi előképe volt – tehát amikor Belgrádból fölhajtották Bécsig a marhákat meg a disznókat, és amikor egy rendkívül elavult politikai rendszer volt ugye a császárság–királyság kettőse, ugyanakkor gazdaságilag nagyon életképes volt a kedvező vámokkal, egyebekkel. Ugyanakkor a határon túli magyarság kérdését sem lehet másképp megoldani, csak ha valamiféle integráció indul meg. Trianon után szembekerültek az egykori történelmi országok nemzetiségei, és hasonló problémák voltak a környező országokban is, a második világháború után pedig rettenetes csapások érték a térség lakosságát. Ezek után a legegészségesebb gondolat az, hogy integrálódni kell. Az, hogy mi Európával

integrálódjunk, ez akkor nem volt lehetséges. De az, hogy mi itt Közép-Európában ismerjük meg egymást, legyenek közös platformjaink, ezt igenis járhatónak láttam. Ezért már régóta gondolkoztam, hogy létre kellene hozni egy egyetemet a középkori nagy egyetemek mintájára, mint a salamancai egyetem, a párizsi egyetem. Könyvtárban utána is néztem, hogy mondjuk Mátyás király idején a párizsi egyetemen nyolcvan magyar tanult. Arra gondoltam, hogy a közép-európai gondolatot, az egymásrautaltság gondolatát legjobban egy nagy közös egyetem tudná megvalósítani, ahol együtt tanulnának különböző nemzetek fiai, és ez lenne az alma mater. És amikor elvégezték az egyetemet, hazájukba visszatérve, úgy, ahogy a középkorban a salamancai egyetemről, a párizsiból, a leydeniből vagy Bolyai Erdélybe visszatérve, azt a szellemiséget viszik. Tehát én azt gondoltam, hogy egy ilyen nagy közös alma mater legyen, ahol a térségnek szinte minden nemzetéből jönnének tanítani és tanulni, és akkor egymás megismerése oszlatná azt a feszültséget, amit mesterségesen keltettek, vagy pedig a nem-ismerésnek a kalodája volt, amelyik bezárult. Nem ismeri a másikat, nem érti, hogy mit mond, ehelyett rájönne arra, hogy mondjuk a cseh fiú közelebb áll hozzá, mint némelyek a saját nemzetéből. Ez volt az elképzelés. És az, hogy a középkori internacionalizmusnak vagy nemzetek közösségének vagy nemzetekfelettiségének a mentalitását valahogy modern formában létre lehetne hozni, és ezzel a mi átokverte trianoni problémáinkat is orvosolhatnánk. És hogy ne tudjanak kijátszani egymással szemben minket.

A másik gondolatom az volt, és ez merőben „találmányszerű" – mert azért én alapvetően feltaláló men-

talitású voltam, állandóan az innovációkon töprengtem, mindig azon, hogy hogy lehet másképp csinálni –, amit a bőrömön tapasztaltam, hogy itt van ez a hülye COCOM-dolog, és mennyire tudná segíteni az integrációt a számítástechnika és ez az egész új kultúra. Kettős integráció elveként írtam le: a különböző nemzetek közötti közeledés integrációja és a tudományágak közti integráció, aminek eszközei lehetnek a modern matematikai és a modern informatikai eszközök. Tehát míg az 1800-as években a tudomány fejlődését az jellemezte, hogy egyre jobban hasadtak a tudományágak, és új, kisebb tudományágak virultak ki, és azoknak a kutatása mélyült el, addig eljutottunk oda, hogy ez a mentalitás, ha nem megfelelő módon és helyen használjuk, akkor ez gátjává válik a fejlődésnek. Számtalanszor ki lehetett mutatni, hogy egy-egy tudományág egymást nem figyelembe véve, egymástól nem tanulva, egymás módszereit nem átvéve dolgozik a maga kis parcellácskáján, s ennek következtében rengeteg párhuzamosság van, és rengeteg meg nem értés. Hasonló meg nem értések jönnek létre a tudományágak művelői között, mint amilyenek vannak a különböző nyelveket beszélők között. Arra gondoltam, hogyha van egy ilyen nagy campus, ahol egy csomó nemzet és szakma tudósa arra törekszik, hogy átadják egymásnak az ismereteiket, és a közöset találják meg, akkor ez a kettős integrálódás egymást fogja erősíteni. Mert hogyha én a matematikában, a számítástechnikában, az ismeretelméletben megértem a prágai embert vagy a moldovai embert, akkor könnyebben meg fogom érteni a szlovákokat, a szlovákok pedig a lengyeleket, és így tovább. Tehát úgy gondoltam, hogy ha a tudományágak közötti integrációt elősegítjük, az politikailag nem kárhoztatható,

semmilyen nemzeti kisajátítást vagy nacionalizmust nem jelentő, a mentalitás integritását elősegítő diszciplína, amely a hallgatók fejében szépen át fog áramlani a történelemre, a nyelvtudományra, a gazdaságra és így tovább. Azt gondoltam, hogy az emberi agy nem tudja olyan mereven szétválasztani, hogy amit az egyik helyen tanult, azt a másiknál ne alkalmazza, és divattá válik egy nagy egyetemen az, hogy megértjük egymást, odafigyelünk egymásra, átveszünk egymástól gondolatokat, módszereket, klasszifikációkat, matematikai elméleteket. Én erre jutottam.

1987-ben itt tartottunk, amikor nyáron Vásárhelyi Miklóséknál voltunk Fruzsikával. Ott volt Miklós felesége, Edit is. Előtte voltunk együtt Csehszlovákiában kirándulni, és már akkor sokat beszélgettünk. Júliusban aztán ott náluk elmondta a Miklós, hogy itt van a Soros Gyuri, aki most már különböző országokban kezd terjeszkedni, és úgy tűnik, hogy egy kicsit ki akar innen mozdulni Magyarországról, mert úgy érzi, hogy itt nagyon sokat tett, hogy ennél többet nem tud tenni, és nem tudunk-e olyan gondolatot, amivel a Gyurit itt lehetne tartani. Mondom, nekem régebb óta van egy elképzelésem, és elmondtam a Közép-európai Egyetem gondolatomat, a közép-európai integrációt, közeledni egymáshoz, így tudjuk meghaladni Trianont, és így tovább. De ezen túlmenően ez egy komoly integrálódási mag lehetne, és egy ilyen egyetem ötven-száz évre előre dolgozik, tehát ezzel tulajdonképpen meg tudjuk alapozni a jövőt. Miklósnak nagyon tetszett, és Editnek is. Hát, a Gyuri különböző országokba akar menni, Prágába, ide-oda. Erre azt mondtam, hogy a Közép-európai Egyetemet itt kéne megvalósítani. Kezdtük találgatni, hogy hol. Mondtam a Miklósnak, hogy itt van Zsámbék a közelünkben.

Ó, nagyszerű – mondja ő –, ismerem a zsámbéki kastélyépületet, ahol valamilyen tanítóképző volt akkor. Menjünk is ki, és nézzük meg. Beültünk négyesben az autómba, és elmentünk Zsámbékra. Néztük az egész környéket, fantasztikus campus-hely. Szilíciumvölgyet akarnak oda csinálni. Itt van ez a kis kastély, zöld terület is van, szabadon tudunk építkezni, ez a Gyurinak milyen nagyszerű lenne. Akkor ebben maradtunk. Gondoltam, írásba foglalom az első részét, és akkor az Irodalomtudományi Intézet készült Miklós hetvenedik születésnapjára, egy emlékkönyvet állítottak össze, tőlem is kértek írást. Mondom, akkor megírom ezt. És akkor megírtam: *Trianoni trauma – közép-európaiság.*[191] Ott erősen Trianonnal foglalkoztam, és egy oldalon írtam le az egyetem koncepcióját. Utána részletesebb programot dolgoztam ki, részletesen kidolgoztam a tematikáját is. Az én elképzelésem szerint Magyarország valamelyik kisvárosában lenne, és így tovább. Ezt a cikket leközölte a Chicagóban megjelenő magyar periodika, a *Szivárvány.* Csomó levelet kaptam Amerikából, két építész küldött tervet, hogy milyen legyen a CEU székháza. Egy kettős spirálisra emlékeztető épület tervét küldték meg, nagyon jó gondolat volt. Volt, akik felajánlották, hogy tanítanak ott, meg majd elküldik a gyereküket, ehhez hasonlók. Nagyon belelkesedtek.

87 késő őszén – most előreszaladok – a Magyar Demokrata Fórumnak volt egy összejövetele a Jurta Színházban, és azon én előadtam ezt a gondolatot, és a *Szivárvány*ban megjelent írásom xeroxmásolatát szétosztottam. Kezdett publicitást kapni; akkor további részleteket adtam oda a Miklósnak, és abban már benne

[191] Lásd a 9. jegyzetet.

volt a kettős integrációnak az elve, benne volt, hogy milyen tudományágakkal kellene foglalkozni. Erre a Miklós azt mondta, hogy a Gyuri nem ért egyet azzal, hogy számítástechnikával foglalkozzon, mert azzal az embargó-probléma jön előtérbe, amit aggályosnak tartott.

Ezt követően jött a dubrovniki megbeszélés, a brainstorming – de az már 89. El fogunk jutni oda is, pláne a 89-es év hihetetlenül sűrű. 88-ban volt még egy West–East konferencia Budapesten, ahol angol nyelven fölolvastam a koncepciót, és ott hangzott el először a Közép-európai Egyetem neve angolul: Central European University, Dubrovnikban pedig erre vonatkozó kivonatos írásaimat szétosztották. Teljesen baráti hangulat volt. Ott a vitában elmondtam, hogy a cél az, hogy a hallgatók minél mélyebb benyomásokat kapjanak, az alapvető eszméket itt szívják magukba. És mindenkinek az első egyeteme, az első graduális egyeteme az, ami meghatározóvá válik. Tehát én úgy tudom elképzelni a Közép-európai Egyetemet, hogy az graduális, és utána lehetnek posztgraduális képzések, de ez a bázisa, erre az öt-hat éves együtt tanulási bázisra épül, kollégiumokkal, közös campusszal. Erre jöttek a gyakorlati dolgokkal, hogy hát ezt nem lehet, egyelőre csak posztgraduálisan lehet, féléves tanfolyamok, egyéves tanfolyamok. Mondtam, hogy nem. Mindnyájunk életében az első egyetem az, amelyik a legmélyebb benyomást teszi, és a mentalitást ott lehet sugározni. Egy tizennyolc éves gyerek fogékony, és neki az a norma. És ha ő el fog menni valahová, és lát ortodoxiát, merevséget, egymással szembenállást, gyűlölködést, nacionalizmust és így tovább, akkor erre fog támaszkodni, hogy ez a menő, ez az igazi. Ezt kicsit hóbortos hozzáállásnak bélyegezték. A posztgradualitást jó dolognak

tartottam, de csak kiegészítő képzésnek. Azt is elmondtam, hogy a posztgradualitásban van valami pici bulijelleg. Tehát hogy elmegyek egy féléves vagy egyéves vagy háromtrimeszteres posztgraduális tanfolyamra, ami egy jó kis buli, de utána visszatérek a régi környezetbe. A tanultakat tudom ugyan hasznosítani, de az nem olyan átütő erejű. Tudom jól, hogy ez iszonyat pénzbe került volna. Akármilyen gazdag volt a Gyuri, ez az elképzelés azt meghaladta. Ugyanakkor meg azt éreztem, mint annyi sok problémánál a matematikában is meg a technikában is, hogy ha nem érünk el egy bizonyos bonyolultsági fokot, akkor nincs minőségi ugrás. Mert ha csak elkezdünk vagy megpróbálunk valamit, akkor csak egy szép kezdemény lesz. Különösen, ha kihagyjuk a természettudományokat, és főleg az integráló természettudományokat, az informatikát. Úgy gondoltam, hogy ehhez meg kellene nyerni más mecénásokat is. Soros György a maga tekintélyével, kapcsolatrendszerével más amerikai szponzorokat is be tudna ebbe gyűjteni, és ő lenne erre a garancia, hogy lám, ő már mennyi mindent csinált egy kis országban – nem is egyben, háromban: Csehszlovákiában, Lengyelországban, és Oroszországban akkor kezdett. Prágából elüldözték, gyalázatos volt. Tehát Dubrovnikban ezeket elmondtam, közben ugye sűrűsödtek az események.

1989 tavaszán vagyunk már, ugye?

Igen. Nekem megjelentek írásaim ezzel kapcsolatban, és az én koncepciómban az szerepelt, hogy Magyarországon valahol, egy vidéki városkában, zöld mezőben kellene létrehozni. Soros Györgynek az volt az észrevétele, hogy hogy nézne ki az, hogy alapít egy

egyetemet, és csak Magyarországon van a központ. Ő Prágára gondolt. Erre mondtam neki, hogy el tudod képzelni, hogy Masaryk alapított volna egy egyetemet, és azt mondta volna, hogy mivel én szlovák származású vagyok, én ezt nem Csehszlovákiában fogom alapítani, hanem mondjuk Magyarországon? Elképzelhetetlen, mondom, de ettől függetlenül Magyarország középpontjában van ennek a területnek, történelmileg a legtöbb nemzetiség kapcsolódik valahogy ide, és az integrációra itt tudnánk a legszebb példát mutatni. Ezzel kapcsolatban akkor a sajtó is már kezdett írni, és megkeresett Kecskemét város tanácselnöke,[192] egy lelkes középkorú ember, azt mondta, hogy neki hihetetlenül megtetszett a gondolat, teljesen egyetért a koncepcióval, és a szovjet csapatok kivonultak a Monarchia idején épített Rudolf laktanyából, ami műemlék jellegű épület, és ezt teljes egészében átadnák a Közép-európai Egyetem céljára. Le is mentem oda, megnéztem, lefényképezgettem, tetszett a dolog, de minden Soros Györgytől és Vásárhelyi Miklóstól függött.

Közben begyorsultak az események, létrejött a rendszerváltás. A rendszerváltás után sok olyan változás történt, ami minden fantáziánkat meghaladta. A szovjet csapatok kivonulásáról tárgyaltunk, az első szabadon választott kormány a Varsói Szerződés felmondását és a KGST-ből való kilépést célozta meg, tehát hihetetlen nagy sebességre kapcsoltunk. Akkor ismét jelentkezett a kecskeméti tanácselnök, de Soros György változatlanul Prágához ragaszkodott. Akkor azt gondoltam, hogy ez egy olyan lehetőség, amit fölajánlott Kecskemét, ami mellett nem szabad elmenni. Akkor

[192] Adorján Mihály.

a derék tanácselnök közreműködésével létrejött a Kecskeméti Egyetemalapítók Egyesülete, és ez az Egyesület, amelybe a tanácselnök is belépett, kezdte kezelni a dolgokat, és főleg helyi személyiségek lettek a tagjai. Közben Göncz Árpádot köztársasági elnökké választottuk, én országgyűlési képviselő lettem, és akkor már ebben az új szituációban egy alapítványt hoztunk létre, ezt a bizonyos Közép-európai Egyetem Alapítványt, és ez megkapta tulajdonába a Rudolf laktanyát. Akkor ismét Miklóson keresztül a Soroshoz fordultam, hogy itt van ez a nagyszerű lehetőség, itt olyan campust építünk ki, amilyet akarunk, autópálya mellett, ugye akkor építették az autópályát, Budapesttől nyolcvan kilométerre van, mégis egy kisebb városnak a campusa, és megemlítettem, hogy ez a város a demokratikus önigazgatásnak nagyon szép példáját adta, hiszen egy mezőváros a török hódoltság ideje alatt és az 1800-as években a vallási türelem példáját mutatta, hogy a főterén körben a zsinagógától kezdve református, katolikus templom épült. Óriási lehetőség volt, megkaptuk ezt az épületet, az alapítvány elnökének Göncz Árpádot választottuk. A Gyuri mereven elzárkózott ez elől.

Te vele nem is beszéltél erről?

Én közvetlenül nem. Mindent a Miklós intézett. Azért találkoztam egyszer-egyszer vele.

A barátság azért megmaradt köztetek?

Egy ilyen tisztelgő barátság. Akkor még volt egy személyes találkozónk, és mondtam, hogy ez nagyon nagy lehetőség. Ez már 92 körül lehetett. Egy nagyon nagy lehetőség, és nagyon sok pénzt kell rá költeni. Mondta, hogy ő nem akar Kecskeméten egyetemet alapítani. Aztán már nem találkoztunk ebben az ügyben, és akkor ő lassan megkezdte a kivonulását. Nagyon sajnálom, mert így több dolog elúszott. Végül is Soros-egyetemből a Central European University először egy New York-i egyetemnek a filiáléja lett, különböző helyekről jöttek diákok, nem éppen Közép-Európából, bár onnan is előfordultak. Egyértelműen az angol lett a közös nyelv, ami részben elfogadható, de az én koncepciómban az volt, hogy maguk határozzák meg a kommunikáció nyelvét. Például miért angolul beszél a szlavisztikai tanszék? Tele vagyunk szláv népekkel. Tudom, hogy a tudományos életben, a technikai világban az angol a világnyelv, de itt azért a közép-európai gondolatnál ott lett volna, hogy a különböző nemzeti nyelveknek is legyen valami szerepük. Én a közös nyelvet inkább a számítástechnikában láttam volna, és a matematikában. De nem tudtuk kibeszélni, nem került sor erre, és a mai napig nem beszéltük meg ezt. Nagyon sajnálom.

Mindenesetre ez egy izgalmas történet volt.

Nekem keserű történet.

Még mindig?

Még mindig. Nem valósult meg, nézd meg a beszédeimet a *Napirend után* könyvemben.[193] Nem tudunk a szlovákokkal szót érteni, nem tudunk a románokkal szót érteni. Borzasztó.

[193] Mécs Imre: *Napirend után*, Budapest, Mundus, 2006.

TIZENHETEDIK BESZÉLGETÉS

Most érünk a rendszerváltás sűrűjébe. Javaslom, térjünk még vissza a 87-es évhez, és innen haladjunk részletesebben tovább. A Napirend után című könyved végén adsz egy rövid személyes kronológiát. Ennek 331. oldalán ezt írtad: „87 tavaszán titkos megbeszéléseken szorgalmaztam az egységes ellenzéki mozgalom megszervezését, eredménytelenül. Ősszel két ellenzéki mozgalom bontott szárnyat: a Magyar Demokrata Fórum és az a liberális társaság, amely az ország aggasztó helyzetében levelet írt a parlament valamennyi tagjának." Kérlek, bontsd ki ezt jobban: mi is volt a te javaslatod, és abból aztán hogyan következett az MDF és a Hálózat, majd később az SZDSZ megalakulása?

Egy picit korábbról kezdeném ebben az évben. Úgy tűnt, hogy a pártállam vezető garnitúrája abszolút elöregedett. Nemcsak biológiai értelemben, hanem minden szempontból. Nem volt koncepció, nem volt elgondolás, túlélésre rendezkedtek be, kényszerültek arra, hogy a világpolitikai befolyásoknak lassan és csak elkeseredve engedjenek nagyon kis mértékben, és mindig bebiztosították a maguk belső erőszakrendszerét,

amely egyre slamposodott. Elsősorban Kádárra volt ez jellemző, aki amúgy is erőteljesen koncepciótlan volt, akinek a taktikai ügyessége volt az egyetlen igazi értéke, és ez is kezdett megfakulni, meggyengülni. Addig mindig igyekezett a párt vezetésében egyensúlyt alkotni azáltal, hogy a tehetséges embereket kiszorította, majd időnként megpróbálta felhasználni őket.

Az ő jellegzetes kétfrontos taktikájával hol jobbra, hol balra csapdosott, és a reformhajlandóságú pártelitet időről időre éppúgy lefejezte, mint az ultraortodox sztálinistákat.

Pontosan. Abban az időben hallottam én egy találó hasonlatot, hogy Kádár olyan, mintha két csapat sakkozna egymással, amelyek különböző, egymástól távoli szobákban helyezkednek el, és Kádár jár át az egyik szobából a másikba, és viszi a lépéseket, amelyeket ott kidolgoztak. Láttuk, mi mindent csinált az új gazdasági mechanizmus csapattal vagy különböző más csapatoknak a visszaszorításával és a gyeplők pici megengedésével. Tehát 87-ben a jövő volt a levegőben, hogy változtatni kell. Lázár György volt a miniszterelnök, meglehetősen szűk látókörű apparátussal. A pártközpontnak sem volt igazán koncepciója, kullogtak az események után, és ebben az évben a levegőben lógott, hogy fiatalítani kell, változtatni kell. Kádár a párton belül is időnként rendcsinálási szándékkal lépett fel, ekkor zártak ki négy, többé-kevésbé prominens személyt, Lengyel Lászlót, Bihari Mihályt, Király Zoltánt, Bíró Zoltánt. Ebben az időben Pozsgay Imre is parkolópályán volt, a Hazafias Népfront nevű álszervezetnek a főtitkára volt, és a hóna alá vette a kizártakat, és az

ő égisze alatt egy reformkoncepción dolgoztak. Akkor már Pozsgay is kezdett kicsit több vasacskát tartani a tűzben. Abban az időben már függetlenebb szalonokba is eljárt. 85-ben ugye a Rakpart Klubban is megjelent, és ebben az időben Lengyel Laciék vezetésével komoly koncepciók alakultak ki. Pozsgay kezdte csöndben, fű alatt ígérgetni, hogy ki fogja szögezni a templom ajtajára a téziseit, mint Luther Márton. Mi meg vártuk, hogy szögezze ki a téziseit. Úgy nézett ki, hogy Pozsgay megpróbálja Kádárékat színvallásra bírni, és vagy kizárják őt is a pártból, vagy őt teszik meg miniszterelnöknek. Ott volt neki a nagy riválisa, Berecz János, meg voltak még más riválisok is a pártvezetésben. Summa summarum, Pozsgay nem lépett, mi pedig elhatároztuk, hogy Monor II-t meg kell rendezni. Monor I-et sikeresnek tartottuk, és úgy gondoltuk, hogy változatlanul össze kell fogni az ellenzéki erőket, a népiekkel együtt kell működnünk, azokkal az értelmiségi körökkel is együtt kell működnünk, amelyek hajlandók arra, hogy változtatások érdekében lépjenek. 87 május–júniusában már élénk tárgyalásokat folytattunk Csoóriékkal és másokkal, többek közt Lengyel Laciékkal is, hogy Monor II-t megtartsuk. Sőt, már arról folytak egyeztetések, hogy milyen előadások lesznek. Három kosárba helyeztük az előadásokat: politikai, gazdasági, társadalmi kosarakba.

Kultúra is volt benne?

A társadalmiban. A tanácskozásokat a szerb vendéglőben tartottuk, amely a János kórházzal szemben volt.[194]

[194] A későbbi Lugas étterem, II., Szilágyi Erzsébet fasor 77.

Kik vettek részt rajtad kívül?

Vásárhelyi Miklós volt ott, Csoóri is megjelent, Lengyel Laci volt valakivel, Csurka volt a Für Lajossal, ők képviselték a népieket. Ott összeültünk, amikor megjelent Kis János és Kőszeg Ferenc, és Kis János a nagy szütyőjéből elővette a legfrissebb *Beszélő*-kötet példányait, ami a *Társadalmi szerződés* címet viselte, és ezeket szétosztotta köztünk.[195] Ezekbe belenéztünk, és ugye a második oldalon az szerepelt, hogy Kádárnak mennie kell. Egyébként a dolgozat Kis Jánosnak egy körülbelül öt-hat évvel korábbi koncepcióját tartalmazta, amelynek az volt a lényege, hogy az alkotmányos monarchia mintájára, ahogy annak idején ugye a központi hatalommal, a királyi-császári hatalommal megállapodtak, és alkotmányos monarchia felé mentek át, az átmenet első lépéseként el kell fogadni a valódi parlamentarizmust, az uralkodó pártot pedig a felsőházba szorítani. Ez volt a lényege. És az átmenet folyamán majd ki fognak alakulni a demokratikus normák és egyebek. Ehhez csatlakozott még Solt Ottiliának a szociálpolitikára vonatkozó elképzelése.

Illetve harmadikként Kőszeg Ferenc is benne volt, főleg a kulturális javaslatokkal, a cenzúra föllazításának mindenféle technikájával. A „Kádárnak mennie kell" rendszerváltó tézismondat egyébként Haraszti Miklóstól származott.

[195] A *Társadalmi szerződés, avagy a politikai kibontakozás feltételei* című röpirat 1987 júniusában jelent meg a *Beszélő* különszámaként. A szöveg első két része alapvetően Kis János munkája volt; a harmadik fejezetet Kőszeg Ferenc, a negyediket Solt Ottilia írta.

Igen. És akkor mi már – hogy úgy mondjam – árkonbokron túl voltunk. Ezt a jelenetet Lengyel László részletesen megírta nem sokkal a rendszerváltás után.[196] El kell mondanom azt, hogy rendkívül konspiráltunk ezzel kapcsolatban, írásos feljegyzéseket nem készítettünk, mert bármikor lehetett házkutatás, vagy utcán megmotozhattak minket, tehát nagyon körültekintően jártunk el. Itt tartottunk, amikor Csurka fölugrott, és azt mondta, „nem erről volt szó. Arról volt szó, hogy Monor szellemében folytatjuk, nem pedig egy puccsot készítünk elő Kádárral szemben." Fölállt Für Lajos is, és elvonultak. Vásárhelyi is meg volt döbbenve. Én rettentő dühbe gurultam. Az, hogy minden erőt össze kell szednünk, akarunk egy komoly, nagy népfrontot összehozni, áttörést akarunk létrehozni, és amikor már itt vagyunk, hogy Monor II-t meg lehet valósítani, akkor a Kis Jancsiék előjönnek ezzel a retrográd szöveggel. Rögtön ott elmondtam, hogy az, hogy egy felütéssel kezditek, és utána egy retrográd javaslatot terjesztetek elő, amit már régen túlhaladtunk, és amelyen túl lehet menni, ha összefogunk, ezt szétrobbantjátok, ez egy szektás magatartás. Mindenki elhűlt és megdöbbent ezen, és utána az egész szétrobbant.

Kis Jancsi reagált a bírálatodra?

Nem reagált, hanem pár héttel később Kenedi lakásán megbeszélés kezdődött a *Társadalmi szerződés* című anyagról. Sokan voltak ott, többek közt, aki mellett ültem, később a debreceni egyetemnek lett a professzora, Vajda Mihály. Ott volt Fruzsika is.

[196] Lengyel László: *Tépelődés*, vál., szerk. Gondos Ernő, lásd https://mek.oszk.hu/09500/09507/pdf/09507.pdf, letöltve 2025. július 16.

Gondolom, még Solt Ottilia, Nagy András...

Ottiliáék ott voltak, Kőszeg, Haraszti, a *Beszélő*-kör. Ott én ugyanilyen keménységgel elmondtam, hogy ez egy elavult koncepció, és ráadásul az, hogy „Kádárnak mennie kell", egy üresen hangzó gongütés, ami nem hallatszott messzire. Ha megkérdezel bárkit, semmi többet nem tud mondani, csak ezt a mondatot. És egy jelentős filozófustól méltatlan volt ez az egész. Akkor ott nagy vita keletkezett, és valami olyan kompromisszum volt, hogy de hát azért fölkavarta az állóvizet. A másik, hogy gyanússá vált nekem, hogy a Csurka meg a Für olyan gyorsan fölugrottak. Mintha készültek volna a szakításra, készültek volna arra, hogy ezzel a liberális ötvenhatos bagázzsal nem lehet együttműködni.

És mintha a háttérben ők már nagyban éppen Pozsgayval egy népnemzeti–reformkommunista hatalommegosztásról tárgyaltak volna.

Szeptemberben leesett a tantusz, amikor többen megkaptuk a meghívót a lakitelki találkozóra.[197] Akkor összeállt a kép. Pozsgay elment Lakitelekre, és nem kapott mindenki meghívót. Nem hívták meg Kis Jánost, nem hívták meg Harasztit, nem hívták meg Kőszeget, nem hívták meg az ötvenhatosok közül Rácz Sándort, engem viszont meghívtak, a Vásárhelyit meghívták, a Konrádot meghívták, tehát a mi köreinkből mi hárman voltunk meghíva. Akkor a Miklóssal összeültünk, és azt mondtuk, hogy ha nem jöhetnek a Kis Jánosék, nem jöhet Rácz Sándor, akkor ne menjünk. Miklós azt mondta,

[197] 1987. szeptember 27-én zajlott a Lezsák Sándor kertjében felállított sátorban.

hogy ő beszélt a Konrád Gyurival, egyetértett, és nem fogunk menni, csak ha jöhetnek ők is. Szombati nap kezdődött a találkozó. Kora reggel fölhívtam a Csurkát, és mondtam neki, hogy csak akkor megyek, ha Rácz Sándor és Kis János is jöhet. Erre nyeglén azt mondta, hogy csak a meghívottak jöhetnek. Mondom, akkor én nem megyek. Ebben maradtunk. Miklós meg én nem mentünk, de a Konrád, annak ellenére, hogy megállapodtunk ebben, elment, sőt beszédet is mondott. Ez is utólag tanulságos volt a számomra. Én kedvelem a Gyurit, de ez megdöbbentett. Utána, mikor megtudtuk, hogy ott mi történt, akkor rájöttünk arra, hogy tulajdonképpen Pozsgay számára egy elfogadható ellenzéket kreáltak, tehát – nem szép kifejezés, de kialakult az „őfelsége ellenzéke". Tehát egy elfogadható, bizonyos fokig kézben tartható ellenzék, amely nem feszeget bizonyos kérdéseket, és kvázi nem hozza Pozsgayt lehetetlen helyzetbe. Akkor ő a Hazafias Népfront Országos Tanácsának titkára volt. 87. szeptember közepén, második felében járunk. Kádár döntött, Grósz Károlyt tette meg a Minisztertanács elnökévé,[198] és nem Pozsgayt, ahogy mi gondoltuk. Erre föl létrejött Lakitelek, és jó két-három hétre rá a Hazafias Népfront újságjában, az akkori *Magyar Nemzet*ben, amely bizonyos fokig picivel nagyobb szabadságfokkal bírt, mint a *Népszabadság* meg a többi napilap, Pozsgay egy interjú keretében a nagy nyilvánosság elé tárta Lakitelket – amiről egyébként a Szabad Európa akkor már reggeltől estig tudósított, de mégiscsak egy elfogadott napilapban, a *Magyar Nemzet*ben kapott jelentős propagandát Lakitelek és a Magyar

[198] Grósz Károly 1987. június 25. és 1988. november 24. között volt a Minisztertanács elnöke.

Demokrata Fórum.[199] Emlékszem, akkoriban Kis Jánossal beszélgettünk arról, hogy tulajdonképpen milyen jó nevet találtak a Pozsgayék: magyar is, demokratikus is, és a fórumba minden belefér. Nem párt, nem szövetség, nem mozgalom, hanem fórum. Kicsit rímelt a korábbi fórumokra. Ez egy szenzációsan kitalált név volt egy ilyen átmeneti, puha valamire. Mindazok, akik valamilyen módon ellenzékiek akartak lenni, de nem akartak túl nagyot kockáztatni, azok tódultak oda. Azok az értelmiségiek is, akik részben kapcsolódtak a párthoz, azok is, akik bizonyos függetlenséget tartottak, azok is, akik szakembernek tartották magukat, tehát művelődésiház-igazgatók...

Vagy a kisebbségi kérdésekkel foglalkoztak, a határon túli magyarság ügyével és a menekültproblémákkal.

Igen. A népieknek elnevezett írók...

...akik ekkor már sok éve el akarták indítani a saját lapjukat, amiből aztán a Hitel lett.

Szóval, ez egy elég széles gárda volt, és bizony nagyon sokakat elszippantott abból a körből, amiből mi is szerettünk volna meríteni. Itt megelőztek bennünket, itt mi elkéstünk. Szelíd ellenlépés volt az, hogy

[199] A lakitelki találkozó végén elfogadott nyilatkozatban javasolták a „Magyar Demokrata Fórum létrehozását, amely a folyamatos és nyilvános párbeszéd színtere lehetne. [...] A fórumot a résztvevők nyitottnak képzelik, egyszerre demokratikus és nemzeti szelleműnek. Munkájában különböző világnézetű és pártállású emberek együttműködésére számítanak." Vö. Lakitelek 1987 (Részletek a jegyzőkönyvből), http://beszelo.c3.hu/cikkek/lakitelek-1987, letöltve 2025. május 16.

megfogalmaztuk *a Századok levelét*,[200] amit az Országgyűlésnek írtunk, és amiben az ország helyzetét elemeztük. Ez egy kortörténeti dokumentum. Én is és Fruzsika is aláírtuk. *A századok levelé*ben öt pontba szedtük a kormányprogram kritikáját.

Ebben az időben már foglalkoztunk a halottaink eltemetésével, és Bibó István halála óta, 79-80 óta erőteljesen foglalkoztunk 56 értékeinek mentésével. Nagyon sok szál volt, ezek a szálak erősítették egymást. Ilyen volt a romániai falurombolás ügye, amely érzelmileg érintett minket, és nem spekulatív úton jutottunk el oda, hogy itt a népi-nemzeti értelmiséggel és érzelmű emberekkel valamiféle szövetségre kell jutni, hanem mi magunk is úgy éreztük, hogy ez ellen tiltakozni kell. Jelentős tiltakozó felvonulást szerveztünk.

Az erdélyi dráma, a menekültügy 88-ban tetőzik, ekkor válik nyilvánvalóvá, hogy egyrészt Magyarországra már több tízezer illegális menekült érkezett, illetve ment át az országon, főként erdélyi magyarok, másrészt megugrik a romániai román menekültek száma is, és mindebből látni, hogy ez egy kezelhetetlen, mind nagyobbra dagadó humanitárius válság. Ezt élezi ki számos további esemény a nyár folyamán. Először is Grósz és Ceauşescu aradi találkozója, ami látványos és megalázó magyar kudarc volt, és csak még inkább felszítja az elégedetlenséget, illetve az első, 56 óta, engedélyezett nyilvános tömegtüntetés a Hősök terén, ami a Ceauşescu által meghirdetett településrendezési, „szisztematizálási kampány” elleni, magyarán a tervezett falurombolás elleni első nagy tiltakozó megmozdulás volt.[201]

[200] Nyílt levél az Országgyűlés tagjaihoz. (A századok levele), *Beszélő online. Beszélő szamizdat*, 1987/3.

1988. június 27-én nyolcvan-százezren tüntettek békésen a budapesti Hősök terén és a román nagykövetség előtt az erdélyi magyar falvak lerombolása ellen. A tiltakozásra létrejött egy kis szervezőtársaság. Dragon Pál szentendrei lakásán találkoztunk, ott döntöttünk arról, hogy június 27-én tartjuk meg a demonstrációt a Hősök terén. Írtunk a rendőrségnek egy beadványt, amit többek között a Csurka meg én csináltunk. A mai napig a blogokon szórakoznak azzal, hogy kettőnket kiemelnek ebből: Csurka István és Mécs Imre, mi ketten képesek voltunk akkor együttműködni. Akkor megindult ennek a szervezése. Ki kell emelnem a nemrég meghalt Dragon Pál szervezőmunkáját. Nagyon megbízható, jó szervező volt, nagyon tisztességes ember. Az erdélyi tüntetésnél kezdtük azt érezni, hogy a hatalom nem mindig áll velünk szemben. De tudtuk, hogyha kell, azért minket becsuktak volna... Ekkor a magyar politikai vezetés úgy gondolta, hogy nem néz oda. Ezt nyilván kiadták a titkosszolgálati szerveknek is.

Tény az, hogy meg tudtuk szervezni, és félelmetes volt ennek a hangulata. A Hálózat akkor már inspirált az itt lévő román ajkú menekültek között egy Romania

[201] „A tüntetés engedélyezésében [...] fontos szempont lehetett, hogy a másfél héttel korábbi, [...] Nagy Imre és társainak kivégzésére emlékező tömeget a rendőrség brutális eszközökkel feloszlatta, így a politikai vezetésnek érdekében állt a június 16-i tüntetés leverése körüli indulatok csillapítása. Az erdélyi falurombolás elleni tüntetést alkalmasnak ítélték a feszültségek levezetésére, mivel a demonstrálók ez esetben nem a hazai problémákra fókuszáltak. Így kerülhetett sor a legnagyobb magyarországi népi megmozdulásra 1956 óta.” Lásd https://tuntetes-archivum.hu/1988.06.27, letöltve 2025. május 16.

Libera – Szabad Románia – nevű mozgalmat. Román–magyar zászlókkal vonult fel. Továbbá ragaszkodtunk ahhoz, hogy a tüntetésen az összes romániai falurombolás ellen tiltakozzunk, a lakosság összetételétől függetlenül. Ezt nagyon fontosnak tartottuk. Románia elég atavisztikus ország volt, rengeteg régisége volt, hogy így mondjam, amelyek egész Európa számára értékesek. Hihetetlenül sok kultúrkincsről volt szó, és ezek közös kincsek, mindnyájunké, ezt sugalmaztuk. Fontos volt, hogy fölvonultattuk a Romania Liberát.

Ez a nagy tömeg hihetetlenül fegyelmezett volt. Ez nekem óriási élmény volt. Féltünk, hogy előjönnek az indulatok, kövek vagy más dolgok repülnek a román követség felé. A követség le volt zárva, leredőnyözve, a kerítésen fémlapok voltak, úgy védték. Az egész olyan, mint egy sötét Drakula-vár. De nemhogy nem kiabált senki, csöndben mentünk végig több ezren, tízezren.

És aztán, és erről se feledkezzünk meg, pár hónappal később, november 15-én szolidaritási tüntetés volt az egy évvel korábban levert brassói munkásfelkelés mellett. És ezt a tüntetést a Keleti pályaudvar előtt már brutálisan szétverte a rohamrendőrség az új Yamaha motorjaival és a rohamkocsijaival. Magam is ott voltam, ez egy viszonylag szolid, pár száz fős békés tüntetés volt, aminek egy elrettentő oszlató rohammal vetettek véget. Tamás Gazsi rövid beszédének zárszavára emlékszem: „Románok, magyarok, legyetek szabadok!"

Ebben az időben erősítettük az 56-os szálat is, Nagy Imréék újratemetését kezdtük sokkal erőteljesebben

hangsúlyozni. Már ugye 86-ban az amerikai újságokban jelentek meg cikkek, többek között velem is, amelyben ezt követeltük, és a családtagok is kezdtek fölbátorodni. Ők szegények mindig egy picikét óvatosabbak voltak, hiszen nagyon sokat kellett tűrniük és szenvedniük, de ott volt köztük például a Szilágyi Juli, aki rendkívül keményen harcolt az édesapja emlékének a tisztázásáért és a testének az eltemetéséért. Valójában mi ezért végig harcoltunk, csak akkor vált aktuálissá. Akkor már a *Beszélő* is nagyon komolyan 56 felé fordult, egymás után jelentek meg 56-os cikkek. És mi kezdtük felkeresni a kivégzettek hozzátartozóit, meglehetős illegalitásban és konspiráltan. Ebben az időben már azokat a radikálisabb ötvenhatosokat, akik vállalni merték az ötvenhatosságukat, kezdtük összefogni, és végeredményben volt nekünk erre tapasztalatunk a 86-os konferencia kapcsán. Volt egy 56-os mozgás, túlzás mozgalomnak nevezni – egy 56-os szál. Voltak, akik csöndes támogatóink voltak, vagy éppen keményebbek, mind a kettőre volt példa. Az ellenzékkel való kapcsolatunk és a teljes ellenzéki létnek a vállalása amellett, hogy sok negatívummal és represszióval járt, bizonyos védettséget adott bizonyos durva megnyilvánulásokkal szemben.

Ekkor, 87–88-ban, már gondolom, leginkább a nyugati sajtó és főként a Szabad Európa Rádió rendszeres hírei és tudósításai nyomán.

Igen. Ekkor már érezni lehetett, hogy a mi természetes ellenségeink, a belügyi szervek, a mögöttük álló III/III-asok meg a többiek, azok óvatosabban bánnak velünk. Ez egyébként utólag a belügyi iratokból is kiderült.

Tegyük hozzá, hogy ez mindvégig felemásan működött: 1990 elején lepleződött le a nyers hatalmi gépezet meg a belügyi represszió „húzd megereszd meg" játéka a Dunagate-botrányban.[202] *De erről majd később. – Életed sorsfonala az 56-os forradalomtól indult, és máig ezen a nyomvonalon halad. Ez egy élethosszig tartó belső elköteleződés. A 89 előtti átalakulás legfőbb kihívása és katartikus próbatétele az volt, hogy vajon mit tud harminchárom év múltán kezdeni a demokratikus ellenzék és az egész ország a forradalom örökségével. Kérlek, idézd fel, hogy mi mindent tettetek a társaiddal 87 őszétől 89 nyaráig azért, hogy ez az örökség méltóképp fennmaradjon, illetve hogy az áldozatok erkölcsi, jogi és politikai rehabilitálása – harminchárom év múltán – újratemetésükkel megtörténjék végre.*

A harmincadik évforduló környékén kis túlzással fogalmazva az egész világ megmozdult 56 emléke irányában. Egy sor interjút, filmet készítettek, újságok foglalkoztak vele, a Szabad Európa Rádió foglalkozott vele, és élénkülés történt ebben az ügyben. Mi, akik a demokratikus ellenzékkel együtt összefonódva dolgoztunk, elkezdtük gyűjteni azokat az ötvenhatos személyeket, akik kicsit távolabb húzódtak, vagy akik nem

[202] A volt pártállami titkosszolgálatok a köztársaság kikiáltása (1989. október 23.) után is folytatták a titkos adatgyűjtést az ellenzéki pártokról; a leleplezésben az SZDSZ és a Fidesz döntő szerepet játszott. Végvári József őrnagy, akkor a titkosszolgálat tisztje, 1989. december végén keresett meg titokban ellenzéki politikusokat és újságírókat azzal, hogy a titkos és illegális adatgyűjtés változatlanul folyik. A Dunagate kirobbantásában döntő szerepe volt a Fekete Doboznak, amely az első felvételeket készítette a bizonyítékokról.

tartoztak a szoros baráti körünkhöz. Elkezdtük a kivégzettek névsorát összegyűjteni.[203] Itt háromszáztól ötszáz főig terjedő becslések voltak, részben az elsőfokú ítéletek alapján, de más becslések is voltak. Volt egy tehetséges fiatal történész, Rainer M. János, aki a Statisztikai Hivatal pincéjébe bejutva végignézte az 56 és 65 közötti halotti anyakönyvi kivonatokat. Sok tízezer kivonatot végignézve kiemelte a gyanús eseteket, és végül össze tudott állítani egy körülbelül kétszáznegyven-kétszázötven fős listát, egy sor nevet én magam is rektifikálni tudtam, meg ki is tudtuk egészíteni, az egész nagyon plauzibilisnak és nagyon tudományosnak tűnt. Így létrejött egy lista, nyilvánosságra kellett hozni. Rainernek akkoriban folyt a felvétele az MTA Történettudományi Intézetébe, és az ott dolgozó barátaink féltették őt, hogy ez nem sikerül, hogyha a saját nevén teszi közzé. Ezért én hoztam nyilvánosságra. Kértem tőle egy álnevet, és ő Fényes Eleknek, a magyar statisztika megalapítójának a nevét választotta. Beírtam, hogy az ő tudományos munkássága alapján állítottuk össze a listát. Ez abban az időben bombaként hatott. A szamizdat sajtóban hoztuk nyilvánosságra. Nem csak a *Beszélő*ben jelent meg. A Katalizátor Iroda szamizdat kiadó munkatársai siettek a segítségemre, és *Halottaink* címmel kiadtunk két kis füzetecskét, és ebben egy sor kivégzettnek az életrajzát is közöltük az akkor rendelkezésünkre álló, jóval kisebb tényadatnak a birtokában, főleg emlékezések alapján. A többségét én írtam. Ez elterjedt Magyarországon és külföldön is, több helyen újranyomták, kiadták, fölolvasták. Nagyon megdöbbentő hatású volt, különösen az, hogy

[203] Vö. a 128–129. jegyzetet.

a foglalkozásokat is odaírtuk. Később a nagy temetésen is hihetetlen drámai erővel hatott, amikor két ötvenhatos színész, Mensáros László és Darvas Iván fölolvasták a neveket, és a korukat meg a foglalkozásukat. Sok munkás meg egyszerű ember, tizenhat és harminc év közöttiek voltak zömmel. Voltak idősebbek is, de Nagy Imre a legidősebbek közé tartozott a maga hatvankét évével.

Ez az 56-os vonulat gyakorlatilag Bibó halálától kezdve erősödött, és mindazokat összegyűjtötte, akik merték vállalni magukat többé-kevésbé. Nagyon sokan nem tudták vállalni – ezt nem megrovásként mondom, inkább a helyzet érzékeléseként: hihetetlen rossz pontot jelentett akkor a hatalom szempontjából, ha valakinek akár csak egy pici 56-os múltja volt. Nemcsak az, hogy börtönben volt, hanem elég volt az, hogy annak idején munkástanácstag volt, vagy szimpatizált a munkástanácsokkal, vagy eltávolították. De egyre nőtt azoknak a száma, akik hajlandók voltak a nevüket adni. Ezenkívül a kivégzettek hozzátartozói közül a prominensekkel – Nagy Imre rokonságával, Maléter Pál rokonságával – tartottuk a kapcsolatot.

Gimes Miklós?

Gimes Miklósnak a szerelme, párja volt köztünk, Halda Alíz.

Szilágyi József?

Szilágyi József lányát, Szilágyi Júliát, illetve a feleségét is ismertük, és Vásárhelyi Miklós tartotta is vele a kapcsolatot. Ilyen szempontból Miklós is egy centrális

figura volt. Így alakult tulajdonképpen az a halmaz, amelyik ezeket a rehabilitálási követeléseket vállalta. Azt mondtam, hogy mindenekelőtt az önérzetében megsértett és megbántott magyar népet kell rehabilitálni, és csak azután a forradalom vezetőit. Közben elhatároztuk, hogy létrehozzuk a Történelmi Igazságtétel Bizottságot. Ez azt jelentette, hogy azok az ötvenhatosok, akik komoly börtönbüntetést szenvedtek 56 után, illetve akiknek a legközelebbi hozzátartozóit kivégezték, ők mind egy jelentős magját képezték. A legzártabb csoport az úgynevezett snagoviak voltak, tehát a Nagy Imrével együtt Romániába, Snagovba elhurcoltak rokonai, gyerekei, akik maguk is ott voltak, tehát a Donáth gyerekektől kezdve Szilágyi Juliig; Rajk Laci, a Vásárhelyi gyerekek.

A *Beszélő* létrejöttével és terjesztésével is sokan bekapcsolódtak, ezek közül kiemelkedett Rajk László, aki fölhasználva a védettségét, a legvégsőkig elment a demokrácia érdekében – itt is meg kell emelnem előtte a nem létező kalapomat. A belvárosban volt egy kis lakása, az ortodox templom mögött, a Galamb utcában, ez volt a Rajk-butik. Ott osztotta szét a szamizdatokat, és hosszú ideig nem mertek hozzányúlni, míg aztán Grósz Károly miniszterelnökségbe jutása után kitelepítették onnan az édesanyja egykori lakásába, jó távol a belvárostól, a Rózsadombra, a Hankóczy Jenő utcába.[204] Picit eltávolodtam, de a kor jellemzéséhez ez szükséges. A Történelmi Igazságtétel Bizottságnak alakult a kontúrja.

Sűrűn találkoztatok ekkoriban?

[204] A szamizdatbutik 1981. január és 1983. január között működött a Galamb utcában.

Mi egyébként is találkoztunk Vásárhelyi Miklóssal és a többiekkel. Rácz Sándor a közelünkben lakott, és vele igen szoros kapcsolatban voltam; Nagy Elekkel is, a csepeli központi munkástanács egykori elnökével. Sok rabtársunk volt, akivel együtt ültünk, és akik vállalták, hogy adják a nevüket ehhez. Ez azért kemény dolog volt, és nem volt minden kockázat nélküli, és nem mindenki volt olyan helyzetben, mint mi, akik már – hogy úgy mondjam – árkon-bokron túl voltunk, és figyeltek minket. Elmondtam, hogy 83-ban Péterfi Miklós temetése után, mikor eljárást indítottak, akkor a III/III-as ki akart rúgatni mind a három munkahelyemről. Kettőről kirúgtak, a harmadik helyen a műszaki igazgató nem volt hajlandó kirúgni. A retorziók megvoltak, és már kvázi nem tudtak fogást találni. Én szerencsés helyzetben voltam a műszaki találmányaim révén, de nagyon sokan éppen hogy megkapaszkodtak valamiben. Mégis összekerültünk vagy negyvenen-negyvenöten. Ugye jártunk ki a 301-es parcellába – nem mindenki –, megkezdtük a parcella fölmérését, akkor különböző kivégzettek hozzátartozóinak az emlékezéseit kezdtük gyűjteni, tehát megindult ez a munka is. 88 nyarán Grósz Károly amerikai körútra ment, és az ottani magyarok, újságírók is és Szilágyi Júlia is, aki kint élt akkor az Egyesült Államokban, sajtótájékoztatókon az édesapja eltemetését követelte. Hozzá kell tennem azt, hogy 88. június 16-ra a demokratikus és az ötvenhatos ellenzék igen komolyan felkészült; két szálon futottak az előkészületek, illetve két helyszínre terveztük a dolgokat. Az egyik színhely Méray Tibor kezdeményezésére Párizs volt, a Père Lachaise temető – ez egy patinás középkori eredetű, panteonszerű temetője Párizsnak –, ahol a főpolgármester, Jacques Chirac díszsírhelyet adományozott, amelyre Rajk László tervezett egy szimbolikus síremléket, amely 56-nak és Nagy Imréének emléket állított.[205] Ennek a fölavatása 88. június 16-án történt. Azok a hozzátartozók és ötvenhatosok, akiknek volt útlevelük – mert jó néhányunknak nem volt –, kimentek az avatásra, mi pedig itt Magyarországon szerveztük a megemlékezést. Egy egész napos programot, amely terveink szerint a 301-es parcellában kezdődött, utána folytatódott a Hősök terén az Ismeretlen Katona emlékművének a megkoszorúzásával – természetesen a mi halottainknak az előtérbe helyezésével. Utána a Batthyány-örökmécsesnél – amit akkor elkereszteltünk Batthyány–Nagy Imre-örökmécsesnek. Az egész befejezéseképpen este hat órára rekviemet terveztünk a budai ferences templomba. Ezt megszerveztük rendesen, röpcédulákat, meghívókat készítettünk, több száz embert személyesen meghívtunk.

Utána zajlottak is az események. Párizsban a katonaság díszsorfala között vonultak be a notabilitások, volt miniszterelnökök állami pompával, fantasztikus tiszteletadás és demonstráció volt, amiről a nemzetközi lapok is beszámoltak. Budapesten a 301-es parcellában, ami ugye teljesen távol van a központtól és a temetőnek is a legsarkában van, kvázi a temető árkában, ott a 301-es parcellában sem volt probléma a megemlékezésnél. A Hősök terén Csurka István, Rácz Sándor és Fónay Jenő elindultak egy nagy koszorúval az Ismeretlen Katona Sírjához, ami rendőrökkel volt körülvéve.

Rácz Sándort és Csurkát betuszkolták egy rendőrkocsiba, és Fónay Jenő visszahozta a koszorút a

[205] Bővebben lásd Rainer M. János (összeáll.): *Tetemrehívás. 1958–1988 Párizs–Budapest*, Budapest, Bibliotéka, 1989.

Wartburgomhoz. Fónayt nem vitték el a rendőrök, ő visszajött. Betettük az autómba a koszorút, és elmentünk a Margit körúti (akkor Mártírok útja) ferences templomba, hogy mivel az lesz a végső állomásunk terv szerint, a templomba vigyük a koszorút. És a plébános nem akart a templomba beengedni minket. Mondtuk, hogy ezt a koszorút hoztuk ide. Akkor beengedett, de elkezdett szaladni előttünk – kis termetű ferences volt, szaladt előttünk, és mi szaladtunk utána a koszorúval, és az oltár elé odatettük. Ezt követően jött a következő helyszín, a Batthyány-örökmécses, ahol ugye az volt a forgatókönyv, hogy egy szál virágot viszünk, és leteszszük a mécses elé. Akkor már rendőrök álltak körben a téren, és nem engedtek minket oda. A Báthory utca Bajcsy-Zsilinszky út felé eső részén is volt rendőrkordon, és a Demszky áttört a kordonon, és elkezdett rohanni befelé. A rendőrök utána, elgáncsolták, és verni kezdték. Hodosán Rozika, aki akkor a felesége volt, szaladt utána, és rávetette magát Demszkyre, és a testével védte a gumibotütésektől. Utána mind a kettőjüket letartóztatták, bevitték az V. kerületi kapitányságra. Tamás Gazsi ezután próbálta megint áttörni a kordont, és elkezdett egy beszédet mondani. Többen odamentek védeni őket. Akkor elkezdtünk kiabálni, „le a rendőrállammal". Forró volt a hangulat, és akkor elhatároztuk, hogy a tévé felé fogunk elmenni. Akkor már benne volt a szcenárióban, hogy én mondok a tévé előtt beszédet és Kis Jancsi. Idáig volt megszervezve. Az volt a cél, hogy a tévé tudomást vegyen erről szimbolikusan. Persze ott voltak a Szabad Európa Rádiót tudósító ellenzékiek, meg mások. Akkor a rendőrök elkezdtek gumibotokkal hajtani, verni minket, mi pedig húzódtunk a tévé lépcsőjéhez. Akkor fölszaladtunk a lépcsőre, Kis Jancsi volt a fürgébb, és

elkezdte hadarva olvasni a beszédét. Elmondta, és akkor kezdtem én mondani a beszédemet, amikor odaértek a rendőrök. A mi tömegünk körülzárt engem, úgy védtek. Csomó fénykép készült erről, Pesty Laci, a Fekete Doboz[206] operatőre mindezt videózta. Még mikor a rendőrök elkezdték verni, azt is fölvette. Az egésznek nagyon jó, forradalmi hangulata volt. Akkor onnan szorítottak ki minket a rendőrök, és a Münnich Ferenc – ma Nádor – utcába zúdultunk be, és ott elkezdtük skandálni Nagy Imre, Maléter, Gimes Miklós, Szilágyi nevét. Eörsi Pista ment mellettem az első sorban, és valami eufória lett úrrá rajtunk. Először fordult elő harminc éve, hogy Nagy Imréék nevét hangosan ki lehetett mondani. Az egész fantasztikus volt. Az volt a célunk, hogy a Vörösmarty térre menjünk, mert akkor már az idegenforgalmi szezonban voltunk, sok külföldi volt a belvárosban, és úgy gondoltuk, ez kitűnő lehetőség arra, hogy a világ felfigyeljen ránk. Eufóriás hangulatban voltunk. Odaértünk a Vörösmarty térre, és ott volt egy lépcsős-rácsos térplasztika. Oda fölszaladtunk, föltettük a kezünket, hogy győztünk – telve voltunk boldogság-adrenalinnal, hihetetlen. Gondold meg, nem fájtak az ütések, nem fájt semmi, hanem örültünk. A külföldiek ott fotóztak, figyeltek, a Gerbeaud kiülős részén. És akkor berobbantak a

[206] A Fekete Doboz video-folyóiratot Elbert Márta, Ember Judit, Jávor István, Lányi András és Vági Gábor alapította 1987 nyarán, később csatlakozott hozzájuk Pesty László. A vállalkozás a Balázs Béla Stúdió önálló szekciójaként, a Soros Alapítvány támogatásával kezdte működését azzal a céllal, hogy megörökítse és a hivatalos tömegkommunikációs eszközöktől függetlenül közzétegye a magyar és a kelet-közép-európai politikai mozgalmak eseményeit. Első kiadványa 1988 februárjában jelent meg videokazettán. A Fekete Doboz dokumentálta az Ellenzéki Kerekasztal-tárgyalásokat (1989), és fontos szerepe volt 1989 végén a Dunagate-botrány kirobbantásában.

tér másik sarkában a motoros rendőrök. Közben én fölöszlattam az összejövetelt, hogy „most mindenki menjen haza, sikerült elérnünk azt, amit akartunk". Utána odamentem a rendőrökhöz, hogy elmondjam, hogy be van fejezve, hogy nyugi van. A motoros rendőrök közül az egyik letépte az ingemet, a másik meg elkezdett gumibottal ütni, és Bubik István, a színész, aki ott volt velünk, ő elrángatott, és mondta, hogy „Imre, ezekkel nem tudsz beszélni". Ezután elmentünk a Margit körúti ferencesekhez hat órára, mert akkor volt a rekviem. A templom kettős bejárata be volt zárva, és nem engedtek be minket, azt mondták, hogy nem lesz mise. Mondtuk, hogy imádkozni akarunk. Azért van a templom, hogy imádkozzunk. Akkor nagy nehezen kinyitották, és bementünk. Biztos meg lehet találni a III/III-as iratok közt, hogy ki szólt le, hogy szólt le, hogy tojtak be. Tehát belülről bezárták a ferencesekkel az ajtót. Elénekeltük a Himnuszt meg a *Boldogasszony anyánk*at.

Hányan voltatok?

Olyan hatvanan-nyolcvanan. Sokan voltunk. Utána persze már a Szabad Európa Rádiót értesítették, hangképek voltak, minden egyéb.

Gyászmise végül nem volt?

Nem merték a ferencesek.

Más katolikus pap nem volt köztetek?

Ott nem volt. Boldogan mentem haza, hogy ez egy szép nap volt. De a Hősök terén a délelőtt folyamán voltak

más jelenetek is. A rendőrök betuszkolták a rendőrautóba Pákh Tibort, és végül valahol Budapest környékén egy halastó mellett kitették.

Csurkának, Rácznak nem lett semmi baja?

Úgy tudom, bevitték a rendőrségre, és utána elengedték őket.

Később téged nem fenyegettek vagy zsaroltak? Üzenetek, beidézések nem voltak?

Nem. Nem sokkal ezután volt Amerikában Grósz körútja és a sajtóértekezletei, ott azt állította, hogy mi vertük a rendőröket, és azért kellett föllépni. Szemenszedett hazugság volt.

„Egy rendszer sem tűrheti, ha a rendőreit verik" – szó szerint ezt a hazug, hipokrita és álszent választ adta egy újságíró kérdésére.

Igen. De akkor már mi nagyon megerősödtünk. Ezek ilyen lélektani visszacsatolások. Egy embert elnyomásban, félelemben, rabszolgaságban lehet tartani a haláláig. De ha többen vannak vagy vagyunk, akkor tudjuk egymást erősíteni. Ha az egyik egy kicsit meggyengül, vagy egyiket-másikat nagyobb erőszak éri, akkor a többiek szolidárisak. Ez egy gyönyörű szolidaritássorozat is volt. Itt azt lehetett látni, hogy bizony, van kétháromezer ember, aki mer ilyesmit csinálni. Azt kell mondanom, hogy nagyon jól éreztük magunkat, én legalábbis akkor ott – hiába tépték le az ingem meg ütöttek, én akkor boldog voltam. És ez egy nagyon nagy

lépés volt előre. Ezt követően nem lehetett szőnyeg alá söpörni a halottaink ügyét, és utána gyorsultak az események. Ez volt ugye 1988. június 16-án, és szeptember közepén Lakitelken összeült a Magyar Demokrata Fórum. Ott fölolvastam a TIB Elvi Nyilatkozatát. Erről még nem beszéltünk.

Akkor már csaknem egyévi élet volt a Magyar Demokrata Fórum mögött, és bizonyos polgárjogot nyert. Ez az őfelsége ellenzéke titulus még jobban illik rá. Avagy – bocsánat a csúnya szóért – én óvatos duhajoknak neveztem őket, mert úgy gondolták, hogy fedezi őket az akkor már államminiszter Pozsgay. A súlya is megnőtt. Havas Henrik tudósította a rádiót, és ő mesélte jóval később, hogy hihetetlen csönd ült rá az egész társaságra, amikor elkezdtem fölolvasni a TIB nyilatkozatát. Ez a fontolva haladás, ez az óvatos ellenzékiség ott abban a pillanatban összetört. Itt egy kemény dolog volt, és a rendszernek a kapuját döngettem ott, méghozzá nem egyedül, sokan voltunk, akik aláírták a TIB alapító nyilatkozatát. Ez nagyon nagy lépés volt. Lezsák Sanyi tanyáján volt ez a legendássá vált sátor, ő már korábban is sokat tett 56 emlékének őrzésére. 1986 júniusában költőtalálkozót hívott össze a lakitelki művelődési otthon nagytermébe, a háttérben fekete drapéria volt, koporsók voltak elhelyezve gyertyákkal. Ott nyolc vagy tíz költő szavalt verseket, köztük 56-ra emlékező verseket is. Kevesen merték átlépni a Rubicont. Gondoljunk bele, hogy a rettenetes megtorlás után, Kádár árulása után tényleg társadalmi konszenzus volt, hogy erről nem beszélünk.

Három évtizeden át tartott a nagy némaság.

Beszéljünk most erről egy kicsit. Apák, akik részt vettek a forradalomban, vagy apák, anyák, akik börtönt viseltek, a gyerekeknek nem beszéltek róla. Szinte hihetetlen, hogy a rendszerváltás után kezdték el igazán kérdezni a szüleiket, hogy hogy is volt ez. Ez a nemzeti amnézia, ez a gyalázatos negatív konszenzus, ami kialakult, hogy jobb erről nem beszélni. Tulajdonképpen Kádár hatvanadik születésnapja[207] után alakult ki, amikor egy zárt körű vacsorán nemzeti tragédiának nevezte 56-ot.

Ez nem egy legenda? Hallotta ezt valaki?

Donáth Feritől tudom, ő azoktól hallotta, akik ott voltak. Kádár inspirálta utána az elhallgatást. Tehát addig folyt a nagy ellenforradalmár banditázás, jelentek meg a szennykönyvek, Berkesi, Hollós Ervin meg a III/III-as tisztek könyvei, tehát ez a szennyirodalom, nem tudom másnak nevezni.

Fehér könyvek és egyebek.

73-tól ez elhallgatásba ment át. Ekkoriban már középiskolai történelmi érettségi tétellé vált az ellenforradalom, és akkor bizony a tanárok és az érettségi biztosok is elkenték a dolgokat. Ez a nagy elhallgatás, ez a szőnyeg alá söprés, nem beszélés, ez iszonyatos mértékű volt. Ez volt az igazán rohasztó, az igazán rossz. Mert amíg ellenforradalmi banditáknak neveztek minket, a legtöbb ember tudta, hogy nem igaz, és még emlékeztek arra, hogy mi volt. De amikor azt mondták, jobb a

[207] 1972. május 26.

békesség, azért megvagyunk, azért jobban élünk, mint a csehek meg a lengyelek, meg a románok pláne; nem élünk olyan jól, mint a jugoszlávok, de... Ez a hihetetlen posvány mentalitás, amit akkor nagyon lebecsültünk. Bizony, hatalmas erő a közöny. A jóllakott, otthon böfögő emberek közönye.

Vagy csak a szorongó kisembereké.

Az otthon szorongó embereknek félelme van inkább, de itt már alacsony szinten kialakult egy bizonyos életszínvonal, amelynek a pádimentumáról lehetett csodálkozni a sokkal magasabb nyugati életszínvonalra, de nem látszott mögötte a teljesítmény, a munka, nem látszott a munkanélküliség terhe, és a többi. Sokan morogtak, de ezekből a morgásokból nem állt össze igazi rendszerváltó hangulat. Azért azt hozzá kell tennünk, bár én ugye 75-ben gettóban éreztem magamat, ekkor már egy sokkal tágasabb környezetben voltam, de azért mégis törpe minoritás voltunk a társadalomban, öt-hatezren voltunk. A lényeg az, hogy a rendszer utólag nézve már közeledett a bukás felé, de ennek semmi jól megfogható jele nem volt, csak ellehetetlenülések, megfáradások és kényszerengedmények, amelyek a viselkedni akarásból és a kötelezettségből adódtak.

A TIB aztán megindult a maga útján. A TIB-en belül is volt egy radikális rész, természetesen magamat is odasoroltam, sőt annak hangadója voltam. Voltak félénkebbek, voltak fontolva haladók, és voltak spiclik is.

Mi jellemezte – mondjuk – 88 nyarától egy éven át ezeket a TIB-találkozókat? Melyek voltak a főbb kérdések, netán viták, nézetkülönbségek? Rajtad kívül kik voltak az aktív kezdeményezői, és mi volt a nyilvános felhívásaitok visszhangja?

A TIB elnökévé Vásárhelyi Miklóst választottuk, akit ugyan sok támadás ért, azért ő volt viszonylag a leginkább elfogadható és tárgyalóképes személy volt, azonkívül nagy újságírói rutinja és tapasztalata révén, ami ugye nálunk hiányzott, neki sokkal több kapcsolata volt a nemzetközi sajtóval, többek között Argentierivel is, meg számtalan mással. Argentierit én is ismertem, azért emlegetem őt. Meg a nyugati 56-os emigrációnak a balosabb részével...

Méray Tiborra gondolsz?

Méray Tiborra, Kende Péterre gondolok.

Charles Gátira meg Tom Lantosra?

Igen. Szóval széles kapcsolatrendszere volt. Tulajdonképpen a mentorunk volt Soros György ebben az időben. Már beszéltem róla, és mondtam, hogy nagyon komoly szerepe volt a rendszerváltásban. Tehát Vásárhelyit ez a széles kapcsolatrendszere predesztinálta arra, hogy ő legyen a TIB elnöke. Én sokkal keményebb voltam és határozottan radikálisabb, viszont lehetővé tettem, hogy a Miklós kompromisszumot tudjon kötni a sok puha és a néhány kemény ember között.

Kik álltak hozzád legközelebb nézetben, habitusban, aktivitásban? Akikkel leginkább együtt mozdultatok, együtt gondolkodtatok? Göncz Árpád talán?

Ő sem volt a radikálisok között. Ő határozott volt, de nem volt radikális. Árpi ebben az időben tagja volt az Írószövetségnek. Egyrészt az egyik legjobb angol műfordító volt, másrészt akkor már hat-nyolc önálló könyve megjelent. Ebben az időben már mentesítették a büntetett előélete alól, akkor már vagy nyolc éve. Ennek következtében ő messze elfogadottabb személy volt, mint én. Amellett egy olyan egyéniség volt, aki nagyon könnyen tudott kapcsolatot teremteni, és erős kompromisszumkészsége volt. Én sokkal keményebb voltam, mert azt láttam, hogy nem szabad felpuhulni. Az MDF-ben is óriási felpuhulást láttam. Ebben az időben már az MDF irányításában is válságok jelentkeztek, amőbaszerűen mozgott. Nemcsak hogy nem volt gerince, de magja sem volt igazán. A vezetése tele volt irodalmárokkal, irodalomtörténészekkel; a formális vezetője Bíró Zoltán volt, aki egyike volt a „kizárt a párt" négyesének, és ő hihetetlen módon visszafogta a dolgokat. Emlékszem rá, hogy a Jurtában tartott az MDF nagygyűléseket, és azokon rendszeresen fölmerült, hogy hozzanak határozatot. Beadtak határozati javaslatokat – többek között Bős–Nagymaros ügyében én adtam be. Akkor még ezek összefolytak. Akkor Bíró vörösödő fejjel ugrott fel – egy kopasz ember –, hogy nem hozunk határozatot, ez egy fórum, itt mindenki elmondja a véleményét, itt az a cél, hogy föltáruljanak a nézetek, a vélemények, de nem döntünk. Nem vagyunk párt, nem vagyunk szervezet, nem vagyunk szövetség, mi egy fórum vagyunk. Ő képviselte ezt. De így nem lehetett működni, senki sem akarta fölvállalni a politizálást, tehát őrájuk is igaz volt, hogy csupán húzgálták az oroszlán bajszát. Ezzel szemben voltunk mi, a demokratikus 56-os ellenzék, amely szervezetlen formájában

is sokkal határozottabb, keményebb és világosabb volt. Volt egy komoly folyóiratunk, a *Beszélő*, amelyben nagyon jó cikkek jelentek meg. Voltak más folyóiratok is. Ezek mind bátoritólag hatottak, és volt magja annak, amit mi csináltunk. Több magja volt. A Fórum már nem tudott megfelelni Pozsgay elvárásainak sem, ha azok egyáltalán kitapinthatók voltak, és nem tudott mint szervezet sem működni. A Fórumba való belépéshez két ajánló kellett, és nagyon sokszor előfordult, hogy például tőlem kértek ajánlást, aki nem tartoztam hozzá. Én meg arra gondoltam, hogy minél több ember üljön fel az ellenzék szekerére, ezért ajánlottam egy csomó embert.

Ebben az időben volt az, hogy Csoóri ezt a tehetetlenkedést megunta, és odaejtőernyőzte az MDF vezetésébe Antall Jóskát, akit ő régebb óta ismert. Így került oda Antall József, akinek az édesapja a 40-es évek elején a lengyel menekültek ügyeit intézte, 45 után pedig miniszter is lett. Nagyon kulturált – hogy így mondjam – miniszteriális családból származott. Antall József velem egyidős volt, von Haus aus szívta magába a politikát, a politizálást. Az édesapja kisgazdapárti politikus volt, egy miniszteriális ember, aki talán konzervatív-liberálisnak nevezhető, egy szabadelvű személyiség. Antall József fiatal tanár volt 56-ban. Ő tulajdonképpen stigmatizálódott 56-tal, és beoltatott édesapja révén a politikával. Tehát valahogy úgy érezte, hogy neki hivatása van, hivatása az édesapja művét folytatni, hivatása a konzervatív, tisztességes, keresztény mentalitással átitatott és a hagyományokat tisztelő, mégis bizonyos fokig szabadelvűbb, liberális mentalitást továbbvinni. Fölismertem benne az én családi forrásvidékemet is, tehát ezt a „keresztény-úri" osztálynak nevezett valamit, amely igyekezett magát elhatárolni az

urbánus világtól, ami ugye fedőneve volt a főleg zsidó polgárságnak. Na most ez sem volt azért ilyen egyszerű, mert Antall Józsefnek az egyik nagymamája zsidó volt. Ezt ő mondta, ilyen a magyar világ, azért is mondtam el. 56 után kirúgták, meghurcolták, megfigyelés alatt tartották, de ez a mondás, amit állítólag ő mondott, hogy „alámerülök, és kibekkelem őket", ez egy nagyon komoly törekvés is volt, és készítette magát arra, hogy politikai szerepet fog vállalni. Baráti kapcsolatba került Schultheisz Emil egészségügyi miniszterrel,[208] és az Orvostörténeti Múzeum és Könyvtárnak lett az igazgatója. Ő ezt a rendkívül szerény, szűk környezetet eszköznek tartotta, a politizálás előiskolájának. Nemzetközi kapcsolatokat épített ki, kongresszusokat szervezett, nemzetközi kongresszusokon vett részt.

Maléter Pál özvegyét, Gyenes Judithot is ő vette oda az utolsó években a könyvtárba.

Legyünk őszinték, és ne bántódjanak meg az orvosok, apám is az volt, húgom is az, egy jelentéktelen szakmai intézményből komoly terepet csinált a maga számára. Ennek keretében valamikor 87–88-ban megalapította az Emberi Jogok Párizsi Ligájának Magyarországi Szervezetét, és ezt felhasználta arra, hogy egy szélesebb körű társaságot hozzon létre. 88-ban meghívott embereket ide az intézetbe, hogy megalakítsa. Meghívta Szabó Mikit, meghívott engem, meghívta Fodor Gabit, másokat is. Ezek ilyen szárnypróbálgatások, előfutamok voltak, és természetesen az emberi jogok egy olyan platform volt, amit minden további nélkül

[208] Schultheisz Emil 1968–1974 között a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum főigazgatója, 1974–1984 között egészségügyi miniszter volt.

elfogadhattunk. Ő készült arra, hogy politikai szerepet fog vinni, amint lehet. A sors kegyes volt hozzá Csoóri Sándor személyében, másrészt a hiány is kapóra jött neki, ami föllépett a Fórumban. A Kerekasztalon kezdetben még nem jelent meg, majd egyszer csak megjelent Szabad Gyuri bácsi mellett, és egy idő után már ő lett az MDF delegációjának a vezetője. Ő volt a legtárgyalóképesebb a Fórum társaságában. Tulajdonképpen a Fórum indulásának ez a története.

Mi akkor lemaradtunk, hátrányba kerültünk, azért, mert mi sokkal félelmetesebbek és riasztóbbak voltunk. Kemény rendszerváltók voltunk, és az ötvenhatosságunkkal riasztóan hatottunk. Kell még egy dologról beszélni, ez pedig a liberalizmus. A liberalizmus lengte körül a mi szerveződéseinket, hiszen nincs liberálisabb dolog egy szabadságharcnál és forradalomnál. Ugyanakkor Magyarországon a liberalizmust nagyon sokan a szabadkőművességhez, a zsidósághoz, az internacionalizmushoz kötik. Olyan kapcsolódások vannak, amelyek elfedik a liberalizmusnak a teljes értékét, mint ahogy ma is érthetetlen módon szitokszóvá vált Magyarországon a liberalizmus. Mégis ez a liberalizmus volt az, amely valamennyiünket összekötötte, és amellyel bizonyos fokig Antall József is szimpatizált mérsékelt módon. Így már kezdtek a fő vonulatok kialakulni, de a legradikálisabb a mi társaságunk volt, amely szintén kereste a saját megnevezését, identitását. Azoknak, akik majd olvasni fogják ezt a szöveget, figyelembe kell venniük, hogy különböző időkben különböző szorongások és különböző erőszaknormák voltak. Tehát ami bátor dolog volt 87-ben, az természetes dologgá lett 90-ben. Hasonlóan ahhoz, amit már mondtam: 56 januárjában teljesen más volt a bátorság

mértéke, mint májusban, és más, mint szeptemberben, más, mint október 6-án, 12-én vagy 22-én. Ez mindig relatív volt, és úgy kell mindig értékelni az akkori szavakat, mondatokat, a ki nem mondott szavakat és a ki nem mondott igéket. Ez így van.

Már 88 nyarán-őszén tartunk az emlékidézésben. Itt komoly személyi változások is vannak, hiszen Kádárt voltaképp lemondatják, visszavonul; Grósz is csakhamar átadja a kormányfői tisztjét, és megmarad ideig-óráig pártfőtitkárnak, miközben mindinkább erodálódik és megy szét alatta a párt. Aztán Németh Miklós jut kormányra 88 őszén, és nagyon megváltozik minden, rohamléptekben elindul a rendszer bomlása.

A rendszer bukásához végeredményben az vezetett, hogy abszolút nem volt termelékeny. A tudós közgazdászok elemezték végig, hogy amíg extenzív fejlesztés folyt a Szovjetunióban is, meg az utódállamokban is, tehát amíg újabb és újabb tömegeket vontak be a termelésbe, így növelték az anyagmennyiséget, amíg növelték a terméshozamokat a mezőgazdaságban, addig óriási tartalékok voltak. Föl lehetett a szűz földeket törni, a parasztokat a mezőgazdaságból be lehetett vinni a gyárakba, és lehetett növelni a termelést: több trolibuszt csinálni, több kalapácsot, és így tovább. De hogy ezek milyenek voltak, mennyire voltak hatékonyak és mennyire voltak gazdaságosak, ezt egy idő után még csak nem is lehetett tudni. És itt térnék rá a Grószt fölváltó miniszterelnökre, Németh Miklósra. Ő a Tervhivatalban dolgozott, és egyike volt a tájékozott magyar gazdaságpolitikusoknak, akik pontosan látták, hogy

milyen iszonyatos csőd felé közeledik a gazdaság. Tehát hogy milyen humbugokkal, milyen önáltatással, milyen trükkökkel, milyen kölcsönfelvételekkel tudták Kádár szemhunyorgatása mellett valahogy kihúzni, és mindig mutatni, hogy az életszínvonal egy kicsit növekszik, de közben a produkció nem nőtt, sőt egyre jobban lemaradt abban a pillanatban, amikor az extenzív fejlesztésről az intenzív fejlesztésre kellett volna áttérni. A hatékonyságról van szó, hogy kevesebb emberrel többet, jobbat létrehozni. Ez az, ami nem ment. Itt dobta be a rendszer a törölközőt. Másrészt a KGST szerepéről sem szabad elfeledkezni. Mi a KGST-n belül a fejlettebb iparú országok közé tartoztunk, amely sok mindenben hiánycikkeket termelt. A belső piacon, a belső alkukban anélkül, hogy tudtuk volna, mibe került valaminek az előállítása, jobb árakat tudtunk elérni. A bizonyos „gulyáskommunizmus" meg a „legvidámabb barakk" meg egyéb kifejezések mögött ez állt, hogy egy picikével jobb volt az életszínvonal. Alacsony szinten volt valamiféle stabilitás. Azelőtt hétszázezer ember foglalkozott anyagmozgatással, trógermunkával: ezek azok a tömegek, akik a gyárak belső munkanélküliségéből éltek meg. Most körülbelül százötvenezren lehetnek. Németh Miklós azok közé tartozott, akik ezt fölismerték. Éppen ezért volt ő a rendszerváltás előkészítésében partner. Erről soha így nem beszéltünk vele, ez csak utólag állapítható meg. Meg voltak ott ilyen kis utóvédharcok, visszavonulások. Azelőtt olyan vezetése volt az országnak, ahol senki sem merte az igazat megmondani, legfeljebb közelíteni hozzá.

Németh Miklós hiteles, meggyőző politikus volt neked kezdettől fogva?

Az volt az érzésem, mint amikor Rákosi helyett annak idején Hegedüs András, az agráriummal foglalkozó harminckét éves, ismeretlen kis fiatalember lett a miniszterelnök – abszolút strómannak tartottuk. De amikor megtudtam, amit előtte én nem tudtam, hogy a Tervhivatalban dolgozott, és hogy a közgazdászok körében ő egy elfogadott valaki, és amikor tárgyalásokat folytattunk vele, akkor ott javult meg a véleményem. Később, amikor már a mi közgazdászainkkal is kapcsolatba kerültem, Tardos Marcival meg a többiekkel, akik ugye dolgoztak a Tervhivatalban meg a gazdasági szféra felső harmadában, akkor kezdtem őt becsülni. Egy szürke csinovnyiknak néztem, és amikor egyre-másra partner volt a javaslatainkban, és gyorsan és ütemesen operacionalizált, akkor javult meg a véleményem. És utólag becsültem leginkább, amikor szó nélkül eltűrte, hogy a határnyitás dicsőségét teljesen lenyúlják tőle. Akkor jöttem rá, hogy józanul viselkedett, és ennek következtében a rendszerváltást nagymértékben elősegítette. Még azokat az utóvédharcokat is leszerelte, amelyek például a lengyeleknél megvoltak.

A TIB kitartásával eljutottunk oda, hogy körvonalazódott, hogy a halottakat el tudjuk temetni. Akkor jöttek a különböző kompromisszumok. A TIB nagyobb része támogatta azt a kompromisszumot, hogy a temetőben lényegében egy temetési szertartás történjen meg, szűkebb körű közönséggel. A másik oldalon voltunk mi, akik azt mondtuk, hogy ez egy nagyon nagy politikai jelentőségű kérdés, itt nem lehet a politikumot kizárni, ez megint azt jelentheti, hogy a fejünket a homokba dugjuk. Igenis ki kell harcolni, hogy nagy temetés legyen, nyilvános temetés legyen, és legyen egy politikai része és egy kegyeleti része. A családtagok közül

sokan ez ellen voltak. Ez érthető is, nekik a kegyeleti szempontok voltak fontosak. Én meg Kossuth Lajos temetésére hivatkoztam, meg Rákóczi hamvainak hazahozatalára. Hosszú ideig ugye a pártvezetés álláspontja az volt, és utólag meg is tudtuk a Politikai Bizottság jegyzőkönyveiből, hogy lehet nagyszabású temetés, de demonstráció nem lehet. Akkor fölmérették azt, hogy mi történne akkor, ha mégis lenne demonstráció, és nagyon lehangoló jelentéseket kaptak a Belügyminisztériumtól, hogy bizonyos tömeg fölött nem tudnának mit csinálni. Ezt mi persze nem tudtuk, mi az érzékeinkre hagyatkoztunk, és azt mondtuk, hogy nem baj, ha becsuknak, de akkor is ezt ki kell harcolnunk. Például elkezdtem azt követelni, hogy ne csak a Nagy Imre-per négy áldozatát temessük el, hanem tíz-tizenkét nem prominens – bocsánat a szóért –, egyszerű felkelőt is. Adtam neveket is erre vonatkozóan Angyal Istvántól Bárány Jánosig, Nagy Józsefig, mert ugye már kezdődött a suttogás mindenütt, hogy az elvtársakat temetjük el. Ebből végül maradt egy üres koporsó, egy jelképes, és maradt egy sírhely Nagy Imre sírhelye mellett. De valójában rohamoztam ennek az érdekében. Ezt gyakorlatilag sem tudták volna kivitelezni, mert elég későn kezdődtek az exhumálások. Ugye június 16-ára kellett mindenképp időzíteni, és valamikor márciusban kezdődtek a feltárások.

Viszonylag későn, nagy feszültségek és izgalmak közepette. Arra majd még külön térjünk vissza.

Utána majd vissza kell lépnünk a politikai fejlődésre. Az ember nem tudja szétszakítani magát, megnéztem az akkori jegyzeteimet. Egymás után egyik sorban egy

műszaki jellegű, másik sorban egy politikai feljegyzés, harmadikként, hogy meg kell javítani otthon valamit. A legsűrűbb év kétségtelenül 89 volt, mindent beleértve a legsűrűbb év. 56 után az volt a legsűrűbb. Tehát eljutottunk odáig, hogy Németh Miklós lett a miniszterelnök, a tárgyalókészség megjavult. Találkoztunk két vagy három alkalommal.

Úgy, mint a TIB küldöttsége?

Úgy, igen. Vásárhelyi, Göncz Árpád, Litván Gyuri és én. És HBA, Hegedűs B. András, aki mindenütt ott volt, az örökmozgó. És amit nem hittünk volna még egy héttel vagy egy hónappal korábban, az kezdett megvalósulni.

TIZENNYOLCADIK BESZÉLGETÉS

1988 az előkészületek szempontjából a legsűrűbb év volt. Arról már beszéltünk, hogy minden évben egyre aktívabbak lettünk. Eleinte évente egy vagy két akciót csináltunk, aztán ez növekedett, végül negyedévente csináltunk egy akciót. Ez volt 87-ben. 88-ban már szinte havonta, 89-ben meg hetente történtek események. 89-ben érett be az egész folyamat, amihez természetesen óriási hátszeleknek kellett csatlakozniuk. Tehát az egész gorbacsovizmus, a Szovjetuniónak a felbomlás előtti állapota, és így tovább. 88-ban tulajdonképpen ott volt már nekünk mintaként a lakitelki Magyar Demokrata Fórum zászlóbontása. A Magyar Demokrata Fórum is elkezdte a maga laza működését. Év végére kirajzolódott a magyar társadalom egy része, amelyik önállóan akart gondolkodni, és egy kicsit változtatni akart, de azért nem akarta veszélyeztetni az egzisztenciáját, nem akart fejjel rohanni a falnak, és semmiképp sem akarta azt csinálni, amit mi csináltunk, akik kikiáltott ellenség voltunk, és rendkívül sok hátrányt kellett elszenvednünk. „Mi" alatt értem az ötvenhatosok radikálisabb és liberálisabb részét, a *Beszélő*kört és a demokratizálódni akaró értelmiségi kört. Itt nemcsak azokról volt szó, akik kifejezetten az ellenzék köreihez tartoztak, hanem akik figyelemmel kísérték

a szamizdatok, a *Beszélő* működését. És minden ellenzéki vagy földalatti mozgalomnál nagy probléma, hogy amikor eljutnak oda, hogy a föld alól följöjjenek, akkor még mindig a régi beidegződések és a régi normák működnek. Ez nálunk sokáig működött így, ráadásul tényleg sokáig lehallgattak minket, egészen 90 januárjáig. Utána más címen mások szintén, a mai napig. Ez egy másik kérdés, de akkor ez a vakond-effektus, hogy így mondjam, így működött. Én egyetemista koromtól kezdve szerettem jegyzetelni, és ezt aztán később mindig össze kellett egyeztetni a konspirativ szemlélettel. Tehát a jegyzeteimben általában szellemi-eszmei dolgokat írtam föl, vagy nagyon praktikusakat – hogy a kutyát be kell oltatni, vagy a Mikroelektronikai Vállalattól az égésből kimenekített dokumentációkat elhozni, ehhez hasonlók. Az volt az elképzelésünk, hogy Monor II-re egy nagyon széles körű, széles talapzatú ellenzéki összefogást hozunk létre, amely a népiektől az urbánusokig – hogy ezeket a kifejezéseket használjam – működik, és amelybe bekapcsolódunk olyan ötvenhatosok, akik vállalni merik a kockázatokat. Mivel ez nem sikerült – és létrejött a Magyar Demokrata Fórum –, úgy gondoltuk, hogy mivel itt egy fórumról van szó, ennek a fórumnak a rendezvényeit látogatjuk, hozzászólunk. A 88. januári feljegyzéseim között találtam, hogy január 30-án a Jurtában a Fórumnak egy nagy rendezvénye volt, Fekete Gyula elnökölt, az elnökségben Csoóri is ott volt, és széles körű vita alakult ki, hogy mit kellene csinálni. Itt többen elmondták, hogy a Fórum az akkori alkotmány alapján teljesen jogszerű, és nem szükséges előzetes politikai vagy rendőri engedély. Nyilvánvaló, hogy ezzel azt is közölték, hogy a háttérben ezt tisztázták. Akkor Csoóri leszögezte, hogy a politikai szakadék

nem az egész politikai vezetés és a nép között van. Ezzel finoman éreztette, hogy van lehetőség párbeszédre. A párbeszéd lehetséges a reformista vezetők és a demokratikus szocializmus hívei között. Még ekkor nem tűntek fel a különböző demokratikus szocializmus szerveződések, de azért ott volt a négy kizárt párttag, akik ezt többé-kevésbé képviselték, és akik maguk is részt vettek a Fórum ülésein. Ők is hozzászóltak. Egyrészt nemcsak a Fórum eredeti köre volt ott, hanem sokan mások is. Rögtön az elején tisztázódott, hogy nyitottnak kell lennünk azokkal, akik vállalják a párbeszédet, legális, amit csinálunk, és lehet vitatkozni, de azért azt is tudnunk kell, hogy a politikai vezetők egy része adminisztratív intézkedéseket, indokokat keres lázasan.

Tehát a fenyegetés is ott van még, a visszarendeződés eshetősége, hogy a rendszer régi törzsállománya és káderei nem nézik jó szemmel ezt a politikai nyitást.

Igen. Elmondták, hogy ki akarják adni a lakitelki jegyzőkönyv anyagát, mert ugye abból csak egy-két mondat került át a Pozsgay-interjúba a *Magyar Nemzet*ben, hogy a Hazafias Népfronttal együttműködő Király Zoltán és Fekete Gyula írtak egy levelet, hogy miről lenne szó. Erre visszakozott a Hazafias Népfront arra hivatkozva, hogy ez az egész partizánakció. Tehát itt ilyen, részben jóindulatú tapogatózások voltak, amelyeket aztán gyorsan visszahúztak. De erről nyíltan lehetett tárgyalni. Schmidt Péter és Bihari Mihály jogászok jogi tájékoztatást akartak. Elmondták, hogy nagyon sokan központi pártdöntés alapján nem jöhettek el, de hallották, hogy eljöttek volna. A pártvezetésben

olyan rémkép alakult ki, hogy egy újabb párt alakulásáról van szó.

Ami ellen még kategorikusan tiltakozik minden mozgalmár az MDF-en belül egészen Antall József színre lépéséig, aki viszont már nyíltan egy ütőképes, nagy néppártot akar.

Igen. Fekete Gyula is nyugtatóan beszélt, hogy vigyázni kell a provokatív hanggal. A téma a parlamentarizmuson belüli ellenzék. Ő nagyon is ellenzéki bizonyos dolgokban, mégsem tartja magát ellenzékinek. „Gerincpróbáló idők következnek", írtam a jegyzeteimben. Nemcsak a bőrünkről van szó, hanem a becsületünkről is. Csurka is felszólalt, aki a bátorság divatmanökenjeinek nevezte a fórumosokat. „Levitézlett elméletfelsőrész-készítők szövegeit gargarizáljuk." Reformországgyűlést akart, Für Lajos is felszólalt, és felszólalt Halmai Gábor alkotmányjogász, aki azt mondta, hogy tulajdonképpen ha a parlamenttel akarunk valamilyen kapcsolatba kerülni, akkor a házi rendszabályokat meg kell ismernünk. Akkor ismertette, hogy ennek a pszeudo-parlamentnek milyen a házszabálya. Ő azt sugallta, hogy tulajdonképpen párbeszédet kell kezdenünk a parlamenttel, bármennyire álságos is ez a parlament. Szabad György is fölszólalt, közölte – ugye mint 1848-at kutató történész –, „a nép alkalmatlan, hogy saját akaratát kifejezze". Sólyom László is felszólalt: „a parlament világszerte válságban van, a végrehajtó hatalom szolgájává vált, a képviseleti demokrácia válságban van." Érdekes, hogy akkor miket sugalmaztak. „Saját szakértői bizottságokra kell támaszkodnunk." Fölszólalt Makovecz Imre, „a népszellem amputált", ilyeneket

mondott. „Apokaliptikus szellem uralkodik." Ez egy panoptikum volt. Javaslatok hangoztak el a menekültek ügyében. Kerényi Imre rendező a hatalom ellenőrizhetőségéről beszélt, „tanúsítson a Fórum önmérsékletet, a program sok apró részletből álljon". A Bajcsy-Zsilinszky Társaság is felszólalt: „új kiegyezés, új 1867-re van szükség, ahol a nemzet kiegyezne a párttal." Tizenkét tagú bizottság fölállítását javasolta, hat parlamenti képviselő és hat másmilyen gondolkodó legyen, és március 30-áig üljön össze. Csengey Dénes szólalt föl, „a kormány radikálisan emelte a rendőrök fizetését, de nem emelte a tanárokét. Ők félnek jobban" – mondta. Konrád György is felszólalt: „Ha az 1946-ban megszavazott köztársaság megmaradhatott volna, ma nem lenne válság, európai ország lennénk." Ő is történelmi példákat hozott, Mátyás király és így tovább. „Új republikánusok kellenek, magyar demokratikus alkotmány kell. Nagy Imre megérdemel egy díszsírhelyet." Kis János: „Képviseleti demokrácia, többpártrendszer elengedhetetlen." Itt már továbblépett a *Társadalmi szerződés* koncepciójától, „mit tehet az állampolgár – figyelemmel kell kísérni a parlament munkáját, ad hoc petíciókat kell készíteni, és meg kell fontolni a képviselők ellenőrzését." „Nagy Imrét harminc éve végezték ki, a Batthyány-emlékmécses legyen Batthyány–Nagy Imre-emlékmécses" – ezt akkor ott javasolta. Göncz Árpád preciz fogalommeghatározásokat javasolt. Én is felszólaltam: „Négy alapvető kérdésben kell összefognunk: a választások demokratizálása, az alkotmány demokratizálása, a büntető törvénykönyv megváltoztatása és az Országgyűléssel való kapcsolatunk kialakítása." Erről azért beszéltem, mert nem lehet az, hogy előkelő módon elhúzódunk attól, mert büdös nekünk, mert illegitim az

Országgyűlés. Bebizonyosodott, hogy a 85-ös választáson is végeredményben nem volt esélye az ellenzéknek.

Hogy fogadták a beszéded? Ez egy pár perces hozzászólás volt, vagy alaposabban kifejtetted?

Tíz perc körüli volt, a magamét nem írtam le, de a többiekét jegyzeteltem. Azt is elmondtam, hogy 85-ben indultunk a választásokon, és ezt akkor meg tudták akadályozni; sokkal többünknek kell jelentkezni, föl kell használni a különböző legális szerveket.

Jó visszhangja volt?

Jó visszhangja volt. Én most a jegyzetek alapján próbálom ezt felidézni. Legalább öt-hat ilyen összejövetelen voltam. Ez elég széles körű volt, Kiss Gy. Csaba, Kis Jancsi ott voltak.

Tényleg koridéző jegyzetek: maguk a nevek meg a szóhasználat, a metaforákkal való vagdalkozás. Ez nagyon jellemző volt erre a képlékeny, ellentmondásos időre.

Für Lajos többször hozzászólt, és mindig ilyen bombasztikus megjegyzéseket tett, például hogy „a XX. századi bukási keretünket már kimerítettük". Elek István szorgalmazta, hogy több fontos anyag kering az ellenzék körében, és ezekből négyet fontosnak tart, ezeket közzé kellene tenni, és szélesebb körben terjeszteni. Ilyen volt a *Fordulat és reform*[209] vagy a *Társadalmi szerződés* is. Ekkor Bíró Zoltán, aki elnökölt, vöröslő arccal közbeszólt, hogy ne tegyenek olyan javaslatokat, ami konkrét akciókat és döntéseket igényel, mert az MDF nem szervezet, és nem hozhat határozatokat, és nem is ülhet le tárgyalni a hatalmon lévő állampárttal. Hozzászóltak munkásemberek is. Azonkívül 56-os társam, aki akkor a mi köreinkhez tartozott, Dénes János. Ő elmondta, hogy a demokráciától nem kell félni, hiszen 56-ban az egész nép együtt volt. Ezután Tamás Gáspár Miklós szólalt föl. Elmondta, hogy Romania Libera – Szabad Románia néven polgárjogi csoport jött létre, amelyet támogatásunkról biztosítottunk, és megköszönte azt a háromszázötvenöt aláírást, amely ezt támogatta. Fontosnak tartotta, hogy halk, civilizált tüntetéseket rendezzünk a nehéz helyzetben lévőkkel együttérezve. Egy csepeli szerszámgépgyári munkás is felszólalt, valamint Berta Zoltán. Kiss Gy. Csaba nyilatkozatszöveget terjesztett be, és Elek István javaslatát kevés ellenszavazattal megszavazták annak ellenére, hogy ezt Bíró Zoltán nem akarta. Közölték, hogy mindaz, ami itt elhangzott, egy hét várakozási idő után publikálható. Ezt azért mondtam el ilyen részletesen, hogy lássuk, az emberekben volt egy vágy, hogy szabadon beszélhessenek, és kényes kérdéseket is megtárgyalhassanak, ugyanakkor lehetett látni a Magyar Demokrata Fórum korlátait, és akkori vezetőinek az igyekezetét, hogy ezeket a hömpölygő felszólalásokat kordában tartsák. Közben zajlott a „Dunaszaurusz", a bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer ellen a Duna Kör által szervezett tiltakozó mozgalom. Átfogó képet próbáltak alkotni, és kiderült, hogy

[209] Antal László – Bokros Lajos – Csillag István – Lengyel László – Matolcsy György: Fordulat és reform, *Közgazdasági Szemle*, 34(1987), június, 642–663. A cikk szerzői a Hazafias Népfront számára készült, szélesebb szerzői csoport által összeállított tanulmány (lásd *Medvetánc*, 1987/2, melléklet, háttértanulmányokkal) szerkesztői voltak.

vannak szlovák környezetvédők, akik rezonálnak ránk, illetve mi rezonálunk rájuk, és a Dunát közös értéknek tekintik. Egy közös nagy tájvédelmi körzetet, egy internacionális tájvédelmi körzetet, régiót kellene létrehozni, amelyben Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország is részt venne. Azonkívül különböző szakmai elemzések készültek el, amelyek a vízlépcsőrendszer káraival foglalkoztak, és azzal, hogy mi az a minimális kompromisszum, amelybe bele lehet menni. Ezek közé tartozott mindenképp a visegrádi második lépcső elhagyása. Komoly problémaként merült föl, hogy a Magyar Népköztársaság kötelezettséget vállalt, hogy a hajózhatóságot biztosítani fogja, és ennek megvoltak a paraméterei, amelyet több helyen nem tudtak teljesíteni. Például Gönyűnél van egy nagy sziklapad. A Duna Kör kezdte figyelembe venni a vízügyi szakemberek véleményét, mi pedig változatlanul ennek a politikai súlyát hangsúlyoztuk, ami később aztán be is érett a rendszerváltás előkészítése kapcsán. Ez volt 88 februárjában, amikor a Duna Kör konferenciát szervezett.

Még 85 decemberében átadták az alternatív Nobeldíjat a magyar Duna Körnek. Vásárhelyi Judit vette át. Ez győzelem volt számunkra, és megerősítette a mozgalmunkat. Számomra a legszimpatikusabb az volt, hogy szlovák környezetvédőkkel kapcsolatba tudtunk kerülni. Vásárhelyi Judit, Perczel Anna, Kodolányi Gyula és a Duna Kör vezetője, Vargha János voltak ott. Nem lehet visszavetíteni a későbbieket, ez olyan dolog, el szoktam mondani, hogy az ember ködben megy a Magas-Tátrában, és meglátja a lanovka kötelét, ami a ködből jön és a ködbe vész, és úgy érzi, hogy az egy egyenes. De hogyha kitisztul az idő, és látja az ember, hogy honnan jön és hová megy, akkor kiderül, hogy egy

parabola az a kötél. De akkor nem tudjuk, amikor azt a részt látjuk. Vagy ugyanígy van, hogy amikor elolvassuk az *Egri csillagok*at, Gárdonyi remekét, akkor nem tudjuk, hogy annak a kötélnek hol van a két vége: tehát a magyar történelemben számtalanszor van úgy, hogy látsz egy-egy kiragadott időszakot, kötéldarabot, és később okosodsz meg, hogy már ott lehetett látni, hogy az bizony kicsit parabola, nem egyenes. De akkor tele voltunk reménykedéssel.

A másik dolog az, hogy éreztük, hogy nekünk is kell valamit lépnünk. Közben járogattunk a Bibó István Szakkollégiumba. És március végén megalakult a Fidesz. A mi köreinkben pedig kezdett kialakulni annak a koncepciója, hogy egy rendkívül széles talpazatú gyűjtőmozgalmat kellene indítanunk, amely mindazokat összegyűjtené, akiket nem tud fölszedni a Demokrata Fórum. Tudtunk arról, hogy nagyon szerényen indultak az MSZMP-n belüli – különösen fiatalok közötti – különböző mozgolódások, úgynevezett reformkörök, szigorúan betartva ebben az időben még a pártfegyelmet. És azért ott volt a négy kizárt párttag, aki nem húzta be fülét-farkát. A gondolkodó ember számára azt jelentette, hogy lám, lám, lehet bizonyos fokig bátornak lenni. Valami hasadást jelentett az addig monolitikusnak tűnő, bár ezer problémával küszködő rendszerben. Ez egy hosszú folyamat volt. Gondold meg, hogy Nagy Imrét is kizárta annak idején a párt, és mi történt. Rendkívül elmerevedett a párt – már nem is tudták pontosan, hogy honnan erednek a szabályok, de még mindig tartották őket. A falak között ott volt a szorongás, a félelem és az, hogy ilyet nem lehet csinálni. Hiszen már több generáció úgy szocializálódott, hogy hát be kell lépni a pártba, hogyha én professzor akarok lenni.

És lám, az sem elég, mutatta a példa.

Így van. Megindultak a mozgások. A Fidesz mozgásairól, szerveződéseiről tudtunk. Kis Jánosnak különösen jó információi voltak. Amikor megalakult a Bibó szakkollégium, akkor elkezdtünk járni előadásokat tartani a Ménesi útra. Emlékszem, valami csigalépcsőszerűn kellett lemenni egy nagy nappaliba, ahol az előadások voltak. És lehetett már 56-ról beszélni, én is beszéltem ott 56-ról. Utána 89-ben már a többi szakkollégiumba is hívogattak, például a Rajk Lászlóba.

Vidéken is volt néhány szakkollégium, például Szombathelyen...

És volt a Műszaki Egyetemnél.

Más körökben milyen élmények értek? Az említett Bajcsy-Zsilinszky Társasággal például volt-e közvetlen kapcsolatod?

Hogyne, többüket ismertem. Később ők részt vettek a Kerekasztalon, és ott még közelebbi lett az ismeretségünk. Ők önálló entitást szereztek, és bár nem volt tömeg mögöttük, még annyi sem, mint mások mögött, de mégis tényezővé váltak. Bajcsy-Zsilinszky neve nagyon jó zászlónév volt, ami alá jó szívvel oda lehetett menni.

88. február közepén Vásárhelyi Miklóssal beszélgettem, és végigvettünk több területet is. Szó esett arról, hogy a Csoóriék újságot szeretnének, és haza szeretnék hozni az *Irodalmi Újság*ot, és ehhez a Soros is adna támogatást. Meg hogy Magyarországon lehetne valami

újságot létrehozni. A tervezett Közép-európai Egyetemről és a külföldön tanító egyetemi tanárok föltérképezéséről, hogy ők hazajönnének tanítani, ezekről beszéltünk. Akkor neves színészeket terveztünk bevonni – Kállai Ferencet, Darvas Ivánt, Törőcsik Marit, Bánffy Györgyöt – az ellenzéki mozgolódásokba. Föltérképeztük, hogy mit kéne csinálni, hogy létre kellene hozni egy társadalmi tanácsot, amelyik nem lenne direkt politikai, hanem a különböző kulturális meg egyéb, tudományos mozgalmakat fölkarolná. Akkor hogy kampányt kellene indítanunk az útlevél-liberalizálásért, mert nagyon sokan nem kaptak útlevelet – akik nem voltak büntetett előéletűek, azok se kaptak útlevelet. Még arról is szó volt, hogy ezeket a dolgokat meg kellene szondázni a Levendel-szalonban,[210] ahová a Pozsgay is járt, Litván Gyuri is meg volt híva, meg a Lőcsei Pali. A Göncz Árpi neve is föl van írva. Egy másik ilyen fórumterület volt Szalai Júlia szociológus lakásán – nem olyan szorosan hozzánk kötődő, szakmai alapon nyitott beszélgetések. Lengyel Laci ott fölvetette, hogy a Szűröst is meg kellene hívni, meg a Tabajdit. Ilyen nyitások voltak. És hogy csomó definíciót tisztázni kellene. Viszonylag meghatározhatatlan, amit csinálunk, állásfoglalást kellene megfogalmaznunk a tulajdonviszonyokról, ki viseli a válság terheit – akkor is válság volt. A gazdasági kérdésekkel nem akartunk mélyen foglalkozni, mert az elvonta volna az energiákat a politikai kérdésekről. Tardos Marci is fölszólalt: „Erőnket meghaladja, ha mindent rendezni akarunk, filozófiát, világnézetet, ideológiát és gazdaságot. Sokkal konkrétabb dolgokkal kellene

[210] Az 1980-as években a Levendel László orvosprofesszor lakásán tartott összejövetelek a közéleti-értelmiségi eszmecserék egyik kiemelkedő jelentőségű helyszínének számítottak.

foglalkoznunk." Szerinte gazdasági csődben van az ország, vagy afelé megy. Szó volt arról, hogy fogalmazzunk egy közös szöveget, hogy mit akarunk, és arról folyt a vita, hogy ez tanulmány legyen, könyv legyen, vagy pedig egy sillabusz. Akkor már kezdett körvonalazódni, hogy mozgalmat kell csinálnunk, és ez pár hét múlva, május 1-jén meg is született teljesen konspiratív szervezéssel, amihez lökést adott a Fidesz megalakulása. A Fidesz megalakulásával megint úgy éreztük, hogy lemaradtunk, ahogy a Magyar Demokrata Fórum esetében is, mert mi egy széles körű, erős, nagyon határozott mozgalmat akartunk, amihez meg akartuk a népieket nyerni. Ez már akkor a második kudarcunk volt a népiekkel. Tamás Gazsinak volt egy érdekes megjegyzése, hogy „eddig a baloldal jutott szóhoz, mármint a mi köreinkben is, a jobboldal is jusson szóhoz. A konszenzushoz tágítani kellene a kört. Kevésbé konkrétabban kell beszélni, boldogok lennénk, ha megjelennének a magyar Gorbacsovok." Továbbá kijelentette, hogy „a magyar szociáldemokrácia története igenis fényes, és nem kell szégyellni". Tehát ez egy tipikus Gazsi-féle hozzászólás volt, hogy a jobboldalnak is adjunk szót. „A kereszténydemokrácia értékes hagyomány" – bárha igaza lett volna, mondom én. „Nem kerülhető meg a többpártrendszer kérdése, sem a függetlenség kérdése" – ez a Szalai Julinál volt. Itt Szalai Juli megint hozzászólt, „tradíciókat nem kellene megnevezni; konszenzus alapjait kell lerakni, és ha túl sokat beszélünk a tradíciókról, akkor nem tudunk megegyezni" – mondta ő. „A rendszer szembefordít csoportokat egymással, ezt kellene megszüntetni. A rendszerben van a hiba, nem a csoportokban. A véges elszegényedésekkel szemben a gazdasági felemelkedés állítható." Benda Gyula is részt vett:

„Keresztény, bilaterális demokráciavonal nincs a tető alatt." Árpi is fölszólalt: „Parttalanná vált a vita, több mint szükséges, hogy Kenedi Jancsi foglalja az egészet össze, és akkor tárgyaljunk róla." Az Árpi itt sütötte el azt, hogy „van egy angol mondás, hogy Mi a teve? Nem más, mint bizottságilag létrehozott versenyló." Radnóti Sándor: „Markáns miminálprogramot adjunk, és igenis, európai ideálképet kell választanunk. Nem magyar út, hanem európai optimum kitűzése." Solt Ottilia konkrétumokat követelt, Lengyel László egyetértett Göncz Árpival. Kiskoalíció, nagykoalíció, már szervezkedő autonóm csoportok rendező elveit kell megtalálni, nem csak a miénket, az értelmiségnek kell utat mutatnia, akik már letettek programot, azokat kell megkeresni. Akkor abban maradtunk, hogy nevezzük el Tetőnek ezt az egészet. Kőszeg is hozzászólt, Németh Zsolt is hozzászólt, Haraszti Miki, Orbán Viktor, Klaniczay Gábor, Kis János, Szabó Miklós, Miszlivetz Ferenc, Kiss Gy. Csaba.

1988. március 30-án megalakul a Fidesz, és május 1-jén létrejön a Szabad Kezdeményezések Hálózata – attól a felismeréstől vezetve, hogy legfőbb ideje, hogy mindez komoly szervezeti formát öltsön. Még mindig nagyon ambivalens az egész, ahogy az imént felsorolt egykori jegyzeteidből is érződik, a pártalapítást ekkor nyíltan még senki sem meri vállalni, ez a tabu megint csak 56-ra megy vissza, de már sokaknak akaródzik konkrétabbnak és operatívabbnak lenni: hogy végre „nevet adjanak a gyereknek", programokban, gyakorlati teendőkben akarnak gondolkodni. Mintha már az idők szelleme is azt sugallta volna, hogy jöjjön létre legalábbis a Hálózat?

Ez a megbeszélés, amit részletesen ismertettem, tulajdonképpen ennek az akkor még csak nagyon lazán elképzelt Hálózatnak volt az indító megbeszélése, de nem konkretizáltuk úgy. Egyelőre Tető lett a munkaneve, és közben elkészült a Hálózatnak tulajdonképpen az indítószövege, ami többoldalas szöveg.

Részt vettél a szövegezésében?

Benne voltam több kérdésben. Nagyon jó, konspiratív módon szerveztük meg a dolgot. A helyszínt csak néhányan tudták – én se tudtam. A Baross tér sarkánál, ahol van az a nagy szálloda, ott kellett találkozni, tehát a Rákóczi út és a Rottenbiller utca sarkánál. Ott volt a találkozó, és onnan elvezettek minket a nem messze lévő Hági sörözö pincéjébe – nincs tudomásunk arról, hogy a helyszínről tudomást szereztek volna a III/III-as szervei. És ott megalapítottuk a Hálózatot. A *Politikai Évkönyv* 88. évfolyamába írtam egy cikket, amiben összefoglaltam, hogy hogyan született meg a Szabad Demokraták Szövetsége.[211] És ebben részletesen leírom mindazt, hogy hogy jutottunk el a Hálózathoz, és azt a törzsfejlődést, hogy először ugye Monor II-t akartunk, egy nagyon széles ellenzéki népfrontot. Akkor rájöttünk arra, hogy nem tudjuk áthidalni az ellentéteket, de különböző más csoportokkal együtt tudunk működni, és sikerült egy Noé bárkáját létrehoznunk. Ez volt a Szabad Kezdeményezések Hálózata. Egy kicsit erőltetett volt a neve is. Ennek az indító alapító okirata – bár

[211] Mécs Imre: A Szabad Demokraták Szövetségének rövid története (1988 végéig), in *Magyarország politikai évkönyve 1988*, szerk. Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László, Budapest, R-Forma, 1989, 293–303.

nem úgy neveztük – lehetővé tette, hogy egy nagyon széles körű összefogás jöjjön létre. Ezen részt vettek vallási csoportok és különböző pártkezdemények, maga a Fidesz is a tagja volt. Azonkívül különböző kisegyházak voltak és a Bulányi-csoport.

Meg a Hit Gyülekezete is.

A Hit Gyülekezetének nagyobb súlya volt, mert egy jól megszervezett vallási közösség volt. Több vallási közösség volt, a Bulányi-féle katolikus bázisközösség, aminek sok alcsoportja volt, meg Iványi Gábor metodista közössége. Különben egyéni tagság volt, tehát mindenki, aki részt akart venni, az részt vett. Nagyon laza volt. Ott a Hági sörözőben egy héttagú szóvivői tanácsot választottunk, annak volt a feladata, hogy a véleményeket egyeztetetten kiadja. Volt egy tanács, amelyik havonta összeült. Olyan indítószöveget hoztunk létre, amely nagyon sok szabadságot kereső embernek elfogadható volt. A cél az volt, hogy az ellenzéknek legyen egy ilyen Noé bárkája, ahol mindenféle élőlényből legyen. És szaporodásra, fejlődésre legyenek képesek.

Közben más szervezetek is megalakultak. Grósz Károly kínlódott a vezetéssel, és nemcsak pártvezető volt, hanem miniszterelnök is, és sem a képességei, sem a támogatottsága nem volt alkalmas arra, hogy ezekben a nehéz időkben utat mutasson.

És hogy az egyre mélyülő válságot menedzselje, akár csak átmeneti időre. Az év végére át is kellett adnia a helyét, ezt már említettük, Németh Miklósnak.

Közben a Duna-mozgalom terebélyesedett, és szerveződött a Történelmi Igazságtétel Bizottság, amely ugye a rendszer legkényesebb altestébe vágott, születésének a mocskába, hogy így mondjam. Nagyon határozottan és radikálisan kívántuk a halottaink eltemetését, és készültünk június 16-ára. Már elmondtam, két színhelyen szerveztük meg a demonstrációt, ami aztán világméretűvé vált.

Párizs és Budapest helyszínekkel.

Mindez erősítette a rendszerváltásnak a sarkait. Amit akkor nem tudtunk és nem is akartuk kimondani, de valójában ezt céloztuk. Tehát a mozgásunk, a szervezéseink, a retorikánk mind arra utalt, hogy a Magyar Népköztársaság külső-belső válságban van, és ezt csak nagyon határozott módon lehet megoldani. Akkor még nem mondtuk ki a rendszerváltást, minden mozgalom a maga célkitűzéseit radikalizálta. A Duna-mozgalom is, a TIB is, a Hálózat is, és így tovább.

Akkor ugye az események gyorsultak, havonta tanácskozott a Hálózat tanácsa és a szóvivői testület, amelynek én is tagja voltam, meg Árpi is, Szabó Miki is. A Hálózat hömpölygött, és mint egy nagy amőba működött. Mindenfelé ment, jött, és a tanácsüléseken abszolút parttalan viták alakultak ki. A Takonynak elnevezett pincehelyiségben találkoztunk 88 szeptemberében. A Mikszáth Kálmán tér sarkán volt a Bakony étterem, szemben a volt Sophianum épületével, ahova én elemi iskolába jártam az apácákhoz, de oda telepítették ki a rendek államosítása után a piarista gimnáziumot. A piarista diákok jártak a Bakonyba, és ők nevezték el Takonynak. Vágni lehetett a füstöt, a Szabó Miki elnökölt,

én mellette ültem. Nagyon élveztem az egészet. Parttalan viták voltak, mindenki mondta a magáét, távolról sem mutattuk egy jövendő kormánypárt képét. A Miki is élvezte. Akkor odasúgtam neki: „Miki, dobd be azt, hogy gondolkozzunk azon, hogy szervezettebb formában, pártszerű működésre térjünk át." A párt szót mindenki utálta, a pártszerű működést még jobban utálták, ezek szitokszavak voltak. A Miklós bedobta, és az volt az érdekes, hogy nem volt olyan nagy ellenállás. Akkor gőzerővel elkezdtünk dolgozni az átszervezésen, de persze rögtön volt belső ellenzéke, jó páran ellenezték ezt a széles körű, nyitott Noé bárkáját. A Fórum is tiltakozott a pártszerűség ellen, de előre lehetett látni, hogy itt lépni kell. Szabó Miklóst megkértük, hogy írja meg az Elvi nyilatkozatot. Ez októberben készült el. És Magyar Bálint a Kenedivel élére állt ennek a mozgalomnak. Bálint egy ütőképes, áttekinthető, kisebb pártra gondolt. Nem a kicsin volt a lényeg, hanem azon, hogy homogén legyen, és hogy elfogadható legyen a minket támogató értelmiség számára. El kell mondanom, hogy az értelmiség krémjében észrevétlenül jelentős tekintélyünk lett. A demokratikus ellenzék és az 56-os ellenzék 1983-as összefonódása óta figyeltek ránk, és nagyon sokan segítettek. Akár gazdasági, akár filozófiai, akár tudományos vagy jogi kérdésben elsőrangú emberek álltak rendelkezésünkre, akik nem akartak közelebb kerülni hozzánk, de mindenben segítettek minket – és bizonyos fokig szalonképessé kellett tenni a mi amőbaszerű mozgalmunkat. A vita ott volt, hogy ez a profilrendezés milyen mértékű legyen. Bálintnak végig az volt az elképzelése, hogy egy nem túl széles talapzatú, meglehetősen homogén értelmiségi pártot kellene létrehozni, nekem meg az volt a véleményem, hogy széles

talpazatú, majdnem néppártot kell létrehozni, mert a társadalom, amelynek meg kellene szabnia, hogy milyen pártjai legyenek, nem képes még arra a szocializáltsága miatt, hogy artikulálni tudja az akaratát. Ennek következtében csak akkor van esélyünk, hogyha nem vagyunk finnyásak, és széles merítés lesz. Majdnem a néppárt koncepciót mondtam ki, de attól még én is fáztam, hogy ez nagyon széles legyen. Közös munkával megszületett az Elvi nyilatkozat, amiben sikerült lefektetni és nem kizárni semmi lényeges politikai irányzatot. Így kezdődik: „Mi, magyar demokraták, utódai vagyunk mindazoknak, akik a francia forradalom hármas jelszavának örökségét kívánták politikai valósággá tenni. Annak az Európának a része akarunk lenni, mely az elmúlt kétszáz évben nagyobb haladást ért el, mint az emberiség egész addigi története folyamán. Független, demokratikus, jóléti államot akarunk." Azt éreztem, hogy nem szorít be minket semmilyen kalodába, se urbánus, se népi, se gyökérnemzeti, és távol áll tőlünk minden szélsőséges radikalizmus.

Ugyanakkor radikálisan elhatárolódott a fennálló rendszertől. Ez a nyilatkozat teljes demokráciát követelt a kommunista diktatúrával szemben minden szinten, a bázisdemokráciától a többpártrendszerig és a szabad önkormányzatokig.

Ugyanakkor kifelé is nyitott volt, akkor már az Elvi nyilatkozatban meghirdettük az európaiságot, tehát az európai liberális jogállam elfogadását. Ez elkészült, és november végére kitűztük a tanácsülést, amelyen majd át kell alakulnunk. Előző nap még Bálinttal rettentő mód összevesztem.

Tegyük hozzá, hogy a sógorodról beszélsz.

Itt a sógorság jelenti a legkevesebbet. A harcokban a Bálinttal többnyire egyetértettem, meg ő rendkívül jó szervező volt, rendkívül agilis volt, és rendkívül határozottan és keményen tudta az elgondolásait végigvinni. Amíg ezt én hasznosnak éreztem, addig teljes mértékben támogattam. Itt azonban azt éreztem, hogy miután ezt a Noé bárkáját létrehoztuk, és megmutattuk egy nagy összefogásnak a kontúrját, nem válhatunk egy kis vékony rétegmozgalommá, aminek lehet, hogy kiváló, remek figurái vannak, de nem tud szembeszállni azzal a nagy Molochhal, amivel szemben állunk. 88 novemberében az állampárt egyáltalán nem volt halott, de nem lehetett tudni, hogy a gorbacsovizmus mit fog hozni, akkor még csak jelei voltak. Itt állomásoztak a szovjet csapatok, és gazdasági csőd szélén álltunk.

Arról nem is beszélve, hogy Grósz Károly 88 novemberében a budapesti pártaktíva értekezletén fenyegető kijelentéseket tesz arról, hogy „a fehérterror az utcán van".

És megjelent a vörösterror. A munkásőrség sokkal marconábbnak és fenyegetőbbnek tűnt, mint amilyen valójában volt, utólag erről meggyőződtünk, de akkor ezt nem így láttuk. Nekünk igenis széles tömegbázis kellett. Elkezdődtek a vidéki szervezések. Kitűnő szervezőink voltak, például egy orvos barátunk,[212] aki egy csapattal végigjárta a körzeti orvosokat. Lementek egy megyébe, kirakták a papírokat.

[212] Danis György.

Tehát 1988. november 13., az SZDSZ megalakulása után...

...a Jurta Színházban 1070-en voltunk a Hálózat tagjai. Akkor ott én tartottam az első beszámolót, mint a szóvivői testület doyenje. Én mondtam a bevezető beszédet. Elmondtam azt, hogy május 1-jén megalakultunk, nagyszerűen működünk, és így tovább, de a fejlődés nem állt meg, közben megérett az idő arra, hogy egy szorosabb szervezetté alakuljunk, és bár utáljuk a *párt* szót, pártszerű működés kell, mert előbb vagy utóbb a többpártrendszer megvalósíthatóvá válik. Nagy ováció volt. Utána Bálint szólalt föl, és elmondta azt, hogy a Hálózat teljesen diszfunkcionálissá vált, teljesen zavaros, pépes, egymással vitatkozó csoportokra szakadt. Az élet azt követeli, hogy sokkal szorosabbá váljunk, és így tovább. Akkor Kenedi is fölszólalt, ő is csatlakozott hozzá. Bába Iván azt mondta, hogy ezt a széles összefogású Hálózatot tovább kellene vinni, és helyes volna, bár mindazok az indokok, amiket felhoztunk, reálisak, és szorosabb működést kell teremteni, de nem szabad a széles merítést föladni.

Solt Ottiliára emlékszem még, ő a szociális felelősségvállalást és a szolidaritás elvét hangsúlyozta, ami nem maradhat ki egyetlen új demokratikus párt programjából sem.

Többen fölszólaltak, hogy maradjon Hálózat, és akkor utána szavaztunk. Közel ezren, kilencszázkilencvennyolcan szavaztak az átalakulás mellett, és hetvenen amellett, hogy maradjon meg. Utólag tudtam meg, hogy ezt a döntő fölényt a Hit Gyülekezetének a

szavazatai jelentették. Akkor abban maradtunk, hogy csinálja tovább a Hálózatot Bába Iván és Miszlivetz Feri a többiekkel. Utána ügyvivőket választottunk, Árpi és én is bekerültünk az ügyvivői testületbe. Ottilia kapta a legtöbb szavazatot, és utána én.[213]

A párttá alakulás körülményei is nagyon érdekesek voltak. A Hálózatnak tagja volt a Fidesz is, és ezért meghívtuk Fodor Gábort, aki a Fidesz másik vezetője volt, hogy ő legyen a levezető elnök. Ő ezt el is fogadta, és amikor odakerültünk, hogy átalakulunk szorosabb politikai szervezetté, és megindult a névkeresés, akkor ő hozta a Fidesz vezetőségének kérését: az előzetes hírek szerint mi Demokraták Szövetsége kívántunk lenni. Tehát párt semmiképpen sem, hanem ami a mi szívünkhöz közelebb áll, a szövetség, és ami összeköt mindnyájunkat, az a demokrácia. Demokraták Szövetsége. Ők pedig akkor már léteztek, mint Fiatal Demokraták Szövetsége, és úgy gondolták, hogy az emberek azt fogják vélni, hogy ők a mi ifjúsági szervezetünk, és hogy ez rendkívül rossz lenne számukra, és nagyon határozottan kérték, hogy ne ez legyen a nevünk. Mint

[213] 1988. november 13-án a Szabad Kezdeményezések Hálózata közgyűlést tartott a Jurta Színházban, ahol a résztvevők többsége úgy döntött, hogy megalakítják a Szabad Demokraták Szövetségét. Kis János, a demokratikus ellenzék legnagyobb tekintélyű alakja, a párt későbbi (első) elnöke 1988 végétől 1989 nyaráig nagyrészt az Egyesült Államokban tartózkodott kutatói ösztöndíjjal. Az SZDSZ párttá szervezése az első ügyvivői testület, főként Magyar Bálint, Solt Ottilia, Kőszeg Ferenc és Szabó Miklós feladata volt. Ez a testület szerkesztette a párt Elvi nyilatkozatát, majd *A rendszerváltás programját* is, amelyet 1989 tavaszán tettek közzé (ez az ún. *Kék könyv*). Az SZDSZ alakulásakor a pártnak még nem volt elnöke, ekkor a héttagú ügyvivői testület kezében volt az operatív irányítás. Két közgyűlés között a harminctagú országos tanács volt a legfőbb tanácskozó és döntéshozó szerv; emellett működött egy háromtagú számvizsgáló választmány. Az 1989. május eleji összesítés szerint a pártnak 2826 tagja volt.

az engedékeny nagybácsi, azt mondtuk, hogy jó, rendben van. Elindult egy ilyen nagyon hangulatos, tréfásnak tűnő névadási vetélkedő, amit Saci, Szilágyi Sándor vezényelt le. Először lefixáltuk azt, hogy párt nem lehet. Akkor fölraktak a színpadon három nagy fehér, lepedő nagyságú papírt. Először arról volt szó, hogy mi legyen a párt nevének az utolsó tagja. Akkor szavazgattunk, társaságtól kezdve mindenfélét végigvettünk. Olyan kellett, amiről mindenki tudja, hogy ez egy párt, de nem használjuk a rohadt párt nevet, amit utáltunk. Akkor maradt a Szövetség. Akkor jött a középső. Ott is folytak a szavazgatások, és akkor még egyszer beszavazták a demokratát. Demokraták Szövetsége. Mi kerüljön elébe? Megint vetélkedő, neveket mondtak, Saci brillírozott, és végül a „szabad" lett. És ez valahogy ki is fejezte a lényegünket. Szabadelvűség, szabadság – Szabad Demokraták Szövetsége. Így alakult ki az SZDSZ.

Ez szerencsés névadás volt, arról nem is beszélve, hogy németül és az angolszász világban is teljesen bevett terminológia.

Az egész szerencsés volt, és egy népünnepéllyé kezdett válni. De ez már azután volt, hogy eldöntöttük, hogy átalakulunk. Ezt azért is rögzíteni akarom, hogy enynyire szoros kapcsolat volt köztünk, meg átjárások is voltak a Fidesszel. A Fideszben volt egy egészséges kisebbségi és nagyobbsági komplexus, mind a kettő egyszerre. Gőzerővel megindult a szervezés, és nem sokkal később, decemberben megalakult a soproni szervezetünk. Különböző csoportok indultak szervezni. Hárman-négyen mentek el, és ahova ők mentek be, ott az

SZDSZ lett a kisvárosban, a nagyközségben az ellenzéki párt.

Az ügyvivői vagy választmányi testületből összeálltatok páran vidéki toborzó truppokká, hogy segítsétek a vidéki SZDSZ-szervezetek felállását.

Utána megindult az SZDSZ-en belül a különböző tagozatok működése. Elkészült egy ideiglenes alapszabály, és megkezdődött a programkészítés. Ezt Magyar Bálint tartotta kézben, neki ezen a területen jelentős gyakorlata volt, hiszen ő szerkesztett egy társadalompolitikai folyóiratot, a *Medvetánc*ot, és ez neki nagyon jó iskola volt, mert nagyon sok értelmiségit be tudott vonzani. Hogy úgy mondjam, a modern, szabadelvű, liberális értelmiségnek a színe-javát meg tudta hívni, és mindnyájan nagy örömmel foglalkoztak a programkészítéssel. Az Elvi nyilatkozat volt az alap. Liberális pártként nem volt nálunk ajánlás, hanem az volt, hogyha egy autonóm ember, egy liberális ember valamit elfogad, akkor ahhoz tartja magát. Tehát aki aláírta az Elvi nyilatkozatot, az tagja lehetett a Szabad Demokraták Szövetségének. Ezzel szemben a Magyar Demokrata Fórum a hagyományos kétajánlós rendszert tartotta fönn. Gyakran előfordult 88-ban, meg még 89-ben is, hogy hozzám fordultak, hogy be szeretnének lépni a Magyar Demokrata Fórumba, és kérik, hogy ajánljam őket. Én ismertem őket, és ajánlottam, mert az volt az elvem, hogy minél több embert fölvesz az ellenzék szekere, annál erősebbek leszünk. Egyszerűen a pártérdek fogalmát ekkor nem érzékeltük. Ilyen, hogy pártérdek meg pártsovinizmus, meg titkolózás, ilyen nem volt. Csak egy védelmi titkolózás a III-as ügyosztállyal szemben.

Később bizonyosodtunk meg arról, hogy a protopártokba nagyon sok ügynököt beépítettek. Fura módon tulajdonképpen ezzel elősegítették a rendszer bukását, mert ezeknek az ügynököknek a nagy része, hogy előrejusson a pártban, ott működött, nyüzsgött. Ez egy fura dolog volt. És később, mikor már országgyűlési választásokra került sor, ezek már ott voltak a pártokban eléggé előkelő helyen, és bizony nem véletlen, hogy bejutottak a parlamentbe, és így éppen az ellenzéki pártokban volt a legnagyobb az ilyen irányú szennyezettség. De ezzel most megint nagyon előreszaladtam.

A pártszervezés vidéken viszont fontos kérdés volt. Te magad hol jártál?

Nagyon sok helyen, se szeri, se száma, hogy hol jártam. Nézegettem a 89-es naptáramat, nagyon sok helyen, Bajától kezdve Szentgotthárdig hihetetlen sok helyre elmentünk. Tehát fölmerült, hogy komoly programot kell készíteni, és át kell gondolni, hogy mit akarunk, milyen Magyarországot akarunk. Hogy milyen hagyományból építkezünk. Ez az Elvi nyilatkozatból már kiderült. Sok minden volt. Van-e harmadik út, lehet-e harmadik utat választani? Nyilvánvalóan minden út valahol harmadik út, de Magyarországon a „harmadik út" elnevezés az a puha, nem határozott, ide is, oda is kacsingató, ide is, oda is engedményt tevő – ahogy a Biblia írja, „se hideg nem vagy, se meleg nem vagy, kiköplek".

Amit jó ideig az MDF-nek a népi írók által képviselt vonala testesített meg, és mindazok, akik hozzájuk csatlakoztak; egyfajta felemás, ellentmondásos képződményt alkottak. Jött azután Antall József, aki egy liberális-konzervatív néppárttá próbálta mindezt összepofozni, ami, mint utóbb a bomláskor kiderült, nem igazán sikerült neki.

Ezek az ősi mentalitások, amikről mi azt hittük, hogy történelmi kategóriák, és már rég elmúltak, de ezek az ellentétek újból és újból előbukkannak – szinte hihetetlen, és elszomorító.

A népi–urbánus konfliktusra gondolsz, meg mindarra, amit az jelent?

Igen, és egészen más, már a falu sem az a falu, a kisváros se az a kisváros. Az 1800-as években hirtelen a semmiből felnőtt a nagyváros, Budapest – ipari fejlődés, polgárosodás. Új kategóriák, új eszközök jelentek meg, például a vasút. Nemcsak mezőgazdasági gépeket kezdtek gyártani, nemcsak malmok voltak, hanem komoly gépgyártás, ipar alakult ki.

A modern sajtó, kultúra, a színházak, később a mozik, múzeumok...

Hatalmas immigráció folyt le 1848 és 1910 között. És hittek valami egészséges vidéki életben, a természetközeli, mezőgazdasághoz, állatokhoz közeli, a földhöz, hagyományokhoz ragaszkodó életben. Óriási változások jöttek, amit aztán a világháborúk ellehetetlenítettek. Azt gondolta az ember, hogy már ezek a népi–urbánus ellentétek nem lesznek. Ráadásul a rendkívül erőszakos, extenzív iparosítás kiszívta a falvakból és

a kisvárosokból a mozgékony embereket. Iparosokat ugyanúgy, mint szakmunkásokat. Mozgékonyak voltak, városiasodott az ország. 1988-89-ben úgy gondoltuk (én is úgy gondoltam), hogy a népi–urbánus ellentét abszolút avítt dolog. Ráadásul volt egy iszonyatos holokauszt, az egész magyar népességnek egy óriási emberveszteség, meg a katonai veszteségek, a bombázások, az emigráció, mindez együtt. Tehát, hogy ebben valamilyen társadalmi megtisztulás várható, és ezek a parciális gyűlölködések és sok esetben kemény harcok már nem értelmezhetők. A mai napok gyűlöletkurzusai engem teljesen megdöbbentenek. De akkor ezt tiszta szívvel gondoltuk.

Annál nagyobb volt sokunk csalódása, amikor az 1990-es választási kampányban immár teljes zsigeri arzenáljában ismét megjelent és nyíltan újrakezdődött a zsidózás és a cigányellenes, rasszista előítéletesdi.

Az egész antiszemitizmus-történet egy hihetetlen gyűlölettörténet, amit józan ésszel és normális szívvel nem lehet megfejteni. Másfajta antiszemitizmus volt 1914 előtt, amikor különböző kultúrák keveredtek, meg érdekviszonyok, egyéb dolgok. Megint más volt Trianon után, amikor értelmiségi állástalanság jött, és az utódállamokból nagyon sok értelmiségi idejött, és az orvosoknak például amúgy is több mint a fele zsidó volt, ennek következtében a különböző kenyérharcok és céhharcok antiszemita jelmezbe öltöztek. És ez, ahogy durvult, láttuk, hogy hova jutott. De úgy gondoltuk, hogy a holokauszt, majd a kommunista radikalizmus után, amikor adott esetben azt a szerencsétlen

polgárt, aki hazajött Mauthausenből, utána megjárta Recsket, vagy kitelepítették – vagy egész egyszerűen megfogyatkozott a zsidóság –, nem rekesztik már ki. Megdöbbentő, hogy Lengyelországban, ahol gyakorlatilag nincs zsidó, ott is erős antiszemitizmus van. Ez egy olyan abszurdnak tűnő valami, aminek rettenetes gyakorlati következményei vannak. De az, amikor ez a gyakorlati életbe bejut..., amikor most oda jutottunk, hogy a magyar zsidók között engem is fölsorolnak – ugyanúgy, mint a smasszer a halálos zárkán. De hogyan? Azért, mert én SZDSZ-alapító vagyok, meg egyébként is. Bárkit el lehet nevezni zsidónak, bárkit el lehet nevezni kínainak, bárkit el lehet nevezni kongóinak vagy akárminek, és föl lehet kutatni. A másik, hogy igazán nem beszéltük ki ezt a kérdéskört. Nagyszerű tanulmánya van Bibó Istvánnak, amit közvetlenül a világháború után írt, ahol nagyon tárgyilagosan és emberszeretettel és keresztény szemlélettel ír.[214]

És erős önbírálatot is megfogalmaz a magyar társadalommal szemben, ami sajnos, máig hatástalan maradt.

Önbírálatot, és ahol nem kereszténykről beszél, azt mondja, zsidók és nem zsidók viszonya. Ez egy hihetetlen rossz örökség, amit hurcolunk magunkkal, és amit nem tudtunk kibeszélni, és nem tudtunk eltűrhető mértékűre csökkenteni, hogy legyen ez a magánszférában, hogy valaki szereti-e a kunokat, vagy nem szereti. Woody Allen egy filmjére emlékszem, a *Manhattan*re,

[214] Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után, *Válasz*, 1948/11–12; kötetben lásd Uő: *Válogatott tanulmányok. Második kötet, 1945–1949*, Budapest, Magvető, 1986.

amiben egy fehér, amerikai, szőke lány a szerelme, és ő pedig hát egy abszolút zsidó küllemű személy, és már szerelmesek egymásba, és akkor a fehér hölgy ránéz, és azt mondja: jé, te zsidó vagy. Ez a rácsodálkozás teljesen őszinte, hiszen Amerikában rengeteg nemzetiség van, rengeteg fajta ember van, és ő még nem találkozott zsidóval. Ha nálunk elhangzik ez a mondat, akkor ez már rögtön feszültséget gerjeszt. Az iszonyatos holokauszt után, amikor a vidéki zsidóságnak a kilencven százaléka megsemmisült vagy eltűnt, tudunk szomorú történeteket, mikor egy szem kislány hazakerült Auschwitzből, és ment a faluba, és látta az ablakokban, hogy a bútoraik különböző más lakásokban vannak, és nem akarták beengedni a saját házukba. Fogta magát, és elment. Amerikába, Olaszországba, Svédországba, akárhova, csak el innen. Az valami hihetetlen. Több százezer ember elpusztult, elment egy olyan rétegből, amelyiknek a nagy része hihetetlenül dolgos volt, hiányfeladatokat láttak el – rossz szó, de az épülő kapitalizmusnak a különböző igényeit kielégítették. Sok ember nem szeretett bankár lenni, szatócs lenni, és így tovább.

Ez rejtély nekem is, és állandóan találkozom én is ezzel, és nem értem, hogy szimpatikus, rendesnek, értelmesnek ismert emberek egyszer csak mondanak egy mondatot. Apám egyszer, még kiskamasz korombban elvitt magával a Lipótmezőre, mert oda ment belgyógyász-konziliumra. Kint hagyott a folyosón, és ott a betegekkel elkezdtem beszélgetni. Beszélgetek, beszélgetek – mondom, miért vannak ezek itt? Teljesen értelmesek, jól lehet velük beszélgetni. És az egyikük mondott egy mondatot, amiben ott volt a kibicsaklás. Ezt érzem én, hogy beszélek valakivel, milyen rendes, milyen normális, humánus ember, és akkor „te, a Pista

nem zsidó?", mondom, „honnan tudjam?" Azt mondja, „olyan zsidós külseje van". Mondom, „figyelj ide, én nem tudom, milyen a zsidós külső, és nem figyelem". Általában ezt két réteg szokta megfigyelni: a nagyon öntudatos zsidók és az antiszemiták.

Úgy gondolom, hogy túl kéne lépni ezen. Mi egyszer túlléptünk nagyon régen, sok évtizeddel ezelőtt. És túléptek a németek is, még a franciák is, mert azért ott is nagy antiszemitizmus volt – tán még van is. De a németek példamutatóan szembenéztek ezzel, az ő nációjuk volt a legsárosabb ebben, és szembe tudtak nézni. Mi pedig nem néztünk szembe, mindig másokra kenjük a hibáinkat, és nem tudunk tanulni belőle, nem tudjuk szalonképtelenné tenni ezeket a dolgokat. Abban az időben lenézték a parasztembert, lenézték a tót embert, a svábot is – sokakat irritált, hogy milyen dolgosak. Furcsa, hogy ebben a visszaemlékezésben ennyit foglalkozunk ezzel, de kemény meglepetést okozott nekünk, mikor egy idő után elneveztek minket zsidó pártnak. Én azt tartottam mindig zsidónak, aki ezt jelezte nekem, vagy külsőségekben viselte. Kipát viselt, vagy valami más módon. Megdöbbentett, hogy voltak, akik ezt figyelték, és rögtön eszerint osztályozták. Elképzelhető, hogy erre a III-as ügyosztály is rálapátolt. Volt konkrét dolog is, hogy amikor a beszélősöket üldözték, akkor antiszemita szöveget nyomtak. Ráadásul az ÁVH-n belül is volt egy belső szemitizmus és antiszemitizmus, a főtisztek közül nagyon sok volt a zsidó származású, és voltak az egyszerűbb nem zsidók. Ilyesmik adódnak, csak ezeknek a társadalmi kezelése a hiba. Állítom, hogy statisztikailag az SZDSZ tagságában nem volt szignifikánsan több zsidó – ha ezt egyáltalán meg lehet határozni, és nem is figyeltem rá.

A másik probléma az, hogy a zsidóság hosszú évszázadokon át diaszpórában és állandó üldöztetésben élt, és ahogy az üldözött emberekben szokott, bennük is kialakult egy védelmi reflex, ehhez tartozott az egymás segítése, egyfajta testvériség és gazdasági és nexusbeli támogatás. Ráadásul amíg ugye erős volt a vallásosság a zsidók körében, addig a külsőségben is megnyilvánult, hogy hogy néz ki egy zsidó ember vagy egy vallásos zsidó ember, hogy kell megnyilvánulnia; nem barátkozhatott akárkivel az engedélyezetten kívül. Tehát ez az elzárkózás meg az egymás támogatása is növelhette ezeket a feszültségeket meg az ellenérzéseket. Úgy gondoltuk, hogy ezen már régen túlestünk, de kiderült, hogy nem. A kibeszélésre szükség lett volna 45 után, de akkor éppen a zsidó származású, de lélekben nem zsidó Rákosi, Gerő meg mások ezt a kérdést teljesen szőnyeg alá söpörték. Tehát nem lehetett a magyar társadalommal megbeszélni, hogy hogyan történt, hogy Auschwitzba vonatszámra küldtük az embereket, hogy ott legyen a legnagyobb magyar temető. Nem beszéltük meg, és ez újból és újból előjön. Úgy, ahogy nem beszéltük ki 56-ot sem, 56 csak ilyen diadalmas díszletként reinkarnálódik, és nem a valódi 56, a valódi összefogás, a megtisztulásnak, a szabad életnek a vágya. Ez nem jön ki. Semmit nem tisztázott ez a populáció, amelyik itt él, és most egy ilyen álhazafiságba, egy ilyen pszeudonemzeti érzésbe bemenekülve a lehető legrosszabb képét mutatja. Nem ilyen a magyar nép.

Visszatérve: 88 decemberében vagyunk. Megindulnak a szerveződések, és már harmadszor említem a soproni szervezetünket, ami azért volt jelentős, mert szerepe lesz a határmegnyitásban. De ott még nem tartunk. Itt konkrétan meg kell nézni a korabeli iratokat,

egyebeket, hogyan alakultak a szervezetek, ez már igazi történészi munka. Közben hihetetlenül sok vasat kellett tartanunk a tűzben, nem csak nekem, többünknek. Megindult a programkészítés, amit Bálint tartott kézben, és az a bizonyos *Kék könyv* akkor született pár hónap alatt, és 89 márciusára lett kész. És valójában ez lett *A rendszerváltás programja*, annak neveztük. Volt, aki nagyképűnek nevezett minket, utólag elolvasva néhány tévedésünk volt benne; valójában egy értékválasztás, a teendők leírása volt. A gazdasági kérdéseket már ott kizártuk a vizsgálódásból, mert úgy gondoltuk, hogy elviszi az energiát és a figyelmet a politikai rendszerváltásról. A politikai, méghozzá a radikális politikai rendszerváltás a legfontosabb. A harmadik út radikális elvetése azt jelentette, hogy nincs közép: vagy-vagy. Vagy csináljuk tovább ezt a verklit, ami megbukott, vagy pedig egyértelműen csatlakozunk Európához...

Ami végső soron magántulajdont és kapitalista piacgazdaságot jelent.

Egy modernebb kapitalizmust. Ahogy ugye a németek a sokak szerint fából vaskarikát jelentő szociális piacgazdaságot létrehozták. Ezt kell választani. 89 tavaszán a Corvin Moziban megtartottuk az első, országosnak tekinthető ülésünket, ahol már egy sor vidéki szervezet jelent meg – egy izmosodó párt mutatkozott meg. Itt tartottunk, amikor Kis János beterjesztett egy javaslatot, hogy kezdjünk el tárgyalásokat a többi protopárttal arról, hogy közös platformot alakítsunk ki. Megjelent Kónya Imre, és tőlem, az elnöktől szót kért, hogy ő a Független Jogász Fórumnak a küldötte, és szeretne néhány szót szólni. Fölolvasta a Független Jogász

Fórum javaslatát, hogy hozzunk létre egy ellenzéki kerekasztalt, és kezdjünk tárgyalásokat az állampárttal a demokratikus átmenet ügyében. Akkor jelentkezett Kis Jancsi, és azt mondta, hogy ő visszavonja a javaslatát, mert akkor itt már megindult egy mozgás, ebbe kapcsolódjunk bele. Akkor ezt megszavaztuk. Két személyt jelölt ki a küldöttgyűlés: engem és a Bálintot, hogy vegyünk részt az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásaiban. Így jött ez. Egyébként nagyon szép, teátrális jelenetek is voltak. Németországból jött egy idősebb úr, és egy vérrel áztatott 56-os zászlót adott át nekem, amit ő a Corvin közből vitt el, mielőtt disszidált. És a végén elénekeltük a Himnuszt.

Akkor begyorsultak az események, közben a Közép-európai Egyetem kérdése is kezdett bonyolódni. Soros egy néhány napos találkozót hívott össze Dubrovnikba azoknak a posztgraduális tanfolyamoknak a kérdéséről, amelyek különböző helyszíneken – Prágában, Budapesten – már működtek. Ezek pár hetes posztgraduális tanfolyamok voltak, amelyek tényleg a liberalizmus és a nyílt társadalomnak a jegyében zajlottak, és hogy ezeket valamilyen formában bővíteni és elmélyíteni kellene. Dubrovnikban szétosztottunk egy rövid angol nyelvű ismertetőt a Közép-európai Egyetem-koncepciómról, erről ott folyt is vita, végül döntés nem született, de ez az egész gondolat tovább érlelődött. Úgy emlékszem, hogy ott született is határozat, hogy ezeket a kurzusokat nemzetközibbé kell tenni, és több témakör is felmerült, ezekről is vitatkoztunk. Nagyon jól éreztük magunkat. Hazamentem Dubrovnikból, megvolt a második országos küldöttgyűlésünk, és azután gőzerővel folyt a szervezés. Akkor a figyelmem fő súlypontja a Nagy Imre-temetés előkészítésén volt.

Új miniszterelnöke volt az országnak, Németh Miklós, akiről már beszéltem. Többször tárgyaltunk vele a temetésről, és sikerült radikalizálni ezt a dolgot. Azt tapasztaltam, hogy amit megígért, azt mind megtartotta. Nagyon korrekt volt. Beindult az apparátus. Akkor még mi eléggé üldözött személyek voltunk, és akkor egyszer csak tárgyalófélnek elfogadnak. Göncz Árpival meg Vásárhelyivel együtt ott ültünk vele szemben, és teljesen korrektül ment minden. Áprilisban itt tartottunk. Közben megalakult a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete, persze hogy alapító tagok voltunk.

Egyik aláírója voltam a Független Jogász Fórumnak, és utána behívtak minket, aláírókat – Ottiliát, Kőszeget és engem – az Igazságügyi Minisztériumba, és közölték, hogy a büntető törvénykönyvön táncolunk, és hogy ezt ne folytassuk. Elnevettem magam, mondom, itt arról van szó, hogy képzett jogászok szabadidejükben szegény embereknek ingyen jogi tanácsokat adnak. Nem lett belőle semmi, csak meg akartak minket félemlíteni. Se szeri, se száma nem volt ezeknek a dolgoknak.

Különböző alapítványokat hoztunk létre: Bokros Lajos létrehozta a Transylvania Alapítványt, annak a kuratóriumában is benne voltam. Nem beszéltünk egy dologról – ez Grósz idejében történt, még 88 végén. Reggel szólt a telefon, Törzsök Erika hívott, hogy három erdélyi magyar fiatalembert kitoloncolnak Magyarországról. Győrben tartották őket fogva, ott kapták el őket, mert ugye át akartak szökni Nyugatra, a hatóságok kiadják őket a román hatóságoknak, és már elindultak egy rendőrségi autóval Nagylak felé. Fölhívtam a belügyminisztert.[215] Mondták, hogy Minisz-

[215] 1987. december 16. és 1990. január 23-ig Horváth István volt a belügyminiszter (a Dunagate-ügybe bukott bele).

tertanácson van. Adják meg a Minisztertanács telefonszámát. Fölhívtam a Minisztertanácsot, és kerestem a belügyminisztert. Kihívták az ülésről. Kijött. Elmondtam neki, hogy mi van, és hogy ebből óriási felháborodás lesz, és így tovább. Aztán eszembe jutott a telexhelyiség a főpostán, elnyargaltam a Petőfi Sándor utcába, és telexet küldtem. Többször használtam levelezésre műszaki témákban, különböző gyáraknak és külföldi cégeknek telexeztem. Ez egy hagyományos telexgép volt, lyukszalagra kellett rögzíteni a szöveget. Villamosmérnökként sokat használtam, ismertem a működését. Elküldtem a telexet. És Nagylak előtt pár kilométerrel utolérték az autót, és nem toloncolták ki, hanem visszaküldték őket. A három fiút a biztos haláltól menekítettük meg.

De mondok korábbi történetet. Érdekes és ellentmondásos volt a helyzet. 1988. március 15-én hajnalban letartóztattak tíz vagy tizenkét ellenzékit – Rácz Sanyit, Demszkyt, Ottiliát –, és a Gyűjtőbe vitték őket. Akkor a Petőfi Sándor utcában tüntettünk, és bementem az általam már korábban is használt telexhelyiségbe, a telex minden cenzúra nélkül működött. Grósznak írtam telexet, és utána visszatértem a tüntetésre. Azt írtam, hogy felháborító, hogy ezeket az embereket letartóztatták az egyik legszebb nemzeti ünnepünkön. Másnap futár hozott egy levelet a Grósztól: „Mérnök úr, megkaptam a telexét, délután már hívtam magát telefonon, de nem volt otthon. Közlöm, hogy..." – és valami mentegetőző szöveg volt. Tehát a hírhedt Grósz igyekezett egy ilyen megnyilvánulásra reagálni, ez is érdekes.

TIZENKILENCEDIK BESZÉLGETÉS

Most jön a nagy 89-es rendszerváltó év. Abban állapodtunk meg, hogy a fontosabb eseményeket fogod sorra felidézni, tematikusan, amihez neked is sok közöd volt. Többek között az 56-os mártírok újratemetését és rehabilitációját, annak egész eseménymenetét, ugyanígy az Ellenzéki, majd Nemzeti Kerekasztal tárgyalásait, és amiről még fontos mondandód van. Nagyjából így jutunk el 1990 elejéig.

Ezek egymást rendkívül erősítő szálak voltak. Már elmondtam azt a képet, hogy a kábel vékony szálakból van, és micsoda terhet tud elviselni, messze az egyes szálak teherbíró képességén túlmenően hatalmas erőt tud képviselni. Önmagukban az 56-os mozgolódásaink elbuktak volna, és önmagukban a demokratikus ellenzék mozgolódásai nem lettek volna elég erősek. Ugyanakkor a többi megmozdulás, az ellenzéki erők összefogása és az emberekben lévő vágy az iránt, hogy közösségekben működjenek, és hogy a közösségi örömöket ráadásul progresszív célokkal lehessen összekötni, ezek eredményezték azt az egyre erősödő aktivitást, ami az egész Kádár-rendszer tudatos és deprimáló passzivitását fölváltotta. Rendkívül sok mozgékonyság

jelent meg, és megdöbbentünk, hogy a hatalom egy kis visszalépésére válaszként milyen társadalmi aktivitás bontakozott ki.

Mint 56-os halálraítéltnek és stigmatizált embernek az egyik legfontosabb szál volt a Nagy Imre-temetés előkészítése. Már évek óta próbálgattuk, kóstolgattuk a hatalmat, és ugyanakkor tudtuk azt, hogy az egész romlott rendszernek ez az eredendő bűne, ez az, amit nem lehet megbocsátani, és – bibliai hasonlattal – megváltásra van szükség. Ezt a megváltást pedig a nép hozhatja csak meg. Különböző civil erők is működtek. Például a Katalizátor Irodát említettük, amelyik szintén vállalta, hogy megkeresi a halálraítéltek hozzátartozóit. Voltak különböző akciók, és ebbe a *Beszélő* is nem először beszállt, ötvenhatos személyeknek teret adott.

Közben titokban készül Rainer M. János listája a KSH adattára alapján, amiről már beszéltél.

Sziszifuszi munkával körülbelül hatvan-hetvenezer halotti anyakönyvi adatot kigyűjtött, és azokból egy listát állított össze. Mindezt illegálisan. Beszéltünk arról, hogy Grósz Károly amerikai útján Szilágyi Juli, a kivégzett Szilágyi József lánya nagyon keményen követelte a rehabilitálást, Grósz nem tudott mit tenni, és ígéreteket tett. Ezeket az ígéreteket is kezdtük behajtani. Közben Grószt leváltották.

Ahogy mondtad, pártfőtitkárként még 1989 februárjában is elutasította Nagy Imréék és az ötvenhatosok politikai és büntetőjogi rehabilitálását. Tehát csupán a kegyeleti aktusra szorítkozott, és azt is lehetőleg szűk családi körben szerette volna tartani.

Kegyeleti aktusként, a család és egy-két ismerős jelenlétében. Ezt elfogadhatatlannak tartottuk; a TIB nyilatkozatot adott ki, és ezt a nyilatkozatot én szeptemberben a Magyar Demokrata Fórum első, éves országos gyűlésén föl is olvastam. Több alkalommal találkoztunk Németh Miklós miniszterelnökkel, aki fölismerte a helyzet fontosságát, és utasításokat adott a kormánynak az előkészületekre – elsősorban az Igazságügyi Minisztériumnak és a büntetés-végrehajtásnak; és a III-as ügyosztályt is utasította Nagy Imréék sírjának felderítésére. Így zajlottak az események. Közben ugye az SZDSZ párttá alakult, és ezután megindult a rendkívül aktív szervezőmunka. Majdnem mindennap elmentünk valamelyik vidéki városba – Szeged, Debrecen, Sopron, Szombathely, Vásárosnamény; és Földeák, ahol Kertész Dezső volt a körzeti orvos. Ő katonaorvos volt 56-ban, és velünk töltötte a hét- vagy nyolcéves börtönbüntetését. Ott alakult meg az SZDSZ második vagy harmadik vidéki szervezete. Tudni kell, hogy az elmúlt harminchárom évben iszonyatos nyomás alatt voltak az ötvenhatosok, különösen vidéken. A megtorlás ideje alatt brigádok járták a falvakat pufajkásokból, volt ÁVH-sokból, szovjet katonák oltalmazása mellett, és végigverték a vidéket. Hihetetlen rossz emlékek voltak az emberekben. Utána már a következő generáció volt az, amelyik felnőttként be tudott kapcsolódni. De még nagyon sokan éltek ötvenhatosok.

Ők reaktiválódtak részben az SZDSZ vidéki szervezeteinek verbuválásakor is?

Hogyne, több ilyen találkozás volt. Mondjuk jó páran ötvenhatosok ott voltunk az SZDSZ élbolyában, tehát

nem csak Árpi, Litván György, Hegedűs B. András, Eörsi István, Vásárhelyi Miklós, Szabó Miklós, Nagy Mihály – nagyon sokan. Az SZDSZ az egyik legradikálisabb követelője volt Nagy Imréék újratemetésének, a teljes rehabilitációnak, sőt kiadtam a jelszót, hogy nem Nagy Imrét és minket kell rehabilitálni, hanem a társadalomnak kell önmagát rehabilitálnia. Ettől erősen megijedtek azért az állampárthoz kötődő emberek, de ezt valakiknek nagyon határozottan kellett követelniük, és ebben az SZDSZ-nek a nem 56-os vezetése is teljes mértékben mellettünk állt. Ez volt a rendszer Achillessarka. Párhuzamosan folyt az SZDSZ szervezése, fejlesztése – hihetetlen aktivitással, és közben ugye az események zajlottak.

Már beszéltünk arról, hogy márciusban az Ellenzéki Kerekasztal szervezésére elfogadtuk a Független Jogász Fórum indítványát, és azt is, hogy Kis János visszavonja a hasonló javaslatát. A levegőben volt, hogy fölkarolunk más kezdeményezéseket, megerősítjük azokat, és azok egy picit határozottabbá válnak ezáltal. Ez így volt rendjén. Közben kerestük az 56-os kivégzettek hozzátartozóit, és ebben is nagyon sok civil segítőre találtunk. Meg kell említeni, hogy közben az állampárton belül is elindultak mozgolódások, különösen az ifjúság körében – reformkörösök, mások. Egymás után hívtak minket a szakkollégiumokba, a legkülönbözőbb helyekre. Egyetemekre még nem, ott még a párt uralta a terepet.

Azután az 1989. március 15-i nagy ellenzéki egységdemonstráción a Magyar Televízió lépcsőjén már Cserhalmi György „mennydörögte el" a rendszerváltás 12 pontját, amit Csengey Dénes állított össze.[216] *Annak egyik fő követelése volt az „Igazságot 56-nak!", ami egyszerre jelentett politikai, jogi és kegyeleti rehabilitációt.*

Ezek a szálak egymást erősítették. A TIB több héjból, több szegmensből állt. Az egyik volt a hozzátartozók: Nagy Imre és a többi kivégzettek családtagjai, akiknek óriási gyász- és érzelmi alapjuk volt. Akkor voltak azok az ötvenhatosok, akik maguk is szenvedő alanyai voltak a megtorlásnak, és akik az elmúlt harminchárom évben végig többé-kevésbé következetesen kiálltak 56 igazságáért, és voltak azok, akik többé-kevésbé átvették tőlük 56 értékeit, elismerésének jogosságát. A TIB-et negyven-ötven taggal alakítottuk meg, és nem nagyon bővítettük, csak olyan nagyon fontos személyekkel, akik korábban kimaradtak. Semmiképp nem akartuk tömegszervezetté átalakítani, ami egy későbbi fejezet lesz, már a rendszerváltás utáni fejezete a TIB történetének, hanem úgy gondoltuk, hogy kipróbált ötvenhatosok és hozzátartozók kapjanak benne helyet, akiknek egyértelmű volt az irányultságuk, és nagyjából egyértelmű volt a nézetrendszerük. A TIB tagjai között volt Rácz Sándortól kezdve Obersovszky Gyuláig

[216] A pontokat megfogalmazó szervezetek és a budapesti ellenzéki tüntetés szervezői: Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság, Bibó István Szakkollégium, Fiatal Demokraták Szövetsége, Független Jogász Fórum, Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, Inconnu Csoport, Kelet-Nyugat Párbeszéd Hálózat Kör, Magyar Demokrata Fórum, Magyar Művészek és Gondolkodók, Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, Menedék Bizottság, Nagymaros Bizottság, Népszavazást Követelők Csoportja, Országos Klubtanács, Perem Klub, Rakpart Klub, Salom Független Magyar Zsidó Békecsoport, Szabad Demokraták Szövetsége, Szabad Kezdeményezések Hálózata, Széchenyi Casino és Hagyományőrző Egyesület, Székely Tanács, Szociáldemokrata Ifjúsági Kör, Történelmi Igazságtétel Bizottság.

sokféle ember. Voltak ügynökök is, akikről nem tudtuk, csak a rendkívül óvatos duhaj viselkedésükből lehetett erre következtetni. Mi voltunk a radikálisok, akik totális rehabilitációt akartunk keresztülvinni, és nagyszabású temetést. Többségben voltak azok, akik emiatt aggódtak, tehát nem akartak ilyet, sőt, voltak hozzátartozók, akik kifejezetten ellene voltak. Viszont Szilágyi Júlia például nagyon kemény volt és határozott.

Ahogyan Halda Alíz is.

Igen, Gimes Miklós élettársa, haláláig ő kísérte el. Maga Vásárhelyi Miklós is az óvatosabbak közé tartozott mint reálpolitikus, akinek azért volt kapcsolata, tangenciális kapcsolata a hatalmi körökkel is. Sok mindent megélt 56-os börtönviseltek között is voltak, akik aggódtak. Belső viták folytak, de abban egyetértettünk, hogy a sírokat föl kell tárni, és meg kell találni Nagy Imréék sírját. Ez volt az első lépés, de én már akkor hangoztattam, hogy valamennyi sírt meg kell találni, és azt szerettük volna elérni, hogy a kivégzés évfordulóján, június 16-án meg lehessen tartani a temetést. Ez így lassan kialakult. Azt utólag tudtuk meg, hogy titkosszolgálati nyomozást folytattak, hogy megállapítsák Nagy Imréék sírját.[217]

Korábban mi már kijártunk a 301-es parcellába, és megpróbáltunk néhány sír ismeretében, amit a hozzá-

[217] A Nagy Imre-perben kivégzetteket teljes titokban hantolták el, a párt- és állami vezetők sem tudták, hová. 1989 májusában Nagy Imre és társai sírjának konspirativ felkutatására Pajcsics József alézredes, a Belügyminisztérium vizsgálati osztályának dolgozója kapott titkos megbízást. Lásd Pajcsics József: Nagy Imre és mártírtársai sírhelyének felkutatása, *Rendészeti Szemle*, 1993/10, 89–106.

tartozók kilestek annak idején, a kivégzés utáni napon, valami időrendiséget megállapítani, hogy kit mikor végeztek ki, és láttuk, hogy a sírok kifelé tartottak, a kerítés felé. Ebből próbáltunk következtetni. Kiderült utólag, hogy ezek a következtetések – bocsánat a szóért – az egyszerűbb kivégzettek esetében nagyjából valamilyen statisztikai bizonyosságot adtak, de nagyon sok esetben nem.

Megkezdődtek az ásatások és a kutatások. Orwelli vagy kafkai jelenet volt, nem tudom, minek nevezzem, amikor nagyjából megtisztították ezt a rendkívül elvadult területet, ahol még egy-két-három évvel korábban a rendőrök lefüleltek minket. Akkor ez egy elvadult bozótos volt, most kitakarították, sátrakat állítottak föl, rendőrök vigyáztak, és a büntetés-végrehajtás adta az egészhez a hátteret. Tari Ferenc államtitkár felügyelte a büntetés-végrehajtást.[218]

Ne feledkezzünk meg a Fekete Doboz dokumentációjáról sem, hiszen az exhumálás egész folyamatát egy lelkes dokumentumfilmes stáb kísérte végig Ember Judit rendező vezetésével.[219]

Igen, végig. Ott álltak a rendőrök meg fiatal rendőrnők, és uzsonnát készítettek nekünk. Azért mondom, hogy kafkai volt. Pár hónappal korábban minket onnan elzavartak, fölírtak, botrányok voltak. Ahhoz képest most

[218] Tari Ferenc ezredes a büntetés-végrehajtás országos parancsnokhelyetteseként a Borics Gyula vezette bizottságban a feltárási munkálatok felelőse volt. Bővebben: https://bm-tt.hu/wp-content/uploads/2022/02/Kaleidoszkop.pdf, letöltve 2024. január 7.

[219] *Újmagyar siralom*, rendező Ember Judit, operatőr Metz Loránd; Fekete Doboz Alapítvány, 1989, 178 perc.

az ország legjobb antropológusai jöttek el. Előkerítették az akkori sírásót, aki nagyjából emlékezett a dolgokra. Egy III/III-as ügyosztályhoz tartozó ezredest bíztak meg, aki a III-as főcsoportfőnökség jogi osztályát vezette. Neki rendelkezésére álltak olyan titkos iratok, amelyek nem voltak hozzáférhetők. És kiderült a következő – és ez akkor már tudott volt, mikor megkezdődött a kutatás: hogy Nagy Imréék egy különítmény végeztette ki. Azt elmondtam már, hogy kiürítették a Kisfoghází, és a Kisfogház mellett, a fal közelében ásták el a koporsókat a börtön külső fala és a Kisfogház közötti területen.[220] És használt bútorokkal borították be. 61-ben viszont, amikor Kádárék az ávós maradványoknak és egy bizonyos belső szélsőbalos ellenállásnak a leküzdése során ezt a területet is rendezni kívánták, akkor ezeket az ideiglenes sírokat föltárták, és akkor már a korhadásnak indult amúgy is rossz minőségű koporsókat, hogy szét ne essenek, vastag drótokkal körbetekerték, és így átvitték a 301-es parcellába, ahol két sírba temették el őket. És hogy ne legyen ennek semmi nyoma, félrevezető nyomokat hagytak, Nagy Imrét női néven, a másik két kivégzettet pedig álnéven temették el.[221]

Tehát Gimes Miklós, Maléter Pál, Nagy Imre – ők voltak hárman, Szilágyi Józsefet...

[220] Lásd erről a 120. jegyzetet.

[221] Nagy Imrét a 23. sor 9. sírhelybe Borbíró Piroska fedőnéven, Maléter Pált és Gimes Miklóst a 8. sírhelybe Naszladi Péter fedőnéven temették el. Lásd Rainer M. János: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz*, II, Budapest, 1956-os Intézet, 1999, 436.; Sipos Levente: Előzmények és a gyászünnepség lefolyása, in Jánosi Katalin – Sipos Levente (szerk.): *A temetés. 1989. június 16.*, Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2009, 15–16.

Őt korábban végezték ki. Szilágyi Józsefnek a perét elkülönítették, mert ő kétségbe vonta a bíróságnak a jogát, hogy ítélkezzen, az első tárgyaláson, amit még nem a halálos ítéletet hozó bíró tartott, hanem egy Radó nevű bíró, aki szívinfarktust kapott ezt követően.[222] Szilágyi József hihetetlenül keményen, karakánul kétségbe vonta a bíróság legitimitását, visszautasította a vádakat, és akkor a per szervezői, ennek az ördögi színjátéknak a szervezői megrémültek. Meg zavarta volna a pernek a menetét, ezért elkülönítették, és egy külön egynapos tárgyalással halálra ítélték, és rögtön utána kivégezték. Tehát eltávolították az útból ezt a gerinces, bátor embert. Ezért ő máshol volt eltemetve.[223]

És Losonczy Géza?

Losonczy Géza éhségsztrájkolt a börtönben, és mivel nem hagyta abba, ezért a kórházban kényszertáplálásnak vetették alá, és állítólag a csövet, amelyen keresztül etették, nem a nyelőcsövébe, hanem a légcsövébe vezették be, megfulladt, meghalt. Ő is máshova lett eltemetve, de a 301-es parcellában.[224] Pajcsics ezredesnek hívják, aki kinyomozta végül, hogy hol van, és viszonylag könnyen meg is találták, gyakorlatilag az

[222] 1958. február 5-én Radó Zoltán tanácsvezetésével kezdődött Nagy Imre és társai perének elsőfokú tárgyalása a bíróságon. A per halasztását követően Radó helyett Vida Ferenc folytatta az eljárást.

[223] Szilágyi Józsefet 1958. április 22-én halálra ítélték, 24-én kivégezték, és ugyanaznap temették el. Bővebben lásd *A per. Nagy Imre és társai 1958, 1989*, szerk. Dornbach Alajos, Kende Péter, Rainer M. János, Somlai Katalin, Budapest, 1956-os Intézet – Nagy Imre Alapítvány, 2008.

[224] Losonczy Gézát halála napján, 1957. december 21-én temették el a 301-es parcellában.

első vagy második kutatófúrás után nyomokra bukkantak. Kultúremberként viselkedett, azt kell mondanom. A későbbiek során a *Népszabadság*ban egy egész oldalas cikket is írt erről, meglehetősen tárgyilagosat.[225] A professzorok végezték az ásatást, valóban úgy nézett ki, mintha régészeti feltárás lett volna, és én magam is ott voltam fényképezőgéppel a kezemben. Kegyeleti okokból nem akartam fényképezni, hiszen ott voltak a hozzátartozók. Másrészt meg nagyon meg voltam rendülve, mert akkor én is halálra voltam ítélve, mikor Nagy Imréék kivégezték, testvéreimnek éreztem őket. Nagyon megrendült voltam. Régészeti alapossággal, finom kis porecsetekkel történt a feltárás, rendkívül szakszerűen, pontosan. Egy régi Remington írógépnél ült a titkárnő, és akkor ott diktáltak a professzorok. Az egész olyan volt, mintha egy túl bő képzeletű és nagyon messzire elmenő rendezőnek a művészi filmje lett volna. Abszurd volt az egész, és nekünk rettenetesen a húsunkba vágott, akik ott voltunk. És mindez azon a színtéren, ahonnan minket mindig elüldöztek, ahova lopva járhattunk csak ki, amelyik egy titkos kegyhelylyé alakult, 56-os szabadság-kegyhellyé. Ez félelmetes volt, és én meg is kérdeztem magamtól, hogy szabad-e nekem itt lennem. Szabad-e nekem itt lennem, amikor itt van Tari államtitkár, itt vannak a rendőrök, itt vannak a smasszerek. Egyedül a professzorok iránt éreztem testvériséget, mert ők rendkívül precízen, gondosan és nagy belső szeretettel és tisztelettel csinálták. Nagy dobozokat hoztak, rögtön betették a csontokat. Amikor Nagy Imre sírját föltárták, akkor kiderült, hogy

[225] 1993. október 28-i számában a *Népszabadság* részletet közölt Pajcsics Józsefnek a *Rendészeti Szemlé*ben közölt visszaemlékezéséből (vö. a 217. jegyzetet), erre utal itt Mécs Imre.

a cipője és a zoknija teljesen épen megmaradt, és ezekből kiálltak a lábszárcsontok. Félelmetes kép volt, hogy az emberből ennyi marad meg, de a műanyag megmarad. Aztán előkerült a koponyája, amit már benőttek a gyökerek, hihetetlen mélyre lehatoló gyökerek. Ami érdekes volt, amit nem tud az ember, hogy negyven centiméter magas koporsókra emlékszünk, és ezek bizony tizenöt centire összezsugorodnak. Az ember testének kilencvenöt százaléka vízmolekula. A porladás után a föld nyomása alatt egy vékony réteg. Akkor tudtam meg, hogy a temetőkben úgy szokták a parcellákat újra megnyitnyi, hogy ráhordanak még egy húsz-huszonöt centi földet, mert alul minden össze van préselve, és akkor már oda lehet temetni újból, és a szabványmélységet elérve nem fognak beleütközni az előző rétegbe. Ez nekem megdöbbentő volt fizikailag, hogy ez így van – porból vagy és porrá leszel, szól az ősi bibliai mondás, de itt aztán végig láttuk. Ott láttuk megrendülve Magyarország törvényes miniszterelnökének a koponyáját, és mondom, a lábszárcsontokat, amelyek az épen maradt cipőből kiálltak. Olyan volt, mintha ötszáz, ezer vagy kétezer évvel ezelőtti emberi maradványokat tártak volna föl a régészek. Megrendítő volt.

Említettem, hogy a TIB-nél kezdtem követelni azt, hogy további sírokat is tárjanak föl, mert közben már elindult egy ilyen suttogó propaganda, hogy megint csak a vezetőket, a bolsikat, a volt reformkomcsikat temetjük el, mi lesz az egyszerű felkelőkkel, mi lesz a munkásgyerekekkel. Szóval, követeltem írásban is, szóban is, hogy még legalább ugyanennyi ismeretlen katonát, felkelőt, akiknek pláne a közvélemény nem is ismeri a nevét, azokat is tárjuk fel. Azt Németh Miklósnak is eljuttattuk.

Mindezt hogy fogadták a TIB-en belül? És kívül, a kormány- és pártkörökben?

A TIB-en belül többen azt mondták, hogy nem szabad a húrt feszíteni, mert akkor még ez sem fog sikerülni – ilyen defenzív, óvatos mentalitások voltak. A TIB megbízta Erdélyi Tibort, aki rabtársunk volt, tizennyolc évre volt elítélve, hogy a temetés szervezésével közvetítsen az Igazságügyi Minisztérium felé. Mint később kiderült, Tibor ügynök volt, és – utólag a jelentésekből tudjuk – azt az utasítást kapta, hogy mindenáron biztosítsa azt, hogy csak a temetőn belül legyen a gyászszertartás és a temetés, és azt mindenáron próbálja megakadályozni, hogy a temetőn kívül is legyen megemlékezés. Ezt szervezte ő. Tragikomikusnak tűnik, hogy őt bíztuk meg, de mint gyakorló építészmérnök, városrendező, aki a börtönben szintén a belügyi tervezőirodában dolgozott, gyakorlott ember volt, ő kapta ezt a megbízatást. És itt fonódnak össze a dolgok az SZDSZ-szel. Az SZDSZ ügyvivői testületében én ezt többször előadtam. Volt 56-os tagozata természetesen az SZDSZ-nek is, az egész SZDSZ 56 szellemében fogant. Az ügyvivői testületben kértem, hogy hozzunk egy határozatot, amelyben követeljük azt, hogy a Parlamentnél legyenek felravatalozva a halottaink, és ne csak Nagy Imréék legyenek, hanem még hat-hét, nem prominens kivégzett személyiség, nemzeti hős, és a Parlamenttől a Hősök terére vonuljon a menet, és a Hősök terén legyen a búcsúztatás. Tehát felravatalozás, búcsúztatás, és utána kivinni a 301-es parcellába, ahol már szűkebb körben folyna a temetés – ez volt az elképzelés. Ezt a TIB-ben előadtam, ahol meglehetősen nagy ellenkezést váltott ki. Vitányi Iván bocsátotta

rendelkezésre a tárgyalások céljára a budai Vigadó helyiségét a TIB számára. Ott fölolvastam ezt a határozatot, amit az ügyvivői testülettel hozattam az előző napokban, és közöltem, hogy amennyiben a TIB ezt nem tudja támogatni, akkor ettől függetlenül mi meg fogjuk rendezni a Hősök terén. Nagyon határozottan adtam elő. Egész egyszerűen úgy éreztem, hogy itt nem engedhetünk. Nagyon messzire eljutottunk, nagyon sokat elértünk, de itt nem engedhetünk. Nem engedhetjük, hogy kisajátítsák a temetést, hogy elkenjék a dolgokat, és azt, hogy ne tegyék lehetővé a gyászoló közönségnek, hogy ebben részt vegyen, és hogy minimális politikai tartalma ne legyen a dolognak. Mindenképp van politikai tartalma. Akkor engem nagyon keményen lehurrogtak. Vásárhelyi azt mondta, hogy „Imre, azt akarod, hogy vér folyjon az utcán?" Többen, még olyanok is, akiket én bátraknak hittem. Például Nagy Elek, aki a csepeli munkástanács vezetője, nagyon kemény fickó volt, ő is azt mondta, hogy „Imre, vér fog folyni megint a pesti utcákon. Ezt akarod?" Én ott nagyon határozottan azt mondtam, hogy akkor mi meg fogjuk rendezni. Fölugrott akkor az Erdélyi, és vérvörös arccal, valami hihetetlen dühvel támadt nekem, hogy „itt már minden meg van szervezve, az egész apparátus, a rendőrség, az Igazságügyi Minisztérium biztosította, utat készítettek a 301-es parcellába, elvégzik a tereprendezést, minden egyebet, tribünöket készítenek, ez így már meg van szervezve, nem lehet itt az utolsó másfél hónapban ezt megváltoztatni".

Végül beletörődtek. Másnap az Andrássy úton a Hősök terétől kezdve elkezdték fölszedni a köveket – hogy ne lehessen fölvonulni. Erdélyi magatartása akkor szemet szúrt nekem – miért csinálja ezt a Tibor. És később

jöttem rá. Én kitartottam a követelésem mellett. Végül a Hősök tere maradt, és közben a hatalom és az óvatosabb duhajok közülünk elkezdtek mozgolódni, hogy ha a Hősök terén lesz, akkor tartsuk kézben az egészet. Ebbe beszállt Palmer amerikai nagykövet, a csokornyakkendős nagykövet – nekem nem volt akkor még csokornyakkendőm, szakállas voltam, ilyen forradalmár figura voltam, szakállas, bőrkabátos, határozott, erőteljes személy voltam. Mark Palmer, aki az időközben hazatért Krassó Gyuri leszerelésével foglalkozott, elment egy határig, sőt azon is túllépett, amit a diplomácia el szokott tűrni, de ő a jó ügy érdekében ezt megtette. És ezt Németh Miklósék sem kifogásolták. Érdekes volt, hogy korábban, ha egy nagykövet ennek a tizedét csinálja, amit Palmer, akkor már visszahívják. De most nem volt ilyen.

Az viszont az utolsó pillanatig kérdéses volt, hogy prominens nyugati magyar emigránsokat hazaengednek-e, kaphatnak-e beutazási engedélyt.

Németh Miklóssal tárgyaltunk erről, és ő salvus conductust adott azoknak, akik bármit cselekedtek. Tehát kormányfői garanciát adott. Ez a része rendben volt.

Tehát Méray Tibortól Király Bélán át...

Május vége felé volt, hogy fölhívtuk Pongrátz Gergelyt telefonon; aki elsírta magát, mikor hallotta a hangomat, teljesen meghatódott; mondtam neki, hogy a miniszterelnök személyesen adta a salvus conductust nektek, és gyertek haza a temetésre, mert ez egy nagy nemzeti esemény lesz. Elsírta magát, és utána megüzente,

hogy nem jön haza. Pongrátz megdöbbentett. Egyrészt meghatódtam, hogy elsírja magát, és utána meglepett, hogy hiába bizonygattam, hogy nem lesz bántódása, ő csak az Antall-kormány hivatalba lépése után tért haza. Rengeteg ilyen volt, nagyon sokat telefonáltunk, és akkor már valahogy teljesen szétszakadt az a félelem vagy akadályoztatás, ami volt korábban. A nagy ellenfél, a pártállam és annak képviseletében a kormány a partnerünkké válik, elébe megy a dolgoknak, és már nem akadályozza, hanem már a valódi akadályokra hivatkozik, és azokat bizonygatja.

A technikai akadályokra?

Igen, hogy nem tudnak több sírt azonosítani. Elég későn kezdődött meg az azonosítás.

Ezért is lett végül az a bizonyos hatodik üres koporsó?

Igen. Akkor követeltem – meg is adtam a neveket Angyal Pistától Bárány Jánoson keresztül Nagy Józsefig, akiket ismertem. Kértem, hogy őket is tárják föl. Akkor itt jött a hatodik koporsó, egy szimbolikus koporsó, és ígéretet tettek, hogy valamennyi sírt föl fogják tárni, és folytatták is az ez irányú munkát. Mint érdekességet mondom el, hogy mikor halálra voltunk ítélve, akkor ott az őrök elmondták, hogy hogyan zajlik a kivégzés, hogy a lábunkra rákötik a rabszámunkat, és arról tudnak azonosítani minket. Ezt elmondtam a professzoroknak. Volt ott egy kedves orvosnő, Susa Évának hívták, ma is dolgozik, antropológus – neki elmondtam, és ott találtak is ilyen kis tárcsákat, de arra nem a rabszám

volt beütve, hanem egy három- vagy négyjegyű szám. Ő derítette ki később, hogy ezek a számok a pénztári bizonylatkönyv sorszámai. A titkosszolgálatok feltárása során is kiderült, hogy az egyetlen komoly adminisztráció a pénzügyi adminisztráció volt. Tehát ez az egy, amit nagyon komolyan vett a rendszer. A pénztárkönyvek. És ott, ahol a pénztárkönyvben ezek a temetések be voltak írva, ott volt egy sorszám, és azzal egyezett ez meg. Susa Évának lehetett ezt köszönni, aki ennek utánajárt. Ez egy végső bizonyíték volt.

Rendkívül alaposan jártak el, fényképeket nagyítottak ki, azokat rávetítették a koponyára, az akkor ismert tudományos módszereket alkalmazták, a fogakat megnézték, és ha volt fogorvosi lelet, akkor azzal azonosították. Nagy Imre esetében például volt. Voltak, akiket százszázalékosan tudtak azonosítani, volt, akit kilencvenkilenc százalékosan. És később ugye aztán valamennyi sírt föltárták.

Közben részünkről is hihetetlen aktivitással folyt a pártépítés – elkoptatott szavak, nem fedik azt a valódi, élő működést, amikor az ország legkülönbözőbb területein alakultak meg szervezetek. Például a már említett körzeti orvos egy csapattal járta a kisvárosok és a nagyközségek orvosi rendelőit, és osztogatták a belépési nyilatkozatokat, az SZDSZ Elvi nyilatkozatát, és nagyon sok helyen alakult meg így az SZDSZ. Egy nagy, élő szervezés volt, és ezt az egész urbánus jellegünket próbáltuk országossá tenni, tehát hogy nem belvárosi, budapesti szerveződés vagyunk, hanem országos. Emlékszem rá, mikor többségbe kerültek a nem budapesti szervezetek, akkor az egy nagy cezúra volt, sőt megváltozott az SZDSZ alapszabálya, azontúl az ügyvivők felét a vidékiek közül kell megválasztani, és

a felét a budapestiek közül. Ez már egy nagy haladvány volt, hogy így mondjam.

A „belvárosi gettóból"...

Amibe be akartak szorítani. Visszatérve: előző év november végétől a Nagy Imre-temetésig hatalmas szervezőmunkát végeztünk. Itt vannak a naptáraim és a feljegyzéseim: volt, hogy egy napon két helyre mentünk vidékre. Vagy az egyik nap Szegeden voltunk, másik nap Sopronba mentünk. Nagyon nagy volt az aktivitás. Közben vannak feljegyzéseim a szakmai munkámról is. Azt kell mondani, pezsegtünk, égtünk, és megint valahogy azt az 56-os szelet éreztem. A börtönben mondta Bibó István, hogy „az volt a jó 56-ban, hogy nem kellett senkit instruálni". Itt is csak egy kicsit koordinálni kellett, eligazítani, muníciót adni, papírokat írni, összehozni embereket – valahogy a levegőben volt, hogy valamit tehetünk. De abban egyáltalán nem voltunk biztosak, hogy sikeresek lehetünk. A Moloch megvolt még, a nemzetközi helyzetet egyáltalán nem lehetett látni. Azt éreztük, hogy mi a belső függetlenségünket talán ki tudjuk vívni, ha most nagyon következetesek vagyunk, és ha nagyon összefogunk – én ezt éreztem. Nem szabad senkit a hajóból kiszorítani, hanem igenis mindenkivel össze kell fognunk. És meglepő volt az apparátus segítőkészsége, amire egy kicsit gyanakodtunk is.

Mármint a kommunista pártapparátusé?

Nem a kommunista, hanem az állampárté. Itt megint egy rövid okfejtést kell tennem, hogy én a kommunista szót a lehető legritkábban használtam. Én nem

kommunistákról beszéltem, hanem állampártról beszéltem, pártállamról, bolsevikokról beszéltem, szovjet ügynökökről beszéltem. És tettem ezt azért, mert a kivégzett barátaim közül jó páran voltak, akik kommunistának vallották magukat. Kommunisták voltak a maguk szellemisége szerint, a maguk vágyai, elképzelései szerint. Én az ő emléküket védtem – mindig, hogyha a kommunista szót kimondtam, ők jutóttak eszembe, meg Donáth Ferenc jutott eszembe, meg Angyal István, meg Nagy Imre, meg Lengyel József jutott eszembe. Akik az életüket áldozták, és akik komolyan hittek bizonyos eszmékben, amelyekről kiderült, hogy hamisak, vagy részben kiderült, hogy hamisak, vagy torz volt a végrehajtásuk, vagy fedőideológiaként szolgáltak diktatúrák számára, és a diktatúráknak az automatikája és természetrajza szerint fedőideológiák mögé bújtak. Akár az inkvizícióról beszélünk, akár nemzetiszocializmusról beszélünk, akár fasizmusról, akár bolsevizmusról, mindig arról van szó, hogy iszonyatos hatalomvágyó emberek le akarják győzni mások akaratát. Ezt nemcsak ma látom így, hanem akkor is így láttam. De ezt sokan nem értették meg. Most is – hogy a mába ugorjunk – rettenetesen irritál engem, hogy szocialista rendszerről beszélnek, hogy a kádári rendszer szocialista rendszer volt. Nem igaz. Fedőideológia volt, manírok voltak, szocialisztikus manírok, de valójában egy kegyetlen és elslamposodó diktatúráról van szó. Vigyázzunk a fogalmakkal. Én mindig a szemébe kívánok nézni a virtuális Angyal Istvánnak, és a bennem élő emlékezetének, meg a többieknek is. Azért mondom, beszéljünk csak pártállamról és diktatúráról. Én ezt nem tudom elfelejteni. Elég sok gyalázkodást kapok ezért a mentalitásért, elég a blogokat megnézni,

de én ebből nem engedek. Mert ahogy a kilenc hónap alatt minden éjszaka nyugodtan és lelki békében aludtam, én továbbra is így szeretnék.

Lendüljünk neki a temetés közvetlen előkészületeinek és magának a nagy napnak.

A kerekasztal-tárgyalások március táján megindultak, és közben már nagy erővel készült *A rendszerváltás programja*. Márciusra el is készült a *Kék könyv*. Nagy belső viták voltak, és végül az egészet a Göncz Árpi stilizálta át, a különböző szerzők által vezényelt vagy fogalmazott részeket, és egységes formába öntötte. Ma is élvezet olvasni, és valóban, a rendszerváltásnak szinte ez lett a menetrendje.

Közben folytak a belső megbeszélések arról, hogy kik mondjanak beszédeket, kiket hívjunk meg a temetésre, és kiket tanácsoljunk el a temetéstől. A beszédeknél cél volt az, hogy minden területet valaki képviseljen, és ne legyen túl sok beszéd. Ennek során szétosztottuk, hogy lesznek, akik a temetőben beszélnek, a sírok közelében, és lesznek, akik az akkor már általunk fixen követelt Hősök terén beszélnek. A Hősök tere látványtervezésével Rajk Lacit bíztuk meg, Bachman Gáborral együtt.[226] Elég sokan jelezték, hogy haza fognak jönni, és így alakult ki, hogy a főbb beszédeket kik mondják – Vásárhelyi Miklós egy rövid megnyitót fog mondani, Göncz Árpád egy előszószerűt, a Nagy-budapesti Központi Munkástanács vezetője, Rácz Sándor fog beszédet mondani. Király Béla jelentkezett, hogy haza fog jönni – ő volt a Nemzetőrség főparancsnoka. Méray

[226] Vö. Rajk László: *A tér tágassága*, id. kiad., 327 skk.

Tibor a temetőben beszél. Ő volt, aki az első Nagy Imre-könyvet megírta,[227] és Nagy Imrének a munkatársa volt. Én a halálraítéltek nevében beszélek a Hősök terén. Fónay Jenő is a temetőben beszélt. Zimányi Tibor a recskiek nevében, mert nemcsak 56-ról, hanem az 56-ot megelőző terrorról is meg kellett emlékezni. Akkor merült fel, hogy a fiatalságot is képviselje valaki. Fura módon a később szélsőjobbra csúszott Csurka István javasolta, hogy a Fidesztől kérjünk fel valakit. Fölmerült, hogy Fodor Gábort vagy Orbán Viktort kérjük fel. Hozzá kell tennem, hogy ekkor már az Ellenzéki Kerekasztalon Orbán is és Fodor Gábor is ott volt. A Fideszt kértük fel, hogy jelöljön ki valakit, de mi inkább a Fodorra gondoltunk. Tekintettel, hogy június 16-a előtt nem sokkal egy Nagy Imre-emléktáblát avattunk föl Antall Józseffel és Fodor Gáborral a Fő utcai börtön oldalán, azon a téren, amit később Nagy Imréről neveztek el, ezért a Fidesz vezetése, ahogy akkor hallottam, Orbán mellett döntött, és ezt Fodor Gabi is elfogadta, mondván, hogy ő egy komoly beszédet mondott a Fő utcában. Még korábban elindult az Inconnu művészcsoport részéről egy kezdeményezés, hogy jó lenne kopjafákat elhelyezni a 301-es parcellába. Ez komoly megfontolást igényelt, hiszen általában a temetőkben a sírokra vallási jelképeket szoktak helyezni. A 301-es parcellában nyugvó forradalmárok között mindenféle vallású volt, és voltak, akik nem voltak vallásosak. Tehát kellett találni valami olyan szimbólumrendszert, amiben közösek voltak. Erre volt nagyon jó volt a kopjafa, ami régi magyar emlék, és ami nem jelzi azt, hogy milyen a vallási kötöttsége az illetőnek, de

[227] Méray Tibor: *Nagy Imre élete és halála*, München, Griff, 1978.

közös, mert magyar motívumról van szó, a magyar szabadságról van szó, amiért az életüket adták, és ez egy olyan egyszerű művészeti megjelenés, amit el tudnak fogadni az emberek. Az Inconnu csoport megtette a felajánlását, de nagyon sokan kifogásolták, idegenkedtek ettől, másrészt elég sok pénzbe került. Akkor azt mondtam nekik, hogy én nagyon jónak tartom és fölvállalom ezt az elgondolást, és így nehéz töviseket húzunk ki ebből a kérdésből. Akkor még a kopjafák eléggé újdonságnak számítottak itt Magyarországon.[228]

Ráadásul volt egy erdélyi konnotációjuk...

Igen, Erdély, ahol ez szokásos. És egy évvel azelőtt volt az Erdély-tüntetés. Minden szempontból olyan hangulati elemnek éreztem ezt, amely kifejező, és ennek a rettenetes területnek a kopárságát is föloldja. A TIB-en belül is nagy viták voltak, a TIB nem akarta ezt. Vásárhelyit sikerült rábeszélni, és ketten írtunk egy pénzkérő levelet, amit több száz vagy ezer példányban szétküldtünk a világon mindenfelé. Megírtuk benne, hogy ez egy közös szimbólumrendszer lenne, és egy művészcsoport, amelyiknek jelentős ellenzéki tevékenysége van, ezt elkezdené készíteni. Ezt szét is küldtük, és elég sok pénz összegyűlt, Molnár Tamásék pedig már elkezdték készíteni a kopjafákat, bevontak más művészeket is, fafaragókat, asztalosokat. Több száz kopjafáról volt szó, amely a kivégzettek akkori becsült számának felelt meg. És el is kezdték a fölállítását, ahogy érkeztek be a pénzek. Elég sokba kerültek, sok költséggel járt, a művészek nagy lelkesedéssel készítették, és

[228] Vö. Rajk László párizsi Nagy Imre-emlékművének történetét. Rajk László: *i. m.*, 290 skk.

ahány kopjafa, annyiféle lett, tehát nem sorozatban készítették. Elkezdték elhelyezni a kopjafákat, és ezzel az egész terület arculatot kapott. Annyi pénz összegyűlt, ami többszörösen fedezte a kopjafaakciót, és egy sajtóértekezletet tartottunk a budai Vigadóban, a Corvin téren, és ott ez is szóba került. És ott volt a másik kérdéskör, amiről ott beszéltünk, hogy kik vegyenek, vehetnek részt az újratemetésen. Mindenkit hívtunk, magánemberként bárkit, aki tiszteli a halottainkat, és tiszteli azt, amiért meghaltak. Ezen a sajtóértekezleten mondtam azt, hogy nagyon határozottan kérjük azokat, akik bármilyen módon részt vettek a megtorlás irányításában, és akik döntöttek Nagy Imréék és az ott fekvők kivégzéséről, azok semmiképp se jöjjenek el. Például mindazok, akik a Politikai Bizottság, a Központi Bizottság tagjai, tisztségviselői voltak, azok ne jöjjenek el, még ha olyan, számunkra tiszteletreméltó személyekről is van szó, mint Nyers Rezső. Voltak olyan tagjai az állampárt vezetőségének, akik, amikor Kádár felszólította őket, hogy aki nem tudja vállalni a megtorlást és Nagy Imréék felelősségre vonását, az inkább most mondjon le: két személy volt, aki ezt megtette,[229] mondtam, hogy őket tisztelettel várjuk.

Viszont a kormánytagok, az egyház képviselete és más notabilitások ott voltak, méghozzá kiemelt helyeken, és ott nyüzsgött még sok mindenki, akiket el kellett hárítani. Például hogy pártok ne képviseltessék magukat.

[229] Gyenes Antalt és Köböl Józsefet felmentették központi bizottsági tagságuk alól, és megrovásban részesítették, mert nem támogatták a Nagy Imre és társai elleni eljárást.

Kizárólag civil szervezetek képviseltethették magukat. A hangsúly azon volt, hogy ez egy személyes gyászban való részvétel, és mindenki lehetőleg hozzon egy szál virágot. Amikor erről volt szó, akkor a kopjafákról is beszéltem, arról, hogy milyen sokan rezonáltak erre, ezt köszönjük szépen, és azt kértem a kopjafákat létrehozó művészcsoporttól, amelynek szintén megköszöntem a munkáját, hogy a fennmaradó összeget a kivégzettek hozzátartozóinak a támogatására létrehozandó alapnak adják. Emiatt rettenetesen megharagudtak rám Molnár Tamásék, mert belenyúltam abba a pénzbe, amit végeredményben a Vásárhelyivel ketten tarháltunk össze, és mondom, jóval több volt, többszöröse volt, amibe kerültek a kopjafák a tiszteletdíjakkal együtt, és azt kértem, hogy ezt a kivégzettek hozzátartozói kapják meg. Azóta a Molnár folyamatosan gyűlölködik velem. Ezt is el kell mondani az utókor számára.

Más dolgok is voltak. Két zeneszerző is küldött opust, hogy szeretné, hogyha gyászzeneként elhangozna. Leszavazta a TIB. A temetőben való felszólalásokkal szemben semmilyen korlátot nem vezettünk be. Méray Tibor ezzel hihetetlenül visszaélt, egyórás beszédet mondott. Kibuggyant belőle, pedig neki volt publikációs lehetősége Párizsban, az *Irodalmi Újság*on keresztül, és azért ugye itthon meg volt a sok ötvenhatos, aki némaságra volt ítélve harminc éven át.

A kormánytagok is ajánlkoztak, hogy jelen lehessenek?

Ajánlkoztak, és diszkréten megkérdezték, hogy volna-e kifogásunk az ellen, hogy beszédet mondjanak, például Németh Miklós vagy Pozsgay – ugye ő jelentette be,

hogy nem ellenforradalom volt, hanem népfelkelés. Elég nagy tolongás volt. Nem engedtünk.

Ahogy a hazai egyházfők köréből is a Magyar Katolikus Püspöki Kartól kezdve Schweitzer József főrabbiig mindenki.

De például Schweitzer főrabbival szemben természetesen nem volt kifogásunk, és a kivégzettek közt egy sor zsidó ember volt.

Vallásos zsidók is voltak?

Vallásos zsidók is voltak. Volt olyan kikeresztelkedett zsidó, aki aktív katolikus volt, és az Újpesti Nemzeti Bizottmány elnöke és a katolikus egyházközség világi vezetője. Úgy éreztük, hogy igazi nagy ökumené alakult ki, a forradalom ökumenéje. És mindenki, aki a forradalomért adta az életét, az kvázi a mi mártírunk, a mi szentünk volt, és nem lehetett engedni, hogy bárki is kisajátítsa, de minden egyházat odaengedtünk, amelyik tisztességes módon részt kívánt venni. Teljes harmóniában zajlott a sírok megáldása és a szertartások, nem hallottam semmiféle panaszt erre vonatkozóan. A szervezésbe bevontuk az MDF-et, és az MDF biztosította a rendet. Lezsák vezette, és a nemrég meghalt Dragon Pali. Ők ketten szervezték ezt. A rendőrség olyan utasítást kapott, hogy diszkréten, abszolút nem látható módon legyen jelen. A III-as ügyosztályról tudjuk, hogy százas nagyságrendű ügynököt vezényeltek ki.[230]

[230] Húsz évvel később a *Magyar Nemzet* részletes tényfeltáró cikket és hosszú névlistát közölt az 1989. június 16-i újratemetés állambiztonsági készültségéről az ÁBTL adatai, az 1956-os Intézet és Kenedi János

Téged utólag meglepett, amikor ez kiderült?

Azt, hogy titkos ügynököket vezényeltek ki, azt egyáltalán nem tartottam normálisnak. Azt, hogy a kormány a rendelkezésre álló eszközökkel biztosítani akarta az esemény zavartalanságát, az rendben volt. Azt nem tudhatjuk, hogy egy esetleges népmegmozdulással szemben mit tettek volna.

Volt netán egy vészforgatókönyvük erre az esetre?

Nem tudok erről. Arról tudok, hogy a környező házak tetőrészeit ellenőrzés alá vonták, voltak, ahol mesterlövészeket helyeztek el, hogy ha bármilyen támadás vagy provokáció érné a temetést, azt elhárítsák. És erről az összekötőket mindig értesítették.

Mit gondolsz utólag Kenedi János könyvéről, a temetéssel kapcsolatos III/III-as anyagokról?[231] Milyen hatással volt ez rád?

Az egész ügynökkérdés ott vetődött föl először, mert amíg mondjuk a mesterlövészek elhelyezésével, a szokásos rendőri intézkedésekkel lényegében egyetértettem, amit egy felelős kormánynak kellett tennie, addig az ügynökök elfogadhatatlanok voltak. Nemcsak ott, hanem a személyemre vonatkozó III/III-as anyagokban is találkoztam azzal, hogy ügynökök kaptak megbízást,

korábbi kutatásai alapján. Lásd Laczik Erika: Kétszáz ügynök az emlékező tömegben, *Magyar Nemzet*, 2009. június 22.

[231] Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban*, II, Budapest, Magvető, 1996, 183–411.

hogy próbálják megszerezni a beszédemnek a szövegét. Már csak azért sem tudták megszerezni, mert előző este írtam, de különben sem adtam volna ki a kezemből. De még a Politikai Bizottság ülésén is felmerült a kérdés, hogy vajon milyen uszító beszédek lesznek, és hogy lehetne ezeket megtudni. A TIB vezetése és hetven százalékban a tagsága is óvatos volt. Én voltam a legradikálisabb. De én magamat kiegyensúlyozott személyiségnek tartottam. Bennem az is ott volt, hogy nekünk előbbre kell néznünk, olyasmiket kell meghirdetnünk, amiket el akarunk érni, tehát szabad, független, demokratikus Magyarországot. Ennek érdekében nagyon fontos mérföldkő, ami holnap lesz. Nagyon korán fölébredtem reggel, hajnalban, ami nálam ritkaság, és elkezdtem szorongani. Elkezdtem szorongani, hogy mi lesz. Ugye az egyik nem jelentéktelen szervezője és mozgatója voltam az egésznek, és mondom, úristen, mit engedünk most ki a palackból? Rendkívül sok elfojtott érzelmet, rendkívül sok feszültséget, rendkívül sok vágyat, és rengeteg embert hívtunk oda, mi lesz akkor, hogyha ott forrófejűek valamit csinálnak? Krassó Gyuritól kezdve végig, Dénes Jánosig. Ki tudja? A másik, hogy mi lesz akkor, hogyha a szélsőbalosok nem tudnak belenyugodni az átmenetbe, és föllázadnak a mérsékelt állami vezetőkkel szemben?

Például a munkásőrség vagy bárki más.

A munkásőrség lefegyverzéséről nem tudtunk, illetve nem vettük komolyan, hogy a honvédség irányításával a lefegyverzés megkezdődött. De igazán nem bíztunk a honvédségben sem. Minden egyenruhással szemben fenntartásaink voltak. Nem lehetett katonatiszt más,

csak aki párttag volt. Katonatisztek egyházi házasságot nem köthettek. Szóval, nem volt meg az, amit később már világosan láttam, mint a Honvédelmi Bizottság elnöke, hogy azért sokkal árnyaltabb a kép. Akkor úgy éreztük, hogy a rendőrség, katonaság a párt közvetlen irányítása alatt van, és itt bármi lehet.

Németh Miklósékkal meg a temetést biztosító rendőri vezetőkkel folytatott előzetes tárgyalások során nem jött szóba, hogy ők szavatolják, hogy semmiféle provokáció nem lesz, például a munkásőrség részéről?

Érdekes módon a szakértő rendőr ezredesek közül azok, akik korábban a mi megveretésünket szervezték – ők voltak azok, akik lebeszélték Németh Miklóst, hogy az egész nagy temetési ünnepség a temetőben legyen, hogy ott nem lehet a rendet fönntartani, nem lehet adott esetben kézben tartani. Végső soron a kormány belement, hogy a Hősök terén legyen. Szóval, én tele voltam szorongással, ezek mind átfutottak a fejemen, és az, hogy itt a hatalmi harc nem dőlt el egyáltalán. Tehát a józanok, a fontolva haladók és a szélsőségesek között nem tisztázódtak a dolgok, lehetnek provokatőrök. Eszembe jutott, hogy 56. október 23-án ugyanez volt a problémánk, és azért kellett karonfogva mennünk tízesével, ami egy gyönyörű szimbólummá nemesedett, de valójában biztonsági okokból javasolta Marián István, hogy ne furakodjanak közénk a provokátorok. Hiszen egy olyan elvetemült hatalommal álltunk szemben akkor is, amely nem válogatott az eszközökben. Ugyanezt éreztük. Azért 89-ben még hatvanezer munkásőr volt aktív szolgálatban,

körülbelül száznyolcvan-kétszázezer nyugdíjas munkásőr tarthatta otthon a fegyverét. A későbbi hivatalos dokumentumokból is tájékozódva, meg két tábornoknak a személyes elmondása alapján is tudom, a honvédség vezetését bízták meg, hogy diszkréten, de nagyon erélyesen szervezzék meg a munkásőrség fegyvereinek begyűjtését, illetve a fegyverraktárak védelmét, hogy ne férjenek hozzá. Ungvár Gyula tábornok volt ezzel megbízva, aki ezt nekem később, mikor a Honvédelmi Bizottság elnöke voltam, elmondta. Meg – utólag látva, nem június 16-án hajnalban – a munkásőrség ugyanúgy elhájasodott, elslamposodott, mint maga a rendszer. Tény az – így utólag megtudva –, hogy sokkal kisebb ellenállásba ütközött a fegyverbegyűjtés végrehajtása. De akkor reggel ezt nem tudtam. – Mi történik itt, mit fogok csinálni? Ezért felelek, elsősorban önmagam előtt – meg a kivégzett társaimnak az emléke, szellemisége előtt. Ez a szorongás élt bennem a legerősebben. Elég korán elindultam otthonról.

Egyedül? Fruzsi nem tartott veled?

Kisgyerekeink voltak, otthon kellett maradnia. Szívesen jött volna velem, de nem tudtuk megoldani.

Egész nap egyedül voltál?

Lényegében egyedül voltam. Már kora délelőtt megindultak az emberek a térre: hihetetlen méltósággal igen nagy számú ember vitt virágot, tette le a koporsók elé. Az egésznek hihetetlenül fennkölt hangulata volt. Közben két kiváló színművész – Mensáros László és Darvas Iván – a kivégzettek névsorát olvasta. Nagyon méltóságteljesen olvasták föl, és kopogtak a szavak, és kopogtak az életkorok, és kopogtak a foglalkozások: munkás, mezőgazdasági dolgozó, gépmunkás, és így tovább. Fiatalok, huszonegy éves, huszonhárom éves, tizennyolc éves... Nagy Imre volt talán a legidősebb a maga hatvankét évével. Többször megismételték, ez végig folyt a téren, és később a temetőben is. A szervezés jó volt. Gondoskodni kellett arról, hogy csoportosan is jöhessenek, részt vehessenek a TIB különböző vidéki szervezetei.

Táblát senki nem hordott.

Ott nem volt tábla. Koszorúk, virágok voltak. A Műcsarnok előtt volt néhány sor ülőhely. Elég korán kimentem a térre, a Műcsarnokban gyülekeztünk, ott kaptunk karszalagot (nemzeti színűt, közepén lyukkal), amit fölvettünk a rendezőkkel, és ott beszéltük meg a dolgokat. Még akkor sem lehetett tudni pontosan, hogy ki miről fog beszélni.

Neked már a zsebedben volt a beszéded?

Én leírtam, éppen azért, mert nagyon fontos volt, és különböző üzeneteket is elhelyeztem benne, mert én is éreztem azt, hogy ez egy korszakváltó nagy pillanat, és ezt a beszédemben is éreztettem. Ugyanakkor ez egy gyásznap is, amikor temetetlen halottainkat, akiket évtizedekig nem temethettünk el, csak a szívünkben gyászolhattunk, most eltemetjük. Ugyanakkor egy korszakváltás napja, mikor egy eleve rossz, bukott, gyalázatos rendszert temetünk, és egy újnak a mérföldköve, egy új világnak, szabad, független, demokratikus

világnak, amiért ezek az emberek meghaltak. Nézzenek magukba az emberek – a beszédemben ezt meglepően jól összefoglaltam. Kitértem ott arra, hogy 83-ban Péterfi Miklós temetésén reményemet fejeztem ki, hogy a történelem csavarmenete kiássa eltemetett igazságainkat (ezért kaptam rendőrhatósági figyelmeztetést, izgatásért eljárást indítottak ellenem), és azt is beleszőttem a beszédembe, hogy a történelem kiásta eltemetett igazságainkat, és forradalmunk a helyére került, és bízunk abban, hogy a Szovjetunió magára ébredő népei fogják elítélni a Szovjetuniónak az agresszióját és beavatkozását. Ez egyébként elég kemény mondat volt, talán az egyik legkeményebb az ott elhangzottak közül, ami a Szovjetuniónak a felbomlását vizionálta. Amikor rá három évre Jelcin elnök a magyar parlamentben megjelent, és beszédet mondott, és megkövette a magyar népet az 56-os agresszióért, akkor eszembe jutottak ezek a szavak, hogy bizony, beteljesült az, amit ott kívántam, és amit ott megjósoltam. Mivel már korábban is követeltem, hogy további kivégzettek neve, személyisége legalább szimbolikusan jelenjen meg, ezért ott hangosan, az összegyűlt gyászolókkal Nagy Imréék nevén kívül Angyal Istvánnak, Bárány Jánosnak és másoknak a neveit együtt elmondtuk.

Úgy éreztem, hogy nem lehet itt a szokásos polgári temetések merev, formális szabályait követni, hanem itt sokkal többről van szó, és nekünk valami közösséggé kell válnunk. Ezért kértem, hogy az emberek fogják meg egymás kezét. Először nem értették. Háromszor megismételtem: fogjátok meg egymás kezét, fogjátok meg egymás kezét, úgy, mint 56-ban, amikor összekaroltunk. Itt két dologra is emlékeztettem: egyrészt, hogy 56-ban a műegyetemről úgy indultunk el,

hogy tízesével összekaroltunk, másrészt pedig, hogy az utóbbi évtizedben a Zugligeti templomban úgy mondtuk el a Miatyánkot, hogy megfogtuk egymás kezét, ezt az ottani plébános, Kozma Imre atya vezette be. Tulajdonképpen innen vettem én a gondolatot, mert ott is éreztem, hogy a misének a merev, elmerevült és évszázadokon át elformalizálódott életébe érzelmeket vitt, hiszen valamikor a mise az egy agapé volt. A mise részei még követik az ősegyházban, a katakombákban, a titkos gyülekezőhelyeken vagy az egyéb helyeken összegyűlő híveknek a szertartássá merevedett, valóságos életét. Tehát, hogy mindenki otthonról elhozta azt az ételt, amit tudott, hogy együtt költsék el, és hogy a szegényeknek odaadják. Ez a felajánlás. Ebbe pontosan beleillett az, hogy fogjuk meg egymás kezét. A templomban éreztem, hogy ezzel igazi közösséggé váltunk. Még korábban láttam egy dokumentumfilmet Martin Luther Kingről, aki egy néger evangéliumi közösségnek volt a pásztora, és ott is egész testtel, tánccal imádkoztak, és megfogták egymás kezét. Úgy gondoltam, hogy amikor egy ilyen nagy nap van, amikor tényleg annyiféle embernek a mártíriumára kell emlékeznünk, akkor át kell lépnünk a merev szabályokon. Legnagyobb örömömre megtörtént, fentről nézve fantasztikus volt. Rajk Lacinak az extravagáns, vasból készült szószékén néztem, és boldogan láttam azt, hogy az emberek kezdik megfogni egymás kezét. Ha megnézed az akkori tévéfelvételt, akkor lehet látni, hogy ráközelítettek az egymást fogó kezekre.

Ott álltam én is, elveszve a sokaságban, s magam is megfogtam a mellettem állók kezét.

Láttam, hogy hullámzott az egész, és eufóriás öröm vett rajtam erőt, hogy most váltunk igazán közösséggé. Ez egy gyászoló gyülekezet. És mondom, „kiáltsuk együtt: Nagy Imre" – és akkor: „Nagy Imre" – végigkiáltottuk. „És megfogadjuk, hogy a forradalom örökségét megvalósítjuk" – és akkor fölmerült bennem, hogy mondjuk azt, amit akkor, hogy „Éljen a független, szabad Magyarország!" Akkor ugye a Petőfi versét kicsit megfordítva, hogy „rabok többé nem leszünk". Nem tovább, hanem többé. Mondhatom, utána kaptam a Kis Jánoséktól meg a Harasztitól, hogy micsoda teátrális dolog volt...

Hogy szabadtéri templomot csináltál te a Hősök teréből...

Arra nem jöttek rá. De az isten szerelmére, nyolcvan embert végeztek ki azalatt, míg ott voltam. Abból a kétszáznegyvenből nyolcvanat. Nyolcvannal abszolút közös sorsunk volt, ugyanazt a levegőt szívtuk, átéltem, mikor az utolsó pillanatukat élik a bitófán, az utolsó kiáltásaikat. Ennyit meg kellett tennem, hogy azok, akik a legközelebb álltak hozzám, hogy azoknak a nevét ott elkiáltassam. Nem érdekelt, hogy mit mondanak a liberális társaim, megmondom őszintén.

Utólag megtudtuk, hogy a tömegben a több száz kivezényelt ügynök és tiszt között volt egy derék őrnagy, Végvári Józsefnek hívták, aki elmondta, hogy amikor ott volt a téren szolgálatban, és én fölszólítottam, hogy mindenki fogja meg a mellette lévő kezét, akkor megrémült, hogy most észre fogják venni, hogy ő nem ide tartozik, hogy itt baj lesz, lelepleződik. És nem tudta, hogy mit csináljon. Jobbról-balról megragadták a

kezét, és akkor indult meg benne valami, hogy most ő hova tartozik. Ide tartozik-e, ezek közé az emberek közé, vagy nem? Ezek után pár hónappal később keresztette meg Roszik Gábor evangélikus lelkészt, megnézte, hogy nincs-e kartonja, meggyőződött róla, hogy nincs. Őhozzá ment el, és neki mondta el év vége felé, hogy mire készül, ez volt aztán a Dunagate-ügy.[232]

A beszédemben volt még egy mondatom, hogy akkoriban már nagyon sok szirénhangot hallottunk, hogy kezet kellene nyújtani ellenfeleinknek és azoknak az MSZMP-n belüli progresszív elemeknek, akik szintén demokratikus Magyarországot akarnak. Ezek bizony akkor még nagyon koraiak voltak. Erre kívántam üzenni, hogy „sokan beszélnek ma kéznyújtásról, de kezet nyújtani csak a teljesen szabadon választott parlamentben fogunk". Ez igazi politikai üzenet volt, és úgy gondoltam, hogy a kivégzett társaim is ezt akarnák. Nincs picsi-pacsi, nincs. Ott hajlandó vagyok kezet fogni. Én tulajdonképpen boldogan kászálódtam le onnan, mert elhangzottak a nevek, ígéreteket tettünk, és egy kicsit a gyászoló közönséget közelebb hoztam a halottakhoz.

Én is így éreztem ott.

Valóban egy hatalmas cezúra volt, és az én beszédem hatására valahogy ott ez a körülbelül két-háromszázezres közönség kezdett átforrósodni, átmelegedni. Előttem szólalt föl Rácz Sándor, a Nagy-budapesti Munkástanács elnöke, igazi, hiteles forradalmár, igazi, faluról, nagyon alacsonyról jött munkásember, aki két fiatalt, egy fiút és egy lányt vitt fel magával az előbb említett

[232] Lásd a 202. jegyzetet.

szószékre, és ott elénekelték a *Boldogasszony anyánkat*, ami egy nagyon szép népének, a májusi litániákon szokták énekelni. Igaz, hogy katolikus templomokban. Sándor gyerekkorának egy szép emléke volt, mint ahogy az enyém is. Utána jött az én beszédem, ahol gyászoltuk a halott társainkat, megfogtuk egymás kezét, és a végén hangosan elmondtuk a neveiket, tíztizenkét nevet, és fogadalmat tettünk.

Majd utánunk jött egy szakállas, jó kiállású fiatalember, Orbán Viktor, aki a mai fiatalság nevében beszélt. Ő tulajdonképpen egy aktuálpolitikai beszédet mondott, ahol csak díszletet jelentettek a koporsók, a halottak és az ő számára régen történt forradalomnak az eseményei. Azt mondta, hogy a hatodik koporsóban az ő sorsuk is benne van, amelyet az előző rendszer megnehezített, és amelynek a terheit sokáig kell vinniük. A szovjet csapatok kivonulásának „követelése" hamis volt, hiszen már javában vonultak ki, és ez köztudott volt.[233] Később egyértelművé vált, hogy saját politikai karrierjét akarta itt beindítani, a halottaink koporsóján és a mi hátunkon.

Este fogadás volt a budai Vigadóban, a Corvin téren. Ott sok külföldről hazajött ötvenhatossal beszélgettünk. Az egésznek nagyon jó volt a hangulata, és úgy éreztük, hogy valóban határhoz értünk, és boldog voltam és boldogok voltunk, hogy a magyar nép ilyen bölcs, ilyen mértéktartó, és ilyen nemesen tudta ezt a nagy történelmi eseményt végigélni. Hihetetlenül jó érzés volt, hogy ennyi feszültség föloldása után, végeredményben a szabadság kapujában, egyetlenegy durva

[233] 1989 májusában már részleges szovjet csapatkivonásra került sor, döntően a veszprémi páncélos hadosztályt vonták ki. A teljes kivonásról 1990 márciusában született formális megegyezés.

inzultus nem volt, egyetlenegy pofon sem csattant. Azt kell mondani, hogy boldogan feküdtem le és aludtam el egy nagyon hosszú, nagyon fárasztó, nagyon eredményes nap után.

Másnap folytatódott az élet, folytatódtak a kerekasztal-tárgyalások, ahol minden pillanatban résen kellett lennünk, mert a hatalom nagyon erős volt, a hatalom nagyon dörzsölt volt, és rengeteg eszköze, módja volt arra, hogy ellehetetlenítse a mi sokszor naiv, de mindenképpen tiszta, egyenes és becsületes követeléseinket. Azért a másik oldal sem volt egységes, és nem tudtuk ugyan kitapintani, de éreztük, hogy az a sziklaszilárd erőszakszövetség, ami jellemezte a hatalmat és a pártállamot, az bizony meglazult, megrogyott. Megindultak az Ellenzéki Kerekasztal és a hatalom közötti tárgyalások. Ott is több kör zajlott le. A hatalom, aminek nagy gyakorlata volt ilyen ügyekben, megpróbálta fölhígítani, föllazítani a mi oldalunkat. Volt ilyen áldemokratikus elképzelésük, hogy vonjunk be különböző létező szervezeteket a Magyar Nők Demokratikus Szövetségétől kezdve – viccesen mondtuk – a bélyeggyűjtők szövetségéig, szakszervezeteket és egyebeket, és legyen egy nagy-nagy kerekasztal, ahol az ősi cigány vicc szerint „egy cigány, egy pápa" ülne. A kereszténydemokraták, akik később kezdtek szerveződni, ők is bejelentették, hogy részt akarnak venni a Kerekasztal munkájában. Én ebben – és nem csak én voltam így – a hatalom manipulációját láttam, hogy kezdik fölbiztatni az eddig csöndben lévő, nem jelentkező, bátortalan vagy gyáva különböző kvázi szervezeteket, hogy jelentkezzenek be, hogy minél jobban fölhígítsák a mi oldalunkat. Mi meg azt akartunk, hogy világos képlet legyen: egyik oldalon állunk mi, akik demokratizálni

akarjuk az országot, a másik oldalon pedig a hatalom. A hatalom, mint olyan, amelynek át kell adnia a hatalmat, meg kell mérettetnie magát. Világos képlet.

Folytak a tárgyalások, két megbízottat választott az Ellenzéki Kerekasztal. Az egyik Tölgyessy Péter volt, a másik Sólyom László, két kitűnő jogász, akiknek volt szerepük ellenzéki területen is, de elfogadhatók voltak a hatalom számára is. És folyt a kötélhúzás. Az SZDSZ és a hozzá kötődő Fidesz a radikális, határozott, világos rendszerváltásnak a híve volt, és hogy a tárgyalások is ezt tükrözzék. A Nagy Imre-temetés után kedvezőbb helyzetbe kerültünk, mert addig a szemünkre vetették, hogy önjelölt protopártok vagyunk, nincs semmilyen legitimációnk, nincs tömegtámogatásunk. Hiába mondtuk, hogy nektek sincs. Azok a kilencvenkilenc százalékos, Népfront által vezényelt, választásnak csúfolt szavazófülkei megjelenések azok nem nevezhetők választásnak. Június 16-a után gyökeresen megváltozott a helyzet. Tekintélyünk lett, és tulajdonképpen legitimációnk is. Az a több százezer ember, aki ott volt, vállalta a kockázatot, hogy lerója a kegyeletét a forradalom halottai előtt, ők hitet tettek arról, hogy vannak olyan bátrak, hogy kívánják a rendszernek a megváltoztatását. Ez lett a mi legitimációnk. Sőt, hogyha nagyon költőien akarom kifejezni magamat, akkor Illyés Gyula halhatatlan versének a refrénje megváltozott. A halottak nekünk segítettek, a halottak pora nem a zsarnokságot, hanem a progressziót, a változást, a szabadságot szolgálta.

Az állampárt is rugalmasabb küldötteket indított. Fejti Györgytől,[234] aki meglehetősen kemény és ortodox tárgyalópartner volt, a rugalmasabbnak tartott Pozsgay vette át az állampárti oldal vezetését. Előrehaladtak a tárgyalások. Nagyot segített nekünk június 16-a, Nagy Imre és több száz társának az áldozata. Ezek után már erősen 56 szellemében folytak a tárgyalások. Viták folytak, hogy hány oldalú legyen a Nemzeti Kerekasztal. Mi ragaszkodtunk ahhoz, hogy két oldala legyen, végül engedtünk, hogy jelenjenek meg a szakszervezetek és hasonlók, egy úgynevezett harmadik oldal formájában. A cél érdekében engedtünk, de valójában úgy tekintettük, hogy az az oldal egy és ugyanaz. Mi végig úgy menedzseltük a dolgokat, hogy szerintünk ez két oldal.

A mi oldalunkon is voltak azért törésvonalak. Ebben az időben vált ismertté, hogy a lengyeleknél kompromisszumos megoldás születik, és az állampárt negyven százalékot kap – ha esik, ha fúj, akármiként szavaznak a választópolgárok, negyven százalék fix mandátumot kap. Volt erre hajlandóság a Kerekasztalban a kisgazdapárt, a néppárt, a Bajcsy-Zsilinszky Társaság részéről. Ezt mi a leghatározottabban elutasítottuk. Az SZDSZ, a Fidesz rendkívül keményen kitartott amellett, hogy teljes mértékű megmérettetés, teljesen szabad választás kell, és el kell fogadni a választások eredményét, nem lehet különböző trükköket alkalmazni.

Itt kezdettől volt egy éles ellentét, hogy valójában mi legyen a tárgyalások tárgya. Nyilván az állampárt egész mást akart, mint az ellenzéki szervezetek. Mi volt a lényegi különbség?

[234] Fejti György 1988 végétől az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottságának tagja, 1989 nyarán bekerült a Politikai Intéző Bizottságba; az MSZMP-küldöttség helyettes vezetője volt a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain.

A lényegbeli különbség az volt, amit már érintettem, hogy teljesen szabad választásokat akarunk, több párt részvételével, ahogy ezt a rendszerváltás 12 pontja is tartalmazta,[235] és minden zavaró tényezőt el kívántunk hárítani, így azt is, hogy az ország gazdasági helyzetéről tárgyaljunk. Ez nagyon fontos volt azért, mert a gazdaság nehéz helyzetben volt, az államadósság rendkívüli mértékben megnőtt, és bárminő tárgyalás ezzel kapcsolatban elkente volna a regnáló hatalomnak a felelősségét. Abban a pillanatban, hogy tárgyalunk erről, megoszlik a felelősség, át tudják ránk hárítani, és a teljesen szabad választás nem tud megvalósulni. Nagyon szép, hangzatos szavak hangzottak el, hogy igenis, részt kell vállalni a gazdasági kérdések megosztásában. Igen, majd a szabadon választott demokratikus parlamentnek és annak a kormánynak lesz ez a munkája. Nekünk a közjogi kereteket kell demokratikussá tenni, gyökeresen megváltoztatni, és ki kell dolgozni azokat a jogszabályokat, amelyek lehetővé teszik a teljesen szabad választást. Az a fantasztikus helyzet állt elő, hogy ezzel a kemény és határozott fellépéssel elértük, hogy az ancien régime a maga bábparlamentjével, de meglévő államapparátusával az általunk kidolgozott és irányított törvényeket preciz formába öntötte, és óriási többséggel meghozta.

Ekkor már, ugye, az ellenzék diktálta a rendszerváltás legfőbb témáit és menetrendjét.

[235] Az 1989. március 15-i ellenzéki demonstráción elhangzott 12 pont címe: „Mit kíván a magyar nemzet? Szabad, független, demokratikus Magyarországot." Az első pont: „Valódi népképviseletet és többpártrendszert. Biztosítsák a választások szabadságát és tisztaságát." Lásd *Beszélő online. Beszélő szamizdat*, 1989/1.

Igen, és ezt a fennálló hatalom a maga formális nagy többségével végrehajtotta. Erre voltak partnerek a hatalom oldalán, és voltak olyan kodifikátorok és jogi szakmai tekintélyek, akik az általunk fölvázolt törvényeket megfogalmazták. Ezek közé tartozott az Alkotmánybíróság létrehozása is, mert ugye arra gondoltunk, hogy rögtön kell egy „minőség-ellenőrző" szerv, mert rengeteg probléma adódhat a rendszerváltás kapcsán. Szerencsére Németh Miklósékban partnerre leltünk, pedig nagyon sok belső harc lehetett az ő oldalukon is, ahogy a mi oldalunkon is volt. Ebben az időben ugye nagyon sok kérdést el kellett rendeznünk. Ilyen volt a választási törvény, választási rendszer is. Erről elég sokat tanácskoztunk, ebben a legnagyobb szakember Tölgyessy Péter volt, a Jogtudományi Intézet kutatója. Mi is tulajdonképpen tőle tanultunk, de mindannyian valami tiszta szívű hályogkovácsokként működtünk, és szerencsére jól. Ha teljes mélységükben tisztában lettünk volna azokkal a problémákkal, nehézségekkel, amelyek az alkotmányozás körül vannak, akkor lehet, hogy visszarettentünk volna. De nagyon határozott, világos elképzeléseink voltak, és ebben nagyon sokat segített az ország legjobb szakembereinek közreműködésével létrejött *Kék könyv*.

Visszatérve a választási törvényekre, a Kerekasztalon soros váltogatásban elnököltünk, és éppen én voltam a soros elnök, amikor a választási rendszer vitáját tartottuk. Előzményeként kell elmondanom, hogy nagyon sokat foglalkoztunk a Weimari Köztársaság bukásának kérdéseivel, és hogy arra 47 és 49 között a Német Szövetségi Köztársaság hozzáértő szakmai közvéleménye milyen választ adott. Azokat a tanulságokat mi is figyelembe vettük. Az a felismerés, hogy

a Weimari Köztársaság azért nem tudott hatékonyan működni, és nem tudta a demokratikus elveket megvédeni a revansista fasizmus megerősödésétől, és nem tudta reguláris módon a jogállamot fönntartani, több praktikus oka volt. Az egyik – és ez volt az igazi nagy felismerés –, hogy lineáris, vagyis arányos választási rendszer volt, és nem volt sem korlát, sem más nonlinearitás bevezetve, és ennek következtében nem tudott egészséges stabilitás kialakulni. Vagyis – lefordítva a matematikai kifejezéseket a gyakorlati nyelvre – annak a felismerése, hogy nemcsak az a rendkívül fontos egy demokratikus választásnál, hogy a választópolgárok akarata teljes mértékben érvényesüljön, hanem az is, hogy olyan kormány alakuljon, amely stabilan tud kormányozni és irányítani az államot.

Az egyik volt a küszöbök kérdése. Tehát hogy azok a pártok, amelyek nem érnek el bizonyos százalékot – ez a németeknél öt százalék volt – és nem jutnak be a parlamentbe, és a rájuk eső szavazatokat valamilyen kulcs szerint a bejutó pártok között kell felosztani. Ez volt az egyik. A másik pedig az volt, hogy a kormány stabilitása érdekében bizonyos túlgyőzést jelentett ez a megoldás, tehát a győztes párt egy kicsit erősebb lett, mint amennyit a szavazatok száma jelentett. Vagyis a kormányzás stabilabbá vált. Ez nagyon fontos volt, és ezt nagyon nehéz volt megértetni azokkal, akiket a Fidesz Cavinton-pártoknak nevezett, vagyis a 45 és 49 közötti koalíciós pártokkal, amikor teljesen listás választási rendszer volt. A Kerekasztal több mint a fele arányos választást akart, csak listás választást. Ezzel szemben a Fidesszel együtt mi azt mondtuk, hogy a listás választás elidegeníti a választókat, hiszen nem személyekre tudnak voksolni, hanem a pártok vezetése által

összeállított listákra. Szemben állt ezzel a brit választási rendszer, ahol csak egyéni választókerületek vannak, és ahol a nonlinearitás a legerősebb. Tehát hogyha negyvenkilenc százalékot kap egy jelölt, akkor a rá adott szavazatok teljesen nem érvényesülnek, míg az ötvenegy százalékos százszázalékosnak tűnik, és fölerősödik. A brit választási rendszerben az egészséges kormányváltásokhoz szükséges túlnyerés a legnagyobb mértékű. Ez volt a probléma. Az MDF is afelé hajlott, hogy tiszta listás választások legyenek. Sikerült elnökként azt a kompromisszumot kicsiholni ebből a monstre megbeszélésből, hogy a választók a képviselők számának ötven százalékát az egyéni választókerületekben, másik ötven százalékát pedig listákon szavazhassák meg, és bizonyos kompenzációs szabályok alakuljanak ki. Ezt sikerült elérni. Annyi engedményt tettünk, hogy a küszöböt a német ötszázalékos helyett négyszázalékosra csökkentettük. Az MDF három százalékot akart, végül a négy lett a kompromisszum.

Nagyon nehéz ezt elmagyarázni, hogy miért jó ez a megoldás. Azért, mert egyrészt stabilizálja a kormányokat, másrészt az egyéni választás lehetősége is megmarad. Azonban ez a módszer, amit ott kialakítottunk, túlnyerésekhez vezetett. Ezeket tudatosan vállaltuk akkor, hiszen azt mondtuk, hogy az új, szabadon választott kormányoknak hihetetlen sok nehézséggel kell megküzdeniük. Tehát meg kell küzdeniük a gazdasági válsággal, amit az előző diktatórikus hatalom felhalmozott, hiszen a viszonylagos alacsony szintű, de széles körű stabil viszonyokat csak hihetetlen eladósodással tudták biztosítani. A magyar ipar, a magyar mezőgazdaság, a magyar kisipar nem termelt gazdaságosan, és hogy mégis valami elfogadható, de alacsony

szintű életszínvonalat biztosítsanak, ezért az országot eladósította az előző uralmi rendszer. Nyilvánvaló volt az is, hogyha nem elég erős és stabil a szabadon választott kormány, akkor az apparátusban ott lévő nagyszámú régi MSZMP-párttag szabotálhatja, elnehezítheti a működését. Tehát kell, hogy erős legyen az új kormány. Végül nem kapott fix mandátumot az állampárt, és el kellett fogadnia ezt a választási törvényt.

Ehhez tartozik még két fontos szempont: az elnöki jogkör és a népszavazás – egykor mindkettő alapvető közjogi vitakérdés volt.

Igen. A köztársasági elnöki kérdésről nagy vita folyt köztünk, hogy elnöki rendszer legyen, vagy pedig miniszterelnöki rendszer. Megint Tölgyessy sietett a segítségünkre. Ő azt mondta, hogy az NSZK sikereihez hozzájárult az, hogy erős kancellári rendszer van, és egy erősen reprezentatív jellegű elnöki jogkör. Ezt annyiban tudtuk a németekhez képest megváltoztatni, hogy azt mondtuk, hogy az elnöknek legyen azért több szerepe annál, mint hogy a nagyköveteket fogadja és megnyitja a különböző ünnepségeket. Legyen módja a törvények visszaküldésére, törvényeknek az Alkotmánybírósághoz küldésére, és adott esetben megfelelő körülmények között a parlament feloszlatására. És vita folyt arról is, hogy hová telepítsük a hadsereg parancsnokságát. Ugye szimbolikusan a köztársasági elnökhöz tartozik, de vannak országok, ahol a hadsereg irányítója a miniszterelnök. Vagy például Amerikában az elnök. Ekörül is vita folyt. Hozzá kell tennem, hogy ebben az időben volt egy átszervezési munka a Magyar Néphadseregben, ahol tulajdonképpen a Honvédelmi

Minisztérium közvetlen irányítása alól kiszervezték a hadsereget. Létrehozták a Néphadsereg parancsnokságát, és itt elkezdtünk gyanakodni, hogy miért csinálják ezt. Most, amikor minden hatalmat az országgyűlés alá és az országgyűlés által megválasztott kormány kezébe teszünk le, sőt a német minta alapján egy erősen kancellári kormányt kívánunk létrehozni, akkor hogy néz ki az, hogy a hadsereg a kormány alól kikerül, és egy önálló parancsnokság alá tartozik. Arra gyanakodtunk, hogy az állampárt számítása szerint a köztársasági elnök lesz a hadsereg főparancsnoka, és ebben az esetben a kormány megkerülésével is lehet egy hadsereg-parancsnokságon keresztül irányítani a fegyveres erőt. Ráadásul ebben az időben egyetlen olyan politikus volt, aki szóba jöhetett köztársasági elnöknek – akár közvetlen választás útján, akár a parlament által történő választás útján, és ez Pozsgay Imre volt. Pozsgay Imre népszerű volt az emberek között, és félő volt az, hogy ha ő lesz a köztársasági elnök, akkor a hadsereg segítségével kétfejűvé válhat a rendszer, és tovább élhet a lényegében leváltott pártállami rendszer, és ez nagyon sok nehézséget okozhat az amúgy is túlterhelt, hihetetlen feladatok előtt álló, szabadon választott kormány számára.

Továbbá még az sem volt teljesen eldöntve, hogy a köztársasági elnököt a nép válassza, vagy a parlament. Mindkét megoldásnak voltak hívei, és nem nagyon lehetett áttekinteni igazán a helyzetet. Tölgyessy azzal érvelt, hogy egy erős legitimációjú, a nép által választott köztársasági elnök kétfejűvé teheti az irányítási rendszert, a hatalmi rendszert, és elkenődik megint a felelősség. Elvileg a felelős kormány és a felelős kormányfő visel mindenért felelősséget. Ha viszont

a köztársasági elnök, aki arra hivatkozhat, hogy őt a nép választotta, közvetlenül a hadsereg területén döntő jogokat kap, akkor ez bizony olyan nem kívánt helyzetet hozhat létre, amit egy parlamenti demokráciában el kell kerülni. Először meg kellett egyezni abban, hogy a parlament válassza meg az elnököt, a másik lépés pedig az volt, hogy csak a szabadon választott parlament választhassa meg az elnököt. Ez volt a lényege ennek a nagyközönség által nemigen átérzett és megértett köztársasági elnöki problémakörnek.

A nagyközönség csakhamar ennek eredményét láthatta 1989 szeptemberében, amikor a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások zárónyilatkozatát kellett volna a feleknek aláírniuk, ami nem történt meg.

Na most a következő volt a helyzet. Ebben a kérdésben nem tudtunk megegyezni. Az SZDSZ és a Fidesz a leghatározottabban tiltakozott a zárónyilatkozatnak a köztársasági elnök választására vonatkozó része ellen, a kisgazdapárt tulajdonképpen egyetértett velünk, a többiek nem értettek egyet, és elkészült egy megegyezés-dokumentum, és ekkor a következő taktikai dilemma előtt álltunk: ha előre bejelentjük, hogy mi ezt nem írjuk alá, akkor lehetetlenné válik a megegyezés, és az is, hogy a közeljövőben szabad választást lehessen tartani. Tehát mi, az ügyvivői testület azt a taktikát találtuk ki, és egy zárt tanácskozáson, nagyon romantikus körülmények között döntöttük el, hogy nem fogjuk aláírni, de nem is emelünk vétót – hogy ne hallgathassanak le minket, elvonultunk egy mindnyájunk számára ismeretlen lakásba. Tehát ezáltal lényegében létrejön

a rendszerváltást előkészítő megállapodás, ellenben mi négy kérdésben népszavazást javaslunk.

A népszavazási törvényt már az előzetes csomagban létrehozattuk az ancien régime-mel. Ez régóta vágyálmom volt, hiszen amikor a Duna Kört abba az irányba noszogattam, hogy népszavazást kell kérni, akkor már felmerült ez a dolog. Tulajdonképpen a 49-es alkotmányban egy mondat erejéig megjelent népszavazásnak a birtokba vételét szerettem volna elérni a Duna ügyében, és itt megint előkerült ez a dolog, hogy nosza, akkor itt az alkalom, hogy a népszavazás intézményét igazán birtokba vegyük. Összesen négy kérdést javasoltunk. Ez volt a négyigenes népszavazás, amire beadtuk a kérelmet az akkor már meglévő népszavazási törvény keretében. Ezt elég tudatosan építettük így fel: 1. Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására? 2. Kivonuljanak-e a pártszervek a munkahelyekről? 3. Elszámoljon-e az MSZMP a tulajdonában vagy a kezelésében levő vagyonról? 4. Feloszlassák-e a Munkásőrséget? Ez volt a négy kérdés.

Hosszú távon és elvileg az utóbbi három kérdés volt a legfontosabb. Ugyanis a bolsevik pártok legfőbb territóriuma a munkahely volt. A munkahely a pártállami időkben legkevésbé a munkának volt a temploma, hanem az volt a politizálás színtere, az volt a pénz elosztásának a helye, az emberek közvetlen ellenőrzésének, káderezésének a helye. És minden munkahelyen voltak pártszervezetek, és ott, mivel az emberek megélhetéséről, egzisztenciájáról volt szó, a párttitkároknak és rajtuk keresztül az állampártnak hihetetlenül erős befolyása volt. Ezt feltétlenül meg kellett szüntetni. Másrészt demokratikus jogállamokban ez egy ismeretlen

fogalom. Tehát mindenki a lakhelye szerint szavaz, és ez teljesen elkülönül attól, hogy hol dolgozik vagy nem dolgozik.

A másik sarkalatos dolog a munkásőrség lefegyverzése volt, amire ugyan a Németh-kormány tett intézkedéseket, de úgy gondoltuk, hogy rendkívül fontos, hogy ne lehessen párthadsereg, ne lehessen magánhadsereg kezében fegyver, csak a kormány által ellenőrzött és a parlament által felügyelt karhatalmi szervek létezzenek, működjenek.

A harmadik kérdés volt, hogy a párt számoljon el a vagyonáról. Az állampártnak óriási vagyona volt, hiszen minden faluban, minden kerületben, mindenütt voltak párthelyiségek, pártépületek, pénzek voltak, üdülők, egyebek. Ez azt jelentette, hogy ha ezek megmaradnak a volt állampárt kezében, akkor olyan túlhatalmat kap, amely lehetetlenné teszi a most fejlődő, bimbódzó pártcsírák részére, hogy egyenlő eséllyel lépjenek fel. Nagy küzdelem indult el. Lehetetlen volt nem észrevenni, hogy valamiféle megállapodás van Pozsgay Imre és az MDF, sőt, hallgatólagosan az állampárt bizonyos vezetői között, amely szerette volna, ha Pozsgay lesz az elnök. Az MDF úgy gondolta, hogy meg tudja akadályozni a népszavazást, hogyha nem vesz részt benne. Ezért meghirdette a népszavazás bojkottját, Csengey Dénes volt ennek a fő látható arca és figurája. Úgy gondolták, hogy akkor az emberek nem fognak elmenni, mivel nekik van többségük. Akkor írtam az akkori *Magyar Nemzet*be egy nyílt levelet[236] Csoóri Sándornak – mert ugye őt tekintettem az MDF legsúlyosabb személyiségének. Az volt a címe,

[236] Mécs Imre: Döntsünk együtt! Nyílt levél Csoóri Sándorhoz, *Magyar Nemzet*, 1989. november 20., 4.

hogy *Döntsünk együtt!* – ebben leírtam, hogy óriási lehetőségek előtt állunk, hogy megteremtsük a teljes demokráciát, ehhez pedig nagyon fontos a nép bevonása és a népszavazás intézménye, és akármit dönt a nép, azt el kell fogadnunk, és rá kell vezetnünk a népet arra, hogy használja ezt az eszközt, a jogait, és én retrográdnak érzem azt, hogy bojkottáljuk ezt, hiszen hogy néz ki az a demokratikus államélet, amit bojkottal kezdünk. Ez volt a lényege. Csoóri egy nagyon veretes, szép, az ő stílusában hömpölygő levelet írt, amiben közölte, hogy nem fognak részt venni a népszavazáson.

Ezt követően kiírták a népszavazást. Plakátokat nyomattunk, és próbáltuk meggyőzni az embereket. Éjjel kettőig voltam a Zrínyi utcában a választási központban. Kettő után hazamentem elkeseredve, hogy elvesztettük a népszavazást, mert a köztársasági elnök kérdésében alulmaradtunk. Eléggé föl volt tüzelve a közönség, megvolt a létszám, de le voltunk maradva a köztársasági elnök kérdésében vagy százezer fővel. Elmentem, elkeseredve lefeküdtem, és reggel, amikor fölébredtem, megtudtam, hogy négy- vagy ötezer szavazattal megnyertük. Ez volt a helyzet. Mai ésszel el lehet gondolkozni, hogy ha Csoóriék hallgatnak rám, a demokratára, akinek az volt a fontos, hogy döntsön a nép, és mindenki, az MDF-esek is eljönnek szavazni, akkor ezt mi elvesztettük volna. Ha akkor hallgatnak rám, a demokratára, és nem fafejűen döntenek, akkor Pozsgay lett volna az elnök, és nem az én zárkatársam.

Egy nagyon szép gesztusban is megállapodtunk a Kerekasztalon, hogy a köztársaságot október 23-án fogja kikiáltani a parlament elnöke.[237]

[237] Szűrös Mátyást 1989 márciusában választották az Országgyűlés elnökévé. 1989. október 23-án a parlament erkélyén kikiáltotta a Magyar

Hazánk volt moszkvai és berlini nagykövete, Szűrös Mátyás.

Engem Szűrös Mátyás személye különösebben nem érdekelt, engem az érdekelt, hogy a mi köztársaságunkat kihirdessék, azt a köztársaságot, amelynek a gyökere 56, amelyik az összes magyar demokratikus hagyományokat tükrözi, és amely végeredményben az első igazi demokratikus jogállama Magyarországnak. Ilyen jogállam még nem volt. Ez volt a fő szempont. Megtörtént a kikiáltás, és különösen nagyon jólesett nekem, hogy október 23-án. Úgy éreztem, ezzel kifejeztük, hogy 56 megsegített minket a rendszerváltásban, és azt, hogy mi forrásként tiszteljük 56-ot. Az, hogy ebben volt bizonyos ravasz taktika is az állampárt részéről, ezt megbocsátottam, mivelhogy a cél nemes volt. Ugyanakkor úgy is gondoltam, hogy biztos van nagyon sok jóhiszemű ember is a másik oldalon, akik ezt őszintén gondolták. Voltak ötvenhatosok is, akiknek ez nem tetszett. Azt mondták, hogy 56 ünnepét nem szabad egy másik ünneppel, tehát a köztársaság megalakulásával összemosni. Énnekem meg éppen tetszett.

Bush elnök is eljött. Még a Kerekasztal tárgyalásai során jelezte Palmer nagykövet, hogy szeretne ellátogatni a Kerekasztalra. Akkor meghívtuk, és ott vetettem föl neki, hogy szívesen meghívnánk az amerikai elnököt is, hogy jöjjön el a Kerekasztalt meglátogatni. Palmernek ez megtetszett, és fogalmaztam egy levelet a Kerekasztal nevében – ezt Betlen János fordította le kérésemre. Ezt aláírtuk, odaadtuk Palmernek, és így Bush elnök beiktatta magyarországi látogatását a

Köztársaságot; Magyarország ideiglenes köztársasági elnöke volt e naptól 1990. május 2-ig.

táncrendjébe. Az amerikai nagykövetségre vacsorára minden pártból egy-egy személyt meghívtak. Az amerikai követség engem akart meghívni, úgy is, mint ötvenhatost, és úgy is, mint aki meghívta az elnököt. Az ügyvivői testületben tárgyaltunk erről. Kis János azt javasolta, hogy Magyar Bálint menjen, mert meghívták Amerikába, és fontos lenne, hogy most ő találkozzon az elnökkel. Akkor én ebbe belementem. Ilyen volt a légkör, és ez mutatja, hogy mennyire tiszteletben tartottam a közösségi döntéseket. Ez nagyon nagy, önfelszabadító lépés volt, és úgy gondolom, a Bush-látogatás is megerősítette a felszabadulási mozgalmunkat.

Volt egy fontos esemény, az a bizonyos 89. október 6-i önfeloszlató MSZMP/MSZP-kongresszus, az átváltozás és a szétdarabolódás, amikor az állampárt végül is megadta magát, és tulajdonképpen már ott, a novemberi négyigenes népszavazás előtt egy csomó korábbi pártmonopóliumáról lemondott. Hiszen például amit arról a követelésről mondtál, hogy a párt vonuljon ki a munkahelyekről, az nemcsak azt jelentette, hogy mindenütt a párttitkárok irányítottak vállalatokat, intézményeket, hanem azt a bizonyos nómenklatúra-jogot is, ami nagyon fontos eszköze volt az egész pártállam működési apparátusának: vagyis azt, hogy az első néhány száz vagy ezer kulcspozícióra csakis a pártnak volt kinevezési joga a saját káderta-rtalékából. Ezen az önfeloszlató vagy átalakuló MSZMP/MSZP-pártkongresszuson erről is lemondtak. Tehát a káderhatásköri listát onnantól érvénytelennek tekintették, és az új névre átkeresztelt és bizonyos értelemben megváltozott

utódpárt, az MSZP attól kezdve csak a saját tisztségviselőinek kinevezéséről döntött.

Nagyon örülök, hogy ezt felvetetted. Post festa akarták tenni a népszavazást. Sokat tárgyaltunk Kis Jánossal meg a többiekkel, tehát az ügyvivői testületben és egyébként is arról, hogy mi lenne az ország szempontjából kívánatos, hogy mi történjen az MSZMP átalakulásával. Arra jutottunk, hogy rendkívül fontos lenne, hogy a demokratikus hajlamú erők, amelyek elfogadják a demokratikus elveket, világosan határolódjanak el a bolsevikoktól. Mi azt vártuk ettől a kongresszustól, hogy egy nagyon világos, tiszta elhatárolódás jön létre, és ott mindenkinek el kell döntenie, hogy melyik csoportba tartozik. Ezzel szemben mi történt? A magukat jólelkűnek és kompromisszumkésznek tartó emberek – Pozsgaytól kezdve Nyers Rezsőig, meg mások, egyébként tisztes személyek – békítő akcióba kezdtek, és az éles szétválást megakadályozták.

Gyakorlatilag együtt tartották a nagy szekértábort, ami akkorra már jócskán felhígult. Sokan ki is váltak.

Rengeteg bűnös embert tartottak magukban, rengeteg szélsőségest.

És sok karrieristát.

Nagyon sok karrieristát. Amit mondtál a nómenklatúráról: valóban az egész rendszer úgy volt fölépítve, hogy gyakorlatilag majdnem minden állás valamiféle nómenklatúrához tartozott. Ami például a legbornírtabb

volt, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság, a TMB, az központi bizottsági nómenklatúra volt, tehát a TMB elnökét, alelnökeit, tagjait az MSZMP Központi Bizottsága jelölte ki. Itt a romboló az volt, hogy ezt tudta mindenki. De ugyanez volt a munkahelyeken is. Nem lehetett főmérnöknek, fejlesztésvezetőnek, osztályvezetőnek, főosztályvezetőnek, csoportvezetőnek kinevezni azt, akit a helyi pártvezetés, szakszervezeti vezetés – szentháromságnak nevezték – meg az állami vezetők együtt nem fogadtak el.

A művelődési intézmények, az oktatás, sőt akár az egészségügyi hálózat is bizonyos szint felett csak így működhetett.

Az egyetemi tanárok kinevezése is. De ebbe a hatalmi rendszerbe ők mindenkit integráltak, az egyházakat is. Volt az Állami Egyházügyi Hivatal. Ez döntött arról, hogy kiből lesz püspök, plébános, esperes és így tovább. Nem is szólva a földalatti ügyekről, a titkosszolgálati beszervezésekről, ellenőrzésekről. Gyakorlatilag nem volt olyan státusz Magyarországon, legfeljebb csak tévedésből és véletlenül, ami ebből kimaradt volna. Olyan totális rendszer volt, ahol mindenki függött a központi hatalomtól megfelelő áttételen keresztül. A személyzeti munkát is irányították. Itt a végjátéknál erről kellett lemondani. Aki józan pártállami vezető volt, az pontosan tudta, hogy egy józan vezetőnek, akinek nincsenek perverz hatalmi törekvései, akkor ez nagyon fárasztó jogkör, hogy ő döntsön mindenről. Tisztességes ember számára ez borzasztó, ez Nessus inge. Aki viszont hataloméhes, akiben megvan ez, én perverziónak nevezem, pedig sajnos nagyon természetes

tulajdonság, ez a hatalommánia, az meg élvezi, és más célokra használja. Az volt az érdekes, hogy azok kenték el a széjjelválást, akiket kívülről úgy becsültünk, kedveltünk. Még Németh Miklós is benne volt ebben.

Szerinted miért? Ez máig sincs feltárva.

Ez az ostromlott vár szindróma. Sokszor előfordul, hogy olyan emberekkel is érzünk sorsközösséget, akik elől átmennénk az utcán a másik oldalra. Beszéltünk arról korábban, hogy 87 elején Pozsgay ígérgette, hogy kiszögezi a téziseit. Ez nem történt meg. Tehát ha Pozsgay olyan istenáldotta vezetőtípus lett volna, aki a közösség felemelését tényleg komolyan gondolja, akkor ezt meg kellett volna tennie, de nem tette meg. És nem tette meg korábban, az első többes jelöltes választás idején sem. Tehát kiderült róla, hogy a magyar társadalom túlzott bizalmat feccölt bele.

A másik dolog pedig a hihetetlen érdekszférák. Az igazi nagy elvi probléma ott van, hogy ennek a demokratizálódott társadalomnak szüksége lett volna egy nyugati típusú szociáldemokrata, szociálliberális pártra. Ehelyett volt egy törpe párt a hagyományos pártok közül, amelynek nem volt semmilyen tömegbázisa, és elöregedett személyekből állt. Ugyanakkor ott volt az eszközök, a helyiségek, a pénz csúcsán az MSZMP, amelyben a józanul gondolkodók nem akarták ezt a hatalmat elveszíteni, miáltal tulajdonképpen elvesztegették annak a lehetőségét, hogy létrejöjjön egy modern szociáldemokrata párt. El kell mondanom, hogy amikor a nyugati közvélemény megismerte a mi Elvi nyilatkozatunkat és a *Kék könyv*ünket, akkor a nyugati szociáldemokrata, szocialista pártok és a Szocialista Internacionálé azt szerette volna, hogy az SZDSZ vállalja föl a modern szociáldemokrata párt szerepét. Pontosabban a Bernstein által 1902-ben megfogalmazott szociálliberalizmus kérdését. Hogy egy modern korban, amikor nem az emberek és az állatok fizikai munkája hozza létre az emberiség javait, hanem a szellemi termékek folyományaképpen sok minden gépesíthető, hatásfoka, intenzifikálása megoldható, ebben az esetben egy szociálliberális mentalitás, amelyik nagyon fontosnak tartja a szociális és szolidaritási értékeket, a liberalizmus szellemével átitatva államalkotó vagy politikaalkotó tényező lehet. Ez nem történt meg. Később, amikor 1991-ben megalakítottam a Szociálliberális Platformot az SZDSZ-ben, akkor ennek az elgondolásnak próbáltam valamelyest szárnyakat adni. Ennek eredményeképpen meg is hívták a Szociálliberális Platformot a berlini Szocialista Internacionálére, és meghívták a szocialista pártot is, úgyhogy Horn Gyulával egymás mellett ültünk mint meghívott vendégek, akiknek nem volt szólásjogunk a Szocialista Internacionálén.

Kis Jánosékat megrettentette ez a gondolat, és ezt követően megalakultak az SZDSZ-en belül polgári platformok is, és végül a szociálliberális gondolat elhalt az SZDSZ-en belül. Sajnos maga az SZDSZ is beteg állapotban van. Ezt csak történelmileg mondom el így. Tehát lett volna módunk arra, hogy modernizáljuk a Nyugaton is problémákkal küzdő szociálliberális platformot, lett volna erre lehetőség. De most még itt vagyunk az új világ kapujában, várjuk a következő évet: már megszülettek az inicializáló törvények, és már a szabad választások időpontjai is felmerültek.

Szeptemberben, az utolsó pártállami parlament ülésén döntés született arról is, hogy március végével a régi parlament feloszlatja magát, és utána szabad választások lesznek.

Én ezt óriási dolognak tartom, és mint természettudományos és általános humán műveltségű személynek meggyőződésem, hogy pompás dolog, hogy sikerült a józan észnek és az érdekeknek teret engedve egy pofon nélküli rendszerváltást keresztülvinni. Óriási dolog, nem győzöm ezt hangsúlyozni, és biztos vagyok benne, hogy az emberek nagy része így érez, de nem tudja ezt kellően artikulálni.

Ebben a szituációban ugyanakkor, amikor úgy tűnt, hogy minden változóban van, egyvalami nem változott, és ez az állambiztonsági szervek, a titkosszolgálat III-as ügyosztálya. A III-as ügyosztály változatlanul végezte a maga napi munkáját, nem vette tudomásul, hogy október 23-án közös akarattal kihirdettünk egy demokratikus köztársaságot, demokratikus jogállamot. Nem vette tudomásul, hogy volt egy népszavazás, amely a legfontosabb kérdéseket tisztázta. Nem említettük itt, hogy körülbelül kétszázezer ember szavazott a másik három kérdésben: tehát a munkásőrség, a pártvagyon és a munkahelyi politizálás kérdésében a régi világra, szemben hat- vagy nyolcmillió szavazóval a változásra. Ez a kétszázezer nagyon normális szám, kell is lenni ennyinek. Teljesen érthető, hogy kétszázezer ember úgy döntött, hogy a munkásőrség ne szűnjön meg. Ha a nyugalmazott meg az aktív munkásőrök számát nézem a családtagjaikkal együtt, azok is többen vannak, azok közül sem szavazta ezt meg mindegyik. Ez volt az, ahol a nép tulajdonképpen legitimálta a rendszerváltást.

A III/III. változatlanul működött, és ezt megsokallta egy derék falusi származású, valóban népi káder, Végvári József őrnagy, belügyi tiszt, akiben komoly lelkiismeret-furdalás alakult ki amiatt, hogy változatlanul mennek a megfigyelések, és beindult az iratok titkos megsemmisítése. Már említettem, hogy elment Roszik Gáborhoz, és kérte, hogy hozza össze olyan megbízható politikusokkal, akiknek ő ezt elmondhatja, és akik kellő védelmet is nyújtanak neki. Roszik Gábor pedig nem MDF-es, hanem SZDSZ-es politikusokhoz irányította. Ezt követően szilveszterkor ez az őrnagy, amikor ő volt az ügyeletes tiszt a III/III-as központi épületében, Lovas Zoltán újságírónak megengedte, hogy levideózza, hogy hol gyűjtik a megsemmisítésre szolgáló iratokat.

A zsákokat is megmutatta, tele bezúzásra váró belügyi aktákkal.

Igen, és átadott neki egy sor olyan titkos jelentést, amelyek arról szóltak, hogy minket változatlanul megfigyelnek. Például az én leveleimet is – a napi jelentésben egy hozzám intézett levél szövegét is nyilvánosságra hozták, amit az 56 utáni egykori ügyvédemnek, Major Ákosnak az özvegye írt nekem. Volt ott egy lehallgatási jegyzőkönyv is, amikor a lakásán dolgozó Göncz Árpád szobájában tárgyalunk. A mi lakásunkból a poloskát 89 őszén szerelték ki, amikor festettünk és a parkettát kijavíttattuk. Egy sor ilyen irat volt, és ez a bátor őrnagy, Végvári József felfedte ezeket.

Ezek után az SZDSZ összehívott egy sajtóértekezletet a Graffitinak frissen elnevezett Bodográf moziba, ami a Csepreghy utca és a József körút sarkán van. Fodor

Gábor és Magyar Bálint tartották a sajtóértekezletet a Fidesz és az SZDSZ részéről. Elmondták mindazt, amit én most előadtam, és végül a függöny mögül előhívták Végvári őrnagyot. És ez a bátor ember elmondta részletesen mindazt, amit elmondtam. Az újságírók jegyzeteltek, fényképeztek, és tudtuk, hogy ezek után Végvári életveszélyben van. A titkosszolgálatok nem szoktak ilyesmit eltűrni, pláne megbocsátani. Arról nem is szólva, milyen elképesztő és félelmetes volt, hogy ez a hatalom tovább él, tovább működik. Én akkor egy nagyon érzékletesen csúnya hasonlatot mondtam erről a sajtónak, „mint halott lábán a gombás köröm, tovább él" – ezt mondtam. Hallatlanul dühös voltam.

A sajtótájékoztató után titokban, egy harmadik hátsó kijáraton kimenekítettük Végvárit, és egy lakásban elrejtettük, mindaddig, amíg a botrány el nem érte a titkosszolgálatokat, amikor már nem mertek vele semmit csinálni. A III/III-as vezetői ellen büntetőeljárás indult, és Végvári ellen is, mert ő végeredményben vétett az akkori formális szabályok ellen. A bíróság mindhármukat dorgálásra ítélte. Tehát azt a két tábornokot, akik elrendelték az iratok megsemmisítését, akik továbbra is megfigyeltettek minket, ugyanarra a kis ejnye-bejnyére ítélték, mint ezt a bátor embert. A rendszerváltás után az SZDSZ engem és Szabó Mikit delegált a Honvédelmi és a Nemzetbiztonsági Bizottságba, hogy képviseljük a párt érdekeit. Én minden követ megmozgattam, hogy Végvári őrnagyot rehabilitálják, és kapjon kitüntetést, és léptessék elő ezredessé. Egyik se sikerült. Minden kormánynál beadtam. Annak, amelyiknek a formális támogatója voltam, annak is, amelyiknek az ellenzéke voltam, tehát a Fidesz-kormánynak is. Antall József hallani sem akart róla. Nem tudtam elérni.

Él-e még vajon Végvári József?

Hogyne. Egy időben lejárt SZDSZ-szervezetekhez. Megpróbáltam neki állást szerezni, meg támogatást, ilyeneket. De ami minimális lett volna, hogy őt rehabilitálják, és mint rehabilitált olyan nyugdíjat kapjon, mint azok a társai, akikkel nem történt ilyesmi, azt nem tudtam elintézni. Ez egy kudarcom. Megvan a levelezésem valamennyi kormánnyal. Nem tudtam elintézni. Azért éljen a mi lelkünkben és emlékezetünkben. De élő ember, lehet még rajta segíteni.

Azt hiszem, ezzel elérkeztünk az önkéntes cezúrához, ameddig folytatni kívántuk ezt az emlékezést. Köszönöm a türelmed és a bizalmad, hogy tizenöt hónapon át társul fogadtál emlékeid felidézésében e lélegzetelállító időutazáson. Emlékezni fogok emlékeidre, s együttléteink nem múló élmények maradnak számomra.

Nemcsak tiszteletkör gyanánt: én is megköszönöm Nóvé Bélának rendkívül hasznos és hozzáértő észrevételeit, kiegészítéseit. Jó volt egy, a korszakot jól ismerő, jóval fiatalabb, energikus fiatalemberrel együttműködni. Remélem, hogy a múlt iránti érdeklődés nem szűnik meg, és bármennyire baljóslatú körülmények között vagyunk, bízzunk abban, hogy a történeti kutatás végső soron rendbe fog jönni.

És vele az 1956-os Intézet, amelynek részére 2010–2011-ben ez az interjú készült, tizenkilenc ülésben, Mécs Imre hűvösvölgyi otthonában és a Duna-parti képviselői irodaházban.

KÉPEK, DOKUMENTUMOK

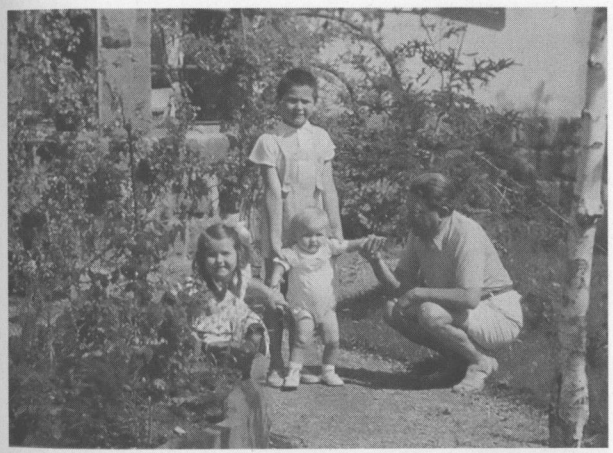

Édesapjával, dr. Mécs Imrével és húgaival, Dettivel és Klárival.
Alsóörs, 1941. nyár

Szüleivel és húgaival, 1957. február

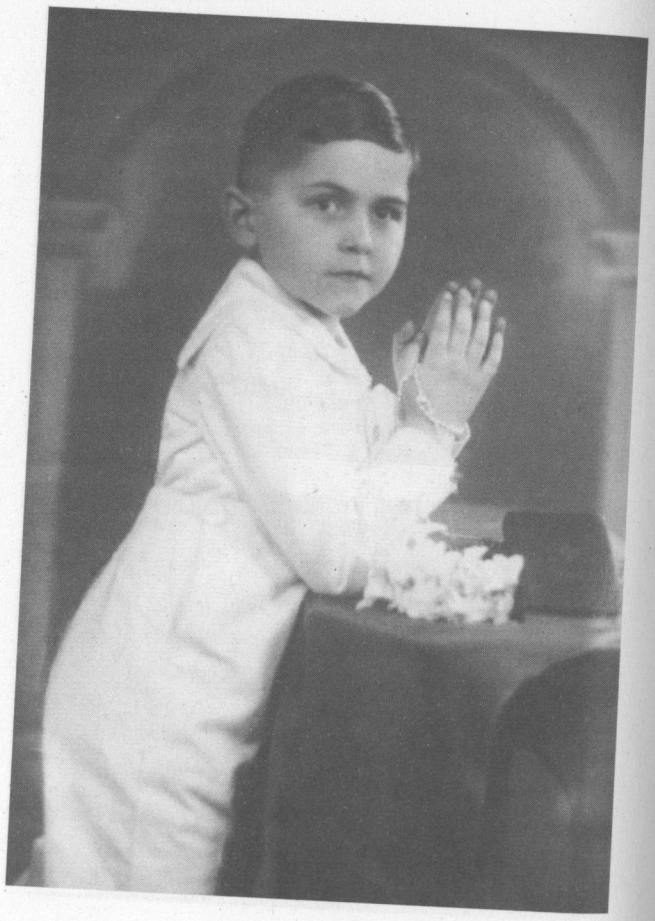

Elsőáldozási képe, 1939

Cserkész őrsvezető, 1946

27

BELUGYMINISZTÉRIUM
IV. osztály

SZIGORUAN TITKOS !

Nyt.sz:

Tárgy: Mécs Lászlóra

Őrizetbevételi javaslat.

Budapest, 1953. aug. 10.

Őrizetbevenni javasoljuk M é c s László 58 éves, győrszentmartoni lakost, ellenforradalmi propagandaanyag szerkesztése és terjesztése miatt.

Mécs László a felszabadulás előtt irredenta-soviniszta, kommunistaellenes verseivel hamarosan a horthy rendszer " elismert költője" lett. Ellenforradalmi verseiért több magas kitüntetést kapott. Igy megkapta a legnagyobb kitüntetést, a " Corvin koszorut" és az " Arany János érmet " is. Mint fasiszta iró, több irodalmi társaságban töltött be vezető tisztséget, az irok körében nagy befolyassal rendelkezett.

A birtokunkban lévő eredeti dokumentumok fotómasolatai szerint Mécs László 1945 óta folyamatosan ir ellenforradalmi verseket. Igy birtokunkban van 1945-ből két, 1946-ból 13, 1947-ből 5, 1948-ból 5, 1949-ből 1, 1951-ből 13, 1952-ből 2 drb. ellenforradalmi tartalmu, illegalisan terjesztett verse.

Egyik versében,melyet Mindszenty letartóztatása után irt, " A fogoly biboros " cimmel, többek között a következőket irja: " Ha nem segitek, összedöl a templom... S a ti 48 csillagotok helyén ott ég majd Sztalin vörös csillaga.... Ti szabad népek Moszkva bilincséből,üzen néktek a fogoly biboros..."

Mécs László legujabb illegális verseskötete 1953. januárjában jelent meg. Cime: " A magyarok misekönyve",melyben ugyancsak nyiltan uszit a népidemokrácia ellen. Legujabb illegális verseiben ezt irja: "..... kifundálták,hogy az állam a főisten,neki dukal áldozatban minden vércsepp, minden álom. Nem parancsol törvény,pápa... hogy a munkás csupán gép, a termelési mamon hadban... fő a rekord, fő a rendszer, nem a lélek nem az ember...." " ...A hazádat ronggyá szabták,melyből bárki kaphat kapcát,ha mindenből kisemmizten, férfi társit megalázták, asszony társit meggyalázták..."

ÁBTL - 3.1.9 - V - 111727 /36

Mécs Lászlóra vonatkozó „őrizetbevételi javaslat", 1953. augusztus 10.

28

-2-

Mécs által irt ellenforradalmi versek a felszabadulás óta, illegalisan terjesztésre kerültek az országban. Mécs verseit jelenleg H o r v á t h Jordán "Domonkos rendi" szerzetes őrzi és S z a b a d o s István győri világi pap őrzi és adja " megbizható " személyeknek sokszorositásra és terjesztésre.

Mécs László a felszabadulás óta a bencés rend különböző rendhazaiban élt, M a r t o n c s i k József néven. /: Mécs korábbi, de általa nem használt neve Martoncsik volt :/ Bejelentő lapjában a győri egyházmegye papjaként tünteti fel magát. Ezt bizonyitja "Polgár" és "Simonyi" fedőnevü ügynökök leellenőrzött jelentése, valamint alátámasztja Léh Ferenc őrizetes hatóságunknal tett vallomása.

Mécs László polgári családból származik. 1918-óta a Premontrei Kanonok rend tagja. Tanári működését a kassai premontrei gimnáziumban,1919-ben kezdte meg. 1920-tól 1931-ig Nagykapocson, 1931-től a felszabadulásig Királyhelmesen volt plébanos. Fasiszta beállitottságu. Mig Királyhelmecen volt plébános, szorosan együtt működött a német tisztekkel, azokkal rendszeres összejöveteleken vett részt. Országgyülési képviselő volt.

A felszabadulás óta hamis adatokkal előbb Bakonybélben,jelenleg pedig Pannonhalman bujkál.

Ellenforradalmi verseinek " őrzője" P.Horváth Jordán volt domonkos rendi szerzetes,Pannonhalmán 1951 március 15-e óta illegálisan tartózkodik Sárközi Pál bencés főapát "vendégeként".

Fentiek alapján javasoljuk Mécs László győrszentmartoni lakóst őrizetbe venni.

Készült 3 példányban
Tartalmaz: 2 oldalt
Gépelte: HS-né av.fhdgy.

ÁBTL - 3.1.9 - V - 111727 /37

211

Belügyminisztérium
Vizsgálati Főosztálya.

"Szigoruan titkos!"
Tárgy: [redacted]i

J a v a s l a t

Budapest, 1953 október 15.

M é c s László volt premontrei szerzetes, papköltöt 1953 augusztus 22-én őrizetbevettük ellenforradalmi propagandaanyag szerkesztése és terjesztése miatt.

Mécs László beismerte, hogy ellenforradalmi verseket irt és hogy azokat bizalmas ismerősei között terjesztette. Vallomásának ellenőrzésére, valamint ujabb adatok felderitése erdekében javasoljuk Mécs Lászlóra fogdahálózat ráépitését. Fogdaügynöknek Elekes József elitéltet javasoljuk.

E l e k e s József 1927-ben született Budapesten munkásszülőktől. Apja a multban vasesztergályos volt, a felszabadulás után tisztviselő lett. Elekes tanulási lehetősége a multban nehézségekbe ütközött, de mint kiváló tanulót, az egyik budapesti plebános segitette anyagilag. A bencés gimnáziumban tanult, 1945-ben érettségizett. Utána beiratkozott az egyetem bölcsészeti karára. Magyar-latin-németszakos tanárjelölt lett. Később klerikális barátain keresztül kapcsolatba került egy ifjusági szervezkedéssel, amelynek szellemi vezetője dr.Kovács Jenő /:Arisztid:/ bencés paptanár - Mécs László egyik barátja - volt. A szervezkedést 1951-ben az ÁVH felgöngyölitette és Elekest 12 évre elitélték.

Mint elitéltet 1952 február 22-én a Gyüjtőfogház operativ részlege beszervezte. Beszervezése óta papok mellett dolgozott. Munkáját ellenőrizték és kifogástalannak találták. Egyedül veszélyes pontja, hogy homoszexuális hajlamai vannak, amit azonban elitélése óta nem üz.

Mécsre való ráépülését a következő formában javasoljuk:

Mécs László mellé beteszünk előzetes kioktatás után. Azután elmondja ügyét, hogy 1951-ben letartóztatták klerikális szervezkedésben való részvétel miatt. Közli, hogy 12 évre elitélték és büntetését a Gyüjtőfogházban töltötte a Házifogdába való szállitásáig. Valószinüsiti, hogy azért szállitották be a Házifogdába, mert ügye vizsgálata során sok büntársuk szabadlábon

Javaslat Mécs László börtönbeli megfigyelésére, 1953. október 15.

212

maradt és mert sok olyan személyre - ahol ellenséges tevékenységet lehet feltételezni, - nem hallgatták akkor ki.

A későbbiek során, amikor a találkozókra jár "kihallgatás" ürügy alatt elmondja Mécsnek, hogy feltevése bevált, mert több olyan személy ellenséges tevékenységére kérdezik ki, akik az ügy vizsgálata során szabadlábon maradtak. Igy a Mécs - Elekes közötti beszélgetés akaratlanul is a szervezkedésre terelődik, amivel Mécset gyanusitjuk. Az ügynök magatartását a bevezetés után az ügy menetétől függően irányitani fogjuk.

A fentiek alapján javasoljuk Mécs Lászlóra Elekes József elitéltet ráépiteni.

Kiss Toldi Ferenc
áv. hdgy.

Készült: 2 pld.
2 lap
Gépelte: M.A-né.

Biciklitúra a Felvidékre barátokkal. Sass Gábor, Mécs Imre, Kovács Győző, 1956. nyár

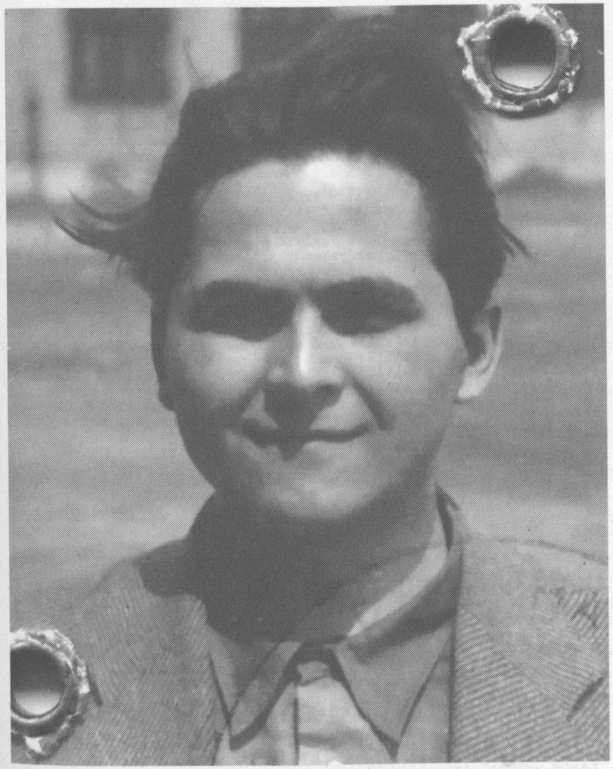

Igazolványkép a katonakönyvben, 1956

Ny szám: B.451/1983

SZIGORÚAN TITKOS

A Budapesti Fővárosi Bíróság Népbirósági Tanácsa.

T.Nb.XI. 8016/1958-2. szám.

A NÉPKÖZTÁRSASÁG NEVÉBEN !

A népköztársaság megdöntésére irányuló bűntettek miatt Nagy József és 12 társa ellen inditott bűnügyben a Budapesti Fővárosi Biróság Népbirósági Tanácsa előtt Budapesten 1958.évi április hó 29. napján megkezdett és 1958. évi május hó 21. napján befejezett zért tárgyalás alapján a Népbirósági Tanács meghozta és kihirdette 1958.évi május hó 22. napján az alábbi

i t é l e t e t :

I.NAGY JÓZSEF, aki 1957. október hó 21. napjától előzetes letartóztatásban van és aki született 1936. május hó 29-én Székesfehérváron, bpesti XIV. Vezér u. 108. sz.a. lakós, nőtlen, apja Nagy István, szállitó munkás, anyja Győre Rozália, hentessegéd foglalkozásu, 1.000 - 1.200 Ft havi jövedelemmel bir, vagyontalan, katona nem volt, 8 általános és 1 iparitanuló iskolát végzett, magyar állampolgár, magyar anyanyelvü, büntetett előéletü, I.r. vádlott,

b ü n ö s : a népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése által elkövetett büntettben,

szándékosan meg nem határozható gyilkosság büntettében, mint bűnsegéd,

1 rendbeli több személy tekintetében tiltott határátlépés elkövetésére szóló felhivás által elkövetett büntettben,

1 rendbeli katonai személy tiltott határátlépésének előkészitése és végrehajtásának megkönnyitése által elkövetett büntettben,

1 rendbeli katonai személy által elkövetett tiltott határátlépésre vonatkozó feljelentési kötelezettség elmulasztása által elkövetett büntettben.

A Fővárosi Biróság NAGY JÓZSEF I.r. vádlottat ezen bűncselekményekért összbüntetésképpen h a l á l r a , mint főbüntetésre, bárhel feltalálható teljes vagyonának elkobzására, mint mellékbüntetésre itéli.

II. SZABÓ LAJOS, aki 1957. május hó 7 napja óta előzetes letartóztatásban van és aki 1930. február hó 9-én Budapesten született, u.i. XIII. Hajdu u. 5.sz.a. lakos, nős, Pajer Máriával, 2 kiskoru gyermeke van, apja néhai Szabó Lajos, szabósegéd volt, anyja Misuta Mária, vagyontalan, betanitott gépmunkás foglalkozásu, 1.000 - 1.200 Ft jövedelemmel birt, katonaviselt, honvéd rendfokozattal bir, 8 elemi iskolát végzett, magyar anyanyelvü, magyar állampolgár, büntetett előéletü, II.r.vádlott,

b ü n ö s : a népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés

Elsőfokú ítélet a Nagy József és társai bűnügyben, 1958. május 22.

zására, mint mellékbüntetésekre itéli.

IX. MÉCS IMRE, aki 1957. évi junius hó 24. napjától előzetes letartóztatásban van és aki született 1933. szept. hó 4.napján Budapesten, u.i. József körut 67.sz.a. lakos, nőtlen, apja dr. Mécs Imre, orvos, anyja Lengyel Klára, szigerlő mérnök foglalkozásu, szülei eltartásában élt, vagyontalan, katonaviselt, tizedesi rendfokozattal bir, gimnáziumi érettségivel és müszaki egyetemi végzettségü, magyar állampolgár, magyar anyanyelvü, büntetlen előéletü, IX.r. vádlott,

b ü n ö s : a népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése által elkövetett büntettben,

hütlenség büntettére vonatkozó feljelentési kötelezettség elmulasztása által elkövetett büntettben,

kémszolgálat vállalása által elkövetett büntettben,

katonai személy tiltott határátlépésének előkészitése, végrehajtásának megkönnyitése által elkövetett büntettben,

katonai személy tiltott határátlépésére vonatkozó feljelentési kötelezettség elmulasztása által elkövetett büntettben

tiltott határátlépésre vonatkozó rendszeres segélynyujtás által elkövetett büntettben.

A Fővárosi Biróság MÉCS IMRE IX.r. vádlottat ezen bűncselekményekért összbüntetésképpen h a l á l r a , mint főbüntetésre, bárhel feltalálható teljes vagyonának elkobzására, mint mellékbüntetésre itéli.

I. HALKRAND FERENC, aki 1957. junius hó 24. napjától előzetes letartóztatásban van és aki született 1933. február hó 3-án Budapesten, u.i. VI. Nagyszőő u.14.sz.a. lakos, nős Molnár Juliannával, gyermeke nincsen, apja néhai Halkrand Ferenc,vasöntő volt, anyja Kiss Rozália, vagyontalan, katona volt, rendfokozata szakaszvezető, müszerész foglalkozásu, 1400 Ft havi jövedelemmel bir, magyar állampolgár, magyar anyanyelvü, büntetlen előéletü X.r.vádlett,

b ü n ö s : a népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedésben tevékeny részvétel által elkövetett büntettben ,

katonai személy tiltott határátlépésének előkészitése és végrehajtásának megkönnyitése által elkövetett büntettben ,

katonai személy tiltott határátlépésére vonatkozó feljelentési kötelezettség elmulasztása által elkövetett büntettben .

A Fővárosi Biróság HALKRAND FERENC X.r. vádlottat ezen bűncselekményekért összbüntetésképpen 10 / Tíz / évi börtönre, mint főbüntetésre, egyes jogaitól 8 / nyolc / évi időtartamu eltiltására és bárhel feltalálható vagyonának teljes elkobzására, mint mellékbüntetésekre itéli.

XI. MOLNÁR LAJOSNÉ sz.Szathmári Veronika, aki 1957. május hó 3-

Dec. 7

Kedves Kállai elvtárs,

megint halálra ítéltek — törvénytudók szerint jogtalanul — egy 24éves elektromérnököt. Az 56-ban kimentek hiányát hogyan pótoljuk, ha kiirtjuk az itt maradtakat, akik kimehettek volna, ha akarnak. De nem akartak, ezért ez legyen a sorsuk?

Minden kérésem az, légy szíves odahatni hogy a legfőbb ügyész figyelmére méltassa a védő fellebbezését. Isztam ugyan neki, de nem ismerem személyesen, s nem tudom megkapja-e.

Elvi szempontból kívánatosunk tartom, hogy vége legyen már a Justizmord-ok sorozatának. Mennél több családot, egyént érint, annál jobban növekszik a gyűlölet hullám, amivel végre semmiféle kormányzat nem tud megbirkózni. „Ederint dum metuant" alapján nem lehet tartósan kormányozni legkevésbbé magyarokat. Remélve, hogy ebben egyetértesz, közlöm a fellebbezés számát..

1958 Bfl. 25826. Mécs Imre IX. r. vádlott.

Szíves Köszöntéssel

Kodály Zoltán

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

126

Kodály Zoltán levele Kállai Gyula államminiszternek, 1958. december 7. MNL OL M-KS 288. f. 49. cs. 2. ő. e.

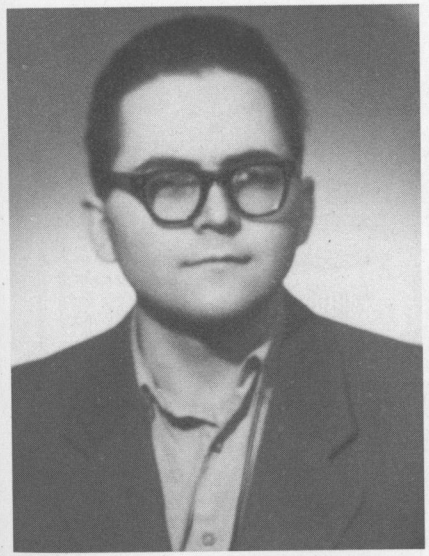

Az amnesztia után, 1963. április eleje

Mécs Lászlóval pannonhalmi szobájában, 1963

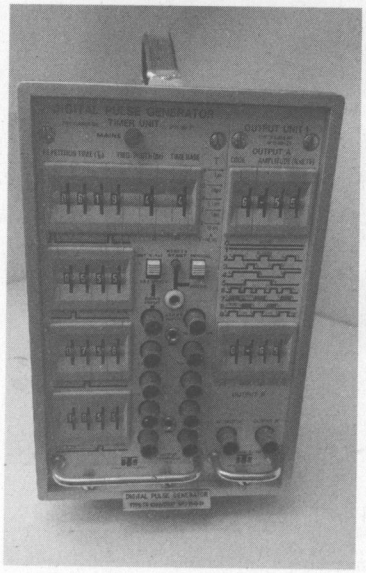

Villamosmérnök,
1970-es évek eleje

Egyik legjelentősebb
találmánya a sok
közül, a digitális
impulzusgenerátor,
1969

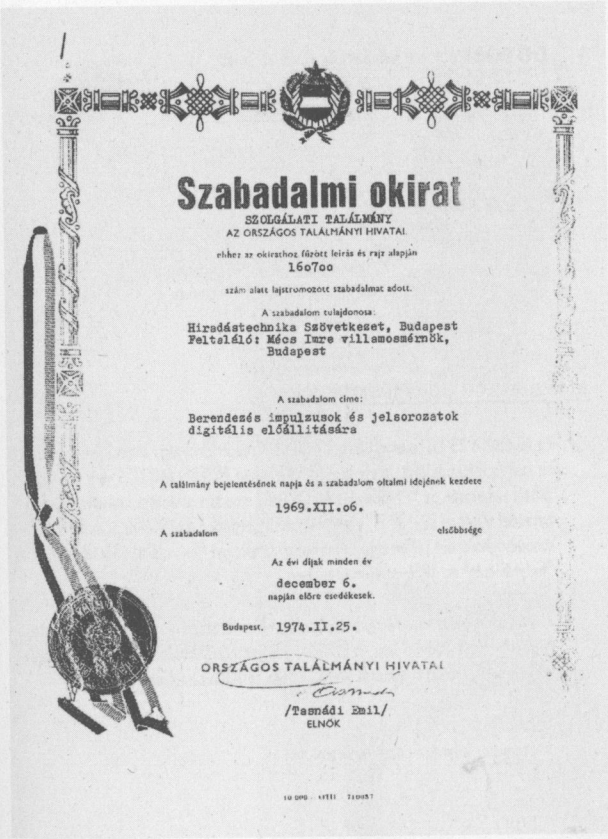

Szabadalmi okirat

SZOLGÁLATI TALÁLMÁNY
AZ ORSZÁGOS TALÁLMÁNYI HIVATAL

ehhez az okirathoz fűzött leírás és rajz alapján

160700

szám alatt lajstromozott szabadalmat adott.

A szabadalom tulajdonosa:

Hiradástechnika Szövetkezet, Budapest
Feltaláló: Mécs Imre villamosmérnök,
Budapest

A szabadalom címe:

Berendezés impulzusok és jelsorozatok
digitális előállítására

A találmány bejelentésének napja és a szabadalom oltalmi idejének kezdete

1969.XII.06.

A szabadalom elsőbbsége

Az évi díjak minden év

december 6.

napján előre esedékesek.

Budapest, 1974.II.25.

ORSZÁGOS TALÁLMÁNYI HIVATAL

/Tasnádi Emil/
ELNÖK

BM III. FŐCSOPORTFŐNÖKSÉG
OPERATIV KOORDINÁLÓ, ELLENŐRZŐ
ÉS TITKÁRSÁGI OSZTÁLYA

Szigoruan titkos!
Különösen fontos!

45-78/10/102/1983.

Jóváhagyom:

/Földesi Jenő hőr. vezérőrnagy/
miniszterhelyettes

NAPI OPERATIV INFORMÁCIÓS JELENTÉS

102. szám

Budapest, 1983. május 24.

BELSŐ ELLENSÉGES ELEMEK TEVÉKENYSÉGE

14./ Ez év április 25-én jelentettük a BM III/III Csoportfőnökség, majd 27-én a BRFK áb szerve információját, mely szerint az elhunyt PÉTERFI MIKLÓS volt politikai elitélt temetésén az "F"-dossziés MÉCS IMRE mondott ellenséges tartalmu bucsubeszédet mintegy 80-100 fő jelenlétében. Beszédében az 1956-os ellenforradalmat szabadságharcként jellemezte, s méltatta az elhunyt "forradalmi" életutját, "helytállását" az 1956-os eseményekben.

F. hó 23-án Mécs Imre rendőrhatósági figyelmeztetésben részesült. Kijelentette, hogy a bucsubeszédet ő irta, a felelősség teljes mértékben az övé. A rendőrhatósági figyelmeztetést tudomásul vette, ellene fellebbezéssel nem élt.

Intézkedés: folytatják az ellenőrzést.

/ III/III /

Ügynökjelentés, 1983. május 24.

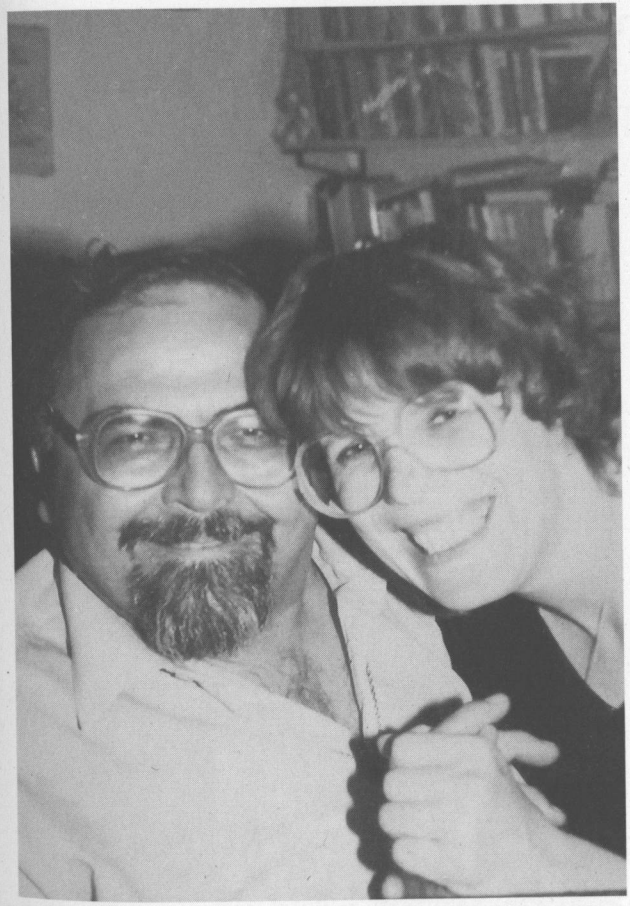

Első közös kép Magyar Fruzsinával, 1985. október

A 301-es parcellában, 1980-as évek eleje

Nagy Istvánnéval, kivégzett társa, Nagy József nevelőanyjával a 301-es parcellában, 1986. június

116/5

6

87 06 15 05

03 – 11 –

601, 603, 650, 626, 645

A MINŐSÍTÉS MEGSZÜNT

a 40-16-39/18.2/97

.....nyisz. rendelkezése

alapján:

5./ "Bogár" fn. célszemély több hazai és nyugati kapcsolatát tájékoztatta arról, hogy utlevélkérelmét III. fokon is elutasitották, ezért támogatásukat kérte. LIPTÁK BÉLÁ-nak azt üzente, hogy hozza nyilvánosságra a nála levő leveleit, és ügyében tájékoztasson mindenkit.

Az "ellenzéki" személyek közül "Pörge" véleménye szerint "Bogár"-nak az ügyben birósághoz kellene fordulnia. "Pörge" kifejtette, hogy az ügyben "hangos lépést" kellene tenni, olyat, ami "nem szokványos".

Az információ forrása megbizható, ellenőrzött; tartalma részben ellenőrzött.

Intézkedés: - folytatják a bizalmas nyomozást;

- figyelemmel kisérik és lehetőség szerint akadályozzák a tervezett tiltakozó akciókat.

TA

/III/III/

[illegible]

III/III – 101/116/5

1987.06.15.16

Ügynökjelentés, 1987. június 15.

6./ "Bogár" fn. célszemély "Trianoni trauma - közép-európaiság" cimmel "vázlatot" irt Vásárhelyi Miklós 70. születésnapjára összeállitott emlékkönyvébe. Az irás "egy nagyobb, tágasabb közép-európai haza" kialakitásának szükségességét fejtegeti, az ehhez szükséges tudat kialakitásának, ápolásának eszközéül pedig egy közép-európai nemzetközi egyetem létrehozását javasolja.

Az egyetem létesitésének gondolatáról a novemberi "Kelet-Nyugat Konferencián" is tartott előadást, s annak szövegét elküldte CSOÓRI SÁNDOR-nak és LITVÁN GYÖRGY-nek. Koncepciója megvalósitásához külföldi támogatókra, többek között SOROS GYÖRGY-re is számit.

Az információ forrása megbizható, ellenőrzött;
tartalma részben ellenőrzött.

Intézkedés: folytatják az elképzeléssel kapcsolatos tervek, valamint a résztvevők felderitését.

Ügynökjelentés, 1988. január 12.
ÁBTL - 2.7.1. - NOIJ Összefoglaló jelentések 7/6.

Hegedüs László és Mécs Imre felolvassa a kivégzettek névsorát.
301-es parcella, 1988. június 16.

A Magyar Televizió Székháza lépcsőjén, Szabadság tér,
1988. június 16.

A Vörösmarty téren, 1988. június 16.

A Március 15. téri Petőfi-szobornál, 1989. március 15.

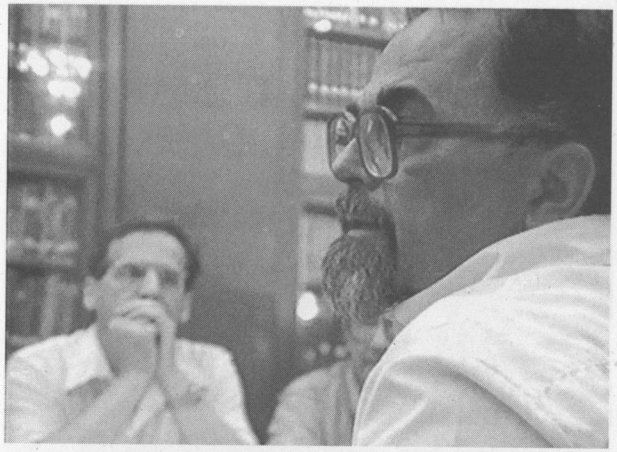

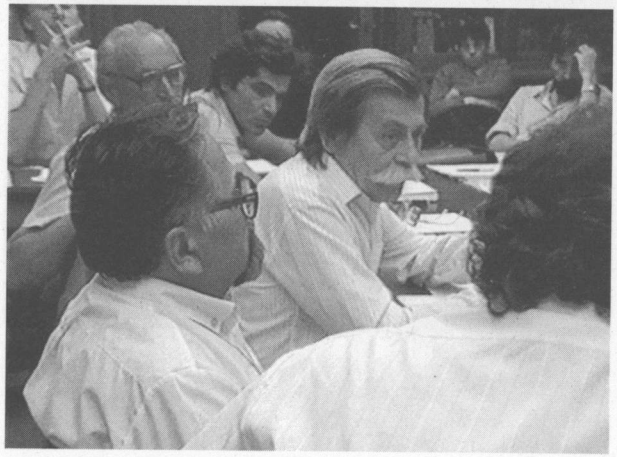

Ellenzéki kerekasztal, szemben Sólyom László, 1989

Ellenzéki kerekasztal, Szabó Miklóssal, 1989

A 301-es parcella feltárása, 1989 tavasza

Hősök tere, 1989. június 16., Mécs Imre beszédéből: „ugyanúgy fogjátok meg egymás kezét, mint 56. október 23-án..."

NÉVMUTATÓ

A szövegben rokonsági fokkal, becenéven említett személyek polgári nevükön kereshetők a mutatóban.

Aczél György 231
Ádám Zsigmond 400, 401
Adorján Mihály 523
Ady Endre 58, 62, 227
Allen, Woody 587
Almássy György 296, 297
Altorjai Sándor 448
Andropov, Jurij 208, 491
Angyal István 40, 188, 190, 210, 214, 228, 231, 261, 329–331, 336, 337, 339, 342, 343, 350, 352, 354, 359, 364, 367, 368, 371, 503, 559, 609, 612, 624
Ángyán János 65
Antal László 566
Antall József 553–555, 564, 585, 614, 650
Antall József, id. 553
Apró Antal 171
Apró Antalné (Kovách Klára) 171
Arany János 258
Argentieri, Federigo 493, 551
Arutyunov 106
B. Szabó István 200
Bába Iván 485, 580, 581
Babits Mihály 44, 436
Bachman Gábor 613
Bacsó Béla 448
Bacsó Péter 120
Badalik Sándor Bertalan 251
Balassa János 359
Balassa László 77
Balcsik János 96
Balcsik Jánosné (Mártoncsik Margit) 96
Bali Sándor 224, 232, 233, 235, 248, 317, 318, 321, 426
Bali Sándorné (Szorcsik Mária) 318
Bálint Endre 463
Balogh Béla 53
Balogh László 330
Bánffy György 571
Bárány János 210, 224, 226, 234, 237, 239, 245, 246, 252, 258, 260, 264, 265, 274, 275, 285, 299, 321,

323, 324, 376, 378, 559, 609, 624
Baráth Magdolna 139, 144, 178
Bárczy István 35
Barcsay Jenő 463
Barta István 123, 258
Batsányi János 227
Bauer Tamás 485
Bay Zoltán 74
Békés Csaba 229
Békési Béla 234, 330
Beke Tibor 389
Béki Gabriella 483
Bem, Józef 148, 155
Bence György 464
Benda Gyula 572
Berecz János 501, 506, 528
Berend T. Iván 487
Berija, Lavrentyij Pavlovics 118, 119
Berkesi András 549
Berki Béla 290
Bernstein, Eduard 647
Berta Zoltán 567
Betlen János 642
Bibó István 51, 200, 216, 238, 274, 307, 395, 397, 398, 405, 425, 432, 435, 445, 446, 460, 463, 464, 534, 540, 587, 611
Bibó István, ifj. 216
Bibó Istvánné (Ravasz Boriska) 463
Bihari Lajos 320
Bihari Mihály 527, 563
Bíró Zoltán 527, 552, 567
Biszku Béla 396
Bodó Adolf 33
Bogár János 361, 362
Bognár Rezső 468
Bohó Róbert 133
Bokros Lajos 566, 593
Bokros Péter 489
Boldizsár Iván 131
Bolyai János 517
Borbély György 386
Borbély János 372, 373, 376, 377
Borbély Kamill 372
Borhi László 222
Borics Gyula 601
Boros Ida 312
Brezsnyev, Leonyid Iljics 491
Bubik István 546
Bulányi György 575
Bulganyin, Nyikolaj Alekszandrovics 120
Bush, George H. W. 642, 643
Büchner, Georg 141, 142

Ceaușescu, Nicolae 472, 534
Chapman 237
Cherven Arisztid Gyula 386
Chirac, Jacques 542
Churchill, Winston 46
Curie, Eve 63
Curie házaspár 63
Czike Klára 400

Csalog Zsolt 465
Csávossy Elemér 86
Csécsey Mihály 489
Csécsy Imre 15, 23
Csécsy Irén *lásd* Lengyel Lászlóné

Cseh Géza 213
Csengey Dénes 565, 598, 640
Csengődy József 78
Cserépfalvi Imre 462
Cserhalmi György 598
Csernyenko, Konsztantyin Usztyinovics 491
Csillag István 566
Csoma Zsigmond 78
Csoóri Sándor 470, 486, 495, 496, 501, 502, 506, 528, 529, 553, 555, 562, 570, 640, 641
Csúcs Mátyás 362
Csurka István 486, 495, 501, 506, 507, 529–532, 535, 543, 547, 564, 614

Danis György 579
Danner János 204
Darvas Iván 306, 393, 540, 571, 622
Deme Kálmán 385–387, 389, 390, 392, 394, 395, 399, 406, 413
Demszky Gábor 544, 594
Dénes János 496, 567, 620
Déry Tibor 393, 395
Dobi István 346
Dobránszky Anna *lásd* Mártoncsik Endréné
Dobrosi Lajos 343
Donáth Ferenc 118, 149, 150, 161, 176, 180, 181, 195, 274, 275, 379, 383, 393, 435, 437, 445, 448, 458–466, 470, 471, 480, 486, 494–496, 498, 549, 612
Dornbach Alajos 603
Dragon Pál 535, 618
Dudás István 235
Dulles, John Foster 222
Dunajevszkij, Iszaak Oszipovics 252
Duray Miklós 485, 506

Egressy András 317, 318
Eisenhower, Dwight D. 222, 227
Elbert Márta 545
Elek István 566
Ember Judit 545, 601
Engels, Friedrich 288
Eörsi Gyula 315
Eörsi István 176, 231, 315, 368, 397, 496, 501, 513, 545, 598
Eörsi László 172, 180, 218, 238, 292, 342, 343, 367
Eöry István 73
Erdei Ferenc 211
Erdélyi Tibor 171, 172, 276, 385, 403, 606, 607
Éri Ferenc 258
Esterházy Péter 447

Faddy Othmár 435
Faludi Ervin 144
Faludy György 111
Farkas Ferenc 200
Farkas Mihály 393
Farkas Vladimir 144, 393
Fazekas József 272, 289, 290

Fehér Lajos 448, 462
Fejes Endre 356
Fejti György 630
Fekete Antal 436
Fekete Gyula 501, 562–564
Fekete Károly 151
Fekete Sándor 230
Ferenczy Pál 444
Ferjentsik Sándor 91, 92
Fischer József 200
Fodor Gábor 554, 581, 614, 649
Fónay Jenő 337, 342, 346–348, 351, 362, 394, 395, 543, 544, 614
Fónay Márta 346
Forgács Ferenc 263–265, 274, 289, 324, 337, 346, 349, 358, 373, 376–378, 387
Fóti (Führer) Ede 100
Földes László 396, 397
Frangepán Ferenc 355
Frey Tamás 415
Für Lajos 501, 529–531, 564, 566

Gáli József 227, 228
Galilei, Galileo 309
Gaszt István 317
Gáti, Charles 551
Gegesi Kiss Pál 101
Gehér József 359
Géher Károly 444
Gerhardinger Mária Terézia 102
Gerlei József 330
Gerő Ernő 139, 149, 163, 164, 178, 590
Gerő Tamás 290
Gimes Miklós 336, 337, 540, 545, 600, 602
Gobbi Hilda 463
Gommermann István 312
Gomulka, Wladyslaw 148
Gondos Ernő 530
Gorbacsov, Mihail Szergejevics 296, 472, 491
Göncz Árpád 39, 274, 276, 317, 381, 382, 384, 424–426, 432, 445, 446, 465, 524, 551, 552, 560, 565, 571, 573, 576, 581, 593, 598, 613, 649
Göncz Árpádné (Göntér Mária Zsuzsanna) 426, 446
Göncz Kinga 425
Grétsy László 452
Grósz Károly 532, 534, 541, 542, 547, 556, 575, 579, 593, 594, 596
Gulya János 73

Gyenes Antal 616
Gyenes Judith (Maléter Pálné) 554
Gyuricza 499

Hajdu Tibor 499
Hajnóczy József 355
Halda Alíz 465, 540, 600
Halkrand Ferenc 265
Halmai Gábor 564

Haraszti Miklós 435, 447, 473, 529, 531, 573, 626
Harsányi János 41
Hatz Ottó 80
Havas Henrik 548
Havel, Václav 457
Havrilla Béláné (Sticker Katalin) 319
Háy Ágnes 492, 493
Háy Gyula 132, 215
Haynal Imre 270
Heffner István 265
Hegedüs András 124, 139, 144, 498, 558
Hegedűs B. András 133, 176, 465, 497, 560, 598
Hegedűs László 265, 290, 299, 320, 324, 373, 376, 380, 384, 400, 419, 426, 437
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 330, 443
Heisenberg, Werner 381
Hemingway, Ernest 375
Hermann Imre 462
Heyerdahl, Thor 63
Hitler, Adolf 27, 49, 95, 110, 185, 351, 353, 354
Hodosán Róza 544
Hollós Ervin 442, 549
Hollós Ilona 312
Holomán Károly 43
Horn Gyula 199, 647
Horthy Miklós 58, 207, 293, 383
Horváth István 467, 593
Horváth János 20
Horváth Lóránt 108, 109, 130
Horváth Miklós 172, 227
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 93, 119, 120, 130, 131, 148, 211, 222, 223, 230, 257, 397, 407
Husák, Gustav 480
Huszár Tibor 214

Ignácz Rózsa 204
Illyés Gyula 12, 22, 231, 448, 462–464, 475, 630
Irénke 420, 427, 428, 448
Irinyi János 225
Istványi Ernő 63
Iván Kovács László 186, 187
Iványi Gábor 575
Ivicz György 235, 236, 265, 274, 275, 323, 324, 355–357

Jakab Ödön 141
Jakab Zoltán 386
Jancsó Miklós 463
János, Bosco Szent 55
Jánosi Katalin 337, 602
János, XXIII. 51, 92
Jármay Zsigmond 319
Jászi Oszkár 45, 62
Jávor István 448, 545
Jeanne d'Arc 357
Jékely Zoltán 229
Jelcin, Borisz Nyikolajevics 624
Jókai Mór 14, 47
József Attila 22, 30, 58, 502
Juhász Gyula 44
Just Béla 35, 62, 63

Kádár János 118, 139, 161, 173, 200, 209, 213–215, 232, 235, 248, 255, 261, 267–269, 284, 296, 312, 330, 351, 363, 366, 395, 407, 408, 418, 424, 429, 435, 436, 446, 457, 458, 461, 472, 477, 480, 491, 501, 506, 527–532, 548, 549, 556, 557, 595, 602, 616
Kádár Jánosné (Tamáska Mária) 213, 214
Kadosa Pál 463
Kahler Frigyes 172, 317
Kállai Ferenc 571
Kállai Gyula 274
Kálnoky László 229
Kamara János 500
Kant, Immanuel 29
Karászy János 237–239, 241–243, 245, 263
Kardos György 230
Karinthy Frigyes 78
Károlyi Mihályné (Andrássy Katinka) 436
Kaufman, Michael T. 494
Kazinczy Ferenc 355
Kecskés D. Gusztáv 229
Kelemen Endre 314, 319
Kelemen Gyula 200
Kende Péter 551, 603
Kenedi János 176, 447, 462–464, 530, 573, 577, 580, 618, 619
Kerényi Imre 565
Kerkai Jenő 94
Kertész Dezső 396, 597
Kertész K. Róbert 350
Kéthly Anna 200, 238, 275
King, Martin Luther 625
Király Béla 185, 197, 238, 608, 613
Király Zoltán 484, 527, 563
Kis János 176, 447, 464, 470, 473, 474, 495, 498, 529–533, 544, 565, 566, 570, 573, 581, 591, 592, 598, 626, 643, 644, 647
Kiss Gy. Csaba 501, 566, 567, 573
Kiss Tamás 505
Kiss Valter 141
Klaniczay Gábor 573
Kočanová, Mária (Mártoncsik Mária) 16, 37, 43, 96
Kocsis Zoltán 463
Kodály Zoltán 232, 274
Kodolányi Gyula 568
Kóka József 311
Kolozsvári Grandpierre Emil 463
Konrád György 231, 448, 473, 486, 531, 532, 565
Kónya Imre 591
(Kopács) Kovács Miklós 489
Kopácsi Sándor 168, 197
Korbácsos Rózsi 334
Koroljov, Szergej Pavlovics 431
Korsós József 359
Kosciuszko, Tadeusz 19
Kossuth Lajos 155, 225, 559
Kosztolányi Dezső 52, 142
Kóté Sörös József (Holi) 319, 340, 355
Kovács Béla 200

Kovács Győző 135, 415
Kovács, nevelőtiszt 308
Kozák Gyula 465, 466, 481
Kozma Imre 625
Kozma Sándor 274, 379
Kő András 172
Köböl József 616
Könczöl Csaba 447
Köpeczi Béla 502
Kőrösi Zsuzsanna 465
Kőszeg Ferenc 447, 529, 531, 573, 581, 593
Köveskuti Lajos 419, 424, 439
Krámli András 101
Krassó György 345, 428, 467, 469, 489, 492, 493, 608, 620
Krassó Miklós 492
Krleža, Miroslav 65
Kupa Mihály 386
Kurdi Zoltán 359
Kurtán Sándor 574
Kutassy János 77

Laczik Erika 619
Laczkovics János 355
Lali (Elizabeth) 32, 33, 34
Lantos, Tom 551
Lányi András 545
Lázár György 527
Lechner Ödön 99
Lehmann, Gottfried 355
Lengyel Árpád 39
Lengyel Árpádné 40
Lengyel Irén Klára *lásd* Mécs Imréné, id.
Lengyel József 612
Lengyel László 23, 527–530, 566, 571, 573
Lengyel László, dr. 15, 23–25
Lengyel László, ifj. 24
Lengyel Lászlóné (Csécsy Irén) 15, 23
Lenin, Vlagyimir Iljics 301, 368
Lévay István 186, 211, 234, 243
Lévay Mária 211, 226, 234, 239, 243, 244, 247, 265
Levendel László 571
Lezsák Sándor 531, 548, 618
Litván György 176, 212, 296, 396, 465, 466, 474, 498, 513, 560, 571, 598
Losonczi Pál 450, 467
Losonczy Géza 200, 603
Lotz Antal 83
Lotz Károly 83
Lovas Zoltán 649
Lőcsei Pál 571
Ludassy Mária 447
Lukács Margit 57
Luther Márton 528

M. Kiss Sándor 172
Madarász Viktor 355
Magdi nővér 333
Magyar Bálint 496, 577–581, 583, 591, 592, 643, 650
Magyar Fruzsina 454, 471, 485, 486, 489, 493, 494, 499, 500, 506, 507, 511, 512, 519, 530, 534, 622
Major Ákos 292, 293, 295, 313, 331, 367, 374, 649

Major Máté 463
Major Tamás 292, 293, 463
Makovecz Imre 564
Maléter Pál 200, 211, 235, 236, 336, 337, 342, 356, 357, 363, 364, 540, 545, 554, 602
Mándy Iván 229
Mansfeld Péter 292, 351
Marek Péter 429
Mária Terézia 45, 275, 378, 381
Marián István 137, 143, 148, 151–153, 155, 197, 204, 212, 258, 297, 298, 621
Markója Imre 467
Martin, Dean 312
Martinovics Ignác 354, 355
Mártoncsik Endre 15, 17, 18, 24, 136
Mártoncsik Endréné (Dobránszky Anna) 19, 24, 25, 55, 62
Mártoncsik Etelka 96
Mártoncsik Margit *lásd* Balcsik Jánosné
Masaryk, Tomáš Garrigue 523
Matolcsy György 566
Mátsik György 305, 320, 323
Mátyás, I., Hunyadi 517, 565
May, Karl 90
Mécs Anna 454, 512
Mécs Bálint 512
Mécs Bernadett 29, 33, 52, 53, 90, 100–102, 143, 211, 249, 270, 414, 429, 434, 449, 450, 452, 554
Mécs Dávid 512
Mécs Imre, id. 14–21, 25–27, 29, 30, 32–37, 39, 40, 43, 45–49, 51, 52, 54–56, 59, 60, 62–64, 72, 75, 77, 78, 80–82, 85, 87, 89, 90, 98–101, 120, 141, 169, 170, 186, 211, 213, 221, 263, 269–271, 292, 294, 295, 309, 313, 332, 374, 413, 431, 438, 440, 454, 554, 588
Mécs Imre, ifj. 450, 512
Mécs Imréné, id. (Lengyel Irén Klára) 14, 15, 17, 20, 23–27, 29, 30, 32, 34–37, 39–42, 46, 47, 49, 51, 52, 54, 56, 57, 59, 60, 62–64, 72, 78, 81, 83, 85, 98, 100, 101, 120, 121, 141, 143, 158, 166, 167, 169, 221, 243, 259, 263, 264, 266, 270, 271, 274, 292, 294, 295, 308, 309, 313, 322, 325, 326, 332, 333, 351, 372, 374, 376, 412–414
Mécs János 512
Mécs János, dr. 43, 137
Mécs Klára 29, 100–102, 143, 249, 413, 414
Mécs László 450, 512
Mécs László, költő 14–21, 23–25, 27–30, 33, 35, 36, 38, 43, 46–49, 54, 55, 63, 64, 81, 91–93, 101, 112–114, 118, 121, 128, 134, 137, 140–144, 160, 161, 170, 187, 203, 211, 241, 243, 250, 259, 263, 269, 271, 278, 279, 283, 414, 449, 454

Mécs Máté 507, 512
Mécs Monika 450, 512
Mecséri János 342, 362–365
Megyery István 379
Melegh Lajos 320
Menon, Kumar P. S. 425
Mensáros László 540, 622
Méray Tibor 132, 542, 551, 608, 613, 614, 617
Mérei Ferenc 141, 142, 160, 161, 393, 396, 397, 399, 465, 466
Mészáros Bánk 489
Mészöly Miklós 229, 501
Metz Loránd 601
Micsunovics, Veljko 209
Mihala Ferenc 382
Miklós Imre 84
Mikojan, Anasztasz Ivanovics 171
Mikszáth Kálmán 14, 47, 134
Mindszenty József 71, 79, 192, 201–203
Mink András 462, 481
Miszlivetz Ferenc 573, 581
Molnár Adrienne 12, 465
Molnár Ferenc 211
Molnár Klára 265
Molnár Lajosné 265
Molnár Miklós 181
Molnár Tamás 489, 615, 617
Morva Ibolya 489
Münnich Ferenc 213, 214

Nagy Árpád 279–281, 288
Nagy Balázs 133
Nagy Elek 224, 225, 542, 607
Nagy Imre 107, 109–111, 113, 115, 117–122, 127, 133, 144, 147, 150, 156, 157, 160, 177, 178, 180, 181, 193, 195, 197, 200, 202, 203, 207, 208, 211, 213, 215, 223, 225, 336, 337, 345, 360, 361, 364, 425, 445, 461, 494, 496, 505, 513, 535, 536, 540, 541, 543, 545, 559, 565, 569, 592, 596–600, 602–604, 606, 610–612, 614–616, 623, 624, 626, 630, 631
Nagy Istvánné 265, 494
Nagy J. Lambert 172
Nagy József 226, 234, 239, 243, 244, 253, 259–261, 264, 265, 274, 275, 285, 289, 294, 298, 299, 314, 323, 324, 378, 415, 494, 559, 609
Nagy Mihály 382, 598
Nagy Töhötöm 94
Nemes Nagy Ágnes 229, 231
Németh László 230, 231, 463
Németh Miklós 556, 557, 560, 575, 593, 597, 605, 608, 617, 621, 633, 646
Németh Zsolt 573
Neumann, Alfred 287, 350, 353
Nickelsburg László 384
Nonn György 144
Nóvé Béla 204, 488, 651

Nyers Rezső 616, 644

Obersovszky Gyula 227, 228, 599
Onestyák László 366, 367
Orbán Viktor 573, 614, 628
Ottlik Géza 229

Örkény István 231, 361
Őz Pál 354

Pahirya, Olekszandr 227
Pajcsics József 600, 603, 604
Pákh Tibor 547
Pálinkás-Pallavicini Antal 201
Pálinkás Szűcs Róbert 489
Palmer, Mark 608, 642
Palócz István 247
Pálos Antal 65, 388
Papp József, fizikus 381, 382, 384, 400, 415
Papp József, jezsuita 71, 73
Párkányi Mária 469
Pártos Gyula 99
Paska Elemér 343
Pattantyús-Ábrahám Géza 103, 151
Péch Géza 330
Pécsi Kálmán 133
Perbíró József 146
Perczel Anna 568
Pesty László 545
Péterfi Miklós 399, 424, 426–428, 438, 474, 475, 542, 624
Pétery József 251
Petőfi Sándor 49, 225, 626
Petrás Éva 94
Philipp Tibor 489
Pipás Szabó 406
Piros László 149, 151
Plehanov, Georgij Valentyinovics 108
Pogátsa Gábor 452
Polinszky Károly 441, 442
Pongrátz Gergely 186, 187, 190, 218, 493, 608, 609
Pongrátz Ödön 187
Pozsgay Imre 469, 483, 492, 527, 528, 531–533, 548, 553, 563, 571, 617, 631, 637, 640, 641, 644, 646
Puchert János 343, 364

Quinn, Freddy 312

Rácz Sándor 11, 205, 224, 232, 233, 235, 317, 321, 378, 418, 419, 428, 435, 437, 463–466, 473, 476, 493, 496, 531, 542, 543, 547, 594, 599, 613, 627, 628
Rácz Sándorné (Damásdi Anikó) 435
Ráday Mihály 234, 455, 481, 482, 484, 485
Radnóti Miklós 40, 288
Radnóti Sándor 447, 448, 573
Radó György 225, 326, 437
Radó Zoltán 603
Radványi János 407, 408
Raics István 252

Rainer M. János 12, 133, 214, 248, 255, 337, 359, 539, 543, 596, 602, 603
Rajk Júlia 138, 139, 436
Rajk László 79, 118, 138, 139, 144, 145, 482
Rajk László, ifj. 139, 447, 481, 486, 541, 543, 613, 615, 625
Rákóczi Ferenc, II. 355, 559
Rákosi Mátyás 91, 107, 111, 117–119, 124, 137, 155, 178, 260, 263, 275, 283, 291, 379, 383, 410, 461, 558, 590
Ravasz Boriska *lásd* Bibó Istvánné
Ravasz László 463
Regéczy-Nagy László 424, 426, 446
Rejtő Jenő 392
Révay István 101
Rokosszovszkij, Konsztantyin Konsztantyinovics 148
Rosenberg, Julius 122
Roszik Gábor 484, 627, 649
Rotyis Péter 292, 293
Rozálka 32, 52, 80
Rösler Endre 171
Rösler János (Bandi) 171, 180

Ságvári Endre 442
Sándor Péter 574
Sándor, VI. 69
Sass Gábor 135, 136
Scheiber Sándor 463
Schmidt Péter 563
Schultheisz Emil 554
Schweitzer József 618
Serfőző Magdolna 489
Sigray Jakab 355
Sík Endre 295
Sík Sándor 27, 40, 49, 61, 295
Simándi Irén 221
Simonyi Károly 74, 103, 105, 133, 305
Sipos Levente 337
Sipos Mihály 489
Siskov, Vjacseszlav 340
Solt Ottilia 481, 529, 531, 573, 580, 581, 593, 594
Sólyom László 479, 564, 630
Somlai Katalin 603
Soós István 296
Soros György 487, 512–516, 519–524, 551, 570, 592
Stanberger Károly 34
Standeisky Éva 229, 248
Steiner Lajos 345, 346
Susa Éva 609, 610

Szabad György 555, 564
Szabó Dezső 89
Szabó Ferenc 86
Szabó Lajos 226, 262, 264, 265, 274, 275, 294, 299, 323, 324
Szabó Magda 229
Szabó Miklós, történész 447, 448, 459, 465, 496, 498, 503, 554, 573, 576, 577, 581, 598, 650
Szabó Miklós, újságíró 245

Szabó Pál 343, 369
Szakács Albert 409
Szalai Júlia 571, 572
Szalai Pál 448
Szálasi Ferenc 161
Szántó György 144
Székely Károly 72, 85
Szeleczky Zita 53
Szelényi Iván 473
Széll Jenő 161, 176, 462, 465, 466, 498
Széll Sándor 367, 403
Szendi György 144
Szent-Györgyi Albert 74
Szentirmay Sándor 386, 406
Szentkuthy Miklós 229
Szentmarjay Ferenc 355
Szepesi György 164
Szíj Zoltán 403
Szíjártó Kálmán 467
Szilágyi József 147, 148, 540, 545, 596, 602, 603
Szilágyi Júlia 537, 540–542, 596, 600
Szilágyi Sándor 447, 448, 582
Szilcz Eszter 501
Szirmai Ottó 231, 337, 343, 344, 352, 354, 367–369, 371
Szirmai Ottóné 343, 369
Szívós Sándor 292, 293
Szolártsik Sándor 354
Szörényi Gábor 82, 83, 84, 85
Sztálin, Joszif Visszarionovics 93, 110, 111, 114, 117, 119, 121, 130, 131, 169, 176, 209
Sztranyavszky Sándor 28
Szuszlov, Mihail Andrejevics 171
Szűcs István 73
Szűcs Jenő 463
Szűrös Mátyás 571, 641, 642

Tabajdi Csaba 571
Tamás Gáspár Miklós 481, 536, 544, 567, 572
Tamási Áron 231, 248
Tánczos Gábor 133
Táncsics Mihály 225
Tardos Márton 558, 571
Tari Ferenc 601, 604
Teleki Pál 46, 47
Tertullianus, Quintus Septimius Florens 209
Tettamanti Károly 463
Tildy Zoltán 200
Tinódi Lantos Sebestyén 28
Tito, Josip Broz 149
Toldi Ferenc 144
Torma 383
Tóth József 319, 341
Tóth Nándor 265
Tölgyessy Péter 630, 633, 636, 637
Törőcsik Mari 571
Törzsök Erika 593
Tutsek Anna 318
Tutsek Gusztáv 314, 317–322, 325, 326, 341

Tyekvicska Árpád 201

Újhelyi Szilárd 495
Ulvetzky Gábor 436
Ungvár Gyula 622

Vági Gábor 545
Vágó Gábor 243
Vajda Mihály 530
Valéry, Paul 21
Vályi-Nagy Ervin 462
Van der Meersch, Maxence 63, 73
Váncza József, id. 107
Váncza József, ifj. 107, 125, 132
Vancsó Béláné 239, 263–265, 324, 326
Varga László 172, 293
Vargha János 471, 568
Vas Zoltán 91, 92
Vásárhelyi Edit 519
Vásárhelyi Judit 485, 568
Vásárhelyi Miklós 37, 176, 178, 180, 461, 465, 466, 487, 493, 495, 496, 498, 512, 513, 516, 519, 521, 523, 524, 529–532, 540, 542, 551, 560, 568, 570, 593, 598, 600, 607, 613, 615, 617
Vass bácsi 422
Vass László 574
Végh György 35
Végh Tibor 389
Végvári József 152, 538, 626, 649–651
Verebélÿ László 103
Verebélÿ Tibor 39
Veres Péter 22, 28, 154
Verne, Jules 90
Vida Ferenc 603
Vilt Tibor 463
Viskovics János 365, 366
Vitányi Iván 515, 606

Wekler Ferenc 34
Wittner Mária 319, 340

Ybl Ervin 26, 116
Ybl Miklós 26, 116

Zichy Gyula 65
Zigány Miklós 63
Zimándi Pius 255
Zimányi Tibor 614
Zita királyné 436
Zódor János 348, 349, 366
Zöldi Sándor 304
Zrínyi Péter 355

Zsukov, Georgij Konsztantyinovics 185

SOMOGYI KÖNYVTÁR

TARTALOM

Előszó 7

Első beszélgetés 11
Második beszélgetés 42
Harmadik beszélgetés 87
Negyedik beszélgetés 127
Ötödik beszélgetés 160
Hatodik beszélgetés 183
Hetedik beszélgetés 207
Nyolcadik beszélgetés 241
Kilencedik beszélgetés 272
Tizedik beszélgetés 302
Tizenegyedik beszélgetés 328
Tizenkettedik beszélgetés 345
Tizenharmadik beszélgetés 371
Tizennegyedik beszélgetés 410
Tizenötödik beszélgetés 456
Tizenhatodik beszélgetés 491
Tizenhetedik beszélgetés 526
Tizennyolcadik beszélgetés 561
Tizenkilencedik beszélgetés 595

Képek, dokumentumok 653
Névmutató 681

Magyar Fruzsina és Mécs Anna köszönetet mond Schmal Alexandrának a gondos és alapos szerkesztői munkáért és a gazdag jegyzetanyag összeállításáért, a kiadó pedig a jegyzetek elkészítésében nyújtott segítségéért Darvasi Piroskának, Eörsi Lászlónak, Kőrösi Zsuzsannának, Mink Andrásnak, Molnár Adrienne-nek, Nóvé Bélának, Nyáry Krisztiánnak, Papp Istvánnak, Péteri Lóránntnak, Petrás Évának és Szakolczai Attilának.

A kiadást a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Nemzeti Kulturális Alap

A kiadás alapját képező interjú jelenleg a Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívumban van.

MAGVETŐ
KÖNYVKIADÓ ÉS KERESKEDELMI KFT.
www.magveto.hu
www.facebook.com/magveto
magveto.kiado@lira.hu
Felelős kiadó Dávid Anna

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., 2025-ben
Felelős vezető György Géza vezérigazgató

Felelős szerkesztő Schmal Alexandra
Korrektor Balogh Emerencia
A kötetet Pintér József tervezte
Műszaki vezető Takács Klári
Kiadványszám 9370
Kner Antikva betűtípusból szedve
ISBN 978-963-14-4599-2
ISSN 0324-797X

Mécs Imre (1933–2023) villamosmérnök, politikus, 1956-os elítélt

Nóvé Béla (1956) történész, dokumentumfilmes

7499 Ft

Be kell látni azt, hogy mi a helyzet. Nem az, hogy egyik embert fölakasztják, a másikat nem. Teljesen önkényes, hiszen ezek a fiúk, akikkel együtt voltam, ők is becsületesen, derekasan viselkedtek, ráadásul munkások voltak. Ugye nagyon fáradt is voltam, kimerített a nap, akkor azt gondoltam, hogy ez a rohadt Kádár foroghat az ágyában, nem tud elaludni a lelkiismeret-furdalás miatt, és abban a pillanatban elaludtam. A közel kilenc hónap alatt, amíg ott voltam, mindennap tudtam aludni. Meg aztán vigasztaltuk is magunkat, hogy az a sok fiatal ember, aki meghalt a fronton, meghaltak Doberdónál százezerszám... Tehát így kezdődött első napom a halálsoron.